

Sayı: 22 Bahar 2018

Ankara

SAHİBİ/ Owner
Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/
Editorial Director
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖR/
Editor
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCILARI/
Vice Editors
Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŐMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Biļehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Mehmet KARA • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŐÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN • Dr. Öğr. Üyesi Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Dr. Öğr. Üyesi Hakan AKCA • Dr. Öğr. Üyesi Savaş YELOK • Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIRIM

DÜZELTİ/Redaction

Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŐMANI/

English Language Consultant
Dr. Öğr. Üyesi Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers
Arş. Gör. Dr. Musa SALAN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL
Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL
Kurumsal Abone Bedeli: 130 TL
T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi
Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001
Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği
No: 53 23 008, e-posta: kardeskalem@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Ankara Ofset Basım Matbaacılık Tic. Ltd. Őti.
Büyük Sanayi 1. Cadde Necatibey İőhanı
Alt kat No: 93 İskitler-Ankara
Tel: +90 312 384 50 63
Sertifika No: 17937

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22

MAKALELER / Articles

CODEX CUMANİCUS'TA /w/ SESİ VAR MIDIR?	7
<i>Does a /w/ Sound Exist in Codex Cumanicus?</i> Mustafa ARGUNŞAH	
ARTİN HİNDÖĞLU'NUN HAZİNE-İ LUGAT, DICTIONNAIRE TURC-FRANÇAIS ADLI ESERİ ÜZERİNE.....	17
<i>On Study Called Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français by Artin Hindoğlu</i> Yavuz KARTALIOĞLU	
ESKİ UYGUR METİNLERİNDE FİZYOLOJİ VE MAÑDALA	27
<i>Physiology and Mañdala in Old Uyghur Texts</i> Hacer TOKYÜREK	
TÜRKÇE ADLIK İKİNCİL TEMSİL ETME ULAMI (+ki ŞEKLİ)	47
<i>Turkish Nominal Secondary Representation Category (Form +ki)</i> Özlem DENİZ YILMAZ	
DİL BİLGİSİ ÇALIŞMALARINDA “KARIŞMA, KARIŞTIRILMA, YANLIŞ HECE BÖLÜNMESİ, YANLIŞ ÇÖZÜMLEME” GİBİ İFADELERLE AÇIKLANAN BULAŞMA (CONTAMINATION) ÖRNEKLERİ ÜZERİNE	63
<i>On Examples of Contamination, Described in Some Grammatical Studies With Terms Such As “Confusion, Being Confused, Misanalysis, Missyllabication”</i> Tuncay BÖLER	
GEORGIUS DE HUNGARIA'NIN GOTİK HARFLERE AKTARDIĞI İKİ YUNUS EMRE ŞİİRİ (1480/1481) ÜZERİNE NOTLAR	79
<i>Some Notes on Two Yunus Emre Verses (1480/1481) Transformed into Gothic Letters by Georgius de Hungaria</i> Ömer YAĞMUR	
(e)dgüti (e)şid k(a)t(t)ığdı tıgla: SÖYLEDİĞİM BUDUR, KASTIM BU DEĞİLDİR.....	95
<i>Hear well, listen firmly: What I said is this, my intention is not this</i> Aslıhan DİNÇER	
‘KIRANTA’ KELİMESİNİN KÖKENİNE DAİR.....	109
<i>On the Origin of the Word ‘Kıranta’</i> Ferdî GÜZEL	
BAŞKA DİLDE YAŞAMAK: ARAP DİLİNDE YAŞAYAN TÜRKÇE KELİME VE YAPILAR	119
<i>Living in the Other Language: Turkish Words and Structures Living in the Arabic Language</i> İbrahim Ethem POLAT	
BİLEŞİK SÖZCÜKLERİN YAZIMINDA BİLİMSEL ÖLÇÜTLER SORUNU VE BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ.....	135
<i>Question of Scientific Criteria for Spelling Compounds and a Solution Proposal</i> Turgay SEBZECİOĞLU	
IRAK ARAPÇASINA GİREN KUŞÇULUKLA İLGİLİ TÜRKÇE KELİMELER.....	159
<i>Words Related With Pigeon Fancying that Passed from Turkish to Iraqi Arabic</i> Savaş KARAGÖZLÜ	
GERDEK SÖZÜ ÜZERİNE	169
<i>On the Word gerdek</i> Murat ÖZŞAHİN	
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE TUT- FİİLİ İLE KURULMUŞ ANLATIM KALIPLARININ BİÇİM-SÖZDİZİMSEL VE KİPLİK ÖZELLİKLERİ	175
<i>Morpho-Syntactic and Modality Features of Expression forms with the Verb tut- in Turkish</i> Nigâr OTURAKÇI ORBAY	
SÖZ EYLEM KURAMINA GÖRE ÖZBEKÇEDE RETORİK SORULAR.....	195
<i>The Rhetorical Questions in Uzbek in Regard to Speech Act Theory</i> Tuğba BİLVEREN	

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22

ÇEVİRİLER / Translations

BALKAN DİLLERİNDEKİ VURGUSUZ ÜNLÜ (SCHWA), GAGAVUZCANIN ÜNLÜ SİSTEMİ VE BULGARCANIN ETKİSİ SORUNU 209
Marek STACHOWSKI (KRAKAU) (Çev. Beytullah BEKAR)

TÜRK LEHÇELERİNDE GRAMATİKAL FONKSİYONUN İFADELENME YÖNTEMLERİ 217
A. M. ŞÇERBAK ve Reshida ADZHUMEROVA (Çev. Emine ATMACA)

DEĞERLENDİRME VE TANITIMLAR / Reviews

ESKİ TÜRK YER ADLARI ÜZERİNE BİR ESER: ESKİ TÜRK YER ADLARI
Erhan AYDIN (2016), Eski Türk Yer Adları, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayıncılık, 176 s.,
ISBN: 978-605-9521-00-0 225
Tuncer GÜLENSOY

HOCA DEHHÂNÎ DİVANI ÜZERİNE
Ersen Ersoy-Ümran Ay (2017), Hoca Dehhânî Divanı, TÜBA Yayınları, Ankara. ISBN: 978-9944-252-85-0 ... 228
Orhan YAVUZ

TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN SÖZ DİZİMİ
Sinan Dinç, (2017), Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi, Fenomen Yayınları, Erzurum, 210 s.,
ISBN: 9786059474122 236
Tuna BEŞEN DELİCE

MODALITY IN THE TURKIC LANGUAGES: FORM AND MEANING FROM A HISTORICAL AND COMPARATIVE PERSPECTIVE
Rentsch, Julian (2015), Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective, Klaus Schwarz Verlag: Berlin. 315pp. 243
Melike ÜZÜM

TÜRK XALQLARININ ORTAQ ƏLİFBA, İMLA VƏ ÜNSİYYƏT DİLİ
Elçin İbrahimov (2017), Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, İmla və Ünsiyyət Dili, Bakı: Mütərcim, 184 s.,
ISBN: 460200000028917 249
Orhan BALDANE

TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMERİ (SES ve ŞEKİL BİLGİSİ)
Yıldırım, Hüseyin (2017), Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi), Sonçağ Yayınları, Ankara,
ISBN: 9786052130223 252
Çiğdem YEĞİN

KIRGIZÇA-TÜRKÇÖ SÖZDÜK “KIRGIZCA TÜRKÇE SÖZLÜK” I (A-J), II (K-Z)
Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk (2017), Kırgızca-Türkçö Sözdük (Kırgızca Türkçe Sözlük) I (A-J), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 1020 s.,
ISBN: 978-9967-31-579-2
Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk (2017), Kırgızca-Türkçö Sözdük (Kırgızca Türkçe Sözlük) II (K-Z), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 1216 s.,
ISBN: 978-9967-31-580-8 256
Erdi ERBEDEN

BİR DİLÇİNİN PORTRESİ: Professor Fəxrəddin Veysəlli: əsərləri, görüşləri, təsbitləri, tərcümələri... 265
Bir ömürün hekayəsi
Mehman MUSAOĞLU

MAKALELER
Articles

CODEX CUMANICUS'TA /W/ SESİ VAR MIDIR?*

Does a /w/ Sound Exist in Codex Cumanicus?

Mustafa ARGUNŞAH**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 7-15

Öz: Codex Cumanicus, 13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın başlarında, Karadeniz'in kuzeyinde Latin alfabesiyle yazılmış bir eserdir. "Kumanca El Kitabı" anlamına gelen ve üç dilli bir sözlükle çeşitli metinlerden oluşan bu eserde karışık bir alfabe sistemi kullanılmıştır. Bazı sesler yazılmamış, bazıları da birden çok harfle karşılanmıştır. Bu durum metinlerin transkribe edilmesinde önemli sorunlar oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, bazen yazılmayan, bazen de birden çok harfle gösterilen /v/ sesi üzerinde durulacaktır. Bazı araştırmacılar hangi işaretle gösterilirse gösterilsin, bütün /v/ seslerinin çeviri yazısını /w/ harfiyle yapmışlardır. Codex Cumanicus ve Memluk Kıpçak Türkçesi metinleri üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde bulunan /w/ sesinin Güney ve Kuzey Kıpçak Türkçesinde /v/ sesine dönüştüğü kanaatine vardık. Ayrıca Codex Cumanicus'taki harf çeşitliliğinin müellif veya müstensihlerin Türkçenin fonetiğine tam hâkim olmamalarından kaynaklandığını düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kıpçak Türkçesi, Memluk Kıpçak Türkçesi, Codex Cumanicus, fonetik, /w/ sesi.

Abstract: Codex Cumanicus is a work in the northern regions of the Black Sea with the Latin alphabet at the end of the 13th century or the beginning of the 14th century. The name of the work means "The Cuman Manual" and is a trilingual vocabulary written with a complex alphabetical system. Some sounds are not shown and some are shown with more than one letter. This situation poses a great problem in the transcription of the texts.

In this work the /v/ phoneme, which sometimes is not shown and sometimes shown with more than one letter, will be discoursed. Some scholars have transcribed all of the /v/ phonemes with the letter /w/. After the studies conducted on Codex Cumanicus and the Mameluke Kipchak Turkic texts it is decided that /w/ sound of Qarakhanid and Khorezmian Turkic texts had changed into a /v/ sound in the Southern and Northern Kipchak Turkic. Additionally it is deliberated that the letter variegation in Codex Cumanicus is a result of an inefficacy of the authors and scribes on Turkic phonetics.

Keywords: Northern Kipchak Turkic, Mameluke Kipchak Turkic, Codex Cumanicus, phonetics, the /w/ sound.

* Bu makale, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (22-26 Mayıs 2017-Ankara) tarafımdan aynı adla sunulan bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

** Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/Türkiye mustafargunshah@gmail.com. Gönderim Tarihi: 11.02.2018 / Kabul Tarihi: 02.05.2018

Giriş

Codex Cumanicus'ta (=CC) bir harf birden çok sesin karşılanmasında kullanılmıştır. Bu durum metinlerin doğru okunması ve anlamlandırılmasında sorunlar doğurmaktadır. Mesela CC metninde /x/ harfinin 5 ayrı sesin karşılanmasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu harf birinci kitapta /h/, /s/, /ş/, /y/ ve /z/ seslerini karşılamıştır: *bixga* ≈ *bizge* 33b/10, *xopti* ≈ *hopti* 58a/18b, *chax* ≈ *kaz* 55a/15, *coygux* ≈ *körgüz* 19b/21, *texmac* ≈ *tüşmek* 52a/16, *tux* ≈ *tüş* 36a/20, *tux* ≈ *tüz* 12b/4, *ux* ≈ *us* 33a/1, *yaxirj* ≈ *yaşırı* 31b/21, *yaxuc* ≈ *yazuk* 7a/20, *yoc exa* ≈ *yok eše* 31b/13, *xuxu* ≈ *üzüm* 53b/9, *xian* ≈ *zi[y]an* 19a/14 (Argunşah - Güner 2015: 54-55).

CC'de /v/ sesinin gösterilmesinde de birkaç harf kullanılmıştır. Bu kullanımlar birinci ve ikinci kitapta birbirinden farklıdır. Mesela, birinci kitapta hiçbir şekilde kullanılmayan /ı/ harfi ikinci kitapta /v/ sesinin karşılanmasında sıklıkla yer alır. Bilindiği gibi, CCI tek kişi tarafından istinsah edilmiş, CCII ise birçok kişi tarafından telif edilmiş, sonradan üzerinde bazı düzeltmeler de yapılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde CCI ve CCII'deki /v/ sesiyle ilgili malzemeyi ortaya koyacağız. İkinci bölümde ise bizden önceki CC ve Memluk Kıpçakçası çalışanlarının görüşlerini vererek yorum yapmaya çalışacağız.

Birinci bölümde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için her iki kitabı ayrı ayrı ele alacağız.

1. CCI'de /v/ sesini karşılayan harfler

CCI'de /v/ sesini karşılamak için /v/ ve /u/ harfleri kullanılmış, kimi zaman ise bu harf yazılmamıştır:

1.1. /v/ harfi

CCI'de çok az kelimedede /v/ harfi kullanılmıştır: *avañi* ≈ *avaz* 36a/5, *kövs* ≈ *köv[ü]s* 31a/19, *uv* ≈ *uv* 29a/15, *vacñis* ≈ *vakşız* 41b/3, *vay* ≈ *vay* 31a/10, *veles* ≈ *veles* 43a/24.¹

Metinde bir örnekte aynı satırda sonradan aynı kalem tarafından ilave edilen iki kelimedede bu sesin hem /v/ hem de /u/ harfleriyle karşılandığı görülür: *ogrılam / ovrvm* ~ *ourulai* ≈ *ogrılayın / ovruyın* ~ *ovrulayın* 30b/19.

1.2. /u/ harfi

CCI'de /v/ sesi çoklukla /u/ harfiyle karşılanmıştır: *auñrj* ≈ *avursı* 31a/6, *bilau* ≈ *bilev* 44a/1, *burau* ≈ *burav* 43b/16, *buxau* ≈ *buzav* 54a/27, *yanauar* ≈ *canavar* 54a/13, *çiarzau* ≈ *çarşav* 52b/2, *çopçoura* ≈ *çöpçövre* 30b/4, *çoura* ≈ *çövre* 32b/4, *zoura* ≈ *çövre* 7a/16, 17, 18, 19, *çouurdum* ≈ *çövrüdü* 29b/5, *çulgau* ≈ *çulgav* 51b/7, *daae* ~ *daw* ≈ *daave* ~ *dav* 22b/10, *diua* ≈ *diva[r]* 44b/1, *diuar* ≈ *divar* 50b/25, 51a/26, *egau* ≈ *égev* 42b/6, *eu* ≈ *év* 39b/27, 6b/17, *eudagi* ≈ *évdegi* 45b/22, 23, *euet* ≈ *évet* 31a/12, *haua* ≈ *hava* 37a/9, 20, *cadau* ≈ *kadav* 51b/22, *carau* ≈ *karav* 23a/17, 18, 19, 20, *carauas* ≈ *karavaş* 45b/25, *çaşrau* ≈ *kaşrav* 51b/25, *charau* ≈ *karav* 22a/8, *chaurcina* ≈ *kavurkına* 53a/7, *cheadau* ≈ *kadav* 50b/29, *chou* ≈ *kov* 40a/21, *choulac* ≈ *kövlek* 51a/29, *chouruc* ≈ *kövrük* 42a/27, 46b/11, *cun touñin* ≈ *kün tovuşu* 37a/3,

1 Bu çalışmada kullanılan örnekler *Codex Cumanicus*'un Argunşah-Güner yayımından alınmıştır.

ourulaĩ ≈ *ovrulayın* 30b/19, øurandum ≈ *övendüm* 3a/19, øurangil ≈ *övrengil* 3a/20, øuranurmen ≈ *övenür-mèn* 3a/18, ourat ≈ *övrete* 4b/17, 9a/11, ouratımac ≈ *övrete* 4b/18, ouratū ≈ *övrete[t]üm* 4b/16, ouratum ≈ *övrete[t]üm* 9a/10, ouraturmē ≈ *övreteür-mèn* 4b/15, ouraturmē ≈ *övreteür-mèn* 9a/9, rauand ≈ *ravand* 41a/28, sauda ≈ *savda* 36a/10, sauřar ≈ *savsar* 43a/5, sauunur ≈ *sévünür* 49b/14, silauřū ≈ *silevsün* 43a/8, souařcürmē ≈ *sovařur-mèn* 7b/18, souuar ≈ *söver* 49b/10, søuarmē ≈ *söver-mèn* 3a/1, souarol ≈ *söver ol* 3a/3, søuarsem ≈ *söver-sèn* 3a/2, souat ≈ *sövek* 48a/25, soudum ≈ *sövdüm* 3a/5, souřil ≈ *sövgil* 3a/9, soulun ≈ *sövlün* 55a/22, soumac ≈ *sövmek* 3a/11, soumaçlięi ≈ *sövmeklięi* 35b/19, søuunçlarmen ≈ *sövünçler-mèn* 4b/10, souundum ≈ *sövündüm* 14a/3.

1.3. Yazılmayan /v/ harfleri

/v/ ünsüzünün harfle gösterilmemesini bir ünsüz düşmesi veya erimesi olarak da düşünebiliriz. Fakat aynı kelimelerin yukarıdaki örneklerinde düşmenin olmadığı göz önüne alınırsa bunun bir imla meselesi olduğu görülür. Yazılmayan /v/ ünsüzlerinin tamamı iki ünlü arasındaki /v/ sesleridir. Bazen iki yuvarlak ünlünün arasındaki /v/ harflerinin yazılmadığı, yan yana üç adet /u/ harfi yazmak yerine ikisini yazmakla yetinildiği dikkat çekiyor. CCI'de /v/ harfinin yazılmadığı örnekler şunlardır:

balaux ≈ *balav]uz* 41a/14, bogaul ≈ *bogav]ul* 45b/15, buug ≈ *bu]v]un* 48b/4, buun ≈ *bu]v]un* 47b/6, ioap ≈ *co]v]ap* 24b/8, çatlauc ≈ *çatlav]uk* 53b/2, çeuk ≈ *çev]ük* 30b/8, çouręil ≈ *çöv]üręil* 29b/6, çourma ≈ *çöv]ürme* 32b/4, çourmac ≈ *çöv]ürmek* 29b/7, çourumē ≈ *çöv]ürü[r]-mèn* 29b/4, çualdus ≈ *çu]v]alduz* 44b/12, deul ≈ *dév]ül* 36a/28, duat ≈ *du]v]at* 40b/6, coun ≈ *ko]v]un* 53b/20, choux ≈ *köv]üz* 40b/9, coux ≈ *köv]üz* 52b/6, ouç ≈ *o]v]uç* 48a/27, ous ≈ *o]v]us* 55b/11, saogh ≈ *sa]v]oę* 39a/19, saoc ≈ *sa]v]ok* 13a/6, souuçac ≈ *so]v]unçak* 48b/20, sounç ≈ *söv]ünç* 36b/11, suj ≈ *su]v]ı* 41b/20, 22, taoc ≈ *ta]v]ok* 55a/14, tauc ≈ *ta]v]uk* 55a/16, taus ≈ *ta]v]us* 55a/21, toulga ≈ *tov]u]lga* 50b/10, yaoh ≈ *ya]v]oę* 32a/4, yourgan ≈ *yo]v]uręan* 43a/26, 52b/3, jüyc ≈ *yu]v]ık* 35b/20, iuundū ≈ *yu]v]undum* 5a/17, iuungul ≈ *yu]v]ungul* 5a/18.

1.4. Farklı yazımlar

Birinci kitapta /v/ sesinin kullanımıyla ilgili birkaç kelimedede farklı yazıma rastlanmıştır:

1.4.1. Bir örnekte çok net okunamamakla birlikte hava kelimesindeki /v/ harfi başka bir el tarafından /w/ olarak düzeltilmiştir: ghaua > *hawa* 36a/2 (krş. haua ≈ *hava* 37a/9).

1.4.2. Bir örnekte *daaue* yazılan kelimenin yanına sonraki başka bir el tarafından *daw* "arama, sorma" 22b/10 yazılmıştır.

1.4.3. Bir örnekte /ú/ harfine rastlanmıştır. Bu harfin /u/ mu yoksa /v/ mi okunacağı belli değildir: *[u]v]şaş* ? *u]v]şaş* ? 38a/10. Bu yüzden tarafımızdan *uv]şaş* olarak transkribe edilmiştir.

1.4.4. /v/ sesinin iki örnekte /ou/ çift harfiyle yazıldığı tespit edilmiştir: ouad ≈ *vad* "zaman" 37a/5, ouada ≈ *vada* "vade" 46a/10, ouat ≈ *vat* 51b/5.

2. /v/ harfinin karşıladığı sesler

/v/ harfi CCI'de /u/ ve /ü/ ünlülerini de karşılar.

2.1. /u/ sesi

/u/ seslerinin gösterilmesinde /u/ harfi yanında /o, ou, v/ harfleri de kullanılmıştır. /v/nin örnekleri çoklukla kelime başında veya ilk hecededir: kvrşak ≈ kursak 36a/7, vçmac ≈ uçmak 35b/24, vztum ≈ uçtum 29a/2, vluluc ≈ ululuk 38a/27, bacha vrurmen ≈ baha urur-mèn 12a/22, vlgaygil ≈ ulgaygil 7a/11, vnarmen ≈ unar-mèn 5a/3, vnutmak ≈ unutmak 19b/9, vrdum ≈ urdum 21b/19, vs ≈ us 5a/18, vs ≈ uz 12b/10, vyag ≈ uyag 29b/3, vgıalurmẽ ≈ uyalurmen 29a/22, vyugil ≈ uyugil 9a/20, vxun ≈ uzun 30b/10, yvmşak ≈ yumşak 30b/11 (Argunşah-Güner: 46- 47).

2.2. ü sesi

/ü/ seslerinin gösterilmesinde /ü/ harfi kullanılmamış, /o, u, v, ú/ harfiyle gösterilmiştir. /v/'nin örnekleri şunlardır: bukvn ≈ bukün 36a/24, bvgvlvrmẽ ≈ bügülvürmen 18b/15, kvndegı ≈ kündegi 30b/2, tvnekvñ ≈ tünekün 36a/26, vçun 30b/14 ≈ üçün, vgu ≈ ügü 46a/18, vlašmac ≈ üleşmek 9b/16, vlus ≈ ülüş 38a/13, vñde ≈ ünde 8b/4, vpfundum ≈ üpsündüm 24a/5, vştun ≈ üstün 32b/5, vşidum ≈ üşidüm 13a/5, vturgu ≈ ütürgü 43b/20, vvcřvñdvm ≈ üüksündüm 24a/17, vxangı ≈ üzengi 52a/14.

/ü/ sesi bir örnekte /ú/ ile gösterilmiştir: úócřunurmen ≈ üüksünür-mèn 24a/16.

3. CCII'de /v/ sesini karşılayan harfler

CCII'de /v/ sesi /ı, w, v, u/ harfleriyle karşılanmış, birçok kelimedede ise bu sesi gösteren harfin yazılmadığı tespit edilmiştir.

3.1. /ı/ harfi

Bu harf yalnız CCII'de bulunmaktadır. Aynı müellif aynı satırda bile bu iki sesi (v, ú) birlikte kullanmıştır. Tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

açuvıñ ≈ açuvıñ 70a/14, afroviñ ≈ asroviñ 71a/3, aruv ≈ aruv 70a/8, aruvlığı ≈ aruvlığı 66a/19, atov ≈ atov 58a/17, av ≈ av 58a/10, avál ≈ aval 66a/12, avalı ≈ avalı 71b/7, avazi ≈ avazi 69a/21, avştirmaga ≈ avşuştirmaga 58a/7, avluñ ≈ avluñ 60b/24, avruv ≈ avruv 60b/24, avurlagıl ≈ avurlagıl 66b/3, avzıñ ≈ avzıñ 71a/8, bavlagıl ≈ bavlagıl 82a/17, bavşşak ≈ bavşuşşak 59a/14, bitív ≈ bitiv 60a/21, bógóvrvrmẽ ≈ böğövrür-mèn 81b/22, bólóvt ≈ bölövşü]t 81b/22 b, boşov ≈ boşov 71b/1, 74a/14, bøv ≈ böv 65b/25 b, bugovlí ≈ bugovli 60b/27, buvármẽ ≈ buvar-mèn 81b/24 b, buzovley ≈ buzovley 70a/14, çov ≈ çov 57b/27 b, çvıre ≈ çivıre 82a/24, duvlat ≈ duvlat 76a/19, ervv ≈ ervv 57b/7, 59b/15, havá ≈ hava 72a/5, şuvluk ≈ şuvluk 60b/38, kanov ≈ kamov 80b/33, karavını ≈ karavını 71b/14, kavđæn ≈ kavdan 81b/14 b, kavşşin ≈ kavşu]rsın 57b/16, keçov ≈ keçöv 57b/4, kezív ≈ keziv 80b/3, kırıvgæ ≈ kırivga 76a/1, kırlov ≈ kırlov 81b/34 b, kirov ≈ kirov 82b/19 b, koşov ≈ köşöv 58a/14 b, koşrov ≈ koşrov 82b/24 b, kórvşap ≈ körivsep 70b/17, kovra ≈ kovra 57a/23, kovştı ≈ kovşu]ştı 57b/37, kurşovlapdır ≈ kurşovlapdır 82a/19, kutkaruvşşap ≈ kutkaruvşşap 76a/4, kuv ≈ kuv 58a/3 c, 60a/10, kuyov ≈ küyöv 76a/14, ovlduş ≈ ovřu]lduř 80b/30, ovluğæ ≈ ovluğa 72a/9, ovşadı ≈ ovşadı 71a/18, oyovlarmẽ ≈ oyovlar-mèn 81b/26, ozav ≈ ozav 57b/8 b, ovi ≈ övi 69a/19, ovælı ≈ öveli 76a/1, ovretmıs ≈ övretmiş 72a/13, övñçlu ≈

öviüçlü 74a/15, ja'vá'válati ≈ savlavlati 60b/38, ja'vrak ≈ savrak 82a/14, ja'vri ≈ savri 57a/3 b, ja'xáv ≈ sahav 82a/10 b, jerevín ≈ sérev[ü]n 58a/37, Jeriv ≈ sériv 81a/25, jevídi ≈ sévdi 70a/4, se'vgil ≈ sévgil 66b/10, jilev'jin ≈ silevsin 60a/7, jiltov ≈ siltov 82b/2, jövgæçæ ≈ sövgençe 66a/22 b, jvruv ≈ süriv 57b/26 b, tabuv'jap ≈ tabuvsap 76a/4-5, tarlov ≈ tarlov 65b/26 b, ta'v ≈ tav 60a/27, tintóvçi ≈ tintóvçi 58a/22 b, to'vram ≈ tovrám 60b/22.

3.2. /w/ harfi

CCII'de birçok örneği vardır. Bazıları şunlardır: affow ≈ asov 59a/11, bulowlar ≈ bulovlar 63b/9, çowguçler ≈ çovguçlar 63b/24, ewägeli ≈ evangelim 62a/13, 16, ewangelim ≈ evangelim 61b/1, øw ≈ øv 62a/4, øwuti ≈ øvüt[t]i 63b/13, jaw ≈ sav 62b/37, 63a/15, jøwer ≈ söver 61b/29, jøwmaclikinæ ≈ sövmeklikine 63b/7, jøwnup ≈ söv[ü]nüp 62b/13, jøwjak ≈ sövsek 61b/28, jøwnç ≈ söv[ü]nç 62a/37, wrençaymē ≈ [ü]vrençey-mēn 61a/25, way ≈ vay 62b/37, gichøwgæ ≈ yihövgæ 61a/16, iwckun ≈ y[u]v[u]kun 63a/11.

3.3. /v/ harfi

CCII'de birçok örneği vardır: jatov ≈ satov 56a/25, øvdarı ≈ ovdarı 57a/14, çovlanmañgıf ≈ çovlanmañız 57b/28 b, tovæ ≈ töve 60a/29, javri ≈ savri 60b/22, gichøvga ≈ yihövgæ 61a/11, kutøvçigæ ≈ kütövgiçe 61b/2, øvgerlar ≈ överler 61b/8, evga ≈ evge 62a/4, devlmē ≈ döv[ü]l-mēn 62b/22.

3.4. /u/ harfi

Örneği çoktur. 62a sayfasından seçilmiş birkaç örneği şunlardır: feurmē ≈ sév[e] r-mēn 62a/21, jøuer ≈ söver 62a/25, jøuermi ≈ söver mi 62a/20, jøumes ≈ sövmes 62a/24, jøuin'jang ≈ sövinseñ 62a/24.

3.5. Yazılmayan /v/ harfleri

CCII'de özellikle iki ünlü arasındaki /v/ seslerinin yazılmadığı çok sayıda örnek bulunmaktadır. 57 ve 58. varaklardan seçilmiş bazı örnekler şunlardır: xoatlangil ≈ ho[v]atlangil 58b/20, xualarmen ~ xuar mē ≈ hu[v]alar-mēn ~ hu[v]ar-mēn 57b/39, xualadim ~ xudim ≈ hu[v]aladim ~ hu[v]dim 57b/40, kouş ≈ ko[v]uş 56a/29, taox ≈ ta[v]oħ 57a/5, taufti ≈ ta[v]usti 58a/7 c, taul ≈ ta[v]ul 58a/17 b, tudim ≈ tü[v]dim 57b/2b, tuermen ≈ tü[v]er-mēn 57b/1b, tuñoul ≈ tuñav[ul] 58b/7, tuufti ≈ tu[v]usti 58a/8 c, ioutmagil ≈ yo[v]utmagil 58b/5, juuz ≈ yu[v]uz 58a/35, jvvt berdim ≈ yü[v]üt bērdim 58a/34 b, jvvtler mē ≈ yü[v]ütler-mēn 58a/33 b.

4. /v, w, ú/ harflerinin karşıladığı sesler

CCII'de /v, w, ú/ harfleri u ve ü seslerini de karşılar.

4.1. /v/ harfi

/u/ ve /ü/ ünlülerini karşıladığı bazı örnekleri şunlardır: [ol]vdim ≈ soludim 57a/35, tvjçhti ≈ tüşti 57a/16, vlu ≈ ulu 56a/26, ulvydir ≈ uluydır 57a/6, vrdi ≈ ürdi 57a/17; bvgvp ≈ bügüp 60a/7, bvr ≈bür 80b/31b, konvlykçe ≈ könüllükçe 82a/7b, kötvrem ≈ kötürem 58a/25b, kvzun ≈ küzün 65b/39b, öbvga ≈ öbüge 57b/22, øltvrvldi ≈ öltürüldi 70a/14, jvlyk ≈ sülük 58a/14c, tvrlu ≈ türlü 71a/4, tvjçhti ≈ tüşti 57a/16, vçvn ≈ üçün, 58a/2, vrdi ≈ ürdi 57a/17, vzdi ≈ üzdi 72a/21, jvgvñç ≈ yügünç 73a/4 (Güner 2013: 61-62).

4.2. /w/ harfi

menim artwnçe ≈ *ménim artumça* 61b/35, menim bwyrychun ≈ *ménim buyruhum* 62a/16, iwckun ≈ *yuvu]kun* 63a/10; bwtwn ≈ *bütün* 63b/21, çöwcp ≈ *çöküp* 61b/18, dwnida ≈ *düny[a]da* 63a/11, kørwngis ≈ *körüñiz* 63a/37, kwçlu ≈ *küçlü* 61b/24, kwn ≈ *kün* 61b/22, ølwm ≈ *ölüm* 63a/4, fwnw ≈ *sünü* 63b/23, fwnular ≈ *sünüler* 63b/9, wstwn ≈ *üstün* 61b/23.

4.3. /ú/ harfi

úradir ≈ *üredir* (57a/1), jvrgæ ≈ *yürgen* 70a/6.

5. Değerlendirme

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde CCI ve CCII'de /v/ sesinin karşılanmasında çeşitlilik olduğu görülür. Hatta /v, w, ú/ harfleri yalnız /v/ sesini değil /u/ ve /ü/ seslerini de karşılayabilmektedir. Biz değerlendirmelerimizde bütün bu çeşitliliği ve tutarsızlıkları göz önünde bulundurarak bir yorum yaptık. Sonuçta önümüze çıkan bu çeşitlilik içerisinde bir tercih yapmamız gerekiyordu. Birincisi bütün yazımların olduğu gibi transkripsiyona aktarılmasıydı. Önümüzde bunun örneği de bulunmaktaydı. DLT yayımında Ercilasun-Akkoyunlu böyle yapmışlar, /v/ ve /w/ yazımlarını olduğu gibi transkripsiyonlu metne aktarmışlardı. İkinci yol olarak CC'nin yazımındaki çeşitliliği müstensih veya müelliflerin Türkçenin seslerinin karşılanmasında sık sık tereddüt ettikleri, bu yüzden aynı sesi aynı satırda bile farklı işaretlerle karşıladıkları, oysa bu seslerin bu kadar çeşitlilik göstermesinin mümkün olmadığı tezinden hareketle sesleri birleştirme yoluna gittik. CCI için fazla bir sorun görünmemektedir. Çünkü /w/ ve /ú/ yazımı hemen hemen kullanılmamıştır. Sorun çoklukla CCII'dedir. Asıl çeşitlilik buradadır. Biz çalışmamızda bizden önce Radloff, Golden, Garkavets vb. araştırmacıların yaptığı gibi bütün bu sesleri /v/ harfinde birleştirme yoluna gittik.

Bizi bu kanaate sevk eden amillerden birisi de Kıpçak Türkçesi metinlerinde /w/ ünsüzünün bulunmadığı düşüncemizdir. Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde /w/ olarak kullanılan sesin hem Memluk hem de Kuzey Kıpçak Türkçesinde /v/ sesine döndüğü kanaatini taşıyoruz. Bilindiği gibi, bazı arkaik örnekleri göz ardı edersek, daha klasik öncesi dönemden itibaren Çağatay Türkçesinde de bu sesin /v/ye döndüğü görülür.

Öyleyse Kıpçak Türkçesindeki /v/ sesinin durumunu da değerlendirmeye almamız gerekir. Bunun için de daha önceki dönemdeki durumuna göz atmakta fayda var. Kaşgarlı Mahmut bu sesle ilgili olarak şöyle der: “Arap fe’si ile gerçek be arasındaki telaffuz edilen gerçek Türkçedeki her fe (w), Oğuzlarda ve onları takip edenlerde vav’a (v) dönüşür.

Türklerin ew, onların ev dedikleri gibi. Yine Türklerin aw, onların vav’la av demeleri gibi.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 12).

DLT’de /b/ ünsüzünden gelişen bir ara ses olan /v/ ve /w/ ayrımı yazıda açıkça gösterilmiş ve ifade edilmiştir. Divan’da dışdudaksı /v/ ünsüzü vav ile; çiftdudaksı /w/ ünsüzü ise Arap alfabesindeki fe (ف) veya üç noktalı fe (ف) ile gösterilmiştir (Akartürk 2013: 106). Kaşgarlı Mahmut Karahanlı Türkçesi için her iki söyleyişin

de caiz olduğunu belirtmiştir. Bu ses *Kutadgu Bilig*'de de /w/ (ف) ile karşılanmıştır. DLT'de Kıpçak Türkçesine verilen örneklerde hem /w/ hem de /v/li örnekler vardır. *suvuk* "Kıpçak lehçesinde katır kuyruğu gibi kılı az, uzun kuyruk, ağaç vb." (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 836).; *ewet* "Yağma, Toxı, Kıpçak ve Oğuzlarda evet" (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 650).

Harezmi Türkçesi eserleri bu ses hadisesi bakımından hem Karahanlı Türkçesi hem de Oğuz Türkçesi özelliğini taşımaktadır (Ata 2002: 53). Harezmi Türkçesindeki, Köktürkçenin /b/ ve /G/ seslerinden gelişen çiftudaksı /w/ sesi, Kıpçak Türkçesi metinlerinde genellikle dışudaksı /v/ sesine dönüşmüştür. Kelime ortasında ve sonunda $w > v$ değişmesi az da olsa Harezmi-Altınordu Türkçesi eserlerinde de görülür. Bu ses Memluk Kıpçak Türkçesi sahasına dâhil edilen *Kitâbu'l-Ef'al* (KE=Eminoğlu 2011) ve *İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin* (İM) adlı eserlerde ise çoklukla korunmuş; metinlerde üç noktalı fe (ف), tek noktalı fe (ف) ve noktasız fe (ف) harfleriyle gösterilmiştir. Aynı kelimelerin vav (و) ile yazılan örnekleri de vardır. Kimi kelimeler de yalnız vav (و) ile yazılmıştır. KE'de bu sese İM'ye göre daha sık rastlanmaktadır (Argunşah 2013: 97).

Kitâbu'l-Ef'al'den örnekler: *aw* 114b/4, *awçı* 114b/4, *awındı* 145a/2, *awuç* 1b/7, *çewürdi* 3b/7 (~ *çevürdi* 167a/5), *ewdidi* 149b/8 (~ *evdidi* 26a/4), *ewinde* 140b/7, *ewlendi* 7a/7, *ewürdi* 112b/1 (~ *evürdi* 110b/8), *ıwık* 65a/1, *iwgen* 76a/4, *kowadın* 42a/5, *küwendı* 147a/5, *küweç* 130a/9, *öwke* 108a/4, *sewinç* 32b/2, *sawurdı* 24b/9 (~ *savurdı* 24a/2), *teweler* 90b/7, *tüwkürdı* 40a/1, *uwattı* 48a/5, *uwtrandı* 75b/7, *yawuk* 61a/9, *yawuz* 45a/3 (~ *yavuz* 38/9), *yuwa* 137b/6, *yuwka* 13b/2.

İrşâdü'l-Mülük'ten örnekler: *aw* 452a/1, *awla-* 359a/2, *awuç* 84a/2, *çewür-* 152a/7, *éw-* 81b/4, *éwdeş* 378b/7, *éwlen-* 100a/5, *ewüş* 278b/8, *kawut* 482a/2, *kéwür-* 33a/4, *kow-* 441a/5, *kowa* 114a/2, *séw-* 486a/6, *suw* 302a/1, *tawar* 252b/1, *tiwe* 116a/7, *yawuz* 482b/5, *yuwka* 291a/7, *yüw-* 78a/4.

İM'de $g > w$ değişmesiyle ortaya çıkmış /w/ sesleri de bulunmaktadır: *aw-* 359a/2 (< *og-*), *kawut* 482a/2, *kewür-* 101b/4 (< *kigür-*), *kow-* 441a/5, *sawuk* 117b/6, *tawuk* 114a/2, *yawuk* 11b/8.

Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçenin kelime ortası ve sonundaki /d/ sesleri /y/ olurken KE ve İM'de kimi /ð/li örneklerin korunduğu görülür. Bu eserlerde /y/li örnekler çoğunluktadır.

Bu iki sesin varlığı, *Kitâbü'l-Ef'al* ve *İrşâdü'l-Mülük*'ün halis Kıpçak Türkçesiyle yazılmadığını, Harezmi-Altınordu Türkçesi özelliklerinin ağır bastığını göstermektedir (Argunşah, 2013: 93-94). Çünkü Memluk Kıpçakçasının diğer eserlerinde bu iki sese rastlanmaz.

CC'de /d/ sesi bulunmamaktadır. Bu sesin bulunmaması Karahanlı ve Harezmi Türkçesine ait olan /w/ sesinin bulunmamasına da bir işaret olabilir.

Memluk Kıpçak Türkçesi metinleri üzerinde çalışan bazı araştırmacıların vav (و) ile yazılan kelimeleri /w/ harfiyle transkribe etmiş olmaları tartışılabilir. Çünkü bu dönem metinlerini gözden geçirdiğimizde /w/ (ف) sesini temsil ettiği var sayılabilecek bir /w/ harfinin kullanılmadığını görürüz. *Tercümân-ı Türki'nin* girişinde, yazar kitapta kullanılan /p, ç, ŋ/ gibi sesleri gösteren harflerden bahsetmesine rağmen /w'den bahsetmemiş, bu sesi metinde daima vav harfi ile yazmıştır (Toparlı vd. 2002: 2).

Ed-Dürre'de herhangi bir bilgi verilmemiş, daima vav harfi ile gösterilmiştir. *El-Kavanin*'de “Bu dilin harfleri söyleyişte 28, yazıda ise 21’dir” denildikten sonra harfler sayılmış, /w/ harfine yer verilmemiştir (Toparlı vd. 1999: 2). *Kitabu'l-İdrak*'te “Türk lisanında kullanılan harflerin mecmuu 23 olup şunlardan ibarettir” denildikten sonra harfler sıralanır. Bunların içinde /p, ç, η/ seslerini gösteren harfleri vardır ama /w/ sesini gösteren bir harf yoktur (Caferoğlu 1931: 135). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de “Kıpçak Türkçesinde bilinen 23 harf vardır. Bunlardan 19'u asli harftir.” diyen yazar, tekrar edilmiş dört ünsüzü /p, ç, g, η/ olarak sayar. Burada da yalnız vav harfi vardır (Al-Turk 2006: 5-36). Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerde yalnız bir kez Temir Kutluk yarlığında *suw* kelimesini tespit etmiş (Özyetgin 1996: 28), diğer metinleri /v/ ile okumuştur.

Memluk Kıpçak Türkçesinde /w/ sesi bulunmadığı kanaatindeyim. Eğer bu ses bulunmuş olsaydı Kaşgarlı Mahmut'un yaptığı gibi, bu gramerciler de mutlaka bahsederlerdi. Bu kanaatimin CC'nin yazıldığı Kuzey Kıpçak Türkçesi için de geçerli olduğunu bir kez daha belirtmeliyim.

CC'de /v/ sesi için bu kadar çok harfin kullanılmış olması konuyu tartışmalı kılmaktadır. CC metnini ilk kez yayımlayan Kuun metni transkribe etmemiş, gördüğü gibi yazıya geçirmiştir (Kuun, 1880). Grönbech (Grønbech: 1942), Radloff (Radloff: 1887), Bang (Bang 1910) ve Garkavets (Garkavets 2006) *Codex Cumanicus*'ta yalnız /v/ harfini kullandılar. Garkavets Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerini de (Garkavets 2010) tamamen /v/ ile okumayı tercih etmiştir. CC'deki Farsça malzemeyi değerlendiren Monchi-zadeh (Monchi-zadeh 1969) de Türkçe kelimeleri /v/ ile okudu. Németh çalışmasında hangi harfle gösterilirse gösterilsin hepsini /w/ sesiyle işaretlemiş, hatta metinde yazılmayan /v/ seslerini de /w/ ile göstermiştir (Németh, 1913: 577-608). Drimba da /w/ okumayı tercih etmiştir (Drimba 1973).

Gabain, gramerinde örnekler verirken bu sesi /v/ olarak işaretler. “Tâli çift ünlüler ve diftonglar” başlığı altında “ğ/g ve v'nin kaybolması veya zayıflaması dolayısıyla sık sık çift ünlü ve diftonglar meydana gelmiştir” diyerek *ağar* “ona” ~ *aar* (vezin dolayısıyla iki heceli); *sev-* ~ *söw-* “sevmek”; *suvsa-* “susamak” > *sowsa-* kelimelerinde /w/'li biçimleri de örneklendirir (Gabain 1988: 73).

6. Sonuç

Hem Arap harfli Memluk Kıpçak Türkçesi yazmalarında hem de *Codex Cumanicus*'ta çiftudaksı /w/ sesi gösterilmemiştir. CC'deki çeşitlilik müellif (veya müstensihlerin) Türkçenin fonetiğine tam hâkim olmamalarından kaynaklanmaktadır. Yazarlar /v/ sesini her duyduklarında onu yazıya nasıl geçirecekleri konusunda tereddüt etmişler, ilk akıllarına gelen şekillerden birisini kullanmışlardır. Ayrıca onların yapmak istedikleri Kıpçakların ağız özelliklerini tespit etmek değildir. Aksine bu metinlerde 13-14. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçak Türkçelerinin standart (ölçünlü) dilleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- AL-TURK, Gulhan. (2006). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2013). "Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça Bir Sözlük müdür?", *Bengü Bitig, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 101-107.
- ARGUNŞAH, Mustafa - GÜNER, Galip (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATA, Aysu (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- BANG, W. (1910). *Zur Kritik des Codex Cumanicus*, Louvain.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- DRİMBA, Vladimir (1973). *Syntaxe Comane*, Leiden: E. J. Brill.
- EMİNOĞLU, Emin (2011). *Abbâs ibni Hamza es-Sabrâni, Kitâbü'l-Ef'âl -Kıpçakça Satır Arası Sözlük-*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. Bican - AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Divînu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAIN, Annemarie von. (1988). "Codex Cumanicus'un Dili", (çeviri: Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 67-109.
- GARKAVETS, Aleksandr Nikolayeviç. (2006). *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvi, gimni i zagadki XIII-XIV vv.*, Moskva.
- GARKAVETS, Aleksandr Nikolayeviç. (2010). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar'po Armyanopis'mennim Pamyatnikam XVI-XVII vekov*, Almatı: Baur-Kasean.
- GRØNBECH, Kaare. (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, Abdulkadir (2013). *Divânu Luğati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KUUN, Comes Gêza. (1880). *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapeştini, 1880.
- MONCHİ-ZADEH, Davoud. (1969). *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Indoeuropaea Upsaliensia.
- NÉMETH, Julius. (1913). "Die Rätsel des Codex Cumanicus", *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, S. 47, 1913, s. 577-608.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarıklık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RADLOFF, W. (1887). *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersbourg.
- TOPARLI, Recep vd (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARTIN HİNDİOĞLU’NUN HAZİNE-İ LUGAT, DICTIONNAIRE TURC-FRANÇAIS ADLI ESERİ ÜZERİNE*

*On Study Called Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français
by Artin Hindoğlu*

Yavuz KARTALLIOĞLU**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 17-25

Öz: Artin Hindoğlu tarafından hazırlanan ve 1838 yılında Viyana’da basılan “Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français” tespit edilebilen ilk Türkçe-Fransızca sözlüklerdendir. Hindoğlu, sözlüğünü yazı dilinden çok konuşma dilini, yani kelimelerin telaffuzlarını öğrenmek isteyenler -seyyahlar ve iş adamları- için hazırladığını belirtir; bu yüzden sözlüğü diğer Türkçe-Fransızca sözlüklerden ayıran en önemli özellik kelimelerin telaffuzlarının da gösterilmiş olmasıdır. Kelimeler aynı zamanda Latin harfleri ile de yazıldığı için Arap harfli imlânın gizlediği Türkçenin ünlü ve ünsüzleri açıkça görülmektedir. Sözlükte hem yazı dili hem de konuşma dili bir arada kaydedilmeye çalışılmıştır; bu da özellikle alıntı kelimelerin aslı, ara ve Türkçeleşmiş şekillerinin bir arada görülmesini sağlar. Ara ve Türkçeleşmiş şekiller alıntı kelimelerin, özellikle de Arapça ve Farsça kelimelerin o dönemdeki aslı imlâlarına çoğu zaman uymayan telaffuzlarıdır. Makalede önce Artin Hindoğlu ve sözlüğü hakkında bilgi verilmiş, sonra sözlükteki veriler konuşma ve yazı dili özellikleri bakımından karşılaştırmalı olarak -diğer çeviri yazılı metinlerdeki kayıtlarla da karşılaştırılarak- incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artin Hindoğlu, Hazine-i Lugat, çeviri yazılı metin (transkripsiyon metni), Osmanlı konuşma dili, telaffuz (söyleyiş).

Abstract: “Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français”, prepared by Artin Hindoğlu and published in 1838 in Wien, is one of the first Turkish-French dictionaries. Hindoğlu states that he prepared the dictionary for those who wanted to learn spoken language rather than literary language, mainly for trippers and merchants. Thus, the property that makes the dictionary different than the others is that it presents also the pronunciations of the words. As the words are also written in Latin script the vowels and consonants which are concealed by Arabic script can be observed. In the dictionary both written and spoken languages were recorded and this causes original, intermediate and Turkish forms to be seen all together. Intermediate and Turkish forms are the pronunciations of the Arabic and Persian borrowed words which did not generally comply with the original pronunciation in that period. In the article, information about Artin Hindoğlu and his dictionary is given then the data in the dictionary is analyzed in terms of properties of literary and spoken languages with comparisons with the records of other transcription texts.

Keywords: Artin Hindoğlu, Hazine-i Lugat, transcription text, spoken Ottoman Turkish, pronunciation.

* Bu makale, 24-26 Nisan 2014 tarihleri arasında Kırgızistan’ın Bişkek şehrinde düzenlenmiş olan *VI. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu*’nda sunulan “Artin Hindoğlu’nun ‘Hazine-i Lugat’ Adlı Eseri Üzerine” başlıklı bildirisinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE yavuzkartallioğlu@gmail.com. Gönderim Tarihi: 18.01.2018 / Kabul Tarihi: 25.04.2018

Artin Hindoğlu

Artin Hindoğlu, 1780’de Kütahya’da doğmuştur. O dönemde Osmanlı Ermenilerinin dili Türkçe olduğu için iyi bir Türkçe bilgisine sahiptir; 1795 yılında İstanbul’a, oradan da 1805’te Venedik’e geçmiştir. 1812 yılına kadar San Lazzaro adasındaki Ermeni manastırında Ermenice ile bazı Batı dillerini öğrenmiştir. 1817-1818 yıllarında Viyana’ya yerleşmiş, orada Almancayı öğrenerek 1824-1831 yılları arasında Türk dili hocalığı yapmış, daha sonra Viyana’da İmparatorluk Yüksek Mahkemesinde tercümanlık yapmıştır. İlk eseri Fransızca izahlı Türkçe öğreten bir kitaptır. 1829’da Almanca açıklamalı Türkçe grameri ve 1831’de Fransızca-Türkçe Sözlük adlı eseri Viyana’da basılmıştır (Pamukciyan 2003: 73, 74). Bu makaleye konu edilen “Türkçe-Fransızca Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français” adlı sözlüğü ise 1838 yılında yine Viyana’da yayımlanmıştır.

Transkripsiyon Metinleri

15. yüzyıldan itibaren Batılı araştırmacılar tarafından Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren pek çok eser yanında Osmanlı Türkçesinin sözlük ve gramerleri de yazılmaya başlanmıştır. Türkçe kelimelerin Arap harflerinin yanında daha çok Latin, az olarak da Kiril, Grek veya Ermeni harfleriyle kaydedildiği bu tür metinler *transkripsiyon metinleri* veya *çeviri yazılı metinler* olarak adlandırılmaktadır. Bu gramer ve sözlüklerin en önemli özelliği Arap kökenli Türk alfabesinde görülmeyen ünlü ve ünsüzleri açıkça göstermeleridir. Bunların hazırlanmasında asıl amaç, Türkçeyi öğrenmek ve ilgilenenlere öğretmektir. Bu eserleri, sanki günümüz için çözümlenmiş ve yazıya geçirilmiş bir tür *ses kaydı* olarak düşünmek gerekir (Kartallıoğlu 2011: 26).

Hindoğlu’nun Ağzından Eseri

Artin Hindoğlu, eserini yazı dilinden çok konuşma dilini göstermek ve Türkçe telaffuzlara ihtiyaç duyanlara telaffuzları öğretmek için yazdığını şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Osmanlı döneminde yazılan eserlerin çoğu Türklerin konuşmasını yansıtmaktan uzaktır. Bu sözlük Almanların kuramsal ve uygulamalı olarak kullanımı için hazırlandı, değişen konuşmalara yer verildi, böylece Türkçe konuşma dilinin yayılması amaçlandı. Kurallara dayalı şekillerden çok, her yaşayan dilde olduğu gibi Türkçede var olan kullanımlar verildi. Görevlerim esnasında ben Türklerin günlük konuşma dilleri konusunda araştırma imkânı buldum, sözlükte de mümkün olduğunca bu konuşmaları kullandım. Orta ve yakın doğu gezilerinde faydalı olacak bir Türk dili el kitabı hazırlamaya çalıştım. Sözlük, ticaret alanındaki bütün kelimeleri kapsar, bunların telaffuzlarını verir. Bütün bunlar bu çalışmanın diğerlerinden farkını ortaya koyar. Özellikle, seyyahlar ve iş adamları için Türk dilinin günlük kullanımlarını öğrenmelerini sağlar.” (Hindoğlu 1838: I, II).

Türkçe-Fransızca Hazine-i Lugat

“Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français” adlı sözlük tespit edilebilen ilk Türkçe-Fransızca sözlüklerdendir. Tek cilt, 533 sayfadan ibaret olan eserde yaklaşık on beş bin madde başı yer almaktadır. Sözlük iki sayfalık bir önsöz ile başlar. Sonraki

birer sayfada harflerin ses karşılıkları ile ilgili bilgiler ve kısaltmalar yer alır. Sözlüğün madde başları, kelimelerin Osmanlı Türkçesi alfabesi ile Arap alfabesi sırasına göre dizilmesinden ibarettir. Her madde başı hem Osmanlı Türkçesi alfabesi hem de Fransızca temelli Latin harfleri ile dizilmiş kelimelerden oluşturulmuştur. Bunun sebebi de Artin Hindoğlu'nun o dönem Türkçesinde var olan yazı ve konuşma dili arasındaki farklılıkları göstermek istemesidir.

Madde düzeninde Hindoğlu, kelimenin Türkçe veya yabancı kökenli olmasına göre farklı gösterimler benimsemiştir. Türkçe kökenli kelimeler, açıklanırken madde başının yanında Fransızca anlamı yer alır:

ابلا abla, la soeur aînés (3); اوينجى oyoundjou, joueur, m. (89); يازلو yazele, écrit (500).

Türkçe kelimenin klasikleşmiş yazılışı ile telaffuzu arasında fark varsa bu “halk dilinde, bayağı biçimde, kabaca” anlamına gelen *vulgaiement* kelimesinin kısaltması olan vulg. ile kaydedilir ve maddenin devamında kelimenin geçtiği bazı yapılardan örnek verilir:

اتمك étmék, (vulg. اكمك ékmék), pain, m. اچى اتمك itji, mie; f. اتمك قيوغى étmék kaboughou, croûte, f. (7); استما isitma, (vulg. setma) fiévré, f.; طومتقى toutmak, avoir la fiévré (33).

Alıntı kelimelerin kökeni büyük harfle (A., P.), Türkçe anlamı parantez içinde mutlaka gösterilir:

شكوفه chukufé, P. (tjijék) fleur, f. (289); لطمه latmé, A. (chamar) soufflet, m. (411).

Sözlükte Kullanılan Fransız Telaffuzu Temelli Latin Alfabesi

Artin Hindoğlu, Türkçe kelimeleri Osmanlı Türkçesi alfabesinin yanında Fransız alfabesi temelli bir Latin alfabesi¹ ile de dizmiştir. Bu usul, 1838 yılında Türkçedeki bütün ünlü ve ünsüzlerin açıkça görülmesine imkân verir. Hindoğlu, “Bu Kitapta Kullanılan Harfler” başlığı altında sözlüğünü yazarken kullandığı Fransız telaffuzu temelli Latin alfabesindeki bazı harfleri İtalyanca, İngilizce, Fransızca, Ermenice ve Rumca gibi diller ile karşılaştırarak açıklamıştır. Hindoğlu'nun sözlüğünde kullandığı transkripsiyon sistemi şöyledir:

a) Ünlüler:

a = a: acıktır- *adjekter-* (9), bahça, bağçe *baqhtja*, *baghtjé* (98)

e = é: ecr, ecir *édjr*, *édjir* (9), eyvence *éyléndjé* (57)

ı = e: ıskara *eskara* (36), kadirga *kadergha* (358), fıçı *fetje* (346)

i = i: iyren- *iyren-* (56), inci, incü *indji*, *indjou* (70)

o = o: oklağı *oklaghe* (83), horos *qhoros* (208)

ö = eu: öksüz *éuksuz* (84), körşebek, köstebek *kiorchébék*, *kéustébék* (400, 402)

u = ou: uvak, ufak *ouvak*, *oufak* (74), kurbağa *kourbagha* (360)

ü = u: üçüncü *utjundju* (76), üzüm, yüzüm *uzum*, *yuzum* (80)

1 Çeviriyazılı metinlerdeki ünlü ve ünsüzlerin dillere göre gösterim sistemi ile ilgili olarak şu iki makalede daha detaylı bilgi vardır: Kartallıoğlu, Yavuz (2010a), “Çeviriyazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri”, *Dil Araştırmaları*, 87-146; Kartallıoğlu, Yavuz (2010b), “The Relation of Vowel Points and Pronunciation in the Texts of Ottoman Turkish”, *Türkbilgi*, 137-143.

b) Ünsüzler:**b = b:** babakoru *baba korou* (97), caba *djaba* (178)**c = dj:** canavar *djanavar* (178), baci, baci *badje, badji* (98)**ç = tj:** çamçak, çemçe, çamça *tjamtjak, tjémtjé, tjamtja* (187), ağaç *aghatj* (48)**d = d :** dalgıç *dalgjedj* (314), ademlik, adamlık *adémlik, adamlek* (18)**f = f :** fayık *fayek* (337), aferin, aferim *aférin, aférim* (52)**gaym = gh:** garaz, garez *gharaz, garéz* (334), ağu, ağı *aghou, aghe* (50)**hı = qh:** halik *qhalik* (204), habyar, havyar *qhabyar, qhavyar* (206)**k = k :** kafes *kafés* (367), etmek *étmék* günl.² ekmek *ékmék* (7), ölçek *éultjék* (85)**l = l :** lebbeyk, lebbey *lébbéyk, lébbéy* (410), balıkçı *balekdje* (105)**m = m :** macun *madjoun* (448), çamur *tjamour* (177), adem, adam *adém* (17)**n = n :** nacak *nadjak* (473), enek *énék* (57), öyren- *éuyrén-* (84)**p = p :** patırdı *paterde* (98); pepeyi, pepegü *pépéyi, pépéguu* (108)**r = r :** ruba, uruba *rouba, ourouba* (250); arı *are* (25); kalbur *kalbour* (334)**s = s :** saatçı *saatdje* (261); baskın *basken* (120); tesis *téésis* (143)**ş = ch:** şadı *chade* (283); kaşağı *kachaghe* (365)**t = t :** tambur *tambour* (441); otak, otağ *otagh* (74); dat (215)**v = v:** vakt, vakıt *vaket* (491); ovmaç *ovmadj* (87); dev, div *dév* (231)**y = y:** yalnız *yalenez* (503); kaygana *kayghana* (380); köy *kéuy* (406)**z = z:** zeyrek *zéyrék* (260); üzr, özi *uzr, éuzr* (325); binamaz, beynamaz *béynamaz* (140)**İnceleme**

Artin Hindoğlu, *Hazine-i Lugat*'ta kelimelerin telaffuzlarına özellikle dikkat edip bunları kayıt altına almaya çalıştığı için onun verileri diğer çeviri yazılı metinlerle karşılaştırılarak önce konuşma dili, sonra yazı dili özellikleri bakımından incelenecektir.

I. Konuşma Diliyle İlgili Özellikler

Sözlükte konuşma dili ile ilgili özelliklerin bir kısmı daha önceki çeviri yazılı metinlerdeki verilerle benzer. Bunlar bir yandan daha önceki çeviriyazılı metinlerdeki verileri sağlamlaştırırken bir yandan da konuşma dilinin tarihi seyrini açıkça takip edebilmeye imkân tanır. Hindoğlu'nun telaffuzlarla ilgili verileri, Osmanlı Türkçesi alfabeti ile yazılmış metinlerde tespit edilmesi neredeyse imkânsız olan, bir kısmı önceki çeviri yazılı metinlerden beri süregelen, bir kısmı sadece Hindoğlu'nun sözlüğünde kaydedilmiş olan verilerdir. Hindoğlu'nun konuşma ile ilgili kayıtları telaffuz, fonoloji, çok şekillilik ve morfonoloji (morfofonoloji) bakımından şöyle incelenebilir:

1. "Hazine-i Lugat, Dictionnaire Turc-Français" adlı sözlükte *vulg.* (*vulgarizasyon*, yani *halk arasındaki, konuşmadaki (kaba) şekil* kısaltması ile kelimelerin halk arasındaki şekilleri gösterilmiştir:

etmek *vulg.* ekmek (7): Hindoğlu'ndan önceki çeviri yazılı metin yazarları da kelimeyi çoğunlukla *ekmek* şeklinde göstermişlerdir: ekmek *echméch* (Argenti 1533:

2 Bu kısaltma makalede "günlük dilde, konuşma dilinde" anlamında kullanılmıştır.

165), 1544: ekmek (Yağmur 2014: 625), ekmek (Molino 1641: 74), ekmek, etmek (Tulum 2011: 655), etmek *etmec* (Vaughan 1709: 76), etmek günl. ekmek (Clodius 1730: 406, 507), etmek (Holderman 1730: 74), ekmek *ékmék* (Viguiet 1790: 53), ekmek, etmek (Preindle 1791: 6, 88), ekmek (Carbognano 1794: 527), etmek (Davids 1832: 21), etmek (Jaubert 1833: 49), ekmek (Schroeder 1835: 126). Bu veriler karşılaştırıldığında kelimenin telaffuzunun, yani konuşmadaki şeklinin 16. yüzyıldan beri büyük oranda *ekmek* olduğu görülmektedir.

istifrag *vulg.* istifra (etmek) (32): Hindoğlu'nun verdiği bilgiye göre kelimenin telaffuzunda sondaki ünsüz düşürülür. Diğer çeviri yazılı metinlerde de aynı bilgi verilir: Carradori 1650: istifra (Rocchi 2011: 191), istifra, istifrah *iftifra*, *iftifrah* (Viguiet 1790: 456). Viguiet, Türkçeleşme sürecinde sondaki ünsüzün düşürülmeden önce g > h değişimi sonucunda oluşmuş olan *istifrah* şeklini de kaydetmiştir.

isitma *vulg.* sıtma *setma* (33): Hindoğlu, yazıda *isitma* şekli devam etse de telaffuzun *sıtma* şeklinde olduğu bilgisini verir. Diğer çeviri yazılı metinlerde de çok şekillilik gözlemlenmektedir: sıtma *sittmá* (Argenti 1533: 234), isitma, sıtma *isitma*, *sıtma* (Molino 1641: 68, 69), isitma günl. sıtma (Tulum 2011: 987), sıtma, isitma *ifitma* (Clodius 1730: 208), sıtma (Holderman 1730: 100), sıtma *fetma* (Viguiet 1790: 356), isitma *ifitma* (Preindle 1791: 117), isitma (Davids 1832: 127), sıtma *szitma* (Schroeder 1835: 138).

issidjak *vulg.* sıcak *sedjak* (38): Bu kelimenin telaffuzunda /i/'li şekil daha yaygındır. Hindoğlu'nun telaffuza ait olarak gösterdiği şekli ilk olarak Meninski kaydetmiştir: isicak *jssiggiäch* (Argenti 1533: 185), ısı, isicak günl. sıcak (Tulum 2011: 750), ıssicak *issijac* (Vaughan 1709: 77), ıssicak *isfiçiak* (Clodius 1730: 99), ıssicak *issidgak* (Davids 1832: 122), ıssicak *issydjâq* günl. Sıcak *sydjaq* (Bianchi 1843: I, 250).

serasime *vulg.* sersem (39): Telaffuzdaki şekil ilk olarak Argenti'de geçer. Diğer çeviri yazılı metin yazarlarınınca kelimenin yazıda iki şekli gösterilmiştir: sersem *serfém* (Argenti 1533: 233), serâsime, âsimeser, sersâm, günl. Sersem (Tulum 2011: 292), sersam *fersam* (Clodius 1730: 763).

iştihâ *ichtiha* *vulg.* iştah *ichtah* (40): Asli şeklin *iştihâ* olduğunu ama telaffuzda bunun *iştah* şekline dönüştüğünü ilk gösteren Meninski'dir: iştihâ günl. iştah (Tulum 2011: 1003), iştah, iştihâ *ichtah*, *ichtiha* (Viguiet 1790: 359).

ügürtlemek *vulg.* üyütlemek (84): Hindoğlu ك ile kaydedilensesin /y/ olarak halk arasında telaffuz edildiği bilgisini verir.

2. Arap harfleri ile geleneksel imlaya göre dizilen pek çok kelime Latin harfleri ile telaffuz edildikleri şekilde sözlükte kaydedilmiştir. Bu telaffuzlardan birisi de ك ile kaydedilen sesin telaffuzdaki durumudur. Türkiye Türkçesi konuşma dilinde /ğ/ ünsüzü ön ünlülerin yanında /y/ ünsüzüne dönüşebilir (Ergenç 1995: 39; Coşkun 2000: 253, 254). Sözü edilen /y/'li telaffuz sadece Türkiye Türkçesi dönemine ait olmayıp Osmanlı Türkçesi döneminden beri vardır. Hindoğlu, ön ünlülü kelimelerde ك harfini Latin harfleri ile büyük oranda /y/ olarak kaydetmiştir: üyütleme (14), لوكت öyüt (83), öğrenmek (84), ikindiyyin (94), beyen-, bileyi (125), deyirmi (128), meleyi (202),

deyiştirmek (226), deyenek (227), دوکمه düyme, دوکه düye, döyecek (235), زوکرت züyürt (259), سدلکن südlüyen (266), ايکنه iyne (278), سوکت söyüt, سوکک söy- (279). Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunan /ğ/ grafemi Osmanlı konuşma dilinde Hindoğlu'ndan önce de Latin harfleri ile /y/'li kaydedilmiştir: övüt, öyüt *euvut*, *euyut* (Viguiet 1790: 243), öyüt *öjüt* (Schroeder 1835:135), öyren- *oiren-* (Molino 1641: 271), öyren- *öjren-* (Schroeder 1835: 135), beyen- *bejen-* (Schroeder 1835: 123), deyirmi *déyirmi* (Viguiet 1790: 359), deynek *déynék* (Viguiet 1790: 362), deynek *deynek* (Schroeder 1835: 124), düyme *duymé* (Viguiet 1790: 363), iyne, îne *îyné* (Viguiet 1790: 357). Bu konuda en sistemli eserlerin başında Hindoğlu'nun sözlüğü gelir.

Aşağıdaki kelimeler de konuşmaya ait verilerdir ve bunların büyük bir kısmı Hindoğlu'ndan önceki diğer metinlerden de tanıklanabilir:

eylik (12): eylik *ejlik* (Harsany 1672: 2), eylik, eyülik (Tulum 2011: 694, 696), eylik *eilyk* (Clodius 1730: 198), eylik (Preindle 1791: 5), eylik *ejlik* (Schroeder 1835: 126), eyilik, eylük, eylik *ejilik*, *eilük*, *eilik* günl. yıllık *jilik* (Zenker 1866: 152, 155).

دکن dükyan, tükyan (10, 225): k > y değişmesi sadece Hindoğlu'nda tespit edilebilmiştir.

ahır (<ahir) (14): ahır *achér* (Argenti 1533: 128), âhır (Tulum 2011: 261), ahır *achyr* (Clodius 1730: 218), ahır *aqher* (Viguiet 1790: 169).

olsun-ossun (85): ossun (Viguiet 1790: 301).

yokarı (105): Pek çok çeviri yazılı metinde bu şekil görülür.

sovuk (267): savuk, sovuk *saúch*, *soúch* (Argenti 1533: 236, 231), souk, sovuk (Tulum 2011: 1607), sovuk (Duman 2005: 312), souk, sovuk *so-ouq*, *fovouq* (Viguiet 1790: 220).

3. Sözlüğün genelinde yazı ve konuşma diline ait veriler yan yana kaydedilmiştir. Hindoğlu, bunları kaydederken yanlarına *vulgarizasyon* kelimesinin kısaltılmış şekli vulg. veya herhangi bir kelime yazmamıştır. Fakat gerek Türkçe gerekse alıntı örnekler incelendiğinde Hindoğlu'nun yazı ve konuşmadaki şekilleri ayırma gayreti içinde olduğu açıkça sezilmektedir. Aşağıdaki örneklerde parantez içindeki şekiller konuşma dilindeki şekillerdir ve şu başlıklar altında incelenebilir:

a) Osmanlı konuşma dili aracılığı ile Türkiye Türkçesi yazı ve konuşma diline geçmeler:

بت but, (put) (108), پركار pergar, (pergel) (114), بزستان bezestan, (bedesten) (117), بستان bustan, (bostan) (118), پكسمت peksimat, (peksimet) (125), بلوط belut, (pelid) (126), بنفشه benefşe, (menekşe) (127), بوغچه boğça, (bohça) (133), تاقیه takeye, (takke) (143), ترازو terazu, (terazi) (151), خسته qhaste, (hasta) (209), خفکان qhafakan, (afakan) (210), خمبره qhumbara, (kumbara) (212), دوربين durbin, (dürbün) (232), روسپی ruspi, (orospu) (251), سكبان seyban, (seymen) (272), شبان şuban, (çoban) (284), شكنبه şikembe, (işkembe) (289).

b) Hem 19. yüzyılda hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında var olanlar:

اولسون olsun, ossun (85), برابر beraber, (barabar) (111), خزینه qhazine, (hazna) (209), دپمه depme, tepme, (tekme) (220), زردالو zerdalu (zerdeli) (256), زقوم zakkum, (zekem) (256), ساعت saat, (sahat) (261), سلسله silsile, (sinsile) (273).

c) Türkçeleşme süreci tamamlanmayan ara şekil: سبزوات sebzevat, (zavzavat) (263).

Bu madde ile ilgili olarak alıntı kelimelerin asli, ara ve değişmiş (Türkçeleşmiş) şekillerini görmek mümkündür:

سرو serv, سروى servi, (selvi) (269), سلو selv (selvi) (274): Hindoğlu'na göre *selvi* sadece konuşmadaki şekil olup yazıda yoktur. Asli şekil *serv* ve ara şekiller *servi*, *selv* yazıdaki şekillerdir.

مردبان merdüban, مردون merdiven (433), نردبان nerduban, نردوان nerdiven (merdiven) (478): Hindoğlu, kelimenin asli, ara ve Türkçeleşmiş şekillerini birlikte kaydetmiştir. Kelimenin konuşmadaki şekli parantez içinde verilen *merdiven* şeklindedir.

4. Yazı dilinin özellikle eklerde gizlediği telaffuzlar Latin harfleri ile açıkça görülmektedir. Latin harfli yazılışlar dudak uyumunun tarihî seyri için birer delil niteliğindedir; konuşmada dudak uyumu vardır ama yazı bu uyumu göstermez. Aşağıda örnek verilen +(s)I teklilik üçüncü şahıs iyelik eki, +cI isimden isi yapma eki, +(I)ncI isimden isim yapma eki Arap harfli imlada hep ى ile yazılmıştır ve bu ekler dudak uyumuna en son bağlanan ekler olarak kabul edilir. Hindoğlu, Arap harflerine göre uyumsuz görülen eklerin aslında telaffuzda dudak uyumuna bağlı olduğunu Latin harfli kayıtları ile göstermiştir:

بوز صویى, بوز صومان تویى (302), دوماغولو dumagılı (237), آرزوسى arzusı (22), یوز سویى yüz suyu (303), طاتلو tatlı (308), یابان طاوغی yaban tavuğu (310), طاووقی tavukcu (311), طقوزنجى dokuzuncu (313), عاشورا کونى aşura günü (322), عثمانلو osmanlı (323), فرنجى furuncu (343), قان سجوغى kan sucuğu (353), قرنجه لو karıncalı (362).

5. Osmanlı imlasında sürekli د ile yazılan bazı ekler ت ile kaydedilmiştir: الشترمق alıştırmak, الشترمك iliştirmek (62), بارشترمق barıştırmak (100), پکشترمك pekiştirmek (125), توتشترمق tutuşturmak (169), صوقشترمق sokuşturmak (305), قاشترمق kavuşturmak (354).

Eklerin bazıları Arap harfli imlada د ile yazılsa da Latin harfleri ile ت'li kaydedilmiştir: اوتدرمق avutturmak, اوتدرمك öttürmek (74). Hindoğlu'nun sözlüğünde Arap harfli imlanın göstermediği ünsüz benzeşmelerini de görmek mümkündür.

II. Yazı Diliyle İlgili Özellikler

1. Artin Hindoğlu'nun sözlüğü, 19. yüzyılda Bianchi ve Mallouf'un yazmış oldukları daha hacimli Türkçe-Fransızca sözlüklerden özellikle Arapça ve Farsça veya diğer alıntı kelimelerin Türkçe anlamlarını parantez içinde kaydetmiş olması ile ayrılır:

اجتماع ictima, A. (dernek) (8), آرا ara, P. (güzellendirici) (19), ارتفاع irtifa, A. (yükselmé) (20), أویزه avize, P. (asğı) استرپه usturpa (stropa) (kalın sopa) (88), پراکنده perakende, P. (dağmık) (112), پروقه peruka, (yalancı saç) (116), ضربه daraba (su için) (307), میر mir, P. (buyurucu) (472), وفادار vefadar, (kafadar) (491), همسایه hemsaye, P. (komşu) (497).

2. Yazı dilinde de bazı kelimelerde çok şekillilik madde başlarında görülmektedir. Bunun sebebi de Türkçe kökenli kelimelerde dudak uyumu ve ünsüz benzeşmesine bağlı şekillerin, alıntı kelimelerde ise asli şekil ile Türkçeleşmiş şeklin bir arada olması, kullanılmasıdır:

اخر ahır ~ اخور ahor (14), استیبو üstüpü ~ استیبی üstübü (28), اسلامبول islambol ~ استلامبول istambol (37), اتمك etmek ~ اتمك ekmek (58), ایلچی ilçi ~ ایلچی elçi (61), انجی inci ~ انجو incü (70), انگلیز ingiliz ~ انگلس ingilis (72), اول ol ~ او o (73), بالیوس balyos ~ بایوس baylos (106), پاموک ~ پامبک pamuk (106), نیلوفر ~ اولفر ulüfer (86), ایرو ayru ~ ایری ayrı (93), پاپوش papuş ~ پابوچ pabuc (98), باغچه بان bağçeban ~ باغچه وان bağçevan (103), پرشنبه perşembe ~ پنجشنبه pençşembe (115), برخوردار berhordar ~ برخودار berhudar (115), بری beri (115), تلال tellal ~ دلال dellal (165), جب ceb ~ حیب ceyb (178), زمرّد ~ زمرّد zümürd (223), دربند derbend ~ دروند dervend (203), هانی hani ~ حانی hanı ~ کانی kanı (257).

III. Rumeli Ağızlarının Verileri

Sözlüğün yazıldığı dönemde bazı kelimelerin Rumeli ağızlarındaki şekilleriyle kullanıldığı görülmektedir³. u > o, ö > ö

اوسانمق osanmak (80), اوغرلمق oğurlamak, اوغرلمق oğramak (82), اویانمق oyarmak (87), اویرامق oyarmak (84), اویکمک öyekik, öveyik (83), اویکمک üyütmek (82), بوغا buga (132), بویک büyük (136), بویکم böyüme (136), گوزل güzel, گوزل güzel (401), گویرین گویرین (403), گویرین گویرین (403), گویرین گویرین (406).

Sonuç

Artin Handoğlu'nun Hazine-i Lugat adlı eseri bir sözlük olmasına rağmen 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesindeki kelimelerin telaffuzlarını en iyi şekilde kaydeden eserlerin başında gelmektedir. Eserde Latin harflerinin de kullanılmış olması özellikle ünlülerin açıkça görülmesini sağlamakta, bu dönem üzerinde çalışanlar için çok önemli telaffuz verileri sunmaktadır. Eserde konuşma dili verileri olarak gösterilen "ekmek, sıtma, istifra, sıcak, sersem, iştah" gibi kelimelerdeki Türkçeleşme süreci -Türkiye Türkçesi gramerlerinde verilen bilginin aksine- Türkiye Türkçesi döneminde değil Osmanlı Türkçesi döneminde tamamlanmıştır.

Gerek Türkçe gerek alıntı kelimelerdeki telaffuz farklılıkları bazı kelimelerin imlasını da değiştirmiş ve bunun sonucunda çoklu imlalar ortaya çıkmıştır. Sözlükte telaffuzlara ait en dikkat çekici özellik ön ünlülü kelimelerde ک harfinin ses değerinin /y/ olarak gösterilmesidir.

İstanbul ağzı üzerinde sadece Anadolu ağızlarının değil Rumeli ağızlarının da etkili olduğu sözlükteki bazı kelimelerin telaffuzunda görülmektedir. Her metin yayınında ilk hecedeki yuvarlak ünlüleri sadece dar (u, ü) okumaya çalışmak, bunların geniş (o, ö) de olabileceklerini göz önünde bulundurmamak bugünden geçmişe bakmak, geçmişini kendi içinde zaman dilimlerine göre değerlendirememek anlamına gelir.

3 Rumeli ağızlarının izlerini taşıyan benzer şekiller erken dönemlerde yazılmış çeviri yazılı metinlerde de kaydedilmiştir. 1520'li yıllara ait tespit edilen ilk Latin harfli Türkçe çeviri yazılı metinde geçen otuz (otuz), boni (bunu), imorta (yumurta), kobur (kubur) yuvarlaklaşmaları ile dar ünlülü durt (dört), yul (yol) kelimeleri Rumeli ağızlarının yazıya geçmiş ilk örnekleri olmalıdır (Yağmur 2015: 260, 262).

Kaynakça

- ADAMOVIÇ, Milan (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, (Çeviren: Aziz Merhan), Ankara: TDK Yay.
- BIANCHI, Xavier (1843). *Dictionnaire Francais-Turc*, Paris.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas de (1794). *Primi Principi della Gramatica Turca*, Roma.
- CLODIUS, Johannes Christianus (1730). *Compendiosum lexicon latino-turcico-germanicum*, Leipzig.
- COŞKUN, M. Volkan (2000). "Türkiye ve Özbek Türkçelerinde ğ", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 9, Bahar 2000, s. 251-260.
- DAVIDS, Arthur Lumley (1832). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- DUMAN, Musa (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: TDK Yay.
- ERGENÇ, İclal (2002). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü: Bir Deneme*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- HARSANY, Jakab Nagy de (1672). *Colloquia Familiaria Turcico Latina Seu Status Turcicus Loquens, Coloniae Brandeburgicae*.
- HİNDÖĞLU, Artin (1838). *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français*, Vienne.
- HOLDERMANN, Jean Baptiste Daniel (1730). *Grammaire Turque*, Constantinople.
- JAUBERT, Amedee (1833). *Elements de la Grammaire Turke*, Paris.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010a). "Çeviri yazılı Metinlerde Türkçenin Ünsüzleri", *Dil Araştırmaları*, 87-146.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010b). "The Relation of Vowel Points and Pronunciation in the Texts of Ottoman Turkish", *Türkbilig*, 137-143.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara: TDK Yay.
- ROCCHI, Luciano (2011). *Il Dizionario Turco-Ottomano di Arcangelo Carradori (1650)*, Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- MOLINO, Giovanni (1641). *Dittionario Della Lingua Italiana Tyrchesca*, Roma.
- PAMUKÇIYAN, Kevork (2003). *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul: Aras.
- PRIENDEL, Josephvon (1791). *Grammaire Turque d'une Toute Nouvelle Methode d'apprendre*, Berlin.
- SCHROEDER, Guillaume (1835). *Grammaire Turque a l'usage des Français et Anglais Contenant en outre une collection d'idiotismes, de discours Familiars et un Vocabulaire eb Français, Turc et Anglais*, Leipsic.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay.
- VAUGHAN, Thomas (1709). *A Grammar of the Turkish Language*, London.
- VIGUIER, Pierre François (1790). *Éléments De La Langue Turque*, Constantinople.
- YAĞMUR, Ömer (2014). "De Turcarum Ritu et Cereamoniis (1544) İçerisinde Bulunan Çeviri Yazılı Sözlük Üzerine", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı II 30 Eylül - 4 Ekim 2013*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 619-633.
- YAĞMUR, Ömer (2015). "Pietro Lupis Valentiano'nun İtalyanca-Türkçe Çeviri Yazılı Sözlüğünde Ses Olayları", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, s. 243-278.
- ZENKER, Julius Theodor (1866-1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, C. I-II, Leipzig: Verlag Von Wilhelm Engelmann.

ESKİ UYGUR METİNLERİNDE FİZYOLOJİ VE MAŇDALA

Physiology and MaŇdala in Old Uyghur Texts

Hacer TOKYÜREK*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 27-46

Öz: Budist Uygur metinleri dinî metinler olduğu için bu metinler pek çok anlamsal değer ifade eder. Eski Uygur metinlerinde *mandal* ve *tilgen* kelimeleri bulunmaktadır. Sanskrit kökenli olan *maŇdala* kelimesi, Mahāyāna Budizm’inde ve Tantrik Budizm’de önemli bir yere sahiptir. Büyüsel ve simgesel bir anlam ifade eden *maŇdala*, Budizm’de insan fizyolojisinin oluşumu, şehir, kent ve sarayların inşası ve evrenin oluşumuyla bağlantılıdır. Bu makalede ise insan fizyolojisi ile ilgili *maŇdala* konusu incelenecektir. İnsan fizyolojisinin oluşumu canlının ölümüyle başlar. Ölen canlı ara dünyada 49 gün geçirir, fakat aynı zamanda bu ara dünyada yeniden doğum süreci de başlamıştır. Yeniden doğum sürecine giren canlının bedeni de bu süreçte oluşmaya başlar. Bu bağlamda bu makalede hem insan bedeni hem de insan bedeninde bulunan enerji noktalarıyla birlikte Buddhalar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tantrik Budizm, maŇdala ve cakra, insan bedeni, doğum ölüm döngüsü.

Abstract: Since Buddhist Uyghur texts are religious texts, these texts express many semantic values. There are words of *mandal* and *tilgen* ‘wheel’ in the Old Uyghur texts. The *maŇdala* word which originated in Sanskrit has an important place in Mahāyāna Buddhism and Tantric Buddhism. *MaŇdala*, which has a magical and symbolic meaning, is related to the formation of human physiology in Buddhism, the construction of cities, towns, palaces and the formation of the universe. In this article will be examined the *maŇdala* subject about human physiology. The formation of human physiology begins with the death of living. The dead living beings spend 49 days in the intermediate state, but at the same time the rebirth process has begun in the intermediate state. The body of the creature entering the reproductive process also begins to form in this process. In this context, this article will deal with the Buddhas in detail, along with both the human body and the chakras in the human body.

Keywords: Tantric Buddhism, maŇdala and cakra , human body , birth-death cycle.

MaŇdala Nedir, Neden İnsan Bedeniyle İlgilenir?

İnsan bedeni oldukça ilginç bir yapıya sahiptir ve yüz yıllar boyunca da hemen her toplumun ilgilendiği konular arasındadır. İnsan bedeni genel olarak mikrokozmozoloji olarak adlandırılır, makrokozmozoloji ile de karşılaştırılır. Çünkü gerek canlıların bedensel yapısı gerekse evrenin/dünyanın yapısı oldukça benzer özellikler gösterir.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE; Shanghai International Studies University, School of Asian and African Studies, Department of Turkish, Shanghai/CHINA htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr. Gönderim Tarihi: 16.02.2018 / Kabul Tarihi: 04.04.2018

Bu yüzden pek çok mitsel düşünüş küçük evren ile büyük evreni bir ilişki halinde görür. Bu bağlamda düşünüldüğünde insan bedeni, tıp ilminin konusu olmakla birlikte zaman zaman bazı dinlerin de ilgi alanı içerisine girebilmektedir. Bu dinlerden biri de Budizm'dir ve Budizm'de tıp ilmi ve dolayısıyla da insan bedeni önemli bir yere sahiptir. Fakat burada insanın beden yapısı tamamıyla dinî bir boyut kazanıp ölüm ile yeniden doğum paralelinde insanın kurtuluşunu amaçlar. İnsanın ya da canlıların kurtuluşlarından biri de Tantrik Budist inanca göre beden maṇḍala'sıyla mümkündür.

Skr. *maṇḍala*, Çin. 曼荼羅 *màntúluó*, 曼怛羅 *màn dà luó*, 曼特羅 *màn tè luó*, 曼陀羅 *màntuóluó* 'daire, küre, tekerlek halkası; dairesel şekil ya da şema'; sihirseldaire; aydınlanma yeri ya da noktası, Buddha ya da Bodhisattvaların yerleştiği kare sunaklar' (Soothill-Hodous 1937: 352b) anlamındadır. Genel olarak incelendiğinde Budizm'de *maṇḍala* terimi ya da *maṇḍala* oluşumu üç farklı alanda, üç farklı yerde kullanılmaktadır. Birincisi evrenin ya da dünyanın yaratılmasıyla birlikte doğum ve ölümü yani giriş/geçiş ifade eder. İkincisi ise ülkelerin, şehir ve kasabaların kurulumuyla ilgilidir ve yine tüm şehri oluşturan olgular *maṇḍala* ile bağlantılıdır (Martin 1994; Xu 2004). Üçüncüsü ise insan bedeninin oluşumuyla ilgilidir ve insanın bedenini meydana getiren tüm olgular *maṇḍala* ile açıklanır. Aslında birinci ve üçüncü *maṇḍala* olgusu birbiriyle benzer gibi gözükse de tamamıyla farklıdır. Birinci türdeki *maṇḍala* başka bir makalede incelenmiştir.

Peki neden *maṇḍala* insan bedeniyle ilgilenir ve özellikle Tantrik Budizm'de ve Tibet'in Ölüler Kitabı'nda bu konu ayrıntılı olarak ele alınır? Öncelikle bu konu belirtilmelidir. Budizm'de yeniden doğum ölümle başlar, yani ölüm bir son değil yeniden doğumun habercisidir. Genel olarak *maṇḍala* düşüncesi de Budizm'de giriş/geçiş törenleri için kullanılan simgesel bir düşüncedir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak ifade edileceği üzere canlıların ölüp de ara dünyada geçirmiş olduğu süre ile doğum yoluna girmesi ve embriyo süreci 49 gündür ve bu süreç aynı zamanda canlının kurtuluşu yani yeniden doğumdan kurtulmaya çalıştığı süreçtir. Beden maṇḍala'sı denilen Tantrik uygulama ise kozmik yıkım ile vücudun parçalanıp ölümle sonuçlanması ve arkasından bunu yeniden doğumun izlemesi olayında almış olduğu tavidir. Beden *maṇḍala'sı* insan vücudunda bulunan doğa güçlerinin kullanılması ritüelidir. Bu sürecin tekrar tekrar canlandırılmasıyla Tantrik uygulayıcı sıradan doğum ve ölümün üstesinden gelmeye ve bir Buddha vücuduna ulaşmayı hedeflemektedir (Dachille 2015: 37). Tantrik uygulamaların insan vücudunun bölümlerini numaralandırması ya da ayrıştırması kişinin kendi bedenini ve dünya ile olan ilişkisini değerlendirmesiyle ilgilidir. Böylece kişi kendi bedenini daha iyi tanıyarak çeşitli yöntemler ve görseller geliştirecek, Buddha bedenini bulmaya çalışacak ve yeniden doğuşa bağlılığı da terk edecektir (Dachille 2015: 38).

İnsan bedeninin bölümlerini anlayabilmek için öncelikle ölüm ve yeniden doğumdan başlamak gerekir.

1. Ölüm ve Yeniden Doğum

Budizm'de doğum ölümü, ölüm de doğumu beraberinde getirir. Her şey bu sonsuz döngü içerisinde dönüp durur ki bu da canlı için sonsuz ızdırıp anlamına gelir. O

yüzden canlılar yaşarken ve öldükten sonra tekrar doğmamak ve gerçek kurtuluşa erişebilmek için her türlü eylemi uygularlar. Gerçek ve mutlak kurtuluş için ölen bir canlının mücadelesi ölüp de tekrar doğuncaya kadarki sürede de devam etmektedir. Bu ölüm ve yeniden doğum arasında geçen süreye Budist düşüncede ‘ara dünya’ denilir. Skr. *antarābhava*, Tib. *bardo* (Zieme-Kara 1978: dipnot 2), Uyg. *antirabav* ‘antarābhava’ (Zieme-Kara 1978: 4), *ara bolmaklıg antirabav* ‘ara dünyada olma antarābhava’ (Zieme-Kara 1978: 15) olarak gösterilen ara dünya terimi, ölen bir canlının yani insanın öldükten sonra geçirmiş olduğu süreci ele alır. Bu sürece göre, bir canlı ara dünyada 3,5¹ gün ve arkasından da 49² gün olmak üzere toplamda 52³ gün geçirir. Bu 52 günlük sürecin 3,5 günü canlı başı boş olarak ara dünyada dolaşır. Geri kalan 49 günlük süreçte canlı doğum yoluna girmemek için uğraşırken çeşitli tanrı ve şeytanlarla karşılaşır ve tanrılar onun yeniden doğumunu engellemeye çalışır, şeytanlar ya da kötü ruhlar ise onun doğum yoluna girmesi yönünde hareket eder (Evans-Wentz 2000). Bu yüzden genel olarak Budist dualarda insanlar öldükten sonra ‘*burhanıg ömek tuşuşmak birle yaratılalı*’ (Ölmez 1998: 70) Buddha’yı düşünme ve karşılaşma (şansıyla) yaratılalı.’ şeklinde dua ederler. Ölen canlı bu ara dünya sürecinde doğum yoluna da girmiştir. İlginçtir ki canlı bir taraftan doğum yoluna girmemek için uğraşırken diğer taraftan yeniden doğum süreci ve canlı olma süreci de başlamıştır. Yani canlının kurtulma isteği ile doğum süreci paralel devam etmektedir (Evans-Wentz 2000: 233 dipnot 4). Bu durum Eski Uygurca metninde geçen ‘*tugum ajun tutguluk kapıgun sınaqu ol*’ (Zieme-Kara 1978: 213) Doğum yoluna girecek kapıyı sınavacaktır.’ ifadesi canlının ara sıra ara dünyada doğum yoluna girdiğini ifade ederken ‘*kértgünç köñül öritmek üze tugumtın yanar*’ (Zieme-Kara 1978: 186) İmanlı gönül besleyerek doğumdan döner.’ ifadesi ise canlının doğum yolundan döndüğünü belirtir. Fakat başlayan süreç ya kurtuluşa ya da yeniden doğum ile sonuçlanabilir ki genellikle bu süreç yeniden doğum ile sonuçlanır. Genel olarak embriyo henüz meydana gelmeden önce anne ve babanın yumurta ve tohumunun birleşmesiyle ortaya çıkabilmektedir. Buna göre, Eski Uygur metninde ‘*tugmaksız köñül yaruk yaşuk köñülke sinmek üze anta basa kaññıñ tüz töpüdeki bir ak tamır⁴ bodi köñüllüg tigli⁵ ögnıñ kindik altıñkı bir tamır kızı⁶ tigli⁷ ikegü bilig birle yürekdeki abadutı tamırnıñ içinde yıgılmakı üze ol üdte ilinmeksız yapşınmaksız tegşilmeksız nomlug etöz kentün tugar*’ (Zieme-Kara 1978: 276-283) Doğmayan gönlün parlak gönle batmasından sonra babanın düz tepesindeki beyaz damardaki meni hücreleri ile annenin göbük altındaki kırmızı kan damarının birleşmesi üzerine yürekdeki avadutı damarının içinde (bunlar) toplandığında bağlanmayan, yapışmayan dharma vücudu doğar.’ cümlesi verilebilir.

1 ‘*üç yarım küñniñ arasında öziniñ ölmüşin bilmedin*’ (Zieme-Kara 1978: 95-96) Üç buçuk gün kendisinin öldüğünü bilmeden’ ve ‘*üç yarım küñniñ arasında aya amı ölmüş men tip ol üdte yolug bışuruñalı uyur*’ (Zieme-Kara 1978: 98-99) Üç buçuk günde eyvah ben ölmüşüm, diye o zaman yolu öğrenebilir.’

2 *muntag osuglug 七 yéti tokuz elig künke tegi turur* (Zieme-Kara 1978: 99-100) ‘Bunun gibi yedi kere yedi yani kırk dokuz güne kadar durur.’

3 Türkiye’deki önemli hurafelerden biri olan ve ölen bir kişinin arkasından 52. gün yapılan törenle bir bağlantısı var mıdır? Bu 52. gece ya da gün denilen bu törende cesedin kemikleri ile etlerinin ayrıldığı düşünülür.

4 *ak tamır* babada bulunan *rasanā* damar.

5 *bodi köñüllüg tigli* babada bulunan tohum hücreleri, meni.

6 *kızıl tamır* annede bulunan *lalanā* damar.

7 *kızıl tigli* annede bulunan yumurta hücreleri.

Anne babadan gelen hücrelerin birleşmesi sonucunda embriyo meydana gelir ve artık canlı doğum yollarından birini tutar. Bu süreç Eski Uygurca metninde ‘*munta ajun tutmakı erser tört tugumlarta ög karınta tugma yumurtgata tugma bugün kelgin tugmak ol ölte şıta tugmak erür*’ (Zieme-Kara-1978: 100-103) Burada hayat şekline girmesi ise dört doğumdan (biriyle doğmaktır yani) anne karnında doğmak, yumurtadan çıkmak, değişim₂ ile doğmak ve suda₂ doğmaktır.’ şeklindedir. Bu da canlılığın doğum yoluna girdiğini ve yeniden doğacağına habercisidir.

Canlı eğer doğum yoluna girmişse artık yeniden vücut bulma süreci de başlamış demektir. Canlılığın doğum yoluna girmesinin ilk safhası anne ve babanın cinsel ilişkisiyle başlar ve daha sonra erkek ve kadın hücresi birleşerek döllenme meydana gelir. Bazı Eski Uygurca metinlerde ve Budist metinlerde döllenme ve embriyonun gelişimi genellikle beş safhada açıklanır⁸. Tibet’in Ölüler Kitabı’nda ise ilk yedi haftalık süreçten bahsedilir. Peki Tibet’in Ölüler Kitabı neden sadece ilk yedi haftayı yani yaklaşık olarak iki ayı konu edinmiştir. Bunun cevabı oldukça basittir. Çünkü embriyo bu iki ay içerisinde kolaylıkla doğum yolundan dönebilir yani düşük gerçekleşebilir. Ara dünyada da canlı doğumdan kurtulmak için mücadele vermektedir. Dolayısıyla düşük olan embriyo da yeniden doğumdan kurtulmuş olur. Tibet’in Ölüler Kitabı canlıların yani insanların embriyo dönemini ara dünya olarak kabul etmiştir. Tibet’in Ölüler Kitabı’ndaki yedi haftalık evre şöyle sıralanır;

Birinci hafta ‘*kaññıñ üç evin tigli ög birle ök ananıñ üç evin kızıl tigliniñ içinde bir teg kavışıp sütlü suvlu teg bilig birle katılıp turur anta basa yėti künke tegi bilig ulug meñi tözte ornanıp akıgsız meñike tükellig turur*’ (Zieme-Kara 1978: 345-350) Babanın üç bölümlü tohumu anne ile annenin üç bölümlü kırmızı yumurtasının içinde bir olup birleşip süt ve su gibi bilgi ile karışır. Ondan sonra yedi güne kadar bilgi büyük ebedi esasta yerleşip akmayan bilgide muhteşem olur.’

Burada anne ve babanın yumurta ve tohumunun birleşmesi ve bu birleşmenin sonucunda da döllenmenin olması anlatılmaktadır. Bu konu modern tıp ile açıklanırsa şunlar söylenebilir. Metinde geçen *kaññıñ üç evin tigli* ile *ananıñ üç evin kızıl tigli* ifadeleri tohum ve yumurtanın bölümlerine işaret eder. Buna göre, babanın tohumu baş, orta parça ve kuyruk olmak üzere üç kısımdan oluşur. Baş kısmında çekirdek ve enzim içeren akrozom, orta parçada bol miktarda spiral şekilli mitokondri, az miktarda vezikül ve sitoplazma ve kuyruğun başladığı bölüm bulunur (Aydın 2006: 249). Yine kadının yumurtası da çekirdek, vitellin zar ve protoplazma olmak üzere üç kısımdan oluşur (Semiz 1990:176). Babanın üç hücreli yumurtası ile annenin üç hücreli yumurtasının birleşmesiyle bir hücre meydana gelir ve bu hücreye de döllenmiş

8 Örneğin bu konuda Bhikkhu Revata’nın ‘The Truth Taught by All the Buddhas’ çalışmasında embriyonun beş haftalık sürecinden bahsedilir. Bu süreçte göre, embriyonun rahimdeki başlangıç dönemi *kalala* olarak adlandırılır. *Kalala* bir yünün üç kılından yapılmış bir ip parçası gibi küçük bir yağ damlası kadar küçüktür. Bu safhada meditasyon yapan kişi geçmiş hayatını fark ettiği an tekrar dönmek isteyecektir. *Kalala* dönemi bu hayatın başıdır. İkinci haftada embriyo *abbuda* safhasına girer. Bu dönemde embriyo haşhaş tohumu kadardır ve su rengindedir. Üçüncü haftada *pesti* safhasına geçilir. Bu safhada embriyo şekilsizdir ve pembe renktedir. Embriyonun büyüklüğü susam tohumu kadardır ve kurbaga yavrusu gibidir ve embriyonun büyümesi hızlanmaya başlamıştır. Dördüncü haftada embriyo *ghana* safhasına geçer. Bu safhada embriyo tavuk yumurtası şeklini alır ama büyüklüğü yaklaşık mercimek kadardır. Bu dönemde burun, ağız ve kulak yerleri ile beyin ve bağırsak oluşmaya başlar. Bu safhada artık bedenin uzuvları oluşmaya başlar. Kollar, bacaklar ve baş birer tomurcuk gibidir. Ayrıca kollarda eller ve bacakta da ayaklar oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde embriyo yaklaşık yabanmersini kadardır (2016: 97-99). Ayrıca Uygurca bilgi için bk. (Elmalı 2012, Wilkens 2015).

yumurta ‘zigot’ adı verilir. Dölllenmiş yumurta, döllenmeden 30 saat sonra hızlıca bölünmeye başlar (Semiz 1990:181). Bu bölünme süreci de hızlıca devam eder fakat oluşan dölde bir büyüme söz konusu değildir. Bu sırada döllenmiş yumurta da rahme doğru yol almaya başlar.

İkinci hafta ‘*ikinti yėti künte sarıg suv teg bolur* (Zieme-Kara 1978: 350-351) İkinci yedi günde sarı su gibi olur.’;

Üçüncü hafta ‘*üçünç yėti künte süt teg bolur* (Zieme-Kara 1978: 351-352) Üçüncü yedi günde süt gibi olur.’

Dördüncü hafta ‘*törtünç yėti künte yogrut teg bolur* (Zieme-Kara 1978: 352-353) Dördüncü yedi günde yoğurt gibi olur.’;

Beşinci hafta ‘*běşinç yėti künte yeg yag teg bolur* (Zieme-Kara 1978: 353-354) Beşinci yedi günde yağ gibi olur.’;

Altıncı hafta ‘*altınç yėti künte balıkka okşadı bolur ol üdte kindikte isig oot tözlüg çandali oot tımırıg ayini keyikniñ közi teg tep tegirmi tamur belgürür* (Zieme-Kara 1978: 354-357) Altıncı yedi günde balığa benzer. O zaman göbekte ateş esaslı çandālī ateş cakrası aineya (antilop) hayvanın gözü gibi yusuvarlak damar belirir.’;

Yedinci hafta ‘*yėtinç (yėti) künte müyüz bakaka okşatı erişlik bolup iki kol orunu başı iki adak orunu birle bėşegü budık alınıp üner* (Zieme-Kara 1978: 357-360) Yedinci yedi günde böyle kaplumbağa haline gelip iki kol yeri, başı (ve) iki bacak yeri ile beş budak olup çıkar.’. Yedinci haftadan itibaren insanın kolları, bacakları ve başı belli olmaya başlamıştır. Bu yerler insan bedeninde oluşan ilk yerlerdir.

Daha sonraki süreçte insan bedenini oluşumu daha da hızlanacaktır. İnsan bedeninin bölümleri *mañdala* noktalarını oluşturur.

Konuyla ilgili bk. → Şekil 1.

2. İnsan Bedeninin Oluşumu

Bedenin ilk oluşumu makrokozmozolojide olduğu gibi mikrokozmozoloji de beş unsurla başlar. Ölüm olayı nasıl beş unsurun yok olmasıyla sonuçlanıyorsa doğum olayı da aynı şekilde beş unsurun varlığı ile mümkündür. Bu bağlamda embriyonun ilk oluşumu beş unsurun oluşmasıyla ilgilidir. Eski Uygurcada ‘*běş mahabud tözlüg tun* (Zieme-Kara 1978: 532) Beş mahābhūta esaslı nefes’ olarak belirtilir ve bu beş unsur bedendeki tüm organlarda da yer alır. Beş unsur için bk. → (Tokyürek 2014).

Tantrik Budist metinleri incelendiğinde genel olarak damarların oluşumu embriyonun altıncı haftasından itibaren. Bu bağlamda altıncı haftadan sonra insan bedeni yavaş yavaş oluşmaya başlar ve bu oluşum da damarlarla başlar. Yukarıdaki cümlede de görüldüğü üzere bu damar topluluğu ilk olarak göbekte oluşur ve bu damar bir yumak halindedir. Daha sonra embriyonun dölüt sürecine girmesiyle bu damarlar vücuda yayılırlar.

Buna göre, Budist metinlerde ve buna bağlı olarak Eski Uygurcada ‘*anta basa tamırlarıg yadsar iki tümen bir miñ altı yüz tamır bolur kavırası yüz yėgirmi tamır bolur takı artuk kavırası lalana rasana avtudi üçegü erür bolar üçegü tüz töpüde tügün osuglug bolup turur* (Zieme-Kara 1978: 367-371) Ondan sonra damarları

yaysa 21600 damardır, özeti 120 damardır ve daha da özeti lalanā, rasanā, avadhūtī (denilen) üçüdür, bu üçü düz tepede düğüm gibidir.’ ya da ‘*rasana lalana avatudi üçeği tamir tilgen kıldaçı erür* (Zieme-Kara 1978: 398-401) Rasanā, lalanā, avadhūtī üçü cakra oluşturacaktır.’ cümlelerinden de anlaşılacağı üzere bedende üç ana damar, bu üç ana damardan vücuda yayılan 120 damar ve bu 120 damardan da vücuda dağılan 21600 damar bulunmaktadır. Bu üç ana damar, Tantrik Budizm’de oldukça önemlidir ve bunlar bir damar dairesi oluştururlar. Bu damar dairesi için Skr. *nāḍīcakra* terimi kullanılır ve bu üç temel damar da *lalanā, rasanā, avadhūtī* diye adlandırılır. *Avadhūtī* damar en önemli damardır ve bu damar da baştan karına doğru dikey olarak uzanır. *Lalanā* ve *rasanā* ise *avadhūtī* damarının sağ ve sol yanında uzanır. Daha doğrusu *lalanā* sol, *rasanā* ise sağ taraftadır. Bu üç damar farklı taç yaprakları olan lotus şeklindeki cakrayı ifade eder. Cakralar bazı damarların birleştiği vücut noktalarıdır. Bazı Budist düşünürlerine göre vücutta dört, bazılarına göre ise altı cakra yeri vardır. Budist düşünürlere göre dört ana cakra şunlardır. 1. Başta Skr. *Mahāsukhacakra* ‘büyük mutluluk cakrası’; 2. Boğazda Skr. *Sambhogacakra* ‘haz cakrası’; 3. Kalpte Skr. *Dharmacakra* ‘öğreti cakrası’ ve 4. Göbekte ya da karında Skr. *Nirmānacakra* ‘yaratılış cakrası’ yer alır (Sugiki 2016:170). Skr. *cakra* ‘tekerlek, yıl döngüsü ya da mevsimsel döngü, beden döngüsü, bedendeki altı nokta’ (Monier-Williams 1899: 380c), *anuttara-yoga-tantrik* uygulama, insan bedeninde bulunan enerji noktaları, *maṇḍala* olarak tanımlanır (Keown 2003: 47) ve Eski Uygurcada ‘*çakir* (Zieme-Kara 1978: 399) cakra’, *tamir tilgen* ‘damar tekerleği yani cakra’ olarak ifade edilir. Dolayısıyla *maṇḍala* ile *cakra* birbirleriyle bağlantılıdır. Genel olarak da bu cakra yerlerinde çeşitli Buddhalar oturur. Bunun için Eski Uygurcadaki ‘*anta basa töpüteki burhanlar yaruk bolup tamgaktaki burhanlarka tamgaktaki burhanlar yürekteki burhanlarka siymişin yene kizlek oruntaki burhanlar yaruk bolup kindikteki burhanlarka kindikteki burhanlar yürekteki burhanlarka siymişin yürekteki burhanlar yaruk bolup* (Kara-Zieme 1976: K 6-14) Ondan sonra tepedeki Buddhalar parlak olup damaktaki Buddhalar, damaktaki Buddhalar yürekteki Buddhalar batmış ve yine gizli yerdeki (cinsel organlardaki) Buddhalar parlayıp göbekteki Buddhalar, göbekteki Buddhalar yürekteki Buddhalar battığında yürekteki Buddhalar parlayıp.’ cümlesi örnek olarak verilebilir. Bedendeki cakra yerlerini daha iyi görmek için Şekil 2’ye bk.

Budizm’deki dört ana cakra için ‘*tört tamir içinde beş rasyan akar* (Zieme-Kara 1978: 428-429) Dört damar yani cakra içinde beş amrta akar.’ örneğinde görüldüğü üzere *tört tamir* ‘dört cakra’ terimi kullanılır. Bu dört cakra Eski Uygurcada şöyle sıralanır;

Nirmānacakra → *belgürtme tilgen* → *belgürtme etöz* → ‘*kindiktin belgürtme tilgenke tegi tun yeél yorır* (Zieme-Kara 1978: 534) ‘Göbekten Nirmānacakra’ya kadar nefes yürür’, ‘*kindikteki birisi belgürtme etöz erür* (Zieme-Kara 1978: 496-497) Göbekteki birincisi Nirmāna bedendir.’. Göbekte bulunan damar yumağını ifade eder.

Dharmacakra → *nomlug tilgen* → *nomlug etöz* → ‘*içtin uçukguluk yañça kulсар yürek nomlug tilgen erür kiruka kök öñlüg tamir erür* (Zieme-Kara 1978: 416-418) İçeriden uçacak gibi yapsa yürek Dharmacakrasıdır. Kiruka mavi renkli damardır.’, ‘*yürekde nomlug tilgente ornanıp turur* (Zieme-Kara 1978: 533) Yürekte Dharmacakrada yerleşip durur.’, ‘*yürekteki ikisi nomlug etöz erür* (Zieme-Kara 1978: 497-498) Yürekteki ikincisi Dharma bedendir.’. Kalpte bulunan damar yumağını ifade eder.

Sambhogacakra → *tüş tilgen* → *tüş etöz* → ‘*tamgak tüş tilgeniñ öjdüni* (Zieme-Kara 1978: 537-538) Damak Sambhogacakranın öñü’, ‘*tamgaktaki üç tüş etöz erür* (Zieme-Kara 1978: 498) Damaktaki ya da boğazdaki Sambhoga bedendir.’, ‘*boguzka tegi turmuşın sakıñp* (Zieme-Kara 1978: 1138) Boğaza kadar durduğunu düşünüp’. Boğazda bulunan damar yumağını ifade eder.

Mahāsukhacakra → *ulug meñilig tilgen* → *tört ulug meñilig etöz* → ‘*töpüteki ulug meñilig tilgente otuz iki tamırlar bar erür* (Zieme-Kara 1978: 398-400) Tepedeki Mahāsukha cakrasında 32 damar vardır.’, ‘*töpüdeki dört ulug meñilig etöz erür* (Zieme-Kara 1978: 498-499) ‘Tepedeki ya da baştaki Mahāsukha bedendir.’. Başta ya da tepede bulunan damar yumağını ifade eder.

Budizmde bu dört ana cakranın da her birinin ayrı ayrı damarları bulunmaktadır. Buna göre, başta bulunan cakrada 32, boğazda bulunan cakrada 16, kalpte bulunan cakrada 8 ve göbekte bulunan cakrada da 64 damar bulunur (Gyatso 2013: 267). Eski Uygurcada ise bu cakraların damar sayıları aşağıdaki gibidir.

32 → *iki kırk* → ‘*otuz iki tamırlar* (Zieme-Kara 1978: 37) Otuz iki damar’, ‘*soltunki lalananiñ içindeki altı yegirmi ali uşikler iki kata altı yegirmi bolmak üze iki kırk lakşan bolur* (Zieme-Kara 1978: 519-522) Soldaki lalana içindeki 16 ali harfin iki katı 16 ile 32 lakşana olur.’, ‘*iki kırk teñri kızları* (Yakup 2016: D 19) Otuz iki Tanrı kızı.’,

16 → *altı yegirmi* → ‘*soltunki lalananiñ içindeki altı yegirmi ali uşikler iki kata altı yegirmi bolmak üze iki kırk lakşan bolur* (Zieme-Kara 1978: 519-522) Soldaki lalana içindeki 16 ali harfin iki katı 16 ile 32 lakşana olur.’,

8 → *sekiz* → ‘*sekiz buluñ yınaktaki takinilarka yoga kañ yok erür* (Zieme-Kara 1978: 411-412) Sekiz taraftaki dākinilarda yoga baba yoktur.’,

64 → *altmış dört* → ‘*altmış dört teñri kızları* (Yakup 2016: D 7-8) Altmış dört Tanrı kızları.’.

Dört ana cakrada yer alan 32+16+8+64 damar toplamda 120 damar yapar (Gyatso 2013: 268). Bu da yukarıda Eski Uygurca metninde *yüz yegirmi tamır* ‘yüz yirmi damar’ şeklinde gösterilmiştir.

Göbekten yukarı doğru çıkan *lalanā, rasanā, avadhūtī*’den oluşan üç ana damar kalpte birleşirler ve bu birleşmenin sonucunda da bu damarlar dört yöne doğru dağılırlar. Bu yönler sağ ve sol kollar ile aşağı ve yukarıdır. Konuyla ilgili bk. → Şekil 3. Eski Uygurca ‘*anta basa üç evin bugday oruniñca altın yer orunta erdinilig ordu karşı dört buluñlug tamır* (Zieme-Kara 1978: 385-387) Ondan sonra üç hücreli buğday tarlası gibi alt yerinde cevherli saray dört yönlü damardır.’ ifadesi de dört yönü ifade etmekle birlikte kalbin bölümlerini de gösterir. Tibet Budizmi’nde kalbin dört bölümü vardır, merkezle birlikte beş bölüm olarak gösterilir (Evans-Wentz 2000: 121). Dört yönü olan ve lotus çiçeği gibi resmedilen yürek, Eski Uygurcada ‘*yürekte dört yapırğaklıg lēnhua sakıñu ol* (Zieme-Kara 1978: 1223-1225) Yürek/kalpte dört yapraklı lotusu düşün.’ şeklindedir ve bu da yürek cakrasını gösterir. Aşağıdaki şekil de bu yürek/kalp cakrasının yönünü ve hecesini işaret eder.

9 Burada şu ifade edilmektedir. Budizm’de beden dünya olarak algılanır ve dünyada nasıl Buddhalar ve üstatlar varsa bedende de aynı şekile Buddha ve üstatlar vardır.

	<i>tagdın r uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1228) ‘kuzeyde r hecesi’	
<i>kitin d uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1228) ‘batıda d hecesi’	<i>kök önlüg huş uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1225- 1226) ‘mavi renkli hung hecesi’	<i>öndün yapırgakında a uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1226-1227) ‘doğu yaprağında a hecesi’
	<i>küntin nu uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1227) ‘güneyde nu hecesi’	

Bütün cakralarda olduğu gibi yürek cakrasında ya da kalpte de toprak, su, ateş, hava ve uzaydan oluşan beş unsur bulunur. Bu Eski Uygurcada ‘*yürekteki dört tamırlarta bodi köñüllüg tigli akmaz beş mahabudlarınñ yeél yorır* (Zieme-Kara 1978: 424-425) Yürekteki dört damarda meni hücreleri akmaz, beş unsurun rüzgârı yürür.’ şeklindedir. Ayrıca bu damarlarda beş rasâyana ya da amrta akar ‘*tört tamırlar içinde beş rasyan akar* (Zieme-Kara 1978: 428-429) Dört damar içinden beş rasâyana akar.’

Yine Budizmde kalp/yürek sekiz yapraklı olarak gösterilir. Bu sekiz yaprak da Budist metinlerinde genellikle sekiz yapraklı lotus çiçeği olarak resmedilir. Konuyla ilgili olarak Eski Uygurcada ‘*sekiz yapırgaklıg lénhuaka okşatı kılсар* (Zieme 2005: D 17-18) Sekiz yapraklı lotusa benzetirse.’, ‘*burhanlarınñ yüreki sekiz yapırgaklıg lénhua teg bolup turur* (Zieme-Kara 1978: 804-805) Buddhaların yüreği sekiz yapraklı lotus gibi olur.’, ‘*sekiz kanatlıg çakra sakınıp* (Yakup 2016: H 19) Sekiz kanatlı cakrayı düşünüp’ örnekleri verilebilir. Kalpte bulunan sekiz yaprak da sekiz yöne işaret eder. Bu yukarıda da belirtildiği üzere Eski Uygurca metinlerde ‘*sekiz buluş yınaktaki takinilarka yoga kañ yok erür* (Zieme-Kara 1978: 411-412) Sekiz taraftaki dâkinilerde yoga baba yoktur.’ şeklinde belirtilir. Bu sekiz yön Budizm’de, doğu → toprak, kuzey → rüzgâr, batı → ateş, güney → su, güneydoğu → şekil-görme unsuru, güneybatı → koku unsuru, kuzeybatı → tatma unsuru, kuzeydoğu → dokunma unsuru olarak sıralanır. Kalpteki bu sekiz yön de üçlü bölümlere ayrılır (Gyatso 2013: 268). Bu konu Eski Uygurcada ‘*bo üç tamırlar bir ikintike naru berü kitip bag tügün bamış teg bolup turmak üze tamırlar kanı erkek közi teg tegirmi ornanıp turur anta basa üç evin bugday orunınça altın yer orunta erdinilig ordu karşı dört buluşlug tamır anta basa yana ok üç evin bugday orunınça altın orunta üç uuçlug lénhua tamır erür* (Zieme-Kara 1978: 382-390) ‘Bu üç damar birbirine ileri geri gidip bağlanmış gibi olup bu damarların hanı geyik gözü gibi yuvarlaklı olur. Sonra üç hücreli buğday tarlası gibi alt yerinde cevherli saray dört yönlü damardır. Ondan sonra yine üç hücreli buğday tarlası gibi alt yerinde üç uçlu lotus damardır.’ şeklindedir. Bu sekiz yönün üçlü bölümlere ayrılması sonucunda da toplamda yirmi dört farklı damar oluşur. Bu da Eski Uygurca ‘*inçip yme dört otuz tamırlarıg taştınkı törütgünlük yança kılсар dört otuz takinilarka yoga kañ bar erür* (Zieme-Kara 1978:

401-403) Şöyle yirmi dört damarı dışarıdan yaratacak olsa yirmi dört yerde yoga baba vardır.' şeklinde gösterilir. Budizm'de de bu yirmi dört damar/organ şöyledir; saç, tepe, sağ kulak, boynun arkası, sol kulak, iki kaşın arası, iki göz, iki omuz, iki koltuk altı, iki göğüs, göbek, burun ucu, ağız, kalp, iki testis ya da vajinanın iki yüzü, cinsel organın ucu, anüs, iki uyluk, iki bacak, sekiz el parmağı ve sekiz ayak parmağı, ayakların üstü, iki el başparmağı ve iki ayak başparmağı, iki dizdir (Gyatso 2013: 269). Bu yirmi dört organ, yirmi dört coğrafi bölgeyle temsil edilir ve bu mañđala çiziminde de kullanılır. Bu organlarla anılan yerler Budizm için kutsal olan yerlerdir (Sugiki 2009: 521-524). Ayrıca burada yer alan yirmi dört organ ve kutsal yerler üç cakra yerinde bulunur. Bu üç cakra yeri diğerlerinden farklı olarak gönül cakrası Skr. *cittacakra*, dil cakrası Skr. *vākcakra* ve beden cakrası Skr. *kāyacakra*'dır. Bu cakra ların Uygurcaları aşığıdadır.

cittacakra → **köñül tilgen** → *köñül tilgenteki divatalarınñ töpülerinte akşobi* (Kara-Zieme 1976: A 130-131) 'Gönül tekerleğindeki Devataların tepelerinde Akşobhya',

vākcakra → **til tilgen** → *til tilgenteki divatalarınñ töpülerinte abita* (Kara-Zieme 1976: A 131-132) 'Dil tekerleğindeki Devataların tepelerinde Amitābha',

kāyacakra → **etöz tilgen** → *etöz tilgenteki divatalarınñ töpülerinte varyoçana* (Kara-Zieme 1976: A 133-134) 'Beden tekerleğindeki Devataların tepelerinde Vairocana'.

Eski Uygurcada bu organlar ve bu kutsal yerler şöyle sıralanmaktadır:

<i>köñül tilgen</i>	<i>töpü pulliramalaya atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 35-36) 'Tepe Pulliramalaya adlı yerde'
Skr. <i>cittacakra</i>	<i>saç tegzinçük çaldara atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 36-37) 'Saç Jālandhara adlı yerde'
	<i>oñ kulgak ottiyana atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 38-39) 'Sağ kulak Ottiyāna adlı yerde'
	<i>eñse arbuda atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 39-40) 'Ense Arbuda adlı yerde'
	<i>sol kulgak gödvari atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 42) 'Sol kulak Godāvarī adlı yerde'
	<i>kaş kavışığınta ramaişvari atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 43-44) 'Kaş ortasında Rāmeşvara adlı yerde'
	<i>iki köz tivikota atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 45) 'İki göz Devīkoṭa adlı yerde'
	<i>iki eñin malavar atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 46-47) 'İki ense Mālabar adlı yerde'

<p><i>til tilgen</i></p> <p>Skr. <i>Vāccakra</i></p> <p>ya da Skr. <i>Vāccakra</i></p>	<p><i>iki kolduk kamarupa atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 50-51) ‘İki koltuk Kāmarūpa adlı yerde’</p> <p><i>iki kögüz otişiva atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 51-52) ‘İki göğüs Otevisa adlı yerde’</p> <p><i>kintik tirişa kuni atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 54) ‘Göbek Trişakune adlı yerde’</p> <p><i>burun uçı koşala atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 55-56) ‘Burun ucu Kosala adlı yerde’</p> <p><i>agız kalinga atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A57-58) ‘Ağız Kalinga adlı yerde’</p> <p><i>tamgak lambaka atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 59) ‘Damak Lambāka adlı yerde’</p> <p><i>yürek kançi atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 60-61) ‘Yürek Kāñcī adlı yerde’</p> <p><i>kizlek orun himalaya atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 62) ‘Gizli yer (testis ve vajina) Himālaya adlı yerde’</p>
<p><i>etöz tilgen</i></p> <p>Skr. <i>Kāyacakra</i></p>	<p><i>öndün yol pridapuri atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 65) ‘Ön taraf (cinsel organ) Pretapurī adlı yerde’</p> <p><i>kidin yol kirihatiua atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 66-67) ‘Arka taraf (anüs) Gṛihadeva adlı yerde’</p> <p><i>iki udluk soyuraşdira atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 69) ‘İki uyluk Saurāştra adlı yerde’</p> <p><i>iki baltır suvarnadivipa atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976:A 70-71) ‘İki baldır Suvarṇadvīpa adlı yerde’</p> <p><i>altı yëgirmi eṇrek naraga atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 73) ‘On altı parmak Nārāga adlı yerde’</p> <p><i>topık sintu atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 75) ‘Topuk Sindhu adlı yerde’</p> <p><i>tört ulug eṇrek maru atlıg orunta</i> (Kara-Zieme 1976: A 77-78) ‘Dört başparmak Maru adlı yerde’</p> <p><i>tiz kuluda atlag orunta</i> (Kara-Zieme 1976:A 78-79) ‘Diz Kulūta adlı yerde’</p>

Görüldüğü üzere yukarıda sekiz yöne yayılmış ve üç ana cakrada birleşmiş yirmi dört organ ve kutsal yerler belirtilmiştir. Bu yerler aynı zamanda maṇḍala yerleridir.

Yürekten damarların yukarı doğru çıkması ve orada bir damar yumağı oluşturmasıyla da boğaz cakraşı oluşur. Bu boğaz cakraşı da diğer cakralar gibi dört yapraklı lotus olarak resmedilir. Bu Eski Uygur metninde ‘*anta basa kentünñ boguzta tört yapırgaklıg bir lēnhua sakınıp ol lēnhuanıñ oturasında yürñ öñlüg bir ivin tiglini közñüñteki körkdeş teg sakınıp udıgu ol* (Zieme-Kara 1978: 1195-1199) Ondan sonra kendisinin boğazında dört yapraklı bir lotus düşünüp o lotusun ortasında

beyaz renkli bir damlayı aynadaki görüntü gibi düşünerek uyu.’, ‘*agızında beş budıklıg lénhua bar* (Yakup 2016: H 67-68) Ağzında beş dallı (yapraklı) lotus var.’ şeklinde belirtilir. Aşağıda boğaz cakrasının lotus şekli, Buddhaları, yönleri, renkleri ve harfleri bulunmaktadır.

	<p><i>tagtın yapırgakında</i> <i>yaşıl öñlüg</i> <i>ra uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1206-1207) Kuzey yaprağında yeşil renkli ra hecesi’ <i>amogasiti burhan</i> (Zieme-Kara 1978: 1219) ‘Amoghasiddhi Buddha’</p>	
<p><i>kitin yapırgakında</i> <i>kızıl öñlüg</i> <i>ta uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1205-1206) ‘Batı yaprağında kırmızı renkli ta hecesi’ <i>abida burhan</i> (Zieme-Kara 1978: 1217) ‘Amitābha Buddha’</p>	<p><i>oturasınta</i> <i>yürüñ öñlüg</i> <i>oom uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1201-1202) ‘Ortasında beyaz renkli oom hecesi’ <i>vayroçanda burhan</i> (Zieme-Kara 1978: 1210) ‘Vairocana Buddha’</p>	<p><i>öñdün yapırgakında</i> <i>kök öñlüg</i> <i>a uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1203-1204) ‘doğu yaprağında mavi renkli a hecesi’ <i>aķşobi burhan</i> (Zieme-Kara 1978: 1212) ‘Akşobhya Buddha’</p>
	<p><i>küntin yapırgakında</i> <i>sarıg öñlüg</i> <i>nu uşık</i> (Zieme-Kara 1978: 1204-1205) ‘Güney yaprağında sarı renkli nu hecesi’ <i>radnasanbaua burhan</i> (Zieme-Kara 1978: 1214-1215) ‘Ratnasambhava Buddha’</p>	

Yukarıdaki gerek yürek cakrasında gerekse boğaz cakrasında ve diğer cakralarda lotus çiçeği saat yönünde düşünülür ve bu saat yönündeki heceler de *a-nu-ta-ra* ya da *a-nu-d-r* şeklindedir. Bu hecelerin oluşumu Skr. *anuttara*’dır. Skr. *anuttara* ‘eşsiz aydınlanma’ anlamındadır (Soothill-Hodous 1937: 52b). Zaten Budizm’in ve mañđalanın da amacı bu eşsiz muhteşem aydınlanmaya ulaşmaktır.

Bütün bu açıklamalarda görüldüğü üzere beş Dhyāni Buddha enerji noktalarının her birinde yer edinir ve bu da dört yapraklı bir lotus gibi gösterilir. Ayrıca beş Dhyāni Buddha her enerji noktasının merkezinde ayrı ayrı yer alır.

Yukarıdaki yirmi dört organla birlikte bedende aynı zamanda beş duyu organı da bulunmaktadır ve bu duyu organlarının her birinin beş ayrı damarı vardır. Zaten

genel olarak bakıldığında insan bedeni beş sayısı üzerine kuruludur. Burada beş duyu organının beş damarı Eski Uygurcada şöyle gösterilir. ‘*iki közte kirima tamır iki kulgakta kirisuma tamır burunta şumnu kızı tamır ağızta şumnıtın üdrülmüş tamır öndünki kidinki belgüberte it yüzlüg tamır erür* (Zieme-Kara 1978: 406-409) İki gözde khri-ma damar, iki kulakta khri-gsum-ma damar, burunda Māra kızı damar, ağızda Māradan ayrılmış damar (ve) ön ve arka yerlerde köpek yüzü damarlarıdır yani iki üriner organdır.’ Buradaki *öndünki kidinki belgüberte it yüzlüg tamır* ifadesi, ön ve arka üriner organlarını yani boşaltım organlarını ifade eder (Zieme-Kara 1978: dipnot 408-409).

Budizm’deki dört ana cakranın yanı sıra iki ayrı cakra daha vardır. Bu cakralar yaratılış cakrasının altındaki ateş cakrası, Skr. *Vahnicaakra* ve ateş cakrasının altındaki rüzgâr cakrası, Skr. *Vāyucakra*’dır (Sugiki 2016: 170).

Vahnicaakra → ‘*kindik altınki ootka tegmek üze* (Zieme-Kara 1978: 1150) Göbek altındaki ateşe dokunmak’, ‘*içtin uçukguluk yança kılsar kindik altınki üç bulunluğ kakamuka tamır erür* (Zieme-Kara 1978: 419-421) İçeriden uçacak gibi yapsa göbek altındaki üç yönlü kakamuka damardır.’

Vāyucakra → ‘*inçe k(a)ltı vayumañdal atl(ı)g yêel tilgen* (Kaya 1994: 208¹⁶,¹⁷; Tokyürek 2015: 183-184) Şöyle ki vayumañdala denilen rüzgâr tekerleği’, ‘*bütün etözteki yêel birle* (Zieme-Kara 1978: 302-303) bütün bedendeki rüzgâr ile’, ‘*beş mahabudların yêel yorır* (Zieme-Kara 1978: 425) Beş unsurun rüzgârı yürür.’, ‘*tun yêel tutmakıg* (Zieme-Kara 1978: 309-310) nefes tutması’.

Bu bağlamda bu altı cakra bir sıra halinde gösterilecek olursa göbekten başa ve göbekten aşağıya doğru şöyle sıralanabilir.

Nirmānacakra ← Dharmacakra ← Sambhogacakra ← **Mahāsukhacakra** → Vahnicaakra → Vāyucakra.

Bu dağılım Eski Uygurcada ‘*kindiktin yüreкке tegi yüreктin tamgakka tegi tamgaktın töpüke tegi tamır butıklar inçke bolup turur* (Zieme-Kara 1978: 440-442) Göbekten yüreğe kadar, yürekten damağa kadar, damaktan tepeye kadar damar budakları ince olur.’, ‘*töpütün adak uulka tegi uzun tamır tartmış teg erür* (Zieme-Kara 1978: 452-453) Tepeden ayak altına kadar uzun damar uzanmış gibidir.’, ‘*anı üçün tamır barça töpütün adak uulka tegi saç tutuşmuş teg naru berü katılışıp turur antın бага tamırlıg mandal bolup turur* (Zieme-Kara 1978: 458-461) Onun için damarların tamamı tepeden ayak altına kadar saç dolaşmış gibi ileri geri birleşmiştir. Ondan bhagamañdala oluşmuştur.’ şeklinde ifade edilir.

Bütün bu açıklamalarla birlikte vücuttaki Skr. *Śri Heruka*, *Cakrasamvara* tanrılarını ifade eder. *Cakrasamvara* ‘muhteşem mutluluk çarkı’ anlamındadır (Keown 2003: 48a). Skr. *Śri Heruka* sözü Eski Uygurcada *kiruka* olarak adlandırılır. *Śri Heruka* Buddhaları ve bunların cakraları şöyle sıralanır: Ratnasambhava, Akşobhya Skr. *citta-cakra* yani zihin cakrası, Amitābha Skr. *vak-cakra* yani dil cakrası, Vairocana Skr. *kaya-cakra* yani beden cakrası, Amoghasiddhi Skr. *samaya-cakra* yani yemin cakrasıdır. Aksobhya mañdalanın lideridir (Wayman 2014: 9).

Śri Heruka → **kiruka** → *öz etöz kiruka ög kañtın başlap* (Kara-Zieme 1976: A 217-218) Vücut herukası anneden babadan başlayıp’.

tört ornagtakı divatalarınñ töpülerinte ratnasanbavi (Kara-Zieme 1976: A 129-130) ‘Dört yerdeki Devataların tepelerinde Ratnasambhava’

citta-cakra → **köñül tilgen** → *köñül tilgenteki divatalarınñ töpülerinte akşobi* (Kara-Zieme 1976: A 130-131) ‘Zihin tekerleğindeki Devataların başında Akşobhya’

vak-cakra → **til tilgen** → *til tilgenteki divatalarınñ töpülerinte abita* (Kara-Zieme 1976: A 131-132) ‘Dil tekerleğindeki Devataların başında Amitābha’

kaya-cakra → **etöz tilge** → *etöz tilgenteki divatalarınñ töpülerinte varyoçana* (Kara-Zieme 1976: A 133-134) ‘Beden tekerleğindeki Devataların başında Vairocana’

samaya-cakra → **tañarıg tilgen** → *tañarıg tilgenteki divatalarınñ töpülerinte amogasiti burhan* (Kara-Zieme 1976: A 134-135) ‘Yemin tekerleğindeki Devataların başında Amoghasiddhi Buddha’

Burada *divata* terimi Skr. Devatā’dır ve bunların tamamı aydınlanmanın otuz yedi yardımcı olarak kabul edilir (Wayman 2014: 8). Bunlar da mañđalada önemli yerlere sahip olan Budist dini kurallardır. Eski Uygurca ‘*mandaltakı divatalarka köñülüg tegürüp köñülüg amırturgu ol* (BT7 A 213-214) Mañđaladaki Devatalara sevgi gösterip gönlü sakinleştir.’ cümlesi verilebilir.

Ayrıca Buddha’nın otuz iki lakşanası yani işareti ile seksen fiziksel özelliği de canlıların bedeninde bulunur. Bu yine yukarıda belirtilen üç damar olan lalanā, rasanā, avadhūtī damarları ile ilgilidir. Buna göre, Eski Uygurca ‘*iki kırk lakşan sekiz nayrag tultag tözliüg ornannıñ erür ol yme soltunkı lalananınñ içindeki altı yegirmi ali uşıklar iki kata altı yegirmi bolmak üze iki kırk lakşan bolur oñdıkı rasananınñ içindeki otuz dört kali uşıklar iki uzun da uşıklar iki kısa da uşık birle otuz sekiz iki vara uşık birle kırk tükel bolur bolar iki kata bolup sekiz on nayrag bolur tultag üdte tört etöz iki kırk lakşan sekiz on nayrag tolu tükel bolmakı inçip tigililig mandal erür* (Zieme-Kara 1978: 518-528) Otuz iki lakşana seksen añuvyanjana sebebi yerleşmiştir. O da soldaki lalananın içindeki on altı ali hecesi ve onun iki katı on altı olmak üzere otuz iki olur. Sağdaki rasananın içindeki otuz dört kali hecesi iki uzun da hecesi iki kısa da hecesi ile otuz sekiz iki vara hecesiyle de kırk olur. Onun iki katı da seksen añuvyanjana olur. Böylece dört vücut otuz iki lakşana ve seksen añuvyanjana bir olup damla mañđalası olur.’. Canlıların bedenlerinde bulunan Buddhalar ve Buddha’nın fiziksel özellikleri ve diğerleri aslında her canlının kurtuluşu elde edebileceğini ifade eder.

İnsan bedeninde yukarıdan beri açıklanan enerji noktaları ve damarlardan sonra yedinci haftadan itibaren embriyonun dış organları oluşur. Bu organların büyük bir oranı damarlarla bağlantılı olması nedeniyle yukarıda belirtilmiştir. Eski Uygurcadaki ‘*yétiñ (yéti) künte müyüz bakaka okşatı erişlik bolup iki kol orunu başı iki adak orunu birle beşegü budık alınıp ünér* (Zieme-Kara 1978: 357-360) Yedinci yedi günde böyle kaplumbağa haline gelip iki kol yeri, başı (ve) iki bacak yeri ile beş budak olup çıkar.’ cümlesinden de anlaşılacağı üzere yedinci haftadan itibaren insanın kolları, bacakları ve başı oluşmaya başlamıştır. Bu yerler insanın dış bedeninde oluşan ilk yerlerdir.

Yine Budizm’de önemli ritüellerden biri olan secde ritüelinde de beş ifadesi bulunur ve bu Eski Uygurca metinlerde ‘*bir köñülin bir uçlug sakınıp beş tilgenimizni yerke tegürüp ayayu ağırlayu el uluş iyesi eligler hanlar üçün* (Wilkins 2007: 250-252) Bir gönül ile bir amaçlı düşünüp beş tekerleğimizi yere değdirip saygıyla memleket

sahibi hükümdar için.’, *töpün töpülerinte tuta bês tilgenin pañçamanđal yinçürü töpün yükünü tegindiler* (Kaya 1994: 568_{7,9}; Çetin 2017: 1701-1703) Başlarının üstünde tutarak beş tekerlek/mañdala ile eğildiler.’ şeklinde geçer. Buradaki *bês tilgenin pañçamanđal* kelimesi, Skr. *pañca-mañdala* ile Çin. 五體 *wū tǐ* ya da 五輪 *wúlún* kelimeleriyle karşılanır. Burada özellikle Çince kelimeler önemlidir. Buna göre, Eski Uygurca metinlerde her iki kelime de *bês tilgen* olarak çevrilmektedir. Budizm’de *bês tilgen* ne demektir? Çin. 五輪 *wúlún* ‘Beş tekerler ya da dönen şeyler: I. 五體 *wū tǐ* beş uzuv, dizler, dirsekler ve baş yani bunların tamamı yere konduğu zaman çok büyük saygıyı ifade eder. II. Dünyanın beş temeli yani uzay, rüzgârlar, elmas ya da toprak, ortak merkezli dokuz daire, sekiz deniz. III. Tantrik mezheplerde toprak, su, ateş, rüzgâr ve uzaydan oluşan 五大 *wúdà* beş unsur; IV. Buddha’nın beş parmağıdır (Soothill-Hodous 1937: 127b). Buradan hareketle *bês tilgen* ifadesi dar manasıyla ayak ya da diz, el ya da dirsek ve baş uzuvlarını ifade ederken geniş anlamıyla vücutta da bulunan beş unsur ve parmaklar ve aşağıda da inceleneceği üzere bedende bulunan beş Dhyāni Buddha’yı içine almaktadır, daha da geniş anlamıyla bütün bedendir.

Özellikle insan bedeninin enerji noktalarında bulunan beş Dhyāni Buddha, merkezde 大日 *dà rì* Vairocana, doğuda 阿閼 *ā chū* Akşobhya, güneyde 寶生 *bǎo shēng* Ratnasambhava, batıda 阿彌陀 *ē mítuó* Amitābha ve kuzeyde 不空成就 *bù kōng chéngjiù* Amoghasiddhi ya da Sākyamuni yer alır (Soothill-Hodous 1937: 182a). Ayrıca bu Buddhalara 五解脫輪 *wū jiětuō lún* kurtuluşun beş tekerleği, beş Dhyāni Buddha’nın beş tekerleği (Soothill-Hodous 1937: 127a) olarak da tanımlanır. Burada verilen beş Dhyāni Buddha ile yukarıda Eski Uygurca boğaz cakra için verilen örnek uyum içindedir. Bununla birlikte bu beş Dhyāni Buddha özellikle Tibet Budizmi’nde Vajradhātu mañdalaşının beş Buddhası olarak da gösterilir ve bu beş Dhyāni Buddha kafa, iki el ve iki ayak ile de eşleşir ve temel ya da beş *jinās* Buddha’nın merkezde gruplaşmasını ifade eder. Vajradhātu ve mañdalanın bağlantısı da mantralar tarafından sağlanır (Dachille 2015: 46). Beş *jinās* baş, iki elin orta parmakları ve iki ayağın orta parmakları ile ilişkilidir ve her birini de bir tanrı ya da Buddha temsil eder. Burada Vajradhātu mañdalaşının yönlerinden ziyade farklı bir yön telakki edilir. Bu nedenle genellikle merkezde yer alan Vairocana burada başta yer alır ve tacın en üst kısmında bulunur. Akşobhya mañdalanın doğusunda yer aldığı için burada Locana ile birlikte sağ elin orta parmağında yer alır. Ratnasambhava genellikle mañdalanın güney tarafında yaşar, burada ise Mamaki ile birlikte sol elin orta parmağıyla, Amitābha genellikle batıda yaşarken burada Pandaravasını ile birlikte sağ elin orta parmağıyla, Amoghasiddhi genellikle kuzeyde yaşarken burada eşi Samayatara ile sol ayağın orta parmağıyla ilişkilendirilir. Mañdalanın ana Buddhaları için vücudun ilgili bölümlerini birleştirerek bir merkezîyet oluşturduklarını söylemek mümkündür (Dachille 2015: 46-47). Bu bağlamda burada merkezî bir Buddha etrafında az sayıda bir Buddha dizilişini bedende görmek mümkündür. Tantrik Budizm’de beş Dhyāni Buddha beş *rasāyana* ya da *amṛta* ‘yaşam iksiri’ ile ve beş Dhyāni Buddha’nın eşleri de *beş māṃsa* ‘et’ ile bağlantılıdır. Bunlar Tantrik Budizm’de ruhsal sunu olarak gösterilmekle birlikte kafatası mañdalaşını olarak da adlandırılır (Beer 2003: 217-218). Bu beş *amṛta* ‘yaşam iksiri’ ve beş *māṃsa* ‘et’ Eski Uygurca metninde ‘*anta basa öznüñ içinde ay tilgeni birle bês et bês rasyanlarig sakınıp* (Kara-Zieme 1977: A 328-330) Ondan sonra kendinin içinde ay tekerleği ile birlikte beş et ve beş rasāyanayı düşünüp’ şeklinde geçer. Bu

beş *amṛta*, Skr. *pañcāmṛta* ‘beş ölümsüzlük yemeği’, Tantrik Budizm’de temizliği ve kirliliği dönüştüren olarak tanımlanır ve beş ölümsüzlük yiyeceği de ‘dışkı, idrar, meni, âdet kanı, ilik’ olarak gösterilir. Bu beş ölümsüzlük yiyeceği Vairocana, Akşobhya, Amitābha, Ratnasambhava, Amoghasiddhi’yi temsil eder (Buswell-Lopez 2014: 1513). Bununla birlikte beş rasāyananın tablo şeklinde gösterilmesi daha açıklayıcı olacaktır. Buradaki tablo Beer’in eserindeki açıklamanın tablolaştırılmış şeklidir. Bk. → (Beer 2003: 217-222).

Beş Rasāyana	Beş Buddha	Beş Yön	Vücuttaki Beş Yön	Beş Renk	Beş Duyu Organi	Beş Duyu	Beş Skandha	Beş Parmak	Beş Harf	Beş Unsur
Dışkı	Vairocana	Doğu	Ön	Sarı	Göz	Görme	Şekil	Baş	Om	Su
İlik	Amoghasiddhi	Kuzey	Sağ	Yeşil	Ten	Dokunma	İstem	İşaret	Hum	Uzay
Meni	Amitābha	Batı	Arka	Beyaz	Dil	Tatma	İdrak	Orta	Tram	Toprak
Kan	Ratnasambhava	Güney	Sol	Kırmızı	Burun	Koklama	Hissetme	Yüzük	Hrih	Ateş
İdrar	Akşobhya	Merkez	Merkez	Mavi	Kulak	İşitme	Bilinç	Serçe	A	Hava

Bununla birlikte beş Dhyāni Buddha’nın yönleri bazen farklılık gösterebilmektedir. Aşağıdaki beş Dhyāni Buddha Beer’in listesine uygundur. Beş skandha’daki Buddhaları veren bu örnekler ne yazık ki eksiktir. Listeleme farklılıkları nedeniyle başka metinlerden örnek alınmamıştır. Eski Uygurca beş skandha ‘*bēş yükmeklig*’ (Zieme-Kara 1978:770) ‘Beş skandhalı’ şeklinde gösterilir.

Vairocana → **şekil** → Uygurca metinde eksiktir.

Ratnasambhava → **hissetme** → ‘... *ratna sanbaua burhan erür* (Kara-Zieme 1977: A 227-228) Ratnasambhava Buddha’dır.’

Amitābha → **ıdrak** → ‘*sakıñ ükmeki amida burhan erür* (Kara-Zieme 1977: A 228-229) İdrak skandhası Amitābha Buddha’dır.’

Amoghasiddhi → **istem** → ‘*kılınç ükmeki amogasidi burhan erür* (Kara-Zieme 1977: A 229-230) İstem skandhası Amoghasiddhi Buddha’dır.’

Akşobhya → **bilinç** → ‘*bilig ükmeki akşobi burhan erür* (Kara-Zieme 1977: A 230) Bilinç skandha Akşobhya Buddha’dır.’

Vücutta amṛtanın yanı sıra yukarıda da belirtildiği üzere beş *māṃsa* ‘et’ bulunur. Bu da Tantrik Budist metinlerinde genellikle aşağıdaki şekliyle gösterilir. Buradaki tablo Beer’in eserindeki açıklamanın tablolaştırılmış şeklidir. Bk. → (Beer 2003: 217-222).

Beş Et	Beş Buddha’nın eşi	Beş Yön	Vücuttaki Beş yön	Beş Renk	Beş Unsur	Beş Zehir
Boğa	Locana	güneydoğu	sol ön	siyah	toprak	cehalet
Köpek	Māmakī	güneybatı	sol arka	beyaz	Su	öfke
Fil	Pāñđara	kuzeybatı	sağ arka	kırmızı ya da mavi	Ateş	arzu
At	Tārā	kuzeydoğu	sağ ön	yeşil	rüzgâr	kıskançlık
İnsan ceseti	Vajradhātūśvarī	merkez	merkez	kırmızı	Uzay	kibir

Locana → **toprak** → *bahşınıñ etözinteki yer mahabut buda locani kız erür* (Kara-Zieme 1977: A 232-233) Üstadın vücudundaki toprak unsuru Buddha Locana kızdır. ’,

Māmakī → **su** → *suv mahabut mamaki kız erür* (Kara-Zieme 1977: A 233-234) Su unsuru Māmakī kızdır. ’,

Pāṇḍaravāsini → **ateş** → *oot mahabut pantaravasini kız erür* (Kara-Zieme 1977: A 234-235) Ateş unsuru Pāṇḍaravāsini kızdır. ’,

Tārā → **rüzgâr** → *yêl mahabut tara erür* (Kara-Zieme 1977: A 235) Rüzgâr unsuru Tārā’dır. ’,

Dharmadhātuişvarī → **uzay** → *kök kalık uguşı darmatadu işvari atlıg kız erür* (Kara-Zieme 1977: A 235-236) Uzay unsuru Dharmadhātuişvarī adlı kızdır. ’,

Su → **beyaz** → *suv mahabud tözi yürüñ öñlüg körmek* (Zieme-Kara 1978: 775-776) Su unsurunun esası beyaz renkli görmek ’,

Toprak → **sarı** → *yêr mahabudlug yêl sarıg öñlüg körmek* (Zieme-Kara 1978: 777-778) Toprak unsurunu sarı renkli görmek ’,

Ateş → **kırmızı** → *oot mahabudlug yêl kızıl öñlüg körmek* (Zieme-Kara 1978: 778-780) Ateş unsurunu kırmızı görmek ’,

Uzay → **siyah** → *kök kalıñıñ yêli kara öñlüg körmek* (Zieme-Kara 1978: 780-782) Uzay unsurunu siyah renkli görmek ’.

Bedende bulunan beş zehir için de Eski Uygurca ‘*bêş törlüñ agu nizvanılarınğ tüpindin berü tarkarur* (Zieme-Kara 1978: 877-878) Beş türlü zehirli ihtirasları baştan beri yok eder.’ şeklindedir. Bu beş zehir için bk. → (Tokyürek 2011).

Yine bu Vairocana’nın Locana, Māmakī, Pāṇḍaravāsini ve Tārā tanrıçalarından oluşan nöbetçileri yani dört tanrıçaları gözde, burunda, kulakta ve dilde yerleşmiş ve manevi mükemmelliği temsil eden dört pāramitā ile de başta örgütlenmişlerdir. Bu duyu organları vücut maṇḍala uygulamasının daha gelişmiş versiyonuyla duyu kapılarının kilidi durumundadır. Bu duyu organlarında tanrıların bulunması kapıların duyulara karşı ihtiyacı olduğunu gösterir ve duyu algısının kendisi yeniden doğuş döngüsüne bağlayan özne ve nesnenin ayırımı ortadan kaldıran ilahi ve aralıksız biçime dönüştürdüğünü gösterir. Fakat burada yer alan dört tanrıça her zamanki tanrıçalar değildir, ayrıca bunların renkleri, nitelikleri, pozisyonları ve unsurları da farklılık arz eder (Dachille 2015: 47). Yine altı duyu organında ve diğer organlarda Buddhalar yer alabilir. Bu Eski Uygurca metinlerde eksik olmasıyla birlikte aşağıdaki şekildedir;

Göz → **Kṣitigarbha** → *közi kṣitigarbi bodisatav erür* (Kara-Zieme 1977: A 237) Gözü Kṣitigarbha Bodhisattva’dır. ’

Kulak → **Vajrapāṇi** → *kulgakı vaçirapani bodisatav erür* (Kara-Zieme 1977: A 238) Kulağı Vajrapāṇi Bodhisattva’dır. ’

Burun → **Ākāśagarbha** → *burunu akaşagarbi bodisatav erür* (Kara-Zieme 1977: A 238-239) Burnu Ākāśagarbha Bodhisattva’dır. ’

Dil → **Ārya Avalokiteşvara** → *tili ariya avalokita işvari bodisatav erür* (Kara-Zieme 1977: A 239-240) Dili Ārya Avalokiteşvara Bodhisattva’dır. ’

Beden → **Sarvanīvaraᅇaviᅇkambhin** → *etōzi sarva nivarana viᅇkambi bodisatav erūr* (Kara-Zieme 1977: A 240-241) Vūcudu Sarvanīvaraᅇaviᅇkambhin Bodhisattva'dır.'

Zihin → **Ārya Maᅇjuᅇrī** → *kōᅇjūli tōziin maᅇᅇuᅇiri bodisatav erūr* (Kara-Zieme 1977: A 241-242) Zihni Ārya Maᅇjuᅇrī Bodhisattva'dır.'

Eklemler → **Samantabhada** → *togun bogunları samantabadiri bodisatav erūr* (Kara-Zieme 1977: A 242-243) Eklemleri Samantabhada Bodhisattva'dır.'

Damar ve Sinirler → **Maitreya** → *tamır singirleri maytri bodisatav erūr* (Kara-Zieme 1977: A 243-244) Damar ve sinirleri Maitreya Bodhisattva'dır.'

Saᅇ el → **Yamāntakᅇt** → *oᅇ ᅇligi yamandakirt bodisatav erūr* (Kara-Zieme 1977: A 244-245) Saᅇ eli Yamāntakᅇt Bodhisattva'dır.'

Sol el → **Aparāᅇita** → *sol ᅇligi aparāᅇidi erūr* (Kara-Zieme 1977: A 245) Sol eli Aparāᅇita'dır.'

Bütün bunların sonucu olarak Budist düşüncesinde küçük evren yani mikrokozmozoloji denilen insan bedeni büyük evrenle yani makrokozmozoloji ile eş tutulabilir. Nasıl tüm evreni oluşturan unsurlar ve bu unsurlara baᅇlı Buddhalar ve tanrılar varsa aynı şekilde canlıyı oluşturan unsurlarla da Buddha ve tanrılar ilişki hālindedir. Bu bakımdan düşünöldüğünde insan bedeni de ayrı bir önem belki de kutsiyet kazanmaktadır. Çünkü insan bedeninin her noktasında çeᅇitli Buddhalar ve tanrılar oturmaktadır.

3. Sonuç

Māhayāna Budizm'inde ve özellikle de Tantrik Budizm'inde önemli bir ritüel olan *maᅇᅇala* düşüncesi ve buna baᅇlı olarak cakra düşüncesi canlının doğum ölüm döngüsünden kurtulmak için yapmış olduᅇu uygulamaların en önemlilerinden biridir. Lotus çiçeᅇi oturuᅇu yani Buddha oturuᅇu bu *maᅇᅇala* ritüelinde vazgeçilmez oturuᅇ şekillerinden biridir. Canlı bu oturuᅇ şekliyle aynı zamanda bedenindeki cakra noktalarını ve dolayısıyla da Buddha ve Bodhisattvaları da düşünerek yoğunlaşacak ve bu sırada çeᅇitli heceleri yani mantraları da söyleyerek mutlak kurtuluᅇu elde etmeye çalışacaktır. Canlının daha doğrusu insanın buradaki asıl gayesi doğum ölüm döngüsünden kurtulmak ve yeniden doğmamak düşüncesidir. Çünkü her yeni doğum ölümü ve her ölüm de yeniden doğumu beraberinde getirecektir. Bu da sonsuz bir döngü olarak insanın en büyük ızdırapları arasında yerini alacaktır. İşte *maᅇᅇalanın* asıl amacı canlının yeniden doğumdan kurtuluᅇ yolundan kurtulmasını saᅇlamaktır.

Budist düşüncede bu doğum ölüm döngüsünde her şey ölümle başlar ve canlı öldükten sonra da ara dünyada yeniden doğmamak için mücadele eder. Ölen canlının yeniden doğması ise anne ve babanın cinsel ilişkisiyle başlar ve artık canlı doğum yolunu tutmuş olur. $3,5 + 49 = 52$ günlük süreçte de canlı bu yeniden doğum yolundan kurtulmak isteyecek fakat genellikle bu yeniden doğum sürecinden kurtulamayarak 'anasınıᅇ karınında tokuz ay on kün turup tugar' (Zieme-Kara 1978: 121-122) Annesinin karnında dokuz ay on gün durup doğar.' cümlesinde göröldüğü üzere yeniden doğacaktır. Canlı bu hayat şekline yeniden doğmamak için özellikle 49

günlük ara dünyada mücadele edecek fakat beşinci haftadan itibaren artık embriyonun hayat belirtileri iyiden iyiye ortaya çıkmaya başladığı için bu durum altıncı ve yedinci haftayla daha da belirginleşecektir. Embriyonun yedinci haftasından sonra ise artık canlı için kurtuluş yolu tamamiyle kapanmış ve yeniden doğum yolu açılmış olacaktır. Yedinci haftayla hızlanan damar ve organ oluşumu daha da hızlanacak ve artık embriyo fetüs dönemine de girmiş bulunacaktır. İnsan bedeninin de tüm damarlarında ve tüm organlarında da Buddha ve tanrılar yerini alacaktır. Özellikle Buddhalar'ın oturmuş olduğu damarlar yumağı insan için önemlidir ve bu damar yumaklarının bulunduğu noktalar, bedenin enerji noktalarını, maṅḍala, cakra noktalarını oluşturacaktır. İnsanlar da *maṅḍala* ritüelinde bu enerji noktalarını düşünerek kurtuluşu elde etmeye çalışacaklardır.

Ayrıca Budizm'de insan bedeninin oluşumundan itibaren her şeyin Buddhalar ile temsil edilmesi önemli bir noktadır. Örneğin beş unsuru beş Buddha'nın temsil etmesi yine beş ya da altı duyu organını başka Buddhaların temsil etmesi canlıların yeniden doğmalarına neden olan günahları işlemelerine de bir engeldir. Bunun için yukarıda gösterilen zihin cakrası, dil cakrası ve beden cakrası canlıların günah ya da sevap işlemelerine neden olan bölgelerdir. Genel olarak düşündüğü zaman beş ya da altı duyu organı ve bu organların duyuları ile baş, kol ve parmaklar ile bacak ve ayaklar ve diğer organlar günah ya da sevap işleyen organlardır. Dolayısıyla insan bedeninin tamamı günah ya da sevap işlemeye müsaittir. İşte *maṅḍala*'nın asıl amacı insan bedeninin yeniden doğum ölüm döngüsünden kurtulması için bedendeki önemli noktaların insanın farkına varmasını sağlamaktır. Böylece bedendeki önemli noktaları fark eden insan, daha uyanık olacak ve gerçek aydınlanmayı da elde edecektir. Gerçek aydınlanmayı elde edebilmek için de *maṅḍala* ya da cakra noktalarını iyi bilmek gerekir.

Kaynakça

- AYDIN, Süleyman (2006). *İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*, Eskişehir: Açıköğretim Eskişehir Üniversitesi Yayınları.
- BEER, Robert (2003). *The handbook of Tibetan Buddhist symbols*, Chicago: Serindia Publication.
- BHIKKHU Revata (2016). *The Truth Taught by All the Buddhas*, Singapur: Pa-Auk Meditations Centre.
- BUSWELL, Robert E., Donald S. LOPEZ (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- ÇETİN, Engin (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Adana: Karahan Kitabevi.
- DACHILLE, Rae Erin (2015). *The Body Mandala Debate: Knowing the Body through a Network of Fifteenth-Century Tibetan Buddhist Texts*, Doctor of Philosophy in Buddhist Studies in the Graduate Division of the University of California.
- ELMALLI, Murat (2012). 'Eski Uygurca Yalgukkiya Kelimesine Etimolojik Bir Yaklaşım', *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/2*, p.443-460.
- EVANS-WWNTZ, W.Y. (2000). *The Tibetan Book of the Dead*, New York: Published by Oxford University Press.
- GYATSO, Geshe Kelsang (2013). *Modern Buddhism, The Path of Compassion and Wisdom*, Tharpa Publications Uk, Us, Canada, Australia, Asia.

- KARA, Georg, Peter ZIEME (1976). *Fragmente tantrischer Werke in vigurischer bersetzung*, Berlin: Akademie Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients-Berliner Turfantexte; VII).
- KARA, Georg, Peter ZIEME (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Maḡjuśrīnāmasaḡtī*, Berlin: Akademie Verlag, (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients-Berliner Turfantexte; VIII).
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KEOWN, Damien (2003). *A Dictionary Buddhism*, Oxford: Oxford University Press.
- MARTIN, Dan (1994). *Maḡala Cosmogony, Human Body Good Thought and the Revelation of the Secret Mother Tantras of Bon*, Wiesbaden: Asiatische Forschungen, Harrassowitz Verlag.
- MONIER-WILLIAMS, M., A. (1899), *Sanskrit-English Dictionary*, Oxford.
- LMEZ, Mehmet (1998). 'Tibet Buddhizmina Ait Eski Uygurca Bahşı gdisi', *Klaus Rhrborn Armaḡanı* (J. P. Laut M. lmez), Freiburg/İstanbul: s. 261-293.
- SEMİZ, Belma Derman (1990). *İnsan Anatomisi ve Fizyoloji*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- SOOTHILL, William Edward, Lewis HODOUS (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- SUGIKI, Tsunehiko (2016). 'The Structure and Traditions of the Systems of Holy Sites in Buddhist Saḡvara Cycle and its Related Scriptural Cycles in Early Medieval South Asia', *Genesis and Development of Tantrism*, (Editör: Shingo Einoo), Institute of Oriental Culture University of Tokyo.
- TOKYÜREK, Hacer (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- TOKYÜREK, Hacer (2014), "Eski Uygurcada yurveda Tıbbı ve Beş Unsur", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Gz, s. 237-262.
- TOKYÜREK, Hacer (2015). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegziḡ (Karşılaşturmali Metin Yayını)*, Kayseri: Laın Yayınları.
- XU, Ping (2004). "The Mandala as a Cosmic Model: Integrating Temple Architecture within the Tibetan Buddhist Landscape", *92nd ACSA Annual Meeting*, Miami FL, March 18-21, s. 143-156.
- WAYMAN, Alex (2014). *The Buddhist Tantras: Light on Indo-Tibetan Esotericism*, Poutledge Library Editions: Buddhism.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sndentilgung, Edition des alttrkisch-buddhistischen Kşanti Kilguluk Nom Bitig*, Teil I-II. Turnhout (Belgien): (BT 25).
- WILKENS, Jens (2015). "Human Embryology According to an Old Uyghur Buddhist Text", In: YAKUP, Abdurishid (ed.), *Studies in Central Asian Philology: Papers of the International Symposium on Central Asian Philology*, Nov. 2012, Beijing: pp. 226-241.
- YAKUP, Abdurishid (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*, Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Berlin: Brepols.
- ZIEME, Peter, G. KARA (1978). *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas lehre in uigrischer Übersetzung*, Budapest: Akademiai Kiado.
- ZIEME, Peter (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus*, Berlin: Berliner Turfantexte 20.

İnternet Adresleri

<https://tibetanmedicine-edu.org/index.php/n-articles/tibetan-embryology-1> 16.02.2018 Şekil 1.

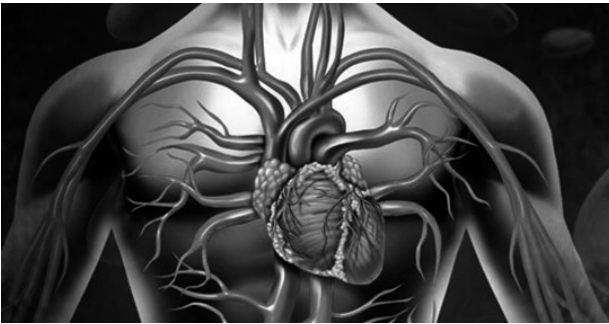
<https://www.google.com.tr/h?q=lalan%C4%81,+rasan%C4%81,+avadh%C5%ABt%C4%AB&t->

bm=isch&source=iu&ictx=1&fir=1JTibLV74rhgOM%253A%252Cnw_f59TIzNtp-M%-252C_&usg=__ZCNgxSmglwPbZvvsRwTXBSEqSBI%3D&sa=X&ved=0ahUKewj6sJD-tonZAhWys1kKHYMRDFsQ9QEIOzAD#imgcr=1JTibLV74rhgOM: 03.02.2018 şekil 2.

Şekil 1.

Şekil 2. Lotus çiçeği oturuşu ve göbek, yürek, boğaz ya da damak ve tepe ya da baş cakra yerleri.

Şekil 3.

TÜRKÇE ADLIK İKİNCİL TEMSİL ETME ULAMI (+ki ŞEKLİ)*

Turkish Nominal Secondary Representation Category (Form +ki)

Özlem DENİZ YILMAZ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 47-62

Öz: Bu çalışmanın konusu, “ilgi eki”, “aitlik eki”, “zamirlik ek”, “ilgi zamiri”, “mülkiyet zamiri”, “iyelik zamiri” vb. olarak adlandırılan +ki biçim birimi (morfe)mdir. Çalışmanın teorik amacı, +ki şeklinin anlam ve işlevlerinin belirlenmesi yoluyla morfoloji sistemindeki yerinin saptanmasına, pratik amacı ise incelenen şekil vasıtasıyla Türkçenin eğitim ve öğretimine katkıda bulunabilmektir.

Çalışmada +ki biçim birimi anlamsal ve işlevsel açıdan ele alınıp eş zamanlı metotla incelenmekte ve onun kendine özgü, müstakil bir yardımcı (gramer) anlama sahip olduğu, bu yardımcı anlamdan dolayı herhangi bir diğer ulam dizisinde yer almadığı, dolayısıyla tek bir şekilden ibaret, bütün adlıklara (ad soylu sözcüklere) özgü *ortak bir adlık çekimi ulamını* meydana getirdiği ileri sürülmektedir.

+ki şekli, getirildiği adlık ya da adlık öbeğinin sahip olduğu (birincil temsil etme düzeyi ürünü olan) anlamın kendisiyle özdeşliğini bozmayıp onu geçici olarak (1) *nesne* veya (2) *nitelik* imgesinde göstererek ikincil olarak temsil (hipostaz) etmektedir: 1) *orada+ki, demin+ki, masa+da+ki, oda+nın+ki, sen+in+ki*; 2) *orada+ki kalem [benim], cuma gün+kü toplantı, masa+da+ki kitap* vb.

Şekil, oluşumun sahip olduğu birincil anlamı ikincil olarak adlık imgelerinde gösterdiğinden, bu çalışmada *adlık ikincil temsil etme şekli*; meydana getirdiği ulam ise *adlık ikincil temsil etme (adlık ikincil hipostaz etme) ulamı* olarak adlandırılmaktadır. Getirildiği oluşumun anlamı değişmediği için +ki şekli, tarafımızdan bir çekim şekli sayılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kelime çekimi, adlık çekimi (ad işletimi) ulamları, adlık çekimi ekleri, adlık ikincil temsil etme ulamı, ilgi eki, aitlik eki, zamirlik ek, karmaşık ek, +ki şekli, +ki eki

Abstract: The subject of this article is morpheme +ki so-called “relative suffix”, “pronominal suffix”, “mixed suffix”, “possessive pronoun” etc. This article’s theoretical aim is to determine the place in the morphological system of morpheme +ki and its practical purpose is to contribute to the education and teaching of Turkish by determining meaning and functions of +ki.

* Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi ile Università degli Studi Roma Tre tarafından 20-23 Nisan 2017 tarihlerinde Roma/İtalya’da düzenlenen “3. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu/3rd International Symposium on Language Education and Teaching (ISLET 2017)”nda bildiri olarak sunulmuş olup Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından SOS-D-070317-0128 proje numarası ile desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7998-131X. Gönderim Tarihi: 12.02.2018 / Kabul Tarihi: 14.05.2018

The morpheme *+ki* in this article is taken from semantic and functional point of view and is examined by synchronic method. In the article will be put forward the following thesis: *+ki* has a specific dependent (grammatical) meaning. Because of this meaning it is not a member of any category. It creates a *common nominal inflectional category*, which is a single morpheme.

+ki does not disturb the identity of the meaning (which is a product of primary representation) of nouns or noun phrases which take this marker and represents it in the images of an *object* (1) or *quality* (2) secondarily/ temporarily: 1) *orada+ki* “(the one) over there”, *demin+ki* “what was done just now”, *masa+da+ki* “(the one) on the table”, *oda+nın+ki* “the one belonging to the room”, *sen+in+ki* “that which is yours, yours”; 2) *orada+ki kalem [benim]* “the pencil there [is mine]”, *cuma gün+kü toplantı* “Friday’s meeting”, *masa+da+ki kitap* “the book on the table” etc.

In this article, *+ki* is called *the nominal secondary representation form* because it secondarily represents the primary meaning in nominal images and the category which is made up by its, is named *the nominal secondary representation category*. *+ki* which is attached to nouns and nouns phrases, does not change their meaning and therefore it is accepted as an inflectional form by us.

Keywords: inflection, nominal inflectional categories, nominal inflectional suffixes, nominal secondary representation category, relative suffix *+ki*, pronominal suffix *+ki*, mixed suffix *+ki*, form *+ki*, suffix *+ki*

Türkçede yalnız *isim* ve *sayı adlarına* (“sayı sıfatları”na) özgü çekim ulamlarının yanında, birden fazla *adlığa* (*ad soylu sözcüğe; nōmen*), yani *isim, sıfat, zarf, sayı adı, zamir* ve *yüklemlik sözcük birimlerine* (*yargısal leksemlere, predikatiflere*) ait *ortak çekim ulamları* da vardır. Yalnız *isme* has çekim ulamları; *isim çokluk ulamı, isim iyelik ulamı, isim hal ulamı* ve *isim belirlilik-belirsizlik ulamı*; sadece *sayı adlarına* mahsus çekim ulamı ise *sayı adı nicelik bağıntuları ulamıdır*. Birden fazla *adlığa* özgü ortak çekim ulamları ise şunlardır: 1) *Adlık ikincil temsil etme* (*adlık ikincil hipostaz etme*) *ulamı* (*+ki* şekli); 2) *Adlık öznel değerlendirme* (*adlık “küçültme”*) *ulamı*; 3) (*Söz dizimsel predika işlevindeki*) *adlık belirteç* (*adlık zarfı*) *ulamı* ve 4) *Adlık yüklemlik ulamı* (bk. Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 10-11; Deniz Yılmaz 2012; Guzev 2015: 119-124).

Bu çalışmanın konusu ise “aitlik eki, aitlik zamiri, ek zamir, ilgi adlı, ilgi eki, ilgi zamiri, karmaşık ek, mülkiyet zamiri, sahiplik zamiri, sıfatfiil *+ki*, zamirlik ek, zamir-i mülkiye, ve zamir-i vasfiye” (Demirci ve Dinçaslan 2015: 329), “relative suffix *+ki*”, “pronominal suffix *+ki*”, “mixed suffix *+ki*”, “possessive pronoun, particle *ki(n)*, relative clitic” (Örneğin bk. Kornfilt 2000: 306-310, 440) vb. olarak adlandırılan *+ki* biçim birimidir.¹

+ki biçim biriminin anlam ve işlevlerini tartışmaya geçmeden önce söz konusu şeklin, türetim eki olup olmadığı, *+DE* biçim birimi ile birleşik bir türetim eki oluşturup oluşturmadığı ve bu biçim birimini adlandırmada kullanılan terminoloji üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

1 Sözcük birimi türlerinden bağlaç olan *ki* (*Bilirsin ki seni severim!*) ile yaraç (partikel, söylem parçacığı) olan *ki* (*Seni öyle göresim geldi ki!*, *Hiç yüzü gülmüdi ki!*), konunun kapsamı dışında olduğu için bu çalışmada ele alınmamaktadır.

Türkiye Türkçesinde +ki şekli, aşağıda verilen örneklerden görüleceği üzere, getirildiği adlığın anlamının özdeşliğini bozmayıp ona yalnızca yardımcı anlam kattığı için tarafımızdan türetim değil, *çekim biçim birimi* olarak yorumlanmaktadır (Bu tür yorum için örneğin bk. Hatiboğlu 1974: 83-84; Guzev 1987: 105; Üstünova 2008: 38, 93, 94, 102, 104; Göksel - Kerslake 2009: 71-72).² Söz konusu biçim birimini “Nadiren isim, ekseriya sıfat yapar.” (Gabain 1988: 44, § 49), “Bu ek isimlerden temsil ve vasıf isimleri, yani, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar.” (Ergin 1993: 152), “Burada -ki ... sıfat ve zamir hükmünde olup eklendiği kelimeyi de sıfat ve zamir yapar.” (Banguoğlu 1990: 184), “Zaman ve yer yön zarflarına doğrudan doğruya geldiği hallerde -ki bir üretim eki sayılır, sıfat ve zamir olan kelimeler yapar” (Banguoğlu 1990: 184)³ vb. biçimde açıklamak, bizce şeklin, türetim biçim birimi olduğu anlamına geleceği için doğru değildir. Dolayısıyla +ki ekinin, bir türetim eki olduğunun (Örneğin bk. Gabain 1988: 44, § 49; 47, § 74; Kononov 1956: 143-144; Karaağaç 2016: 262-264) ileri sürüldüğü bu tür ifadelere katılmıyoruz.

+DEki diziminin birleşik bir türetim eki olup olmadığı tartışmasına gelince, bizce bu yapı, bir birleşik ek olmayıp +DE ve +ki olmak üzere iki ayrı çekim ekidir (Birleşik bir türetim eki olduğu hakkında örneğin bk. Kononov 1956: 144, § 242-243⁴; Kahraman 2011: 407. Dizimin, birleşik bir çekim eki olduğu hakkında örneğin bk. Üstünova 2008: 93, 114, 435; Çotuksöken 2011: 59). Bu eklerin, kelime şekillerinde diğer adlık çekimi ulamı eklerinden sonra gelişi, bizce onların birer çekim eki olduğu görüşünü doğrulamaktadır (Guzev 1987: 105):

Kadın+cağız+ın+kin+i bir kenara koydular! (+ki eki, +cEğİz adlık öznel değerdendirme ve +(n)İn ilgi hali ekinden sonra geldi.).

Roman+lar+ın+da+ki karakterler o kadar canlı ki, sanki çıkıp aramıza katılacaklar! (+DE ve +ki ekleri, +lEr çokluk ve +(s)İ iyelik ekinden sonra yer aldı.).

El+in+de+kin+i avuc+un+da+kin+i yoksullara dağıtıyor. (+DE ve +ki ekleri, +(s)İ iyelik ekinden sonra geldi.).

Çocuk+ken+ki hâlini hatırlıyorum! [+ki eki, +iken ~ +(y)ken adlık belirteç (adlık zarfı) ekinden sonra getirildi.].

Bilindiği üzere Türk dillerinde bir kelime şeklinde türetim ekleri önce, çekim ekleri ise sonra yer alır. +DEki diziminin birleşik bir türetim eki olduğu kabul edildiği takdirde onun çekim eklerinden sonra gelişini açıklamak mümkün olmaz. Üstelik +ki ekinin sadece bulunma hali gövdelerine (*romanlarında*, *elinde avucunda*) değil, ilgi hali gövdeleri (*kadıncağızın*), adlık belirteç gövdeleri (*çocukken*) vb.’ne de getirilmesi, +DEki diziminin birleşik bir ek olmadığına kanıt olarak gösterilebilir.

+ki şekliyle ilgili terimlere gelince, literatürde rastlanan “ilgi adlı”, “ilgi zamiri”, “vasfiyet zamiri”, “vasıf zamiri”, “zamidir-vasfiye”, “zamidir-vasfı”, “relative pronoun”,

2 Ancak +ki’yi hem türetim hem de çekim ekleri arasında değerlendiren araştırmacılar da vardır. Örneğin bk. Ergin 1993: 152-154, 214; Banguoğlu 1990: 184-185, 479-480; Adalı 2004: 75, 106. dipnot; Korkmaz 2003: 264, 200. dipnot; Çotuksöken 2011: 90-91.

3 Belirtildiği üzere, Ergin ve Banguoğlu, eki çekim ekleri arasında da sayar: Ergin 1993: 214; Banguoğlu 1990: 479-480.

4 Kononov’a göre, +ki, bazı isimlerden zaman veya yer bildiren ilgi sıfatları yapan (1956: 143-144, § 241); +DEki ise isim ve zaman bildiren kelime gruplarından nesnenin tam olarak bulunduğu yeri bildiren ilgi sıfatları türeten birleşik bir ektir (1956: 144, § 242-243).

“aitlik zamiri”, “aitlik sıfatı”, “mülkiyet zamiri”, “sahiplik zamiri”, “iyelik zamiri”, “zamir-i mülkiye”, “possessive pronoun”, “ek zamir” vb. terimler, biçim birimini değil de, zamir sözcük birimi türünü/ulamını çağrıştırdığı için kullanılmamalıdır. Gürsoy-Naskali'nin de belirttiği gibi, “Zamiri bir kelime kategorisi kabul ediyorsak ancak ve ancak kelimeler zamir telakki edilmelidir; ekler zamir olmamalıdır.” (2011: 54).

Bu çalışmada *+ki* biçim biriminin, kendine özgü, müstakil bir yardımcı anlama sahip olduğu, bu yardımcı anlamdan ötürü herhangi bir diğer adlık çekimi dizisinde yer almadığı, dolayısıyla *tek bir şekilden/biçim biriminden ibaret*, bütün adlıklara özgü *ortak bir adlık çekimi ulamını* oluşturduğu ileri sürülmekte ve *+ki* biçim birimi, “adlık ikincil temsil etme şekli (*+ki* şekli)”, meydana getirdiği ulam ise “adlık ikincil temsil etme (adlık ikincil hipostaz etme) ulamı” (Guzev 1987: 104) olarak adlandırılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde adlık ikincil temsil etme ulamı, belirtildiği üzere, tek şekilli/biçim birimli bir ulamdır. Diğer bir deyişle ulamın yegâne şekli, *+ki*'dir. *+ki* şekli, günümüz Türkiye Türkçesinde ses uyumuna (singarmonizme) uymaz (Ergin 1993: 154), dolayısıyla söz (söylev) alanında tek bir biçim birimsel değişkesi (alomorfu) vardır (Adalı 2004: 74): O da, *+ki*'dir:

akşam+ki, arkadaş+ım+ın+ki, ben+de+ki, bu kış+ki, çanta+m+da+ki, çocuğ+um+un+ki, ev+de+ki, evvel+ki, kışın+ki, o+nun+ki, Oğuz+un+ki, önce+ki, sonra+ki vb.

+ki şeklinin; *ben+de+ki, ev+de+ki, evvel+ki, önce+ki* vb. örneklerden hareketle bazen damak (büyük) ünlü uyumuna uyduğunu ileri sürmek, bizce doğru değildir. Şeklin uyuma tabi olduğunu söyleyebilmek için bunun her durumda gerçekleşiyor olması, yani genel geçer bir kural haline gelmesi gerekir.

+ki biçim biriminin, yukarıda söylenenlere aykırı olarak kendinden önceki bitişik hecede ince dar yuvarlak ünlü ses ([ü]) bulunan bazı kelime şekillerinde dudak (küçük) ünlü uyumuna uyarak *+kü* biçim birimsel değişkesinin ortaya çıktığı görülür (Örneğin bk. Deny 1941: 192; Kononov 1956: 38; Ergin 1993: 154; Underhill 1987: 212; Korkmaz 2003: 264):

bugün+kü (buluşma), dün+kü (ders), ertesi gün+kü (toplantı), geçen gün+kü (olay), gündüz+kü (nikbinlik), her gün+kü (iş), öbür+kü (gün); Gönül+ün+kü vb.

Ancak bu genel geçer bir kural değildir. Çünkü ek, birleşiminde ince dar yuvarlak ünlü ses bulunan hecelerden sonra *+ki* biçiminde de gelebilmektedir. Dolayısıyla şeklin, küçük ünlü uyumuna tabi olduğu söylenemez:

bugün+ki (buluşma), dün+ki (ders), ertesi gün+ki (toplantı), geçen gün+ki (olay), gündüz+ki (nikbinlik), her gün+ki (iş); büyüğ+ün+ki, küçüğ+ün+ki, Gönül+ün+ki, Özgür+ün+ki vb.

+ki şekli, Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna da uymaz:

**bıldır+gi* değil, *bıldır+ki*; **evvel+gi* değil, *evvel+ki*; **gece+gi* değil, *gece+ki*; **gündüz+gi* veya **gündüz+gü* değil, *gündüz+ki* ya da *gündüz+kü*; **ora+da+gi* değil, *ora+da+ki*; **yarın+gi* değil, *yarın+ki* vb.

Aşağıda kısaca adlık ikincil temsil etme şekli ve ulamını temellendirmede kullanılan ve V. G. Guzev tarafından geliştirilen “ikincil temsil etme kavrayışı”

(“ikincil hipostaz etme konsepsiyonu”) (1976: 56-64; 1987: 39-40, 104-105; 1990: 23, 115-131; 1999. Ayrıca bk. Deniz Yılmaz 2009: 39-47) üzerinde durulacaktır.

Her bir sözcük biriminin, söz alanında kelimenin anlamı, nesnel dünya unsurlarının insan zihninde yansımalarının ve aynı zamanda bu unsurların yorumlanmasının/temsil edilmesinin bir sonucudur. Diğer bir deyişle her bir anlamın temelinde yorumlama/temsil etme edimi bulunur. Bu ise her bir sözcük biriminin, nesnel dünya unsurunu/olayını belirli bir imgede (örneğin nesne/varlık, nitelik/vasıf, belirteç/keyfiyet/sirkonstans⁵ vb.) göstermesi anlamına gelir. E. Leisi; dilin, nesnel dünya unsurlarını sözcük birimsel (leksik) anlamlar olan bu imgelerde dile getirmesine “(kelime vasıtasıyla) temsil etme” der. Ona göre *isim*, nesnel dünya unsurunun nesne olarak algılanmasını ve söz alanında nesne imgesinde temsil edilip gösterilmesini sağlar (aktaran Guzev 1999: 29). Bu fikir yürütme gereğince her bir *isim*, nesne karşılar ve herhangi bir nesnel unsur, kendisi gerçekte ne olursa olsun, her zaman nesne olarak gösterir. Aynı mantık gereğince nesnel dünya unsurlarını, örneğin *sıfat* nitelik, *zarf* belirteç imgesinde temsil eder (Guzev 1999: 29). Dilin bu yorumlama özelliği, sadece anlamların oluşumunda, yani art zamanlılık alanında değil, eş zamanlılıkta, yani söz alanında göstergelerin kurulması sırasında da görülür. Bu bakımdan kelime, kelime şekli veya kelime ve/veya kelime şeklinden oluşan öbeklerin karşıladığı bağımsız (otosemantik) veya yardımcı sözcük birimsel anlam veya bu anlamlarla iletilen anlatılanlar (manalar), temsil etme sürecinin birincil düzey ürünü olarak düşünülebilir. Guzev’e göre kelime, kelime şekli veya kelime ve/veya kelime şeklinden oluşan öbeklerin karşıladığı birincil temsil etme düzeyi ürünü olarak düşünülen bağımsız veya yardımcı anlam ya da bu anlamlarla iletilen anlatılanlar, ihtiyaç duyulduğunda konuşan tarafından geçici olarak adlıklara özgü sınıflandırıcı anlamlar olan “nesne”, “nitelik” veya “belirteç” imgelerinde ikincil olarak gösterilerek/temsil edilerek “nesneleştirilmiş”, “nitikleştirilmiş” veya “belirteçleştirilmiş” şekilde dile getirilebilir. İşte Guzev bu işleme “ikincil temsil etme” der.

Türk dillerinde yukarıda sözü edilen birincil temsil etme düzeyi ürünü olan anlam ve/veya anlatılanları geçici olarak başka bir hipostazda, başka bir imgede ikincil olarak temsil eden şekil bilimsel araçlar vardır. Bunlar, gövdenin karşıladığı anlam ve/veya anlatılanları ikincil temsil etme yoluyla geçici olarak adlıklaştıran şekillerdir. “Böylelikle herhangi bir olay dil araçları vasıtasıyla iki kez temsil edilmektedir: İlk kez, birincil temsil etmenin sonucunda herhangi bir dilsel imleme kazanmakta ... , ikinci kez yeniden yorumlamadan dolayı aynı olay ikincil imleme kazanmaktadır ...” (Guzev 1987: 104). Türkiye Türkçesinde ikincil temsil etme araçları, fiil çekimi alanında *fiil ikincil temsil etme (eylemi adlıklaştırma, eylemsi, filimsi) ulamı şekilleri* (Deniz Yılmaz 2009), adlık çekimi sahasında ise bu çalışmaya konu olan *adlık ikincil temsil etme ulamı şeklidir* (Krş. Banguoğlu 1990: 479-480; Ertane Baydar - Baydar 2006: 43-45). Yalnız gövdenin sahip olduğu birincil anlam ya da anlatılanların

5 Bu çalışmada *belirteç* terimi, bir sözcük birimi (söz alanında kelime) türü olan *zarf*in eş anlamlısı olarak değil, *zarf* ve *ulaç* kavramının çıkış noktası olan *sirkonstans* kavramını ifade etmek, başka bir deyişle morfolojik değil semantik bir kavramı karşılamak için kullanılmaktadır. *Belirteç*, “herhangi bir olaya eşlik eden ve bu olayla bağintıda bulunan olay” (Ojegov 1975: 398); bir olgu veya olaya eşlik eden, bir olgu veya olayı belirleyen veya onu değiştiren hâl, tarz, zaman, yer, şart, sebep, amaç, ölçü vb. ile ilgili bir durumdur (New Webster’s Dictionary of the English Language 1988: 287; Deniz Yılmaz 2009: 28-29).

“belirteçleştirilmiş” biçimde ikincil olarak temsil edilmesi, söz konusu adlık şekline değil, fiil çekimi alanında işleyen genel eylemsi ulamının özel bir ulamını oluşturan ulaç şekillerine özgüdür.

Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, *+ki* şekli, ulandığı oluşumun sahip olduğu birincil anlam ve/veya anlatılanları ihtiyaç duyulduğunda geçici olarak ikincil imgede gösterir:

şimdi (*şimdi* zarfı, birincil temsil etme düzeyi ürünü olan “zaman belirteci” temsil ediyor.) > *şimdi+ki+ler* (*şimdikiler* kelime şekli, zaman belirtecini ikincil olarak “nesne” imgesinde gösteriyor.); *şimdi+ki olay* (*şimdiki* kelime şekli, zaman belirtecini ikincil olarak “nitelik” imgesinde karşılıyor.).

ceb+im+de (*cebimde* oluşumu, birincil temsil etme düzeyi ürünü olan “yer belirteci” temsil ediyor.) > *ceb+im+de+kin+i* (*cebimdikini* kelime şekli, yer belirtecini ikincil olarak “nesne” imgesinde hipostaz ediyor.); *ceb+im+de+ki para* (*cebimdeki* kelime şekli, yer belirtecini ikincil olarak “nitelik” imgesinde temsil ediyor.).

yolcu+nun (*yolcunun* kelime şekli, birincil temsil etme düzeyi ürünü olan “bir nesnenin başka bir nesneye aidiyetini, yani aitlik/iyelik” temsil ediyor.) > *yolcu+nun+ki* (*yolcununki* kelime şekli, aitliği ikincil olarak “nesne” imgesinde gösteriyor.).

+ki şekli, *yolcununki* örneğinde olduğu gibi, sadece *aitliği/iyeliği* (geçici/ikincil olarak nesne imgesinde) temsil etmez. Şekil, çoğunlukla getirildiği gövdenin sahip olduğu *belirteci* (somutlaştırmak gerekirse *zaman* veya *yer belirtecini*) ikincil olarak *nesne* veya *nitelik* imgesinde gösterir. Dolayısıyla *+ki* şeklinin dile getirdiği kavramı “aitlik/aidiyet eki”, “ilgi eki” terimleriyle karşılamak, şeklin sahip olduğu bütün kavram alanını ifade etmediği için kapsayıcı değildir. Ayrıca bu terimler; *+ki* şeklinin, fiil çekimi ulamlarından *fiil ikincil temsil etme (eylemsi) ulamı şekilleri* (Bu şekiller ise eylemleri ikincil olarak *nesne, nitelik* veya *belirteç* imgelerinde temsil ederler.) ile anlamsal ve işlevsel açıdan akrabalığını da yansıtmaz. Bu yüzden şeklin sahip olduğu anlamı ifade etmek için “adlık ikincil temsil etme” teriminin kullanılması, oluşturduğu ulamın ise “adlık ikincil temsil etme ulamı” olarak adlandırılması, tarafımızdan da uygun görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde *+ki* şekli, yer veya zaman belirteci temsil eden isim (*akşam+ki, gündüz+ki*) ve zarflara (*burada+ki, nerede+ki, şimdi+ki*), zaman belirteci karşılayan adlık belirteç şeklindeki (yani kendisine *+iken ~ +(y)ken* yarı analitik morfu ulanmış) adlıklara (*çocuk+ken+ki, küçük+ken+ki, var+ken+ki*), yer belirteci dile getiren çoğunlukla bulunma hali şeklindeki adlıklara (*ben+de+ki, beri+ki, ev+de+ki, ileri+ki, uzak+ta+ki, üç+te+ki*) veya bir nesnenin başka bir nesneye aidiyetini (yani aitlik/iyelik/sahiplik) bildiren ilgi hali şeklindeki adlıklara (*küçükğ+ün+ki, sen+in+ki, üç+ümüz+ün+ki, yolcu+nun+ki*) getirilir. *+ki* ekinin, *+DE* bulunma hali eki ile *+(n) İn* ilgi hali eki almış adlık gövdelerine getirilerek kullanılışı ise Türkiye Türkçesinde işlek ve verimlidir (Örneğin bk. Ergin 1993: 153, 154; Banguoğlu 1990: 479; Korkmaz 2003: 264).

+ki şekli, yukarıda da belirtildiği gibi, ulandığı adlık gövdesinin sahip olduğu, birincil temsil etme düzeyi ürünü olan belirteç veya aitlik/iyelik anlam ve/veya anlatılanlarını geçici olarak (1) nesne veya (2) nitelik imgesinde göstererek ikincil

olarak temsil eder. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde +ki şeklinin iki işlevi vardır: Bu işlevler, şekil bilimsel açıdan getirildiği gövdenin birincil temsil etme düzeyi ürünü olan yer veya zaman belirteçlerini ya da aitliği/iyeliği geçici olarak (1) nesne veya (2) nitelik imgesinde ikincil olarak göstermek; anlamsal açıdan (1) nesne veya (2) nitelik imgesinde temsil edilen adlık anlamına sahip olmak; söz dizimsel açıdan ise (1) isimli veya (2) sıfatlı kullanım alanlarında işlemektir. Örnek:

1. *Birincil anlam ve/veya anlatılanları ikincil olarak nesne imgesinde temsil edişi*
Burada+ki+ler+i tanyor musun? (+ki şekli, *burada* zarfınca iletilen yer belirtecini geçici olarak nesne imgesinde gösteriyor.).

Eskiden oğluma aldığım bir ayakkabı bir yıl giderdi. Şimdi+ki+ler iki ay zor dayanıyor. (Aziz Nesin) (+ki şekli, *şimdi* zarfınca karşılanan zaman belirtecini geçici olarak nesne imgesinde karşılıyor.).

Masa+da+kin+i ver. [Şekil, yer belirteci dile getiren bulunma hali şeklindeki isme getirilip onun anlamını (yani yer belirtecini) geçici olarak nesne imgesinde temsil ediyor.].

O+nun+kin+i alma! Kızır! (Şekil, bir nesnenin başka bir nesneye ait olduğunu bildiren ilgi hali şeklindeki zamire getirilip aitlik/iyelik bağıntısını geçici olarak nesne imgesinde temsil ediyor.).

2. *Birincil anlam ve/veya anlatılanları ikincil olarak nitelik imgesinde temsil edişi*
Burada+ki kitaplar nerede? (+ki şekli, *burada* zarfınca iletilen yer belirtecini geçici olarak nitelik imgesinde gösteriyor.).

Şimdi+ki aklım olsaydı neler neler yapardım. (+ki şekli, *şimdi* zarfınca karşılanan zaman belirtecini geçici olarak nitelik imgesinde temsil ediyor.).

Masa+da+ki kitabı verir misiniz? (Şekil, yer belirteci dile getiren bulunma hali şeklindeki isme getirilip onun anlamını geçici olarak nitelik imgesinde karşılıyor.).

Çocuk+ken+ki hâlini hatırlıyorum! (+ki şekli, zaman belirteci ileten adlık belirteç şeklindeki isme getirilip onun anlamını geçici olarak nitelik imgesinde temsil ediyor.).

Yukarıda verilen örneklerden görüldüğü gibi, +ki şekli vasıtasıyla belirteç anlam ve/veya anlatılanları ya nesne ya da nitelik imgesine; aitlik/iyelik anlam ve/veya anlatılanları ise nesne imgesine sokulmuş olur. Ancak aitlik/iyelik anlam ve/veya anlatılanları, Türkiye Türkçesinde nitelik imgesinde gösterilemez (bk. III.1).

Söylenenleri açmak gerekirse +ki şekli, (I) nesnenin uzamdaki/mekândaki yerini, yani yer belirteçlerini ve (II) olayın geçtiği zamanı, yani zaman belirteçlerini (1) nesne veya (2) nitelik imgesinde, (III) bir nesnenin başka bir nesneye aidiyetini, yani aitliği/iyeliği ise (1) nesne imgesinde ikincil olarak temsil eder (Guzev 1987: 105; Guzev 2015: 120). Ek, adlık kök gövde ve türev (türemiş) gövdelerine doğrudan doğruya geldiği gibi, bulunma ve ilgi hali gövdeleri ile adlık belirteç gövdelerine de ulanır. Diğer bir deyişle +ki eki, (I) yer belirteci bildiren (a) isim, (b) sıfat, (c) zarf, (d) sayı adı, (e) zamir veya söz konusu kelime şekillerine; (II) zaman belirteci bildiren (a) isim veya sözcük öbekleri ile (b) sıfat, (c) zarf, (d) sayı adı, (e) yüklemlik sözcüğü/predikatif veya adı geçen kelime şekillerine ya da (III) aitlik/iyelik bildiren (a) isim, (b) sıfat, (c) sayı adı veya (d) zamir kelime şekillerine getirilir.

1.1. Nesnenin uzamdaki yerini (yer belirtecini) nesne imgesinde temsil edişi

Şekil, isimli kullanım alanında yer belirteçlerini geçici olarak *nesne* imgesinde gösterir.

1.1.a. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki isimlere ulanışı

+DE bulunma hali şekli, adlık gövdesinin temsil ettiği nesne veya nesne olarak algılanan unsurun, diğer bir nesneyle yer veya zaman içinde statik bir biçimde birleştiği nokta, obje olduğunu bildirir (Guzev 1987: 92; Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 49). Bu bakımdan kendisine +DE eki ulanmış gövde, en genel anlamıyla yer (ör. *Eyde çalışıyorum*, *Uzakta oturuyor*) veya zaman (ör. *Üçte buluşalım!*) belirteci temsil eder.

Yer belirteci karşılayan bulunma hali şeklindeki isim gövdesine +ki eki getirildiğinde bu yer belirteci anlamı ikincil olarak *nesne* imgesinde gösterilir. Dolayısıyla söz konusu oluşum, söz dizimsel açıdan tamlanan durumunda herhangi bir isim kullanılmadan geçici olarak *nesneyi* temsil etmiş olur:

“İşte efendimiz.” dedi, “Yanındaki de sizin bugünkü yemeğinizdi.” (B, KD, 64).

Çaylak, sanki tuzaktaki kendisiymiş gibi yerinde duramıyordu. (B, KD, 125).

Köşedeki, Ayşe değil mi?

Maalesef kalmamış, isterseniz vitrindekini vereyim!

Üstlerindeki dönen bir zulümdü. (YK, BBE, 50).

1.1.b. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sıfatlara ulanışı

Bilindiği üzere sıfatlar, nitelik veya nitelik olarak algılanan unsurları temsil eden bağımsız anlamlı sözcük birimi türüdür. Dillerde ise herhangi bir nesne, sahip olduğu bir niteliği/özelliği vasıtasıyla temsil edilebilir. Bu durumda söz konusu sıfat, nitelik değil, nesne karşılar: *Büyüklerime sordum, çeşmenin Kırkçeşme olarak da anıldığını hatırladıklarını söylediler.* (AÇ, F, 24); *Eskilerden konuştular, anılarını hatırladılar* (B, KD, 53); *Körün istediği bir göz, Allah verdi iki göz* (atasözü) vb. Ancak bu onun isim olduğu anlamına gelmez, tersine o niteliğin taşıyıcısı nesneyi geçici olarak temsil etme yetisine sahip olduğunu gösterir. Bu tür kullanımlarda sıfatlar, isimler gibi, isim çekim ekleri alabilir, ilgeçlerle birlikte işleyebilir (Guzev ve Deniz Yılmaz 2004: 66). Kendisine isim çekim eklerinden +DE bulunma hali eki getirilen böylesi bir sıfat, tıpkı isim gibi, yer belirteci temsil eder. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sıfata +ki ulandığında ise bu belirteç anlamı ikincil olarak *nesne* imgesinde gösterilir ve böylelikle söz konusu oluşum, geçici olarak *nesneyi* temsil eder:

Uzaktakileri seçemiyorum. Sen görebiliyor musun?

Yakındakine doğru uzandım.

Yüksektekine yetişemiyorum. Bana verebilir misin?

1.1.c. Yer belirteci bildiren zarflara ulanışı

Zarf, belirteç/sirkonstans [yani bir olgu veya olaya eşlik eden, onu belirleyen veya değiştiren yer, zaman, tarz, kıyaslama objesi, sebep, sonuç, aykırı düşme-bağdaşmama, yerini verme, yerine geç(il)me, koşul, amaç vb. ile ilgili bir durum (Deniz Yılmaz 2009: 93)] veya belirteç olarak algılanan her türlü olgu veya olayı karşılayan sözcük birimidir. +ki şekli, yer belirteci bildiren zarflara doğrudan doğruya getirilip bu anlamı

geçici olarak *nesne* imgesinde gösterir. Bu durumda +*ki* ekli oluşumla yine geçici olarak *nesne* temsil edilmiş olur:

– Şuradakini verir misin? – Neredekini?

Aşağıdakini cevapladın mı?

Buradakileri tanımıyorum.⁶

I.1.d. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sayı adlarına ulanışı

Sayı adları, somut nicelik/miktar bildiren sözcük birimleridir (Guzev 2015: 102). Bunlara +*DE* bulunma hali eki getirildiğinde sözcüğün anlamına belirteç anlamlarından biri olan yer belirteci anlamı katılır (bk. I.1.a). Anlam bileşenine yer belirteci ilâve edilmiş bulunma hali gövdesine +*ki* eki ulandığında ise bu belirteç anlamı ikincil olarak *nesne* imgesinde temsil edilir. Böylelikle gösterge, geçici olarak *nesneyi* dile getirmiş olur:

Beştekiller apartman toplantısına gelmedi.

Üçtekinе çek bir kuru fasulye!

I.1.e. Yer belirteci bildiren zamir veya zamir kelime şekillerine ulanışı

Zamirler; nesne, nitelik, belirteç veya niceliği doğrudan değil, dolaylı (gösterme, işaret) yolla ileten sözcük birimleridir. Onların bir sözcük birimi türü sayılmasını sağlayan, anlamları değil, ortak işlevleridir: O da; nesne, nitelik, belirteç veya niceliği gösterme yoluyla bildirir. Sıralanan bu anlamları işaret yoluyla temsil etmesine göre ise zamirler; nesnel (isimsi), nitelik (sıfatı), belirteç (zarfı) ve nicelik (miktar) zamirleri olmak üzere dört alt türe ayrılır (Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 79-80). Bunlardan kendine bulunma hali eki ulanmış nesnel zamirler (*ben+de*, *bun+da*, *buralar+da*, *kim+de*, *kendi(si)n+de* vb.) ile belirteç zamirleri (*beri*, *öte*), gösterme yoluyla yer belirteci temsil eder. İşte +*ki* şekli bu tür zamirlere geldiğinde yer belirtecini ikincil olarak *nesne* imgesinde karşılar, diğer bir deyişle geçici olarak *nesne* bildirir:

Anlamadım, kimdekini dedin?

Bendekinde gözü kaldı.

Kendindekini görmez, hep başkalarındaki kusuru görür!

Ondakini görüyor musun? Çok güzel değil mi?

Ötekini alma, berikini al!

I.2. Nesnenin uzamdaki yerini (yer belirtecini) nitelik imgesinde temsil edişi

Şekil, sıfatı kullanım alanında yer belirteçlerini geçici olarak *nitelik* imgesinde gösterir. Kendisine söz konusu ek getirilmiş oluşum ise söz dizimsel açıdan belirtme öbeklerinde belirten görevinde işlev görür.

I.2.a. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki isimlere ulanışı

Şekil, yer belirteci temsil eden bulunma hali şeklindeki isim gövdesine ulandığında oluşumun sahip olduğu anlamı geçici olarak *nitelik* imgesinde gösterir:

... Eğlenecek yer bulaman, / Gönlümdeki köşk olmasa! (Aşık Veysel Şatıroğlu).

6 Örnek verilen zarfların birleşiminde görülen +*DE* biçim biriminin kalıplaşma/leksemleşme sonucu sözcüğün bünyesine dâhil olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu zarflardaki söz konusu morfemin işlek bir ek olduğu düşünülmemelidir.

Fenze acı acı gülmüş: “Sözlerinizdeki sahtelik doğrusu apaçık görünüyor. ...” (B, KD, 197).

Köşedeki kadın, Ayşe değil mi?

Maalesef kalmamış, isterseniz vitrindeki kazağı vereyim!

Tercüman levhadaki yazının anlamını şöyle özetledi ... (B, KD, 14).

I.2.b. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sıfatlara ulanışı

Yukarıda belirtildiği üzere (bk. I.1.b), niteliği vasıtasıyla nesneyi geçici olarak temsil edebilen sıfat, tıpkı isim gibi, isim çekim ekleri alabilir. +DE bulunma hali ekini alan böylesi bir sıfat yer belirteci bildirir. Bu bulunma hali gövdesine +ki eki ulandığında ise yer belirteci ikincil olarak *nitelik* imgesinde temsil edilir:

Bir de gençlerimizdeki bencillik olmasa!

Kırmızılıdaki çanta hoşuma gitti.

Küçükteki balon birden patlayıverdi.

Şu cahildeki pervasızlığa bak!

Uzaktaki köyler sisin altında görünmez olmuştu.

I.2.c. Yer belirteci bildiren zarflara ulanışı

Yer belirteci anlamına sahip zarflara getirilen ek, onları geçici olarak *nitelik* imgesinde gösterir:

Aşağıdaki soruları cevaplayınız!

Buradaki ağaçlar çok yüksek.

İleriki sokaklardan birine girdiler. (PS, Y, 6).

Neredeki kitabı vereyim!

Tam Fenze'nin odasına girince, pencereden, karşiki konağın çatısına uçuvermiş papağan. (B, KD, 197).

I.2.d. Yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sayı adlarına ulanışı

+ki eki, yer belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sayı adlarına ulanıp onların anlamını ikincil olarak *nitelik* imgesinde hipostaz eder (bk. I.1.a, I.1.d):

Beşteki komşu toplantıya gelmedi.

Üçteki müşteriye çek bir kuru fasulye!

I.2.e. Yer belirteci bildiren zamir veya zamir kelime şekillerine ulanışı

Yer belirteci bildiren zamir veya zamir kelime şekillerine +ki eklendiğinde bu belirteç anlamı ikincil olarak *nitelik* imgesinde temsil edilir (bk. I.1.e):

Beriki oda diğerinden büyük.

Buralardaki köyler fakir fukara köyleri.

Güzelliğin on par'etmez, / Bu bendeki aşk olmasa! ... (Aşık Veysel Şatıroğlu)

Nedeki soruları yapalım, hocam!

Şundaki kaprise bak!

II.1. Olayın geçtiği zamanı (zaman belirtecini) nesne imgesinde temsil edişi
+ki şekli, isimsi kullanım alanında zaman belirteçlerini geçici olarak *nesne* imgesinde gösterir.

II.1.a. Zaman belirteci bildiren isim, isim kelime şekli veya öbeklere ulanışı

Ek, zaman belirteci ileten isim, isim kelime şekli veya öbeklere getirilip onların anlamını ikincil olarak *nesne* imgesinde temsil eder:

Akşamki bitti mi?

Çocukluktakiler kolay kolay unutulmuyor.

Geçen yulkileri tekrarlıyoruz.

Rüzgâr dün akşamkine pek benziyordu, ... (SA, KMM, 46).

II.1.b. Zaman belirteci bildiren zarflara ulanışı

Ek, zaman zarflarına ulanıp onların sahip oldukları zaman belirteçlerini ikincil olarak *nesne* imgesinde gösterir:

Bıldırki yeni bitti.

Eskiden oğluma aldığım bir ayakkabı bir yıl giderdi. Şimdikiler iki ay zor dayanıyor. (Aziz Nesin).

Meşelerden birinin dibinde bir kedi uyuyordu otların arasında. Belki deminkiydi. (BK, GKB, 208).

II.1.c. Zaman belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sayı adlarına ulanışı

Anlam bileşenine bulunma hali eki aracılığıyla zaman belirteci katılmış sayı adı kelime şekline +ki eki ulandığında bu belirteç anlamı ikincil olarak *nesne* imgesinde temsil edilir (bk. I.1.a):

Üçtekine yetişelim! (Söz konusu, otobüstür.).

Saat sekizdekini dinlediniz mi?

II.2. Olayın geçtiği zamanı (zaman belirtecini) nitelik imgesinde temsil edişi

Şekil, sıfatı kullanım alanında zaman belirteçlerini ikincil olarak *nitelik* imgesinde gösterir. Kendisine söz konusu ek getirilmiş gösterge ise söz dizimsel açıdan belirtme öbeklerinde belirten görevinde işler.

II.2.a. Zaman belirteci bildiren isim, isim kelime şekli veya öbeklere ulanışı

+ki eki, zaman belirteci ileten isim, isim kelime şekli veya öbeklere getirilip anlamı ikincil olarak *nitelik* imgesinde gösterir:

Akşamki fırtına her şeyi yerle bir etmiş!

Çocukkenki hâlini hatırlıyorum!

Çocukluğumdaki güzel günleri unutamıyorum.

Dışarıdan gelen solgun ışıktan, sabahki güneşin kaybolduğunu anladım. (OP, BAK, 303).

Fakat bütün gayretime rağmen gündüzkü nikbinliğim geri gelmiyordu. (SA, KMM, 83).

Geçen yılki konuları tekrarlıyoruz.

Haydar Usta şimdiye kadar, bunca yaş yaşadı, böyle bir yoksulluğu, bu kışki rezilliği hiç görmedi. (YK, BBE, 13).

II.2.b. Zaman belirteci bildiren adlık belirteç şeklindeki sıfatlara ulanışı

Sıfatlar, nitelik dile getiren sözcük birimleridir. Bunlara + *iken* ~ +(y)ken adlık belirteç eki getirildiğinde sözcüğün anlamına bu yarı analitik morf aracılığıyla zaman belirteci ilâve edilir. Anlam bileşenine zaman belirteci katılmış söz konusu sıfat kelime şekline +*ki* eki ulandığında ise bu belirteç ikincil olarak *nitelik* imgesinde temsil edilir:

Küçükkenki haylazlıkların gözümün önünde!

Onun zenginkenki hâlini hatırla! Düşmez kalkmaz bir Allah!

II.2.c. Zaman belirteci bildiren zarflara ulanışı

Ek, zaman zarflarına getirilip anlamı ikincil olarak *nitelik* imgesinde gösterir:

Bıldırki yaz çok kurak geçti.

Deminki kıyametin yanında şimdiki sessizlik dünyanın yaratılmadan evvelki haline yakışabilirdi. (PS, Y, 115).

Güzünki yağışlar ekinlere iyi geldi.

Sonraki konu ne?

Yazınki arkadaşlıklar kısa ömürlü oluyor.

II.2.d. Zaman belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sayı adlarına ulanışı

+*ki* şekli, zaman belirteci bildiren bulunma hali şeklindeki sayı adı kelime şekillerine ulanıp onların anlamını ikincil olarak *nitelik* imgesinde hipostaz eder (bk. I.1.d):

Üçteki otobüse yetişelim!

Saat sekizdeki haberleri dinlediniz.

II.2.e. Zaman belirteci bildiren adlık belirteç şeklindeki yüklemlik sözcük birimlerine/predikatiflere ulanışı

Yüklemlik sözcük birimleri/Predikatifler, yargının mantıksal yüklemine/predikasını (yani fikrin konusu olan mantıksal özne/süje hakkında bir bildiriye) temsil eden sözcük birimleridir: *gerek(li)*, *lâzım*, *var*, *yok* (Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 60; Guzev 2015: 118-119). Bunlara + *iken* ~ +(y)ken adlık belirteç eki ulandığında sözcüğün anlamına, yukarıda da belirtildiği gibi (bk. II.2.b), zaman belirteci dâhil edilir. Bu adlık belirteç gövdesine +*ki* eki getirildiğinde ise zaman belirteci geçici olarak *nitelik* imgesinde gösterilmiş olur:

Anneleri yokken, bir de varkenki hâlleri çok tatlı ya! (Söz konusu, çocuklardır.).

III.1. Bir nesnenin başka bir nesneye aidiyetini (iyeliği) nesne imgesinde temsil edişi

+*(n)In* ilgi hali şekli, getirildiği adlığın temsil ettiği nesne ile diğer bir nesne arasındaki (konuşan tarafından) iyelik (aitlik, mülkiyet, sahiplik) olarak yorumlanan bağıntıya söz konusu nesnenin, iye/sahip rolünde katıldığını bildiren şekildir. Başka bir deyişle ilgi hali, nesnenin iye/sahip olduğunu bildirir (Guzev 1987: 79). Bu ilgi hali gövdesine +*ki* getirildiğinde aitlik/iyelik bağıntısı ikincil olarak *nesne* imgesinde

temsil edilir. Ancak Türkiye Türkçesinde kendisine +*ki* eki getirilen ilgi hali ekli kelime şekilleri, aitlik/iyelik bağıntısını nitelik imgesinde karşılayamaz, yani söz dizimsel açıdan tamlayan görevinde kullanılamaz: **arkadaşımınki kitap* gibi bir öbek kurulamaz. Bunun nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, ilgi hali ekinin ulandığı adlık gövdesinin karşıladığı nesnenin, aitlik/iyelik olarak yorumlanan bağıntıya yalnızca iye rolünde katılması olabilir. Kısacası ilgi hali, iyenin nesne olduğunu bildirir, nitelik değil (Deniz Yılmaz 2009: 42).

Aitlik/iyelik bağıntısını ikincil olarak *nesne* imgesinde temsil eden +*ki* eki, anlaşılacağı üzere, doğrudan doğruya adlığa değil, adlık ilgi hali gövdelerine getirilir.

III.1.a. Aitlik/iyelik bildiren ilgi hali şeklindeki isimlere ulanışı

+*ki* şekli, aitlik/iyelik bağıntısı ileten ilgi hali şeklindeki isimlere gelip bu bağıntıyı ikincil olarak *nesne* imgesinde gösterir:

Bu, Erkin'ininki değil, Fehmi'ninki.

*Çocuğun boyu babasınınkini geçti.*⁷

Bu bakımdan, Türk dilleri, ekseriyeti için, Hint-Avrupa dillerininkilere benzer bir istikamette gelişmeye meyletmektedirler. (TTŞ, 22).

III.1.b. Aitlik/iyelik bildiren ilgi hali şeklindeki sıfatlara ulanışı

Sıfatlar, yukarıda da belirtildiği üzere, ismin karşıladığı nesneyi geçici olarak temsil ettiğinde, tıpkı isimler gibi, isim çekim ekleri alabilir (bk. I.1.b). Kendine ilgi hali eki getirilen böylesi bir sıfat, aitlik/iyelik bağıntısı bildirir. Bu ilgi hali gövdesine +*ki* adlık ikincil temsil etme eki getirildiğinde ise aitlik/iyelik bağıntısı ikincil olarak *nesne* imgesinde temsil edilmiş olur:

*Bu şapka küçüğünki, büyüğünki nerede?*⁸

III.1.c. Aitlik/iyelik bildiren ilgi hali şeklindeki sayı adlarına ulanışı

Belirtildiği üzere, sayı adları somut nicelik/miktar temsil eder. Bunlara +(İ)ncil (kelime çekimsel) sıra sayı eki getirildiğinde tek tek bulunan nesnelerin sıralama bakımından sıra/dizi içindeki yeri bildirilir: *birinci, ikinci, üçüncü* vb. (Guzev 1987: 106; Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 61-62). Bu sıra sayı gövdesine +(n)İn ilgi hali eki ulandığında sıra içindeki yeri bildirilen nesnenin, aitlik/iyelik bağıntısına iye/sahip rolünde katıldığı bilgisi ilâve edilir. Anlam bileşenine aitlik/iyelik bağıntısı dâhil edilmiş söz konusu kelime şekline +*ki* eki geldiğinde ise aitlik/iyelik bağıntısı ikincil olarak *nesne* imgesinde gösterilmiş olur:

– İlk üçe girene ödül verilecek. – *Birincinininki ne?*

Yine topluluk bildiren iyelik ekli sayı adlarına +(n)İn ilgi hali eki getirildiğinde söz konusu nesnelerin iyelik bağıntısına iye/sahip olarak katıldığı bildirilir. Bu oluşuma +*ki* eki ulandığında ise aitlik/iyelik bağıntısı ikincil olarak *nesne* imgesinde temsil edilir:

Üçünüzünki de çok güzel olmuş!

7 Örnek şu eserden alınmıştır: Lewis 1967: 70. Verilen örneğin, eğik, ilk sözcüğün ilk harfinin büyük yazılışı ile alt çizgi tarafımıza aittir. ÖDY.

8 Örneğin alındığı eser: Korkmaz 2003: 265. Eserdeki örnekleri göstermek için kullanılan koyu karakter yerine çalışmamızda alt çizgi tercih edilmiştir. ÖDY.

III.1.d. Aitlik/iyelik bildiren ilgi hali şeklindeki zamirlere ulanışı

Şekil, ilgi hali şeklindeki zamirin aktardığı aitlik/iyelik bağıntısını ikincil olarak nesne imgesinde gösterir:

– *Şu meyvelere bak! Ne kadar güzel görünüyorlar! – Evet, üstelik buralarınki çok da lezzetli olur.*

Bir kıskançlıktır aldı bizimkini. (B, KD, 202).

Bizimki hem konuştuğunu dinliyor, hem de eliyle beni kovalıyordu. (B, KD, 136).

Kör Adam, “Benim kırbacım onunkinden daha güzel, kıskanıyor. Ben atınca gidip hemen kendisi alacak” diye düşünerek yılanı sımsıkı tutmuş elinde. (B, KD, 107).

Şetrebe, “Bak Dimne,” dedi, “sana bir öykü daha anlatayım da, senin mi dediğin doğru yoksa benimki mi gör.” (B, KD, 74).

Sonuç

Bu çalışmada +ki şekliyle ilgili olarak aşağıdaki savlar ileri sürülmüş ya da paylaşılmıştır:

1. +ki biçim birimi, nesnenin uzamda/mekânda bulunduğu yeri (yani yer belirtecini) ve olayın geçtiği zamanı (yani zaman belirtecini) nesne veya nitelik imgesinde, bir nesnenin başka bir nesneye aidiyetini (yani iyelik bağıntısını) ise nesne imgesinde temsil eden morfolojik bir araçtır. +ki şekli, birincil temsil etme düzeyi ürünü olan, sözcük birimlerinde/leksemlerde iletilen anlamları veya kelime şekillerince aktarılan karmaşık anlamları ihtiyaç duyulduğunda ikincil olarak karşıladığından, *adlık ikincil temsil etme şekli* olarak adlandırılmaktadır.

2. Türkiye Türkçesinde ikincil temsil etme araçları, fiil çekimi alanında *fiil ikincil temsil etme (eylemi adlıklaştırma, eylemsi, filimsi) ulamı şekilleri*, adlık çekimi sahasında ise *adlık ikincil temsil etme ulamı şekli (+ki)*’dir. Hem *adlık ikincil temsil etme (+ki)* hem de *fiil ikincil temsil etme (filimsi)* şekilleri, dil sisteminde aynı işlevi görürler: Bu işlev, getirildikleri gövdenin sahip olduğu (karmaşık) anlamı, ikincil olarak *adlık imgelerinde* temsil etmektir.

3. +ki şekli, getirildiği gövdenin anlamının özdeşliğini bozup başka bir nesnel dünya unsurunu temsil etmediği için bir *çekim biçim birimidir*.

4. +ki şekli, bütün adlıklara (ad soylu sözcük birimlerine) özgü *ortak bir çekim şeklidir*.

İsim veya isim kelime şekillerine ulanışı: *akşam+ki, el+im+de+ki, Oğuz+un+ki, tuzak+ta+ki; akşam+ki rüzgar, çocuk+ken+ki hâl, el+im+de+ki çanta, tuzak+ta+ki kuş vb.*

Sıfat kelime şekillerine ulanışı: *büyüğü+ün+ki, yüksek+te+ki; güzel+de+ki naz, küçük+ken+ki haylazlıklar vb.*

Zarfıya ulanışı: *aşağıda+ki, nerede+ki, sonra+ki, şimdi+ki; aşağıda+ki sorular, nerede+ki sokak, sonra+ki konu, şimdi+ki sessizlik vb.*

Sayı adı kelime şekillerine ulanışı: *bir+inci+nin+ki, üç+ünüz+ün+ki, üç+te+ki; üç+te+ki otobüs vb.*

Zamir veya zamir kelime şekillerine ulanışı: *ben+de+ki*, *beri+ki*, *sen+in+ki*, *kim+in+ki*; *ben+de+ki aşk*, *beri+ki kitap* vb.

Yüklemlik/predikatif kelime şekillerine ulanışı: *anneleri yok+ken+ki hâlleri* vb.

Görüldüğü üzere, şekil, eksiz adlık gövdeleri, bulunma hali gövdeleri, ilgi hali gövdeleri veya adlık belirteç gövdelerine getirilebilir.

5. +ki şekli, tek bir biçim biriminden ibaret *ortak bir adlık çekimi ulamını* meydana getirir: O da *adlık ikincil temsil etme ulamıdır*.

Taranan Eser Adları Kısaltmaları

AC, F	ÇOKONA, Ari (2009), <i>Fener</i> , 1. bs., İstanbul: Heyamola Yayınları.
B, KD	Beydeba (2013), <i>Kelile ve Dimne</i> , 1. bs., İstanbul: Antik Dünya Klasikleri.
BK, GKB	KARASU, Bilge (1999), <i>Göçmüş Kediler Bahçesi</i> , 5. bs., İstanbul: Metis Yayınları.
OP, BAK	PAMUK, Orhan (1999), <i>Benim Adım Kırmızı</i> , 6. bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
PS, Y	Peyami Safa (1997), <i>Yalnızız</i> , 4. bs., İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
SA, KMM	Sabahattin Ali (1993), <i>Kürk Mantolu Madonna</i> , 4. bs., İstanbul: Cem Yayınevi.
TDK, TS	Türk Dil Kurumu (2005), <i>Türkçe Sözlük</i> , 10. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TTS	BAZİN, Louis (1988), <i>Tarihî Türk Şiveleri</i> , haz. Mehmet Akalın, İlâveli 2. bs., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
YK, BBE	KEMAL, Yaşar (1976), <i>Bin Boğalar Efsanesi</i> , 3. bs., İstanbul: Cem Yayınevi.

Kaynakça

- ADALI, Oya (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, 2. bs., İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*, 3. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri*, İstanbul - Ankara - İzmir - Adana: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- DEMİRCİ, Metin ve Mehmet Fatih DİNÇASLAN (2015). “+ki Eki ve +DAki Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *International Journal of Language Academy*, Volume 3/4, s. 322-339.
- DENİZ YILMAZ, Özlem (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DENİZ YILMAZ, Özlem (2012). “Türkçe Kelime Çekimi Ulanları Dizgesi Üzerine: Ad Çekimi Ulanları”, *Dil Araştırmaları*, S 10, Ankara, s. 123-139.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev. Ali Ulvi ELÖVE), İstanbul: Maarif Matbaası.
- ERGİN, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*, 20. bs., İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- ERTANE BAYDAR, Arzu Sema - Turgut BAYDAR (2006). “+ki Eki Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ - Belleten 2004/II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 31-48.
- GABAIN, A[nnamari]e von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKSEL, Aşlı ve Celia KERSLAKE (2009). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Reprinted, London and New York: Routledge.
- GUZEV, Viktor Grigor'yevič (1976). “Sistema imennih form tyurkskogo glagola kak morgologičeskaya kategoriya (na materiale staroanatoliyskogo i turetskogo yazıkov)”, *Turcologica. K semidesyatiletiiyu akademiya A. N. Kononova*, Otvetstvenniye redaktori S. G. Klyastorniy, Yu. A. Petrosyan, E. R. Tenışev, Leningrad: “Nauka”, Leningradskoye otdeleniye, s. 56-64.

- GUZEV, Viktor Grigor'yeviç (1987). *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: imya (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, Leningrad: İzdatel'stvo LGU.
- GUZEV, Viktor Grigor'yeviç (1990). *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, Leningrad: İzdatel'stvo LGU.
- GUZEV, Viktor Grigor'yeviç (1999). "Opit primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii", *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktor İ. M. Steblin-Kamenskiy, Vıpusk 21, Sankt-Peterburg: İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, s. 29-36.
- GUZEV, Viktor Grigor'yeviç (2015). *Teoretiçeskaya grammatika turetskogo yazıka*, Sankt-Peterburg: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta.
- GUZEV, Viktor Grigor'yeviç ve Özlem DENİZ-YILMAZ (2004). *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, Sankt-Peterburg: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta.
- GÜRİSOY NASKALİ, Emine (2011). "Türkçe Kelimesi-Türkçede Hece Tipleri-Cümle Unsurlarını Tayin Kıstasları-Ek Hâlinde Zamir Olabilir mi?", *Türk Gramerinin Sorunları I-II*, Birleştirilmiş 1. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 52-54.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1974). *Türkçenin Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAHRAMAN, Tahir (2011). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri", *Türk Gramerinin Sorunları I-II*, Birleştirilmiş 1. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 390-409.
- KARAAĞAÇ, Günay (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi*, 3. bs., Ankara: Akçağ Yayınları.
- KONONOV, A[ndrey] N[ikolayevič] (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORNFİLT, Jaklin (2000). *Turkish*, Reprinted, London and New York: Routledge.
- LEWIS, G[oeffrey] L. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- New Webster's Dictionary of the English Language* (1988). College Edition, Fourth Reprint, Delhi: Surjeet Publications.
- OJEGOV, S. İ. (1975). *Slovar' Russkogo yazıka*, Pod redaktsiyey d-ra filolog. nauk prof. N. Yu. Şvedovoy, İzdaniye 11-ye, stereotipnoye, Moskva: Russkiy yazık.
- UNDERHİLL, Robert (1987). *Turkish Grammar*, Fifth printing, Cambridge, Massachusetts, and London: The MIT Press.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, 1. bs., İstanbul: Kesit Yayınları.

DİL BİLGİSİ ÇALIŞMALARINDA “KARIŞMA, KARIŞTIRILMA, YANLIŞ HECE BÖLÜNMESİ, YANLIŞ ÇÖZÜMLEME” GİBİ İFADELERLE AÇIKLANAN BULAŞMA (CONTAMINATION) ÖRNEKLERİ ÜZERİNE*

On Examples of Contamination, Described in Some Grammatical Studies With Terms Such As “Confusion, Being Confused, Misanalysis, Missyllabication”

Tuncay BÖLER**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 63-77

Öz: Makalede Muharrem Ergin’in *Türk Dil Bilgisi* ve Zeynep Korkmaz’ın *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* adlı eserinde yer alan yazılar başta olmak üzere kimi dil bilgisi çalışmalarında “karişma, kariştirilma, yanliş çözümlleme, yanliş hece bölünmesi” gibi ifadelerle açıklanan ve aslında bulaşma (contamination) örnekleri olarak değeriendirilmesi gereken ekler üzerinde durulmuştur. Bu yapılırken, söz konusu eke dair açıklamalar ilgili kaynaktan aynen alınmış; ardından ekle ilgili değeriendirmelerin bulaşma (contamination) teriminin sınırları içerisine girdiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Burada, makalede incelenen eklerle ilgili kimi değeriendirmelerin farklı araştırmacılar tarafından başka başka şekillerde yapıldığını da eklemek gerekir. Amacımız, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz ve başkalarının açıklamalarının doğruluğunu sorgulamaktan ziyade, adı geçen araştırmacılar tarafından ele alınan bazı eklerin bulaşma (contamination) ile izah edilmesi gerektiğini göstermeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil Bilgisi, Bulaşma, Contamination.

Abstract: In this communiqué, suffixes that are described with terms such as “confusion, being confused, misanalysis, missyllabication” in some grammatical studies, especially by Muharrem Ergin in *Türk Dil Bilgisi* (Turkish Grammar) and by Zeynep Korkmaz in *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (Studies on Turkish Language), and that should actually be considered as examples of “contamination” will be discussed. In this article, descriptions of the suffixes in question will be cited verbatim and it will be shown that considerations on the suffix are covered by the term “contamination”.

It should be noted that some considerations on the suffixes discussed here have been made by other researchers in various other ways. Our purpose is to show that the suffixes discussed by the said researchers should be described as contamination, rather than to question the accuracy of the descriptions and assessments.

Keywords: Grammar, contamination.

* Bu makale, *I. Uluslararası Bilimsel ve Mesleki Çalışmalar Sempozyumu (BILMES 2017)*’nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, tuncayboler@gmail.com Gönderim Tarihi: 17.01.2018 / Kabul Tarihi: 25.04.2018

Bulaşma (contamination) teriminin izi dil bilgisi ve dil bilimi sözlüklerinde sürüldüğünde terimin kaynaklarda aşağıdaki gibi izah edildiği görülmektedir:

bulaşma (Alm. *kontamination*, Fr. *contamination*, İng. *contamination*, *blend*): Bir ögenin bir başka ögeyi etkileyerek, her ikisinin de birtakım özelliklerini taşıyan bir başka ögenin oluşmasına yol açması (Vardar 2002: 51).

bulaşma (contamination): İki kelimenin birbiri üzerine olan etkisiyle ortalama bir şeklin meydana çıkması. *Anlamamazlık* kuruluşu *anlamamaklık* ile *anlamazlık* şekillerinin bulaşmasından çıkmış sayılabilir. Burada *anlamamazlık* bir *bulaşma şekli (forme contaminée)*, ötekiler *bulaşan şekiller (formes contaminantes)* durumundadır. Bu olaya *kırmalaşma (croisement)* da denir (TDK 1949: 42).

bulaşma: Sözlerin bazen ses, bazen anlam, bazen de hem ses hem anlamca birbirlerine karışmaları, birbirlerini etkilemeleri olayıdır. Anlam bakımından karşıtlık, yakınlık, eşlik vb. bağlantısı içinde bulunan, yani aynı ortamları paylaşan sözlerin birbirlerini etkilemesi, *bulaşma* olarak bilinir. Sözlerden birinin diğerine hem biçim hem de anlam bakımından etkide bulunması olayıdır. Eski Türkçe *kiçi* sözü, anlam bakımından karşıtı olan ve birlikte sıkça kullanılan *bedük* sözünün etkisiyle *kiçi bedük* > *kiçik bedük* > *küçük büyük* “küçük büyük”, *tenri taala* > *tanrı taala* “yüce tanrı”, *atıg tetük* > *atik tetük* “hızlı, çabuk” vb. Bulaşma, eş sesliler arasında anlam bulaşması olarak da ortaya çıkabilir: *direk git* -> İng. *direct* “doğrudan doğruya”, Far. *bâz âmâdan* ‘dönmek’ > *vâz âmâdan* > TT *vaz gelmek*; Far. *bâz (vaz) gâştân* > TT *vaz geçmek* (Karaağaç 2013: 214-215).

Necip Üçok *Genel Dilbilim (Lengüistik)* adlı eserinde *bulaşma (contamination)* için “Basit bir yanlışlıktır, iki lengüistik şekil birbirine tesir ederek bir tek kelime vücuda getirirler.” dedikten sonra şu örnekleri vermektedir:

“Kızım 4.1 yaşında iken *çarşamba* ve *perşembe* kelimelerini birbirine karıştırarak *çarşamba* yerine *çerşembe* şeklinde bir kelime kullanmış, fakat sonra ikaz üzerine düzeltmişti. Yine kızım 5.2 yaşında *akıllı* ve *atılgan* kelimelerini birleştirerek bundan “*Domuzlardan biri çok akılganmış.*” gibi bir cümlede faydalanmıştı. Bir gün sonra da *bulaşmaya* misal olabilecek şu şekli kullanıyordu: “*Ona da tükür diyor, o da tükürüyor, masal da bitiriyor.*”, fakat sonra farkına varıp düzeltti. Akıldaki *uzak* ve *ıvrak* kelimelerini birbirine karıştırarak ben de bir kere “*Allah buralardan ızak...*” diyor ve hemen düzeltiyorum. Alman şair ve edibi Schiller *Die Räuber* adlı dramında *Schreiber* “yazıcı, kâtip” yerine *Skrizler* kelimesini kullanmaktadır. Bu kelime Latince *scribere* “yazmak” ve Almanca *krizeln* “çızıktırmak” den üreyen *Krizler* “çızıktıran” kelimelerinin birbirine bulaşmalarından doğmuştur. Yine Almanca *Gemälnis* kelimesi Almanların belleğinde bir arada bulunan *Gemälde* ve *Bildnis* kelimelerinin konuşmak istenildiği anda birbirine karışmasından meydana gelir. Fransızca *je me sou-viens* “hatırlıyorum” sözü de *je me rapelle* ve *il me souvient* gibi iki şeklin birbirine bulaşmasıyla vücut bulmuştur” (Üçok 2004: 87-88).

Ahmet Bican Ercilasun da *Oğuz Adının Etimolojisi* adlı bildirisinde *Oğuz* kelimesindeki *bulaşma*dan bahsetmektedir. Bildiride Ercilasun “kabile” anlamına gelen ve sonradan bir Türk boyunun adı olan *Oğuz* ile destan kahramanı *Oğuz*’un farklı

kelimeler olduğunu ifade ettikten sonra “kabile” anlamındaki *oğuzun* “oklar, boylar” anlamındaki *ok+uz*’dan geldiğini, destan kahramanının adının ise *öküz* kelimesiyle aynı olduğunu belirtir. Ardından Ercilasun buradaki aynışmayı *bulaşmayla* şu şekilde izah eder: “Destan kahramanının adı olan *öküz* kelimesi, boy adı olan *Oğuz* kelimesi ile *bulaşmaya* (*kontaminasyona*) uğramış ve bu sebeple *Oğuz* biçimini almıştır” (Ercilasun 2015: 19).

Yakıştırma terimiyle konuyu ele alan Ahmet Topaloğlu’nun *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*’ndeki *contamination* izahı ise şu şekildedir:

yakıştırma (Fr. *contamination*): Bir ögenin başka bir ögeyi etkilemesiyle her ikisinin birtakım özelliklerini taşıyan bir başka ögenin meydana gelmesine yol açması. Ör. Fransızca *bulletin*’in etkisiyle Türkçe *belletmek* fiilinden *belleten*, yine Fransızca *école*’ün etkisiyle *okumak* fiilinden *okul*, Arapça *bu’d-buud*’a, benzeterek *boy* isminden *boyut* kelimesinin yapılması gibi (Topaloğlu 1989: 156).

Ahmet Topaloğlu’nun sözlüğünde *bulaşma* (*contamination*) ile *örnekseme*¹ (*analogie*)nin karıştırıldığı söylenebilir. Topaloğlu’nun verdiği *belleten*, *bulletin* örnek alınarak türetilmiş örnekseme ürünü bir biçimdir. Örnekseme ürünü biçim, belli bir kural uyarınca bir ya da birçok başka biçime göre oluşturulmuş yeni bir biçimdir (Vardar 2002: 155). Fakat *bulaşma* ürünü olan biçimler, karma veya bozma ya da yukarıdaki *Oğuz* örneğinde olduğu gibi aynışan biçimlerdir.²

Burada dil bilgisi ve dil bilimi sözlüklerinde madde başı olmak dışında Türkçede çok fazla ele alınıp incelenmeyen *bulaşma* (*contamination*) üzerinde S. Türkmen tarafından yapılan bir çalışmadan bahsetmek gerekir (Türkmen 2009). Makalesine *Aynışmış Kelimeler* başlığını koyan araştırmacı, *aynışma* terimini teklif ettiği konunun önce *galat* olarak başladığını ve daha sonra yaygınlaştığını ifade etmekte, ardından *aynışmayı bulaşmanın* özel ve ilerlemiş bir biçimi olarak değerlendirmektedir (Türkmen 2009: 970). Türkmen yazısında *atlı karınca* sözünde İtalyanca *carozza*’nın *karınca* ile, *bit pazarı* sözünde *bayat* “eski” > *bat*’ın *bit* ile, Fransızca *direct*’in Türkçe *direk* ile, Arapça *beyn* kelimesinin Türkçe *beyni* “beyin” ile, *kel alaka* sözündeki Fransızca *quel* “ne, hangi”’in Türkçe *kel* ile, *laf atmak* sözünde *aytmak* “söylemek”’in *atmak* ile, İtalyanca *tappo* > *tapa* > *tipa*’nın *tepesi atmak* sözünde *tepe* ile, Arapça *yakîn* kelimesinin Türkçe *yakın* ile, *yola koyulmak* sözünde *kuyulmak* “dökülmek”’in *koyulmak* ile *aynıştırdığını* anlatmaktadır.

Bahsedilen yazıda konu sadece kelime bağlamında ele alınmış, ek düzeyindeki örneklere değinilmemiştir. *Bulaşmanın* sadece kelimeler değil, ekler bağlamında düşünülebileceğini de söylemek gerekir. Makalede *bulaşma* (*contamination*) konusu bu boyutuyla yani ekler bakımından ele alınacaktır.

Bazı kaynaklarda *yanlış çözümleme* ve *yanlış hece bölünmesi* vb. şekilde izah edilen ve aslında birer bozma biçim olan eklerin de *bulaşma* neticesinde ortaya çıktığı

1 “Genel dil biliminde *analogie*, *back formation*, *analogic creation*, *analogical change*, *proportional analogy* terimleriyle adlandırılan *örnekseme*, dilde var olan bir ses, biçim, birleşik söz veya söz dizimi yapısına benzetilerek, bu yapı örnek alınarak yeni biçim veya söz dizimi yapılarının elde edilmesidir” (Öner 2010: 483). “Örnekseme ürünü biçim, belli bir kural uyarınca bir ya da birçok başka biçime göre oluşturulmuş yeni bir biçimdir. Örnekseme genellikle düzenlilik yaratır, yapım ve bükün yöntemlerinde birlik sağlamaya yönelir” (Vardar 2002: 155).

2 Burada Günay Karaağaç’ın *bulaşma* ile ilgili şu tespitinin oldukça yerinde olduğunu belirtmek gerekir: “Türetmelerin temeli *örnekseme* olmasına karşılık, bozmaların temeli *bulaşmadır*” (Karaağaç 2013: 625).

söylenebilir. Nitekim bunlarda iki ayrı biçimden hareketle yeni bir biçimin oluşması söz konusudur. Bu durum bir örnekle şöyle açıklanabilir. Yanlış ayrıştırım teorisine göre -şAr eki şu şekilde oluşmuştur: *beş* kelimesine üleştirme eki -er'in getirilmesiyle meydana gelen biçim olan *beş-er*; dil hafızasında *yanlış bölünme* ile *be-şer* olarak düşünülmüş, dolayısıyla -Ar üleştirme sayıları yapan ek ile “şer” ögesi birbirine karışmıştır. Bu durum, dilde kullanılan -şAr üleştirme ekinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Buradaki hadisenin iki biçimin birbirine karışmasıyla yeni bir şeklin ortaya çıkması yani *bulaşma* (*contamination*) biçiminde gerçekleştiği ifade edilebilir. Buna göre, -Ar eki ile *be-şer*'deki “şer” ögesi *bulaşan şekiller*, -şAr üleştirme eki ise *bulaşma şekil* olmalıdır.

Bulaşma (*contamination*) ile ilgili bu bilgilerden sonra Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* ve Zeynep Korkmaz'ın *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* adlı eserinde yer alan makaleler başta olmak üzere kimi dil bilgisi çalışmalarında “karışma, karıştırılma, yanlış çözümlenme, yanlış hece bölünmesi” gibi ifadelerle açıklanan *bulaşma* (*contamination*) örneklerine geçilebilir.

Aşağıda özellikle bu çalışmalardaki *bulaşma* örnekleri çıkarılmıştır. Örnekler tespit edilirken “karışma, karıştırılma, yanlış çözümlenme, yanlış hece bölünmesi” olarak izah edilen konu ilgili kaynaktan aynen alınmış, ardından sözü edilen konuyla ilgili açıklamaların *bulaşma* (*contamination*) teriminin sınırları içerisinde olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Burada ilgili başlıktaki ekle ilgili olarak yapılan açıklamaların/etimolojilerin başka araştırmacılar tarafından farklı olarak yapıldığını eklemek gerekir. Fakat, amacımız açıklamaların doğruluğunu sorgulayıp tartışmaktan ziyade, dil bilginlerince aşağıdaki gibi ele alınıp değerlendirilen eklerin *bulaşma* (*contamination*) neticesinde oluştuklarının söz konusu çalışmalarda belirtilmediğini, bunların aslında *bulaşma* örnekleri sayılması gerektiğini ortaya koymaktır.

Geçmiş Zaman Teşkil Eden -dUk Sıfat-Fiil Eki ile -DI/-DU Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Birinci Çokluk Şahıs Çekiminde Karışması

Zeynep Korkmaz *Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları* başlıklı makalesinde birinci çokluk şahıs eki -k ile ilgili olarak aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır:

“*Ek aktarması yoluyla oluşmuş bulunan kişi ekleri*: Bu türe giren en dikkat çekici ek, birinci geçmiş zaman (görülen geçmiş zaman) kipinin birinci çokluk çekiminde kullanılan -dUk ekidir. Bilindiği gibi, görülen geçmiş zaman -tl ekinin aldığı şahıs ekleri iyelik kökeninden gelmektedir. Buna göre de kipin birinci şahıs çokluk çekimi Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde *bartımız*, *bardımız*, *altımız*, *aldımız* vb. biçimlerde yapılmaktadır. Ancak, Harezmi devri metinlerinden başlamak üzere zamanla birinci geçmiş zamanın birinci şahıs çokluk çekiminde -mIz şahıs eki yerine -k ekinin geçtiği görülüyor. Aynı durum geçmiş zaman kipine koşut olarak -sAmIz, -sAvUz, -sAk birinci şahıs çokluk şart kipi çekiminde de görülmektedir.

Aynı türden ekler arasında yer değiştirme niteliğine dayanan bu geçiş, ilkin birinci geçmiş zaman kipinin birinci şahıs çokluk çekimine -dUk

geçmiş zaman sıfat-fiil (participium) ekinin aktarılması ile başlamıştır. *Divanü Lugâti't-Türk*'te geçmiş zaman eki için yapılan bir açıklama, bu geçişin niteliğini açık bir şekilde göstermektedir. Kâşgarlı'nın verdiği bilgiye göre, Uygur, Argu, Çiğil, Tohsi ve Yağma Türklerinin -tl ile yaptıkları geçmiş zaman kipini Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçaklardan birtakımı şahıs ayrılığı gözetmeksizin -dUk eki ile yapmaktadırlar. Kipin şahıs öğeleri şahıs zamirleri ile belli edilmektedir. *men ya kurduk* 'ben yay kurdum', *ol ya kurduk* 'o yay kurdur', *biz ya kurduk* 'biz yay kurdur', *olar tagka agduk* 'onlar dağa ağdılar', *ol anı urduk* 'o onu vurmuş', *men munda turduk* 'ben burada kalktım', *olar ewke kirdük* 'onlar eve girdi' vb. Yukarıdaki örneklerden ve yapılan açıklamalardan anlaşılıyor ki -dUk geçmiş zaman sıfat-fiil eki, şahıs zamirlerinin yardımı ile aynı zamanda çekimli fiil olarak kullanılabilmekte ve bir kısım Oğuz, Kıpçak zümrelerinde geçmiş zaman kipinin yerini tutmaktadır. Bu duruma göre de Türkçede: 1. eski -tl isim kökenine, 2. -dUk sıfat-fiil ekine dayanan iki türlü görülen geçmiş zaman türü olduğunu kabullenmek gerekiyor. Ancak *Divanü Lugâti't-Türk* dışında kalan hiçbir eserde birinci şahıs çokluk eki dışında -dUk ekinde gelmiş geçmiş zaman çekimlerine rastlayamıyoruz. Kâşgarlı'nın söz konusu ettiği çekim biçimleri, birinci şahıs çokluk eki dışında, eserler ile bize kadar ulaşmamıştır. Böyle olunca da -dUk ekinin yalnız birinci şahıs çokluk çekiminde yerleşip kaldığı, öteki çekimlerde zaman kullanılış alanından çekildiği yargısına varıyoruz. Metinlerde -dUk ekinin bu şekildeki yerleşmesine koşut olan başka bir gelişme daha görülmektedir. O da sıfat-fiilden gelen geçmiş zaman kipindeki -dU sesleri ile, -tl > -dl geçmiş zaman eklerinin **karıştırılması** ve bunların aynı imiş gibi kabul edilmesi olayıdır. İşte zamanla ortaya çıkan bu **karıştırma** sonundadır ki, -dlmlz görülen geçmiş zaman birinci şahıs çokluk eki, yerini -dUk ekine bırakıvermiştir. *barduk, varduk, yidük, ayıtduk, öğrendük, sıdukk* vb. örneklerde görüldüğü üzere, geçmiş zaman birinci şahıs çokluk çekiminin gerek eski metinlerde gerekse bugünün bazı ağızlarında, özellikle bir kısım Anadolu ağızlarında üçüncü şahıs çekimine aykırı olarak hâlâ yuvarlak ünlü ile devam ettirilmesi, işte ekin yapısından gelen bu özelliğe dayanmaktadır. Hatta denebilir ki, Eski Anadolu Türkçesinde ekin üçüncü şahıs teklil ve çokluk çekimleri dışında kalan bütün çekimlerinde yuvarlak ünlü almasının sebebi de belki -dUk ekindeki yuvarlaklığın etkisinden ileri gelmektedir: *ayıtdum, yarlıgadam, yuydum, kurtulduñ, işitdiñ, kezdiñ, manduñuz, ıkrar kılduñuz; bildüm, çekdüm, almaduñ, virdüñ, alduñuz, kığırduñuz, tutamaduñuz gibi*" (Korkmaz 1995: 117-118).

Zeynep Korkmaz makalesinde, iyelik kökenli şahıs ekleri içinde ele alınıp değerlendirilen ama aslında bir iyelik eki olmayan -k birinci çokluk şahıs ekinin, *Divanü Lugâti't-Türk* 'te yer alan ve geçmiş zaman teşkil eden -dUk sıfat-fiil ekindeki "dU" ögesi ile -DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin birinci çokluk şahıs çekiminde karışması şeklinde oluştuğunu yukarıdaki açıklamalarla anlatmaktadır³. Araştırmacının konuyu *bulaşma (contamination)* terimi ile adlandırması gerekirdi.

3 Ali Fehmi Karamanhoğlu da tıpkı Korkmaz gibi Eski Türkçedeki -mlz yerine -k geçmesini -dUk sıfat-fiil ekine bağlamaktadır (Karamanhoğlu, 1994: 120). Konuyla ilgili daha farklı bir görüş ise Paşa Yavuzarslan'a aittir. Yavuzarslan'a göre, Oğuz grubu Türk dillerinde ve onun ağızlarında belirli geçmiş zaman eki üzerine gelen iyelik kökenli 1. çoğul morfeminden (-lmlz) farklı olarak, bir -k morfeminin varlığı tarihî metinlerde ve ağızlarda açıkça görülmektedir. Gramerciler bu -k morfemini, Eski Türkçe -DUk eylem sıfatından gelişmiş bir yapı olarak sayarsalar da, -k morfemi başlangıçtan beri Eski Oğuz Türkçesinin sözlü dilinde bulunmakla birlikte, Karahanlı yazı dilinin etkisiyle Oğuz grubu yazı dilinde ilkin kullanılmamış, daha sonra şart kipinden başlayarak diğer kiplerde de kullanım alanı kazanmıştır (Yavuzarslan 2011: 1964-1965).

Ayrıca Korkmaz'ın yukarıdaki izahına göre, -dUk sıfat-fiil ekindeki “dU” ögesinin değil, bizzat -dUk'un kendisinin görülen geçmiş zaman eki -DI/-DU ile karıştığının ifade edilmesini beklediğimizi belirtmek gerekir.

Buna göre, -dUk sıfat-fiili eki ile -DI/-DU geçmiş zaman ekleri *bulaşan şekiller*; görülen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs çekimi -DI+k/-DU+k ise *bulaşma şekildir*.

Zaten Korkmaz da yukarıdaki yazısından çok daha sonra yayımladığı gramerinde bu konuyu *bulaşma (contamination)* olarak şu şekilde izah etmektedir:

“İyelik kökenli şahıs ekleri içinde ele alınıp incelenen birinci çokluk şahıs çekimindeki -k eki aslında bir iyelik eki değildir. Türkçenin tarihi devirlerinde bu şahıs için -mız eki kullanıldığı hâlde, zamanla diğer bir geçmiş zaman eki olan ve bütün şahıslarda çekime giren -dUk (*Men ya kurduk* “Ben yay kurdum.”, *Sekiz oğuz tokuz tatar kalmaduk*. “Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar kalmadı.) çokluk birinci şahıs ekindeki -k'nin *bulaşma (contamination)* yoluyla -DI geçmiş zaman kipine aktarılması, -k'yi çokluk çekiminde şahıs eki durumuna getirmiştir” (Korkmaz 2009: 572).

-sA (< -sAk) Dilek Eki ile -sA (< -sAr) Şart Ekinin Karışması

Korkmaz, aşağıya konumuzla ilgili bölümünü aldığımız *-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?* başlıklı yazısında şart kipi teşkil eden -sA (< -sAr) ile dilek kipi kuran -sA (< -sAk)'nın farklı ekler olduğunu şu şekilde anlatmaktadır:

“-sA şart kipi ile, -sA dilek kipine ait örnekleri sıralarken, bu eklerin çekiminde, sonradan şahıs ekleri bakımından da bir değişikliğe uğradığını ve zamir kaynaklı ekler yerine iyelik kaynaklı eklerin geçtiğini belirtmiştik. Bizce bu iki eki, aralarındaki görev ayrılığına rağmen birer şekil birliğine dönüştüren değişiklik burada başlamış olmalıdır. -dI geçmiş zaman eki ile -dUk sıfat-fiil kaynaklı geçmiş zaman eklerinin birbirine **karıştırılması** ve dil hafızasında -dUk partisip ekindeki -k'nin bir şahıs eki gibi kabulü, nasıl bu iki eki birbirine **karıştırmış** ise, -sA şart eki ile -sAk dilek eki de aynı şekilde birbirine **karıştırılmış** olmalıdır. -sAk ekindeki -k'nin belki de geçmiş zaman ekindeki -k'ye benzetilerek bir şahıs eki gibi kabul edilmesi dolayısıyla -sAk eki -sA-k şeklinde iki ayrı ek unsuruna ayrılmış ve bunun tabii bir sonucu olarak da -sA şart eki ile -sA dilek eki tek bir şekle dönüşmüştür. Dil hafızasındaki bu ayırım dolayısıyla eklerin çekim paradigmasında da bir değişiklik doğmuştur. Daha önce *bar-sa-men*, *bar-sa-sen*, *bar-sa ol* şeklinde, zamir kaynaklı şahıs ekleri ile çekime girerlerken, bundan sonra *bar-sa-m*, *bar-sa-ñ*, *bar-sa*, *bar-sa-k*, *bar-sa-ñız*, *bar-sa-lar* şekillerinde ve iyelik kaynaklı eklerle çekilmeye başlamışlardır” (Korkmaz 1995: 167).

Korkmaz, -sA şart ve dilek eklerinin 13. yüzyıl metinlerinden itibaren zamir kaynaklı şahıs ekleri yerine iyelik kaynaklı şahıs ekleri ile çekimlenmesinin sebebinin -sA dilek kipinin -sA şart ekinde daha farklı yapıda olmasına bağlamaktadır. Araştırmacının belirttiğine göre; -sA dilek kipi eki, *Divan*'da geçen *Ol evge barıgsak ol* “O adam eve gitmek istegindedir.”, *Ol munda turugsak ol* “O burada kalmak dilegindedir.” örneklerinde de yer alan -sAk ekine dayanmaktadır. Korkmaz, bu iki ekin tek bir -sA

ekine dönüşmesini "karışma, karıştırılma" ifadeleriyle açıklamaktadır⁴. Korkmaz'ın bu izaha göre burada bir *bulaşmadan* söz etmesi gerekirdi ve buna göre buradaki *bulaşmada* şart bildiren -sA (< -sAr) ile dilek bildiren -sA (< -sAk) eki *bulaşan şekiller*, bugün dilde kullanılan dilek-şart kipi eki -sA ise *bulaşma şekildir*.

-mAdIn Zarf-Fiil Ekindeki "dIn" Ögesi ile -dIn Ayrılma Hâli Ekinin Karışması

Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden < -mağın < -meğin Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerinde başlıklı makalesinde Zeynep Korkmaz Eski Türkçedeki -mAdIn zarf-fiil ekinin yapısını şu şekilde açıklar: -mA (olumsuzluk eki) + -d- (yardımcı ses) + -I (zarf-fiil eki) + -n (zarf-fiil eki).

Korkmaz'ın -mAdIn > -mAdAn değişimi için değerlendirmesi ise şöyledir:

"Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine -mAdIn şekli ile aktarılan bu zarf-fiil eki, Anadolu bölgesinde, ekteki -dIn ögesinin ayrılma hâli (ablativus) eki -dIn ve benzer öteki şekiller ile **karıştırılması** yüzünden zamanla -mAdIn > -mAdAn değişimine uğramış; bu değişimden de Türkiye Türkçesinin -mAdAn zarf-fiil eki ortaya çıkmıştır⁵" (Korkmaz 1995: 159).

-mADIn ekinin bu şekildeki izahı temel alındığında burada bir *bulaşmadan* söz edilmesi gerekirdi. Buna göre, -mAdIn zarf-fiil ekindeki "dIn" ögesi ile karıştırılan Eski Türkçenin ayrılma hâli eki -dIn *bulaşan şekiller*; -mAdAn zarf-fiil ekindeki -dAn ise *bulaşma şekil* olmalıydı.

4 -sA (< -sAr) ekinin yapısı hakkında başka görüşler de ortaya konmuştur. Söz konusu görüşler, Korkmaz'dan farklı olarak, çoğunlukla şart ve dilek bildiren eklerin birbirinden ayrı olmadığını; Kuznetsov: -sA (< -sAr) (şart kipi) < sa- "say-" + -yu (ulaç) (Kuznetsov 1997: 248); Radloff: -sl (isim-fiil) + -r (sıfat-fiil) (*açısı(q) + ar > açsar* gibi) (Radloff 1897: 96); Ramstedt: -sA (fiil türetme eki) + -r (geniş zaman) (Ramstedt 1946: 120-126); Bang: sa- (saymak, sanmak, düşünmek, istemek) + -r (geniş zaman) (Bang 1923: 117); Kononov -sA (dilek-şart kipi) + -r (geniş zaman) (Kononov 1980: 91); Baskakov -Iğ (fiil ismi) + -sA + -r (sıfat-fiil) (Baskakov 1953: 46). Bazın, ekin tasvir yardımcı fiili sa- "düşünmek, tasarlamak, hesaplamak"tan geldiğini kabul etmiştir (Bazin 1979: 60). Räsänen eki, -sA ~ -sl "bir şey istemek" < sa- "saymak, düşünmek, istemek, zannetmek" anlamlarına gelen bir fiile bağlamaktadır (Räsänen 1957). Clauson da eki sä- "saymak" fiiline dayandırmakta ve sa:na- fiilinin de bu kelimeyle ilgili olduğunu belirtmektedir (Clauson 1972: 781). Gadjiyeva, iki istek kipinin (-s + -a) birleşmesinden meydana geldiği düşüncesindedir (Gadjiyeva 1973: 329). Hamilton: -sar/-sär, -sa/-sä eki, istek ve dilek bildiren, soru ya da belirsizlik zamiriyle kullandığında ise olabirlik ya da şart anlamı veren fiil ekidir (Hamilton 1998: 259). Görüldüğü gibi dil bilginleri -sAr şart ekinin çoğunlukla "düşünmek, saymak" anlamlarındaki sa- fiiline dayandırmaktadırlar. Yine araştırmacıların büyük bölümü -sAr'ın -sA+ -r şeklinde iki unsurdan meydana geldiği görüşündedirler (Yaylagül 2002: 118-119).

5 -mADIn ekinin yapısıyla ilgili diğer görüşler şöyledir: Kuznetsov: -madan < bat- + I(n)/-A(n) (zarf-fiil) (Kuznetsov 1997: 230); Radloff: -ma (olumsuzluk) + -t (fiil ismi) + -n (vasıta hâli) (Radloff 1897: 94); Bang: -ma (olumsuzluk) + -t (fiil ismi) + -ı (iyelik eki) + -n (vasıta hâli) (Bang 1923: 129); Melioranskiy: -ma (olumsuzluk) + -tı(n) (zarf-fiil) (Melioranskiy 1989: 91); Thomsen (1896), Radloff (1897), Bang (1923), Samoyloviç (1916), Brockelmann (1954), Menges (1968): -ma (olumsuzluk) + -t (fiil ismi) + -ın (vasıta hâli); Benzing -ma (olumsuzluk eki) -d (fiilden isim yapan ek) + -tı (zarf eki) (Benzing 1952: 131); M. Ergin: -ma (olumsuzluk eki) -ma (isim-fiil eki) -dan (ayrılma hâli eki) > -madan (Ergin 2009: 343); Kononov: -matı eki için: -ma (olumsuzluk) + -tı (gerundiyum) + -n (instruktiv) (Kononov 1980: 130); E. R. Tenişev: -mAtI (gerundiyum) + -n (vasıta eki) (Tenişev 1988: 482); Ş. Tekin -mAtI < Toharca ma te "yoksa, -medikçe" (Tekin 2001: 52); Ramstedt: -ma (olumsuzluk eki) + -tı (gerundiyum eki) (Ramstedt 1952: 46); Swift: -ma (olumsuzluk eki) + -dan (ayrılma hâli eki) (Swift 1963: 167); T. Tekin: *e- (olumsuzluk fiili) + -m (isim-fiil eki) + -*tI(n) (gerundiyum eki) (Tekin 2010: 208), Mustafa Öner: -ma (olumsuzluk eki) + -tı (kalıplaşmış geçmiş zaman eki) + -n (vasıta eki) (Öner 1999: 8).

-vAn, -vAm, -vUz ile -yIn/-yUn, -yIm/-yUm, -yIz/-yUz Birinci Teklik ve Çokluk Şahıs Eklerinin Karışması

Zeynep Korkmaz'ın *Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları* başlıklı makalesinin konumuzla ilgili kısmı şu şekildedir:

“-vAn, -vAm ve -vUz ekleri zamir kökenli (< *ben* ve *biz* TB) oldukları için bu devir metinlerinde geniş zaman, gelecek zaman, ikinci geçmiş zaman (öğrenilen geçmiş zaman) kiplerinde ve istisnai olarak da şart kipinde yer almışlardır. Bunlardan -r, -Ar, -Ur, -Ir ve -IsAr ekleri ile kurulan ve -r ile biten geniş ve gelecek zaman kipleri ile, -mIş ile kurulan ve sonu -ş ile biten ikinci geçmiş zaman dışında kalan bütün kiplerde, kip eki -A ünlüsü ile sonuçlanmaktadır. Bilindiği gibi eski bir -gA ekinden gelen -A kip ekleri, Eski Anadolu Türkçesinde yeni bir görev dallanmasına uğramış; gereklilik-dilek, dilek-emir, geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman kipleri kurabilen bir genişlik kazanmıştır. İşte v- > y- değişimi ile oluşmuş bulunan -yIn vb. ekler, çekimde büyük bir çoklukla, ya böyle ünlü ile biten ya da /t/, /ş/ ile biten kip ekleri sonuna gelmişlerdir. Birinci tipten olanlara gelenlerde ek başı /y/'sinin iki ünlü arasında kalması, ikinci tipten olanlara gelenlerde ise /t/, /ş/ gibi bol ünlü ünsüzlerden sonra ve hece başında yer almış bulunması, yukarıda üç madde hâlinde verdiğiniz **karıştırma** ve dayanıksızlığın başlıca etkenleri olmuştur.

İşte bu **karışma** ve etki yüzündendir ki v- > y- değişmesinden oluşmuş bulunan /y-/ sesi, eke dâhil bir temel ses olmaktan çıkarılıp, bir yardımcı ve koruyucu ses olarak kabul edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da, ünsüz ile biten kiplerde kendiliğinden atılmış; böylece -In, -Im ve -Uz eklerinin oluşmasına yol açmıştır⁶. Eklerin isimlerden fiilleştirilen (cevher fiili, verbum substantivum) türlü kelimelerdeki kullanılışı da buna göre ayarlanmış olmalıdır” (Korkmaz 1995: 125).

Korkmaz bundan sonra Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde /y-/ sesini ekin yapısı içinde bir ses olarak kabul ettirecek örnekler bulunmadığını, fakat kimi Anadolu ağzlarında, aradan geçen bunca zaman ayrılığına rağmen, hâlâ kullanılmakta olduğunu şu örneklerle göstermektedir:

Birinci teklik şahıs eki ile:

Ben bi pâdişah gızıyın, asilyin, temüzyün deye. (Bartın)

Şinci çoban ben kaçakyın, ben bi kaçak çobanyın deya. (Bartın)

Ben aslında garı deyilyin erkekyin demiş. (Bartın)

Birinci çokluk şahıs eki ile:

Hepimiz tamamıyuz. (Bartın)

Orta mehelledenyüz bîz. (Bartın)

Leşberyüz bîz. (Aşağıköy)

Hoca nedü bilemeyüz, biz koydenyüz. (Darıören)

Bartından deyilyüz biz Arıt Garakoy Şehlerdenyüz (Şehler köyü) (Korkmaz 1995: 125-126).

6 Benzer bir izahı Ahmet B. Ercilasun da yapmaktadır: “Batı Türkçesi fiil çekimini, Doğu Türkçesi fiil çekiminden ayıran temel sebep, Oğuzların *ben* ve *biz* şahıs eklerini -men ve -miz yapmamalarıdır. Eğer Oğuzlar da b'yi m'ye çevirmiş olsalardı; m, v'ye dönemeyeceği için bugünkü I. şahıs ekleri ortaya çıkamayacak, diğer Türklerde olduğu gibi m'li biçimler devam edecekti. Ana Oğuz Türkçesinde *ben* ve *biz* 'de b korunduğu içindir ki önce v'ye dönmüş, sonra da erimiş ve -Am > -Um > -Xm; -Uz > -Xz biçimleri ortaya çıkmıştır” (Ercilasun 2005: 460).

Bütün bunlara göre, Eski Anadolu Türkçesi döneminde -vAn, -vAm, -vUz birinci teklik ve çokluk şahıs ekleri /v-/ > /y-/ değişimi ile o dönemde -yIn, -yIm, -yUz biçimlerinin oluşmasına zemin hazırlamış ve zaman içerisinde /y-/ sesi eke dâhil bir ses olmaktan çıkıp bir yardımcı/koruyucu ses durumuna geçmiştir. Bundan sonraki aşamada /y-/ sesi ünsüz ile biten kip çekimlerinde kendiliğinden atılmış ve böylelikle -In, -Im ve -Uz eklerinin meydana gelmesine imkân sağlamıştır. Bütün bu açıklamalardan sonra Korkmaz, yukarıda anlattığı hadiseyi *bulaşma* olarak isimlendirmeliydi. Buna göre, -vAn, -vAm, -vUz ile bunların /v-/ > /y-/ değişimi ile oluşan biçimleri -yIn/-yUn, -yIm/-yUm, -yIz/-yUz biçimleri *bulaşan şekiller*; (y yardımcı/koruyucu ses + -In/-Un, -Im/-Um ve -Iz/-Uz) şeklinde kullanılan birinci teklik ve çokluk şahıs ekleri ise *bulaşma şekilleridir*.

sen Zamiri ve -sIn/-sUn Ekleriyle Yapılan İkinci Teklik Şahıs Çekimleri ile -ñ İyelik Kökenli Teklik İkinci Şahıs Ekinin Karışması

Zeynep Korkmaz'ın *Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları* adlı yazısındaki konumuzla ilgili başka bir değerlendirmesini buraya alıyoruz;

"(...) Sultan Veled'in manzumelerinde ve *Behcetü'l-Hadaik fi Mev'ize-tü'l-Halâik* gibi eserlerde *sen* ve -sIn eklerine paralel olarak -sAñ, -sİñ eklerinin de yer aldığı görülüyor. Sonuncuların son seslerinde ortaya çıkan genzelleşme, şüphesiz bu eklerin iyelik eklerinden gelen ikinci şahıs teklik eki -ñ'ye benzetilmesinden doğmuştur. Sonuç da şahıs zamirlerinden gelen -sAn, -sIn ekleri ile iyelik eki -ñ'nin **karışması** şeklinde ortaya çıkmıştır: *birür-señ* 'veriyorsun', *buyurur-sañ* 'buyuruyorsun', *diler mi-señ* 'diler misin?', *bilür mü-señ*; *sen bay-siñ*, *sen beg-siñ*, *ger sen dilemez-sen*, *kim bini delü ede-siñ* vb.

Behcetü'l-Hadaik'teki -sAñ eki, *sen* zamirine karşı oldukça kabarık bir oranda yer almıştır. -sİñ ve -sUñ ekleri ise -sAñ'dan daha az gelişmiştir. İkinci şahıs teklik ekindeki **karışmayı** *Mantku'î-tayr*, *Süheyl ü Nevbahar*, *Kelile Dimne*, *Dede Korkut* vb. eserlerde bulamamaktayız. Demek oluyor ki, bu **karışma**, *Behcetü'l-Hadaik*'teki nispeten genişlemiş durumuna rağmen, Eski Anadolu Türkçesi için daha yeni başlamış zayıf bir eğilim olarak kabul edilebilir. İkinci şahıs çokluk ekinde ise, bu **karışma** daha hiç başlamamıştır. İkinci şahıs teklik eki -sİñ'in yazıya da aktarılan belirmiş bir durum kazanması, Eski Anadolu Türkçesinin son ve Osmanlıca'nın başlangıç devrine rastlar. Bu devirde ikinci şahıs çokluk eki -sIz da, bir yandan teklik biçimi -sİñ ekinin bir yandan da -dİñIz, -sAñIz gibi geçmiş zaman ve şart kipi çekimlerinin etkileri altında kalarak karma -sİñIz şekline dönüşmüştür. Ancak, söz konusu ekler zamanla uğradıkları yeni gelişmeler ve Türkiye Türkçesinde yürürlükte olan ñ > n değişimi dolayısıyla genzelliklerini yitirerek -sIn, -sInIz biçimlerine dönmüşlerdir. Bu eklerin bir de dudak benzeşmesine göre yuvarlak -sUn, -sUnUz biçimleri ortaya çıkmıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz şahıs zamiri iyelik eki **karışmasından** türemiş **karma ekler** ise, Anadolu'nun konuşma dilinde canlılığını yitirmemiş, Anadolu ağzlarında pek yeğın olarak bu güne kadar süregelmiştir.

Yaşayan Türkiye dışı lehçelerden de şahıs zamirleri ile iyelik eki **karışmasından** oluşmuş ikinci şahıs teklik veya çokluk eklerini kullananlar vardır (Korkmaz 1995: 116-117).

Bilindiği üzere, şahıs eklerinin bir öbeği şahıs zamiri kökenlidir. Mesela, *sen* zamiri bugün yerini kendinden gelişmiş *-sIn/-sUn* ekine bırakmıştır. Korkmaz'ın yukarıda örnekler getirdiği Eski Anadolu Türkçesi döneminde *sen* şahıs zamiri ile yapılan çekimler görülmekle birlikte zamirin ekleşmesi oldukça yaygın bir hâl almıştır: *aç-a sen, ağ-a sen, gel-e sen, bul-a siz, bil-e siz* yanında *gör-ür-sin, id-iser-sin, daşın-a-sın, bul-a-sın, al-a-sın, ko-r-sın, aglat-mış-sın, ko-mış-sın* gibi. Korkmaz'ın izahı temel alındığında, Sultan Veled'in manzumeleri ve *Behcetü'l-Hadaik fi Mev'izetü'l-Halâik*'te *sen* ve *-sIn/-sUn* yanında kullanılan *-sAñ* ve *-sİñ/-sUñ* biçimleri *bulaşma* (*contamination*) sonucu oluşmuş şekillerdir. Burada, *sen* zamiri, *-sIn/-sUn* ekleri ile iyelik kökenli ikinci teklik şahıs eki *-ñ bulaşan şekiller*, *-sAñ* ve *-sİñ/-sUñ* ise *bulaşma şekillerdir*.

-sIn/-sUn ve -sInAr/-sUnAr Emir Teklik ve Çokluk Üçüncü Şahıs Ekleri ile -ñ İyelik Kökenli Teklik İkinci Şahıs Ekinin Karışması

Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağzlarındaki Kalıntıları adlı yazıdaki bir başka görüş ise şöyledir:

“Anadolu ağzlarındaki *-sİñ, -sUñ, -sİñAr, -sUñAr* biçimlerindeki emir ekleri de (*İyer benim dedi'lerimi alurseñ gemileriñ yellensüñ, almasseñ gemileriñ dursuñ*. Denizli-Acıpayam vb.) eski *-sUn* ekinin, iyelik asıllı teklik ikinci şahıs eki *-ñ* ile **karışmasından** oluşmuş görünüyor” (Korkmaz 1995: 117).

Korkmaz, Anadolu ağzlarında söz konusu *bulaşmayı* iyelik kökenli ikinci teklik şahıs eki *-ñ*'ye bağlamıştır. Yukarıdaki izah esas alındığında burada bir *bulaşmadan* bahsedilmesi gerekiyordu. Buna göre, *-sIn/-sUn, -sInAr/-sUnAr* emir ekleri ile iyelik kökenli teklik ikinci şahıs eki *-ñ bulaşan şekiller*, *-sİñ, -sUñ, -sİñAr, -sUñAr* biçimleri ise *bulaşma şekillerdir*.

-II...-II Birliktelik/Bağlama Eki ile -II/-IU (< -IIg) İsimden İsim Yapma Ekinin Karışması

Türk Dil Bilgisi'nde Muharrem Ergin, *-II/-IU...-II/-IU* şeklindeki isimden isim yapma ekini anlatırken konumuzla ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır:

“Türkçede eskiden beri görülen ve birbirine yakın, iki kelimeye çift olarak kullanılan bu ek bir arada bulunma ifade eder. İki nesnenin bir arada bulunduğunu, iki nesnenin beraber olduğunu, kısacası iki nesnenin meydana getirdiği topluluğu ifade eder. Yani iki nesne, iki isim arasında bir bağ vazifesi görür. Aşağı yukarı “ve” manasına gelir. Eski Türkçede bu ek *teñrili yirli* ‘gök ve yer, gök yer birlikte’, *begli budunlu* ‘bey ve halk, bey halk bir arada, bey ve halk topluluğu’, *edgüli ayıgh* ‘iyi ve kötü, iyi kötü bir arada, iyili kötülü’ gibi misallerde açık bir surette görülmektedir. Batı Türkçesine gelince bu ek sıfat eki ile karışmıştır. Batı Türkçesinde *g* ve *ğ*’sı düşen sıfat eki ile bu ek arasında şekil bakımından

bir fark kalmamış, bunun neticesinde fonksiyonları da birbirine **karışmıştır**. Gerçekten *irili ufaklı, analı babalı, geceli gündüzlü, sağlı sollu, inceli kalınlı, büyüklü küçüklü* gibi misallerde hem topluluk, beraberlik eki, hem de sıfat eki ifadesi vardır. Aslında böyle çift misallerdeki ekin topluluk, beraberlik eki olduğu muhakkaktır. Fakat dediğimiz gibi Batı Türkçesinde bu ek sıfat eki zannedilerek onunla **karıştırılmıştır**. Eski Türkçede ek vokal uyumuna bağlı idi. Batı Türkçesinde ise tabii, **karıştırıldığı** sıfat ekinden farksız bir seyir takip etmiştir. Yani Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak vokalli olmuş, ondan sonra yeni devirlerde vokal uyumuna bağlanarak kullanılagelmiştir" (Ergin 2009: 172-173).

Burada *teñrili yirli* "gök ve yer", *tünli künli* "gece ve gündüz", *edgüli ayıglı* "iyi ve kötü", *toruk bukalı semiz bukalı* "zayıf boğalar ve semiz boğalar" örneklerinde karşımıza çıkan Eski Türkçenin birliktelik/bağlama eki -II...-II'nın sonraları *kadınlı erkekli, saçlı sakallı, altlı üstlü, anlı şanlı, evli barklı, irili ufaklı, büyüklü küçüklü, analı babalı, geceli gündüzlü, sağlı sollu, inceli kalınlı* gibi kullanımlarda isimden isim yapma eki -II/-IU (< -IIg) ile karıştığı düşünülmektedir. Buna göre Ergin'in konuyu *bulaşma (contamination)* ile açıklaması beklenirdi. Birliktelik eki -II...-II ile -II/-IU (< -IIg) isimden isim yapma eki *bulaşan şekiller*; bugün dilde kullanılan *isim + -II/-IU ... isim + -II/-IU* yapısındaki biçimler ise *bulaşma şekiller* olarak değerlendirilebilir.

/t/ Ünsüzüyle Biten Kelimeler ile -Ur Fiilden Fiil Yapma Ekinin Karışması

Necmettin Hacıemingly *Karahanlı Türkçesi Grameri*'nde -Dİr/-DUr ekinin oluşumuyla ilgili iki görüşten bahsetmektedir:

"Esasen geçişli ve ettirgen fiiller teşkil eden -t- eki, muhtemelen, ya heceleme esnasındaki **yanlış bölünme** sebebiyle (*art-ur-* "artırmak" fiilinin *ar-tur-* şeklinde hecelenmesi gibi) yahut da ettirgenlik görevi aşınan ekin üzerine yeniden aynı anlamdaki -Ur- ekinin gelmesiyle teşekkül etmiştir⁷. Mesela *tamıt-* 'damlatmak' *tamıt-ur-* > *tam-tur-* 'damlatmak' gibi. Bu ek, fiil tabanının son sesine göre, -dUr- şeklini de almıştır: *kel-dür-*, *kondur-*, *körüntür-* 'göstermek', *kültür-*, *satur-* 'saydırmak'" (Hacıemingly 2003: 145-146).

-Dİr/-DUr ettirgenlik ekinin yapısını Necmettin Hacıemingly, *art-ur-* > *ar-tur-* örneğinde olduğu gibi **yanlış bölünme**yle de açıklamaktadır. Buna göre, Hacıemingly'nun burada bir *bulaşmadan* bahsetmesi gerekirdi ve *bulaşmanın* unsurları da şöyle olmalıydı: -Ur ettirgenlik eki ile bu eki alan *art-ur-* gibi biçimlerin *ar-tur-* şeklinde hecelenmesiyle oluşan "tur" ögesi *bulaşan şekiller*; -Dİr/-DUr ettirgenlik eki ise *bulaşma şekil*.

/ş/ Ünsüzüyle Biten Kelimeler ile -Ar İsimden İsim Yapma (Üleştirme) Ekinin Karışması

Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)'nde Zeynep Korkmaz -şAr üleştirme ekini şöyle izah etmektedir:

7 Araştırmacıların çoğu -DXr ekinin -(X)t + (X)r şeklinde iki morfemden oluştuğu düşüncesindedirler (Zajaczkowski 1935: 122, Kononov 1960: 194, Kormuşin 1968: 8). Kuznetsov ise bu eki tur- "dur-" fiiline bağlamaktadır: -tur- (< -tur-) (ettirgen çatı) < tur- "dur-" (Kuznetsov 1997: 248).

“+Ar eki, asıl sayılardan üleştirme sıfatları türeten bir ektir. Asıl sayı adı niteliğindeki bütün sayılara gelebilir: *birer* (elma), *üçer* (önlük), *dokuzar*, *onar*, *on beşer*, *yüzer*, *biner* gibi. *beşer* kelimesindeki hece bölünmesinde +şer biçimine girmiş ve bir istisna olarak ünlü ile sonuçlanan sayı adlarına +şer olarak gelmiştir⁸: *ikişer* (kilo), *altışar* (kişi), *yedişer*, *on ikişer*, *yirmişer*, *otuz altışar*, *ellişer* vb. *yarımşar* kelimesinde de ek, bir ünsüzden sonraya da gelmiştir” (Korkmaz 2009: 35).

Türkçede üleştirme sayı sıfatları yapan ek -Ar’dır. Korkmaz’a göre -şAr biçimi yanlış hece bölünmesi ile ortaya çıkmıştır. Buna göre, -Ar eki ile bu ekin getirildiği *be-şer*deki “şer” ögesi *bulaşan şekiller*; -şAr üleştirme eki ise *bulaşma şekildir*.

/s/ Ünsüzüyle Biten Kelimeler ile -I/-U İyelik Üçüncü Teklik Şahıs Ekinin Karışması

-sI/-sU iyelik üçüncü teklik şahıs ekiyle ilgili olarak Muharrem Ergin, gramerinde şu izahı yapmaktadır:

“(…) Teklik üçüncü şahıs iyelik eki konsonantla biten kelimeler için -I, -U; *su* ve *ne* hariç, vokalle bitenler için -sI, -sU’dur. Aslında bu şahıs iyelik ekinin -I olduğu ve bu -I’nın /s/’yi ve /s/ ile biten bir kelimenin sonundan **yanlış bir hece bölünmesi** neticesinde alarak eke karıştığı anlaşılmaktadır⁹. Fakat bu, Türkçenin bilinmeyen devirlerinde olmuş, bilinen devirlerde başlangıçtan beri -I ve -sI yan yana kullanılagelmiştir” (Ergin 2009: 223).

Ergin’e göre -I/-U iyelik üçüncü teklik şahıs ekleridir. -I/-U, /s/’yi /s/ ile biten bir kelimedenden yanlış hece bölünmesi sonucunda almış ve böylelikle -sI/-sU biçimleri ortaya çıkmıştır. Ergin’in burada izahını *bulaşma* terimiyle isimlendirmesi gerekirdi. *Bulaşmada* (iyelik üçüncü teklik şahıs eki -I/-U) ile (sonu /s/ ünsüzü ile biten kelime + iyelik üçüncü teklik şahıs eki -I/-U) almış biçimler *bulaşan şekiller*; -sI/-sU iyelik üçüncü teklik şahıs eki ise *bulaşma şekil* olarak değerlendirilebilir.

8 Birçok araştırmacı -şAr ekinin yanlış ayrıştırım sebebiyle ve *beş-er*’in etkisiyle ortaya çıktığını ifade etmektedirler (Samoyloviç 1916: 50, Bang 1918: 526, Kononov 1954: 278, Räsänen 1957: 87, Şerbak 1977: 154, Tekin 2003: 136, Ergin 2009: 170, Banguoğlu 1995: 355). Ekin yapısıyla ilgili diğer görüşler şöyledir: Tenişev, üleştirme sayılarından +*ş, +*r, +*I eklerinin çokluk, +Ar ekinin ise topluluk bildiren ek olduğu görüşündedir (Tenişev 1988: 195). Kononov, -şAr ekinin -iş- (isimden fiil yapma eki) + -ar (geniş zaman eki) eki (Kononov 1954: 279), Kuznetsov ise -(ş)ar (üleştirme sayıları) < sa- “say-“ + -yu (ulaç) (Kuznetsov 1997: 248) şeklinde izah etmektedir.

9 Doerfer’e göre 3. kişi iyelik eki aslında yalnızca -I’dır. Bu ekin -I türü, /s/ ve /z/ ile biten isimlere eklenmesi ve ikiz /s/ ünsüzünün daha sonra tekleşmesi ile ortaya çıkmıştır: *kes-si “parçası” > kes-i, *köz-si “gözü” > köz-i (Doerfer 1976: 42). Ramstedt ve Pritsak /s/ foneminin Moğolcada ünlü ile biten isimlere eklenen çokluk eki (*eme-s* “kadınlar, dişiler”) -s ile aynı ek olduğunu düşünmektedir (Ramstedt 1952: 69, Pritsak 1957, 140-143). Menges’e göre 3. kişi iyelik eki -sI, -I’nın bir türe olmayıp tümüyle ayrı bir ektir. Buradaki /s/ fonemi kaynaştırma sesi değil, belki de çok eski bir işaret zamirinin ön sesidir ve Ural dillerinde yaşayan 3. kişi zamiri ile aynıdır (ör. Fince *hen* “o” < *sen) (Menges 1968: 114). Talat Tekin, 3. kişi iyelik ekini Ana Altay dilindeki 3. kişi zamiri *in*’e bağlamaktadır. Tekin, 3. kişi iyelik ekinden sonra gelen /s/ foneminin heceleme ya da yanlış çözüm sonucu eke dâhil olduğunu ise şöyle izah etmektedir: “Moğolcada ünlü ile biten akrabalık adlarına eklenen çokluk eki ‘-s’ (*aga-s* ‘ağabeyler’, *yeke-s* ‘büyükler’, *eme-s* ‘kadınlar, dişiler’ vb.) çok eski dönemde Türkçede de var olmuş olabilir: *ini-s* ‘erkek kardeşler’, *eçi-s* ‘ağabeyler’, *eke-s* ‘ablalar’ vb. Çokluk ya da topluluk eki almış bu gibi isimlere 3. kişi iyelik eki eklenince heceleme sonucu ‘-s’ morfemi eke dâhil edilmiş olabilir: *inis-i* > *ini-si*, *eçis-i* > *eçi-si*, *ekes-i* > *eke-si* vb. İşte bu düşüncelerle, 3. kişi iyelik ekinden önce türeyen /s/ morfeminin, aslında, Moğolcada olduğu gibi, Ana Türkçede de mevcut olan fakat daha sonra kullanıştan düşen çokluk eki ‘-s’ nin kalıntısı olduğu görüşündeyiz” (Tekin 2013: 118-121). Görüldüğü gibi Tekin, 3. kişi iyelik ekinden önce türeyen /s/ foneminin, aslında, Moğolcada olduğu gibi, Ana Türkçede de mevcut olan fakat daha sonra kullanıştan düşen çokluk eki ‘-s’ nin kalıntısı olduğunu düşünmektedir. Bazı araştırmacılar ise iyelik eklerinin şahıs zamirlerinden ortaya çıktığını düşünmektedirler (Eker, 2002: 281, Karaağaç 2012: 327, Şerbak, 1977: 79).

-n/ Ünsüzüyle Biten Kelimeler ile -In/-Un İlgili Hâli Ekinin Karışması

Türk Dil Bilgisi’nde yanlış hece bölünmesi ile izah edilen eklerden biri de -nIn/-nUn ilgili hâlidir. Muharrem Ergin, aslında ekin sadece ünlüyle başlayan şekillerinin bulunduğu, ünsüzle başlayan şekillerindeki n’yi ekin, **hece bölünmesi** neticesinde zamirlerden aldığı (*me-niñ, se-niñ* örneklerinde olduğu gibi) ifade etmektedir¹⁰ (Ergin 2005: 230).

Ergin, aslında burada farkında olmadan konuyu *bulaşma* ile izah etmekte, fakat adını koymamaktadır. Ergin’in izahının adını *bulaşma* (*contamination*) olarak koyması beklenirdi. Buna göre, -İñ ekiyle bu ekin getirildiği *me-niñ, se-niñ* gibi biçimlerdeki “niñ” ögesi *bulaşan şekiller*, -nİñ/-nUñ ilgili hâli eki ise *bulaşma* şekildir.

Sonuç

Türk gramerinde yeterli derecede ele alınıp incelenmeyen *bulaşma* (*contamination*), bazı kaynaklarda *örnekseme* ile karıştırılmaktadır. *Bulaşma* (*contamination*) ile *örnekseme* (*anology*) birbirinden farklı kavramlardır.

Makalede yukarıda ele alınan ve araştırmacıların “karışma, karıştırılma, yanlış hece bölünmesi, yanlış çözümleme” gibi ifadelerle açıkladığı eklerin *bulaşma* (*contamination*) neticesinde oluştuğundan söz edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Konuyla ilgili sınırlı sayıdaki bilimsel yayında çoğunlukla kelime düzeyinde ele alınan *bulaşma* (*contamination*), yalnız kelime değil ekler bağlamında da dil bilginlerince işlenmeli ve başka örnekler de ortaya konmak suretiyle konu tüm yönleriyle incelenmelidir.

Kaynakça

- BANG, Willie (1918). “Beiträge zur türkischen Wortforschung”, *Turan*, No: 9/10, s. 516-540.
- BANG, Willie (1923). “Das negative Verbum der Turksprachen”, *SPAW*, S. XVII, Berlin, s. 114-131.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BASKAKOV, Nikolay A. (1953). “Voprosu o Proişhojdenii Uslovnoy Formı na -sa/-se v Tyurkskih Yazıkah”, *Akademiku V. A. Gordlevskomu k Yego 75-letiyu Sbornik statey*, Moskova, s. 35-63.
- BAZIN, Louis (1979). “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 15-29.
- BENZING, Johannes (1952). “Der Aorist im Türkischen”, *UJb* 24, 1-2, s. 130-132.
- BROCKELMANN, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatur-Sprachen Mittelelasiens*, Leiden: E. J. Brill.
- CLAUSON, Sir Gerard, (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, London: Oxford at the Clarendon Press.

10 Ekin yapısıyla ilgili başka görüşler şu şekildedir: Radloff ve Kononov: -n (zahir menşeli ek) + -(I)n (iyelik anlamındaki ek) (Radloff 1897: 61, Kononov 1980: 161); Kuznetsov: -nın (ilgi hâli) < nen “mal” (Kuznetsov 1997: 248); Doerfer: -(n)İğ < -g (belirtme hâli) + -n (iyelikten sonra gelen belirtme hâli) Ör. *biziñ “bizim” < biz-in-g* (Doyerfer 1993: 147-148); Ramstedt, Poppe: -İğ/-İğ < Genel Altaıca *-(n) (ilgi hâli eki) (Ramstedt 1952: 25, Poppe 1955: 187). Talat Tekin, Ramstedt’e katıldığını ve ilgi hâli ekinin aslının -(I)n olduğunu söyler. *qayan-İğ-İn sab-i-n* “senin kağanının sözleri” (KT S 9). Tekin’e göre bu örnekte olduğu gibi ilgi hâli ekinin en eski aslı şekli Orhon Türkçesindeki gibi en azından ikinci kişi iyelik ekinden sonra hâlâ korunmaktaydı (Tekin 2013: 159).

- DOERFER, Gerhard (1976). "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", *TDAY Belleten 1975-1976*, Ankara, s. 1-59.
- DOERFER, Gerhard (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- EKER, Süer (2002). *Çağdaş Türk Dili*, İstanbul: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2015). "Oğuz Adının Etimolojisi", *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, s. 15-20.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Dağıtım.
- GADJIYEVA, Ninel Z. (1973). *Osnovniye Puti Razvitiya Sintaksiçeskoj Strukturi Tyurkskih Yazıkov*, Moskova: Nauka.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAMILTON, James R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Hikâyesi* (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KONONOV, Andrey N. (1954). "Tyurkskiye Etimologii", *Uçeniyeye Zapiski LGU*, No: 179/4, s. 268-280.
- KONONOV, Andrey N. (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskova-Leningrad.
- KONONOV, Andrey N. (1980). *Grammatika Yazıka Türkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vekov*. Leningrad.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞIN, Igor V. (1968). *Kategoriya Kauzativnosti v Altayskih Yazıkah*, Leningrad: AKD.
- KUZNETSOV, Petro İ. (1997). "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair", *TDAY Belleten 1995*, Ankara, s. 193-262.
- MELIORANSKIY, Platon M. (1990). "Pamyatnik v chest' Kyul-Tegina", *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arkheologicheskogo Obschestva*, T. XII, Vol. II-III, St. Petersburg, s. 1-140.
- MENGES, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ÖNER, Mustafa (1999). "-matı Gerindiumu Hakkında", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996 Bildiriler Kitabı*, Ankara, s. 833-840.
- ÖNER, Mustafa (2010). "Türkçede Fransızca Örneksime ile Yaratılan Sözcükler", *Türk Dili*, S. 708, Ankara, s. 483-491.
- POPPE, Nicholas (1955). *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- PRITSAK, Omeljan (1957). "Tschuwaschische Pluralsuffixe", *Studia Altaica*, Wiesbaden, s. 137-155.
- RADLOFF, Wilhelm (1897). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg: l'Académie imp. des sciences.
- RAMSTEDT, Gustaf J. (1946). "Zum türkischen Konditional", *Finnisch Uigurische Forschungen*, S. XXIX/1-3, s. 120-126.

- RAMSTEDT, Gustaf J. (1952). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, Lautlehre*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RÄSÄNEN, Martti, (1957). *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia Fennica.
- SAMOYLOVIÇ, Aleksandr N. (1916). *Opit Kratkoy Krımsko-Tatarskoy Grammatiki*, St. Petersburg.
- SWIFT, Lloyd B. (1963). *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University Publication.
- ŞÇERBAK, Aleksandr M. (1977). *Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov*, Leningrad: Nauka.
- TEKİN, Şinasi (2001). *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). "Türkçe /ş/, Çuvaşça /s/ ve Moğolca /ç/", *Makaleler I: Altayistik* (Haz. Emine YILMAZ ve Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 235-240.
- TEKİN, Talat (2010). "-mAtl(n) Gerundiumu Üzerine" (Çev. Ümit Özgür DEMİRCİ), *Dil Araştırmaları*, S. 6, s. 203-210.
- TEKİN, Talat (2013). "Türkçe İlgî Hâli Ekinin Kökeni Üzerine" (Çev. Gökçen BİLGİN), *Dil Araştırmaları*, S. 13, s. 157-162.
- TENİŞEV, Edhem R. (1988). *Sravnitel'no-Istoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfologiya*, Moskova: Nauka.
- THOMSEN, Vilhelm (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors: Mémoires de la Société Finno-ougrienne.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU (1949). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2009). "Aynışmış Kelimeler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 4/4, s. 968-977.
- ÜÇÖK, Necip (2004). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2011). "Türk Dilinde Kişi Eklerinin Tarihsel Gelişimi ve Değişimi", 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara, s. 1953-1966.
- YAYLAGÜL, Özen (2002). *Türk Dilinde -sA(r)'lı Kuruluşlar* (Doktora Tezi), Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1935). *Sufiksy İmienne i Czasownikowe w Jezyku Zachodnio-karaimskim*, Krakow: Nakładem Polskiej Akademji Umiejetności.

GEORGIUS DE HUNGARIA’NIN GOTİK HARFLERE AKTARDIĞI İKİ YUNUS EMRE ŞİİRİ (1480/1481) ÜZERİNE NOTLAR*

*Some Notes on Two Yunus Emre Verses (1480/1481) Transformed
into Gothic Letters by Georgius de Hungaria*

Ömer YAĞMUR**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 79-93

Öz: Georgius de Hungaria 1438-1458 yılları arasında savaş esiri olarak Anadolu’da bulundu. Anadolu’da geçirdiği yirmi yıllık gözlemlerini Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum adlı kitabında toplamıştır. Kitabının sonunda Gotik harflerle Yunus Emre Divânında tespit edilemeyen iki manzume bulunmaktadır. İlk olarak 1901’de Karl Foy tarafından ilim âlemine tanıtılan şiirler sonraki yıllarda bazı Türkologlar tarafından yeniden ele alınmıştır. Buna rağmen şiirler hâlâ yeni bakış açılarıyla yorumlanmaya muhtaç görünmektedir. Bu yazıda ise sözü edilen şiirlerdeki bazı kelimelerin fonetik kodlarına dikkat çekilerek birkaç kelime için yeni okuma önerileri getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, şiir, Georgius de Hungaria, Transkripsiyon metinleri, Karamanlıca.

Abstract: Georgius de Hungaria was in Anadolu as a captive between 1438 and 1458. He compiled a book entitled Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum which contains his twenty years observation about Ottoman-Turks. Two Yunus verses appear at the end of the book which could not found in Yunus Emre’s Divân. The verses were introduced to the science society by Karl Foy in 1901 after then the poems were reinterpreted by some Turcologists. Nevertheless, the verses still seem needy to be interpreted with new approaches. This study, drawing attention to the phonetic codes of some words in the mentioned verses, offers a new reading suggestion for some words.

Keywords: Yunus Emre, verse, Georgius de Hungaria, Transkriptionstext, Karamanlidika.

Giriş

1437 yılında Romain Sigismund ardında bir varis bırakmadan ölünce yeni kralın kim olacağı konusunda Almanlar ve Macarlar arasında büyük bir kavga patlak vermişti

* Bu makale, aynı isimle Erciyes Üniversitesi tarafından 31 Ocak-02 Şubat 2018 tarihlerinde düzenlenen 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunduğum bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Dr., Abant-İzzet Baysal Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bolu/TÜRKİYE. omeryagmur@gmail.com. Gönderim Tarihi: 19.03.2018 / Kabul Tarihi: 10.05.2018

(György 2009: 27). Bu karışıklığı fırsat bilen Osmanlılar büyük bir orduyla¹ ertesi yıl II. Murat'ın komutasında Erdel üzerine sefere çıktılar (İnalçık 2009: 27; György 2009: 27). 1438 yılının yaz aylarında on beş on altı yaşlarında olan Georgius (György) ile Türklerin yolu Georgius'un eğitim için henüz bir yıl önce geldiği Schebesch² kalesinde keşişti. Kale, 1435-1447 yılları arasında hüküm süren Şeytan lakaplı Eflak Prensi II. Vlad Drakul'un³ şehir halkıyla kurduğu dostane ilişkiler sayesinde kendilerine herhangi bir maddi ya da manevi zarar verilmeyeceği teminatı ile çatışma yaşanmadan⁴ alındı. Öte yandan, Georgius'un da aralarında bulunduğu az sayıda insanla birlikte eski derebeyleri ve bölgenin bazı ileri gelenleri teslim olmayıp bir kuleye tahkimat kurarak Türklerle çarpışmayı tercih etti. Dik ve sarp bir yerde bulunan bu kuleyi almak Osmanlı askerleri için başta biraz zorluk çıkarsa da Georgius'un yazdıklarına göre Türkler buna kısa sürede çözüm bulmuş görünüyorlar:

“... kimileri çarpışmaya devam ederken ötekiler dağılıp çalı çırpı ve odun toplayıp bunları kulenin etrafında yığmaya başlamışlardı. Odun yığını neredeyse kulenin boyuna ulaşmıştı. Ardından buraları ateşe verdiler ve bizi fırındaki ekmekler gibi pişirmeye başladılar.” (György 2009: 29-30).

Bu çarpışma sırasında sağ ele geçirilen Georgius'un Türkler elindeki esirlik macerası böylece başlamış oluyordu. Kendisinin ifadesine göre Türkler arasındaki esareti Anadolu'dan kaçtığı 1458'e kadar yirmi iki yıl sürmüştür.⁵

Bu yirmi iki yıl süresince çiftçilik ve çobanlıkla uğraşan Georgius'un anlattığı olaylara göre onun Edirne'de köle taciri tarafından ilk kez satıldıktan sonra Bergama, Bursa ve Sakız adasında bulunduğunu biliyoruz (György 2009: 96, 97, 124). Hatıralarına coğrafi bir sınır çizmek gerekirse onun 'Uşak-Bursa hattının batısı ile Ankara arasında bir yerde, muhtemelen Eskişehir-Kütahya taraflarında yaşadığı' tahmin edilebilir (Özcan 2013:112).

Georgius, Türklerin dinî ve sosyal hayatına ilgilidir. Kalenderî dervişleri ile yakın temasta bulunmakla birlikte namaz, semah gibi dini ritüelleri yakından izlemiş olması ve Seyid Gazi, Hacı Bektaş-ı Veli, Âşık Paşa, Elvan Paşa, Şeyh Paşa gibi din büyüklerinden bahsetmesi onun Osmanlı dinî hayatıyla ne kadar iç içe olduğunu gösteriyor.⁶ Esirliği süresince Hristiyanlık ve İslamiyet inancı arasında sıkça gidip geldiğini görüyoruz:

“Hatta Hristiyanlık inancımı ciddi olarak sorgulamaya başlamıştım; Tanrı'nın inayeti ve bağışlayıcılığı olmasaydı, Tanrım beni koruyup esirgemeseydi belki de ben de alçakça bir biçimde dinimden, imanımdan dönecektim.” (György 2009: 24).

1 Georgius (György) 'söylentilere göre' gelen ordunun 300.000'den fazla süvari olduğunu telaffuz ediyor. Ordunun sayıca üstünlüğüne vurgu yapılmak istenilmiş olmalı.

2 Georgius bu bölgeye Macarların Schebesch, Almanların ise Muelenbag adını verdiklerini belirtiyor (György 'Schnapp' 2009: 28). Bu bölge kitabın yazıldığı tarihlerde Macaristan sınırları içerisindeyken, bugün Romanya'dadır.

3 Eflak voyvodası *Kazıklı Voyvoda* lakablı III. Drakula'nın babası (György 'Schnapp' 2009: 28).

4 Bu görüşmeler genelde Osmanlı ordusunun yedek kuvvetlerinde yer alan Hristiyan birlikler içerisinden seçilen bir ara bulucu tarafından yürütülüyordu (György 'Schnapp' 2009: 28).

5 Georgius, Osmanlı elindeki esirlik süresini 1436-1458 yılları olarak veriyor (György 2009: 30); fakat II. Murat'ın Erdel seferi 1438 yılındadır. Dolayısıyla eğer Anadolu'dan kaçış tarihi doğru ise Türkler arasında ancak yirmi yıl geçirmiş olmalıdır.

6 Georgius'un Osmanlı hayatındaki dinî yaşayış ile ilgili gözlemleri için (Özcan 2013)'e müracaat edilebilir.

“Edirne’de beni ilk köle tacirimden satın aldıktan sonra, Bergama’daki bir çiftçiye sattılar. Bu çiftçinin bana olan gaddarlığı, beni kaçıp kurtulmak konusunda türlü yollar düşünmeye itti. Hatta bu adamın kötülüğü nedeniyle çok çabuk İslam inancından dönmüş ve İsa’ya olan inancım kuvvetlenmişti.” (György 2009: 97).

“...mezmurları ve duaları ihmal etmeye başladım. Türklerin dualarını ezberlemeye ve ibadetlerini izlemeye koyuldum. Esaretimin beni zorunlu kıldığı hizmetler elverdiğince gece ya da gündüz ibadetlerini izlemeye ve anlamaya çalıştım.” (György 2009: 98).

Georgius, son efendisi ile bir özgürlük sözleşmesi yapar (György ‘Schnapp’ 2009: 13). Buna göre Anadolu’daki son zamanlarını özgür olarak geçiren Georgius, kendisini ‘oğlu’ gibi seven bu son efendinin yanında herhangi bir esirden daha fazla değer görür. Bu dönemde muhtemelen İslam inancında olan Georgius’a, önemli imamlardan biri yüksek bir ücret karşılığında kendi camisinde görev verir. Vaazlarını dinleyen komşularından başka, ‘bilgeligi ve tecrübesi’ sayesinde diğer yerlerden insanlar da vaazlarını dinlemek için gelirler. Din ve tasavvuf hakkında öyle bilgisi vardır ki halk önünde vaaz veren birçok imam vaaz vermeyi kendisinden öğrenmiştir:

“Hatta son derece yabancı ve sapkın külliyatları konusunda belli bir bilgiye sahip oldum; bunun sonucunda da en önemli imamlardan biri kendi camisinde bana görev verdi, yüksek bir maaş bağladı, çünkü ona göre bu görevi yerine getirmeye yeterli ve uygundum. (...) Bu bilgelik tecrübe öyle bir noktaya ulaştı ki, toplantılarda sözlerimi dinleyen komşular dışında, başka yerlerden insanlar da vaazlarımı dinlemek için gelir oldular. Halk önünde vaaz eden pek çok imam vaaz etmeyi benden öğrendiler. Efendim tarafından öyle sevildim ki, diğerleriyle konuşurken sık sık beni oğlu gibi hatta ondan da fazla sevdiğini söylediğini duydum. Hatta özgürlüğüme kavuştuktan sonra, olabilecek tüm yolları deneyerek beni vaatler ve dualarla yanında tutmaya kalktı. Ama bilgiye susamış olduğumu bildiğinden ve ‘şimdi gidip eksiklerimi tamamlayacağım ve sonra geri geleceğim bahanesine’ inanıp aldandığından sonunda beni serbest bıraktı. Tüm aileyi üzüntü içinde bırakmıştım. En kısa sürede geri döneceğime dair, Tanrı ve Muhammed’in üzerine yemin ettirdi bana. Belki de hâlâ bir gün eğitimimi tamamlayıp geri dönmemi bekliyordur, böylece her şeyden çok görmeyi istediği şeyin gerçekleştiğini görüp çifte sevinç yaşayabilecektir: Hocalığa yükselişim ve arzusunun gerçekleşmesi.” (György 2009: 144).

Son efendisi, dinî bilgilerini artırması ve sonunda gerçek bir din âlimi olabilmesi için -bir daha dönmek niyetiyle ayrılan- Georgius’un gitmesine izin verir. Bu kısa süreli din değiştirimin yanı sıra, Klockow onun muhtemelen bir Türk kızı ile evlendiğini de belirtir (Coşan 2009: 200). Bu kaçıştan sonraki yıllar için ise kendisi hakkında bilgimiz bulunmuyor. Ancak, Anadolu serüveninden sonra Dominiken tarikatına⁷ mensup bir rahip olan (Williams 1991: 4) Georgius’un yolculuğunun son durağı Roma’dır. Burada Papa IV. Sixtus’un (1471-1484) tercümanı olarak görev almış (Özcan 2013: 112); 3 Temmuz 1502’de Roma’da ölmüştür (Klockow 1994: 14). Cesedi, Piazza della Minerva’da ünlü Pantheon Tapınağı’nın bir arka sokağında bulunan S.

7 Dominiken tarikatı 13. yy.’da Aziz Dominik tarafından kurulmuş, yoksulluğu ve Hıristiyanlığın yayılmasını temel amaç edinen bir Katolik tarikattır. Tarikata bağlı olan ve genellikle *friar* denilen keşişler, manastırlarda yerleşik veya gezgin misyonerler olarak Hıristiyanlığın yayılmasında aktif rol oynamışlardır (Gündüz 2005: 195).

Maria sopra Minerva (Basilica Sanctae Mariae supra Minervam) kilisesinde üç gün sergilendikten sonra yine aynı kilise içerisinde erken dönem Rönesans ressamlarından olan Fra Angelico'nun (Joannes de Foessulis) yanına defnedilmiştir (Palmer 1951: 48). Fra Angelico'nun mezarı bugün görülebilmesine rağmen, Georgius'un mezarı ise belli değildir.

Yukarıda zikredilen bilgilerin büyük bir kısmını onun Osmanlılarla birlikte geçirdiği yirmi yılını anlattığı *Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum* (Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine) adlı kitabından öğreniyoruz.⁸ Kitabın ilk baskısı 1480 yılında Urach'da; daha temiz ve okunaklı ikinci baskı ise 1481 yılında Roma'da yapılmıştır. Avrupalıların Osmanlı Türkleri hakkında önemli başvuru kaynaklarından biri olan eserin 1480-1550 yılları arasında birçok Latin; 1530-31 yılları arasında ise Almanca versiyonları basılmıştır (Palmer 1951: 44). Kitabın Avrupalı entelektüellerin dikkatini çekmesi ise ancak Martin Luther'in 1530 yılında ön sözünü kendisinin kaleme alarak yaptığı baskıyla mümkün oldu (Özcan 2013: 112). Luther, kitaptan hareketle, eserdeki Türklerin dinî tutumları ve âdetleri hakkındaki olumlu açıklamaları Roma Katolik Kilisesine karşı bir nevi polemik malzemesi olarak kullanıyordu (Williams 1991: 4). *Tractatus*, Türkler hakkında verdiği bilgiler sebebiyle o derece dikkat çekmişti ki Türklere tutsak düşmüş Alman asıllı Johannes Schiltberger'in yazdığı ünlü *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427*⁹ adlı eserden sonra bu türde Avrupa en çok basımı yapılan ikinci kitap olmuştur (Coşan 2009: 198).

Tractatus'ta Bulunan İki Yunus Emre Şiiri

Kitabın bir Avrupalının gözünden Osmanlı sosyal hayatı hakkında verdiği bilgiler kadar önemli olan bir yanı da *Tractatus*'un sonunda Latince yorumlarıyla birlikte verilen Gotik harflerle basılmış iki Yunus (Yonus¹⁰) Emre şiiridir. Bu şiirlerin dönemin halk söyleyişiyle verilmesinin yanı sıra (=Isti sunt duo sermones in vulgari Turchorum), Yunus Emre divanında tespit edemediğimiz iki manzumenin gün yüzüne çıkması açısından da *Tractatus* önem arz etmektedir.¹¹ Georgius'un yaşadığı bölgeler dikkate alınarak, bu şiirler modern ağız sınıflandırmalarına göre bugün Batı

8 Joël Schnapp'ın Latince Fransızca *Georges De Hongrie - Des Turcs: Traité sur les moeurs, les coutumes et la perfidie des Turcs* adıyla 2003 yılında aktarılan eser Lale Aslan Özcan tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Macaristanlı György - Türkler: Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine bir inceleme*, İstanbul 2009. Eser üzerine yapılan diğer bir monografik inceleme için ise bkz. Reinhold Klockow, *Georgius De Hungarica – Tractatus De Moribus Conditionibus Et Nequicia Turcorum*, Böhlau, Köln: Weimar, Wien, 1994. Ayrıca *Tractatus* üzerine yapılan şu doktora tezine de bakılabilir: Stephen Christopher Williams, *Cronica der Turkey, Sebastian Frank's Translation of the Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum by Georgius Hungaria*, The University of Leeds, Department of German Language and Literature, 1991.

9 Kitap, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)* adıyla (birinci basım) 1995 yılında Turgut Akpınar tarafından Türkçeye aktarılmıştır.

10 Bu iki şiirde geçen 'Yonus' kelimesi de konu edinerek Yunus Emre'nin adının *Yunus* mu *Yonus* mu olduğu Tezcan (2012)'de tartışılmıştır.

11 "Foy, gotik harflerle kaydedilmiş bu şiirlerin Yunus Emre'ye ait olduğundan şüphe etmişse de o dönemin öteki önemli Alman Türkologları olan Johannes Mordtmann (1852-1932) ve Martin Hartmann (1851-1918) bunların Yunus Emre'nin şiirleri olduğu noktasında görüş birliği içerisindeydiler. Köprülü de bu şiirlerin Yunus Emre'ye ait olduğunu kabul etmiştir." (Tezcan 2012: 127).

Anadolu ağzlarının birinci alt grubuna (bkz. Karahan 1996: 116) dâhil edilebilir.¹² Şiirler üzerine bugüne kadar bir hayli okuma denemesi yapılmıştır. İlk olarak 1901 ve 1902 yıllarında yazılan iki makale ile manzumeleri ilim âlemine Karl Foy tanıtmıştır. Köprülü (1919), Tekin (1987), Tietze (1989), Stein (1995/96) ve Merhan (2016) gibi araştırmacılar tarafından iki manzume tekrar tekrar yorumlanmış, baskıdan kaynaklanan yanlışlıklar çözülmeye çalışılmış, zaman zaman aynı kelime için farklı okuyuşlar önerilmiştir. Tekin'in okuma denemesine karşılık yazdığı makalede Tietze bu konuda her açıdan son sözün söylendiği kanısında değildir (Tietze 1989: 409). Bu yazımda, şiirde geçen (I.1) *Ruenelit*; (I.2) *girm*; (II.1) *Olim endeftherczin bofth*; (II.9) *atli atila, ioltafth, haltafth* kelimeleri ile ilgili benim de önerilerim olacaktır.

Aşağıda orijinal imlaları ile verilen metinler *Tractatus*'un 1481 Roma baskısı 34b sayfasından aktarılmıştır:

Orijinal Metin I ¹³:

Caffil olma athf goefingi. halınga bak oeleni gore.
 Ruenelit itma doennede. yafuclerungdeleni goer.
 Nitftheler yatir duessuebeni. gir nulan tfttheyan ueffuebeni
 Czuemuekleri tfalfabeni. tfttherrybeni olani guer.
 Kym ach iduep kilir zari kuenethdur ellinde uuari.
 Gutfthmifth yatir kari giri myzkynueri guueleni goer
 Czorma hallynkymczene. uuarma yeramanczine
 Kymczini goefdeczini uulsub gyeni iulani goer.
 Hane mehenimet muftafa. huekym itti kaftan kaffa
 Doenne kyme kildi baffa. aldaniben galani goer.
 Aldanma maladuuara kulukeyla haka yar
 Seuigile bile uuara. baki iofafth olani goer.
 Yonus bii czulleri tfattar. halka moriffet fatar
 Gendiczi ne hadar duttar czoledigi ialani goer.

Orijinal Metin II:

Janar itfchim goner ofım bon oelim angitftac
 Olim endeftherczin hofth. uululara danitfthag
 Oliczeris belli bean. gılli itfthimis olor ean.
 Tenefthir uftine konp. halk vnginde iuunitfthad
 Hitfch bilmeczem ben nitge idem. hãke ianna czaffaridem
 Yaccallis don geemgidem. bafchfis atta binnitftheg.
 Gelle banga kauum gardafth ola czimdegi ioltafth.
 Kim olaczar banga haltafth ben czinindo egalitfthag.
 Galam ben amalimla hernitgezii halimla

12 Foy ve Merhan'a göre şiirlerin dili 'Balkan Türkçesi özelliği göstermekte olup yer olarak Bosna'da konuşulmuş Türkçe olarak görülmektedir' (Merhan 2016: 86). Fakat Georgius'un anılarında bu bölgede yaşadığına dair bilgi bulunmuyor.

13 Metinlerin orijinal Urach ve Roma baskıları için (Tekin 1987) ve (Tietze 1989)'a bakılabilir.

Gide kauum guule guele. efden ianga donitftheg.
 Sanga aidirem ai paffa. nelergellic3or baffa
 Kiming icziden bagir piffche. kim fchraba kanitfthag.
 Yarrin cziaçzat gurla tfchumla galeik derle.
 Kime mir czeuuan berle. kiming icziden iamtftthag.
 Amal vuer vnda tftfoap amalfifa olor hedep.
 Schol hiffchia olmac3 hezzep. bunda azat olitfthag
 Yonus emdi kil iarak. vtanmeac3in dogri bak.
 Tfcumla galeik derle. atli atila czaiilitfchag.

Şiirlerin Transkripsiyon Sistemi¹⁴

- <c> = /k/ caffil (kafil < gāfil).
 <ch> = /h/ ach (aḥ > ah).
 <c3> = /s/ gendic3i (gendisi > kendisi).
 <e> = çoğunlukla /e/ gelle (gele); nadiren /i/ hāke (haⁿkı > hangi).
 <g> = /g/ gide (gide); /c/ nitge (nitce < nice); /y/ gir (yir > yer).
 <gy> = /y/ gyeni (yeni < yeḡ+i).
 <i> = /i/ bile (bile); /i/ aldaniben (aldanıben); /y/ ialani (yalanı).
 <ng> = /ŋ/ halinga (haliḡa > haline).
 <oe> = /ö/ goer (gör).
 <f> = iki ünlü arasında, /z/ yafuklerung (yazukleruḡ); /s/ muftafa (mustafa);
 nadiren, /ʃ/ uulfub (ulṣub < ulṣup).
 <fch> = /ʃ/ schol (şol).
 <ff> = /ʃ/ dueffuebeni (düşübeni); /s/ yaccaffis (yakasıs).
 <ffch> = /ʃ/ piffche (pişe).
 <fth> = /ʃ/ gardaḡth (gardaṣ > kardeş).
 <th> = /h/ kuenethdur (künehdur < günahdur).
 <thf> = /ç/ athf (aç).
 <tf> = /ç/ tfattar (çatar).
 <tfc> = /ç/ tfcumla (çumla < cümle).
 <tfch> = /ç/ hitfch (hiç).
 <tft> = /c/ angitftac (aḡıcaḡ < anıcak).
 <tftth> = /ç/ tfttheyan (çeyan < çıyan).
 <u> = /v/ uuarma (varma); /u/ duttar (dutar > tutar).
 <ue> = /ü/ huekym (hükim < hükm).
 <v> = /u/ vnginde (uḡinde < öḡinde).
 <y> = /y/ yonus (yonus > yunus); /i/ tftthuerrybeni (çürübeni).
 <3> = /z/ zari (zari < zārī).

14 Stein (1997)'de, Tractatus'ta geçen tüm Türkçe kelimelerin transkripsiyon sistemi incelenmiştir. Burada, Stein'den bağımsız olarak şiirleri inceleyerek kendi oluşturduğum transkripsiyon sistemi tablo hâlinde verilmiştir.

Şiirlerin Fonetik Rekonstrüksiyonu

Sekizli hece ölçüsüyle yazılan şiirlerde zaman zaman Osmanlı imlasının dışına çıkan kelimeler vardır. İkinci şiirde ise hece ölçüsünün bazen yedili bazen sekizli olduğunu görüyoruz. Bu ölçüler 'vulgarize' söyleyişlerin etkisiyle kulaktan kulağa aktarılarak bozulmuş olmalı. (*) işareti ile belirttiğim kelimeler baskıdan kaynaklandığını düşündüğüm yanlışlardır. Üst yazı (üst indis) ile orijinal baskıda bulunmayan, fakat söyleyişe dayalı olduğunu düşündüğüm ses olayları gösterilmektedir.¹⁵ Alt yazı (alt indis) ile orijinal baskıda bulunan fakat hece veznini bozan fazla yazımlar gösterilmiştir. Düzeltmelere rağmen II. metin, hece ölçüsü bakımından sorunludur.

Metin I:

1. Kafıl olma aç gözişi.
*Kürelit itma dönne.	Haliña bak öleni *gör.
Yazuklaruñ deleni gör.
2. Niçeler yatır düşüben, _ı
Sümükleri [=sünüklärü] ça ^ş şa ^ı ben _ı	Yır *yılan çıyan üşüben, _ı
Çürü ^ı ben _ı olanı gör.
3. Kim aḡ idüp kılır zari
Güçmiş yatır kari [=kara] yiri	Künehdür elinde vari
*Miskinneri güleni gör.
4. Sorma halin kimse ^{sine} .
Kim ? ^{sini} göfdesini	Varma *yaramaz ^{se} sine.
Ulşub yeni yulanı gör.
5. Hanı *Mehemmet Mustafa
Dönne kime kıldı bafa [=vefa]	Hükim itti Kaftan Kafa
Aldanıben galanı gör.
6. Aldanma mala davara.
Sevi-yile bile vara.	Kul'uk eyla Hak ^{ka} Yar ^a .
Baki yo ^{taş} olanı gör.
7. Yonus *bu süzleri çatar.
Gendisi ne hadar dutar.	Halka mo ^a rifet satar.
Sö ^v ledigi yalanı gör.

Metin II:

1. Yanar içim goner ozim
Olim *endeşesi n ^e *boş _ı	Bon [=ben] ölim ^{imi} anıçak.
Ululara danı ^{sı} çag.
2. Oliseriz belli be ^v an.
Teneşir ustine kon ^ı p	Gişl _ı içimiz olor e ^v an.
Halk unjinde *yu ^v u ^{nı} çag.
3. Hiç bilmesem ben *niç _e idem
Yakası don ge ^v em gidem	Ha ⁿ kı yana safar idem.
Başıs ata bini ^{sı} çeg.

15 Bunların bir kısmı için (Tekin 1987) ve (Stein 1995/96)'dan yararlandım.

4. Gele başa kavum gardaş
Kim olasar başa haldaş	Ola *sine degi ⁿ yoldaş.
Ben sinimde gali ^s içag.
5. Galam ben amalim ^l la.
Gide kavum güle güle	Her *nicesi halim ^l la.
Efden [=evden] yaña doni ^s içeg.
6. Saña aydirem ay paşa.
Kim _{in} isiden bağır pişe	Neler gelisor ^{dür} başa.
Kim şaraba kanı ^s içag.
7. Yarın si ^y asat gur ^u la.
Kime mir sa ^y van bir ^l le	Çumla gale ^y ik [=kalayık] der ^l le.
Kim _{in} isiden *yanı ^s içag.
8. Amal vür ^c unda ço ^ğ ab.
Şol *kişiya olmaz hezep	Amalsıza olor hedep.
Bundan azat olı ^s içag.
9. Yonus emdi ^{sen} kıl yarak.
Çumla gale ^y ik der ^l le	Utanmayasın doğrı bak.
Adlı adıla say ^l içag.

Notlar

1.1. Foy: *kütelik* (1901: 251; 1902: 252); Tekin: *kürelük* (1987: 372); Stein: *kütelik* (Stein 1995/96: 63).

Kelime, Urach ve Roma baskılarında *Ruenelit* biçimindedir. Foy'un 1902'deki ikinci yazısından Prof. Houtsma'nın elinde bulunan diğer nüshaya göre kelimenin ilk harfi *R* ile değil de *K* ile *Kuenelit* şeklinde okunmalıdır; bu nedenle, Houtsma'nın Foy'e kelimenin *günahlük* olarak okunmasının daha uygun olabileceğini belirttiğini öğreniyoruz (Foy 1902: 252). Aynı şekilde, Merhan'ın yayımladığı Frankfurt Üniversitesi Kütüphanesi (Goethe Universität Frankfurt am Main Universitätsbibliothek), Orta Çağ Yazma Eserleri (Mitterlalterliche Handschriften) Ms. lat. qu. 59 numaraya kayıtlı bir mecmuanın 17^a-17^b varakları arasında bulunan nüshada da kelimenin *Kuenelit* şeklinde olduğu görülüyor (Merhan 2016: 87, 88). Merhan'ın bildirdiğine göre, bu yazma Roma nüshasından kopya edilmiş (Merhan 2016: 84); fakat, ilginç bir şekilde şiiri kopya edenin yorumundan ya da hatasından dolayı Roma nüshasında *R* ile başlayan kelime burada el yazısı ile *K* şeklindedir.

Macar Georgius, *Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum* adlı kitabının son sayfalarında Türkçeye ve Türk tasavvufi şiirine hakimiyetini şu cümlelerle ifade eder:

“Dahası Türklerle o kadar yakın yaşamak zorunda kaldım ki kendi ana dilimi unuttum ve barbarların dilini mükemmel bir biçimde konuşmaya başladım.” (György 2009: 143-4)

“Sonrasında imamların geleneklerine, yaşayışlarına ve ayinlerine ayak uydurdum; bayramlarında, şölenlerinde ve vaazlarında okudukları tasavvuf şiirleri konusunda derin bilgi edindim. Bu şiirlerden büyük bir kısmını ezberlediğim gibi yazıya da geçirdim.” (György 2009: 144)

Türkçeyi ana dilini unutacak kadar iyi bildiğini ifade eden birinden döneminde, muhtemelen, çok meşhur olan ve kulaktan kulağa aktararak Anadolu coğrafyasına yayılmış tasavvufi bir şiiri yazıya geçirmede metni anlaşılmayacak dereceye getirecek hatalar beklenemez. Burada yazardan ziyade baskıdan ya da eseri baskıya hazırlayan kişiden kaynaklı bir hata aramak daha doğru görünüyor. Fakat akla yine de şu soru geliyor; kaynaklarda ölüm tarihi 3 Temmuz 1502 olarak verilen (Klockow 1994: 14) Macaristanlı Georgius 1480 Urach veya 1481 Roma baskılarında verilen Yunus ilahilerinde bugün problemlili gördüğümüz noktalara neden müdahale etmemiştir ya da bunlar birer yazım yanlışlığı değil, söyleyişin aynen yazıya aktarıldığı şekiller midir?

Tekin'in *küre+lik* okuyuşunun anlamca *gürelük* (küre 'çiftleşmek isteyen at, eşek' DS 3044; güre 'çiftleşmek isteyen kısarak, dişi eşek' DS 2234; gürelük 'I taşkınlık' DS 2235) ile ilgisi her ne kadar Tietze tarafından sorgulansa da (Tietze 1989: 410) *kürelük* (< gürelük) okuyuşunun anlam yönüyle metne daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü burada Tietze'nin iki kelime birbiriyle anlamca tamamen farklı diyerek gözden kaçırdığı şey, *gürelük* kelimesinin ikinci bir anlamının da *küre ~ güre* kelimeleriyle ilintili olarak 'II aşırı istek' (DS 2235) anlamına geliyor olmasıdır. Bu hem *küre ~ güre* kelimesinin Anadolu ağızlarındaki *k ~ g* nöbetleşmesini hem de anlamca metne uygunluğunu teyit ediyor. Öte yandan kelimeye Tarama Sözlüğünde de aynı anlamda tesadüf edilir: 'Türkiye ana gürelük ve buturluk ve taşkınlık tâbir olunur (TTS 722); tosunluk = gürelük, haşarılık (TTS 3832)'. Kayseri iline ait 1611-1626 yıllarına ait Şer'iyye Sicillerinde *gürelük*'in, belki zamanla bir anlam iyileşmesine uğrayarak¹⁶, kişi adı olarak kullanıldığını dahi görüyoruz: 'Gürelük veled-i Acar' (Anzerlioğlu 2009: 162).

Ruenelit (rūnelit ~ rūnelik) kelimesinin yorumlanmasında benim Tekin'den daha iyi bir önerim olmayacak. Foy ve Stein'in *kütülik ~ kütelik* okuyuşlarına ise daha ihtiyatlı yaklaşıyorum. Çünkü baskıda *n* ile *t* harflerinin karıştırılmış olma ihtimalini çok az buluyorum. Buna karşın Gotik harfle (belki Georgius'un el yazısından baskıya aktarmada) yazılıştaki *n* ve *r* harflerinin daha çok karışabileceğini düşünüyorum. Kelimede araştırmacıların ortak olduğu konu ise *-lit*'in aslında *-lik* eki olmasıdır. Bu da herhalde ikinci kelimedeki *t* harfi nedeniyle gerileyici tam benzeşme olarak izah edilebilir:

Kürelit itma < Kürelük itma.

Öte yandan, kelimenin doğru yazıldığını farz edersek kelimenin 'ar. *rawn ~ rün* = adversity, rigour, severity (John. 639); *rewn ~ rün* = şiddet; vehementia, seu adversitas (Men. 2389)' ile bir ilişkisinin kurulup kulumayacağı ise üzerinde düşünülmesi gereken bir düzeltme olarak not edilebilir.

I.2. Foy: *girm ilan çeyan üşşüben* (1901: 247; 1902: 247); Tekin: *girm ilan çeyan üşşübeni* (1987: 373); Stein: (*girm*) *ilan çeyan üşşübeni* (1995: 62).

Gotik harflerle yazılmış Yunus Emre şiirinde bu cümlelerin araştırmacılar tarafından hatalı okunduğu kanaatindeyim. Cümlelerin orijinal yazılışı hem Urach hem de Roma baskısında aynı şekilde: *gir nulan tſtheyan ueffuebeni* şeklindedir.

Georgius'un orijinal baskısında her iki Yunus ilahisi de *sekizli* hece ölçüsüyle yazılmıştır. Fakat aşağıdaki şiirin ilk iki cümlesi dokuzar, son iki cümlesi ise sekizer hecedir. Sorun da burada başlamaktadır.

16 Türkçede bunun ilginç örnekleri vardır: *yabız > yavuz* 'fena, kötü, perişan' anlamında iken 16. yüzyıldan sonra 'iyi, güzel, güçlü, çetin' anlamlarını kazanmıştır. Aynı şekilde *emgek > emek* 'acı, eziyet, zahmet' anlamlarında iken bir işin gerçekleşmesini sağlayan beden ve kafa gücünü anlatır duruma gelmiştir (Aksan 2006: 136).

Nitfheler yatir dueffuebeni.
Czuemuekleri tfaflabeni

Gir nulan tftheyen ueffuebeni.
Tftuerrybeni olani guer.

Foy 1901 ve 1902'deki makalelerinde cümleyi bir dereceye kadar doğru tahlil etmiştir:

girm ilan çeyan üşşüben = böcek yılan çıyan üşüşüp (1901: 247, 251; 1902: 247, 255).

Foy'un hece ölçüsünü tutturabilmek için *üşşüben* kelimesinde -UbAnI yerine zarf-filin -UbAn varyasyonunu kullanarak bir düzeltmeye gittiği görülüyor. Bu değişiklik anlamca şiiri etkilemediği gibi makul ve doğru bir düzeltmedir. Foy'un *yılan* ve (*çeyan* ~) *çıyan* okuyuşları da isabetlidir. Türkçe transkripsiyon metinlerinde <e> zaman zaman /ı/ sesini de karşılamaktadır: *alten* 'altın' (Yağmur 2016: 171). Fakat Foy'un bu okumada yaptığı fahiş hata *gir* kelimesini *girm* şeklinde düzeltip bu kelimeyi Farsça *kirm* (kirm, kırım = kırtçığáz, böcek, dūd, Men. 3925) ile ilişkilendirmesidir.

Tekin, orijinal metinde böyle bir yazım olmamasına rağmen, belki Foy'un okuyuşunu doğru kabul ederek, *girm* (Farsça, kirm) kelimesinin tamamen atılması; buna ilaveten birinci cümledeki *niçeler* okuyuşunda da çokluk ekinin çıkarılıp kelimenin *niçe* olarak düzeltilmesiyle hece ölçüsünün düzeltilebileceğini, yani şiirin;

Niçe yatur düşübeni, *ilan çayan üşübeni*
Sünükleri çağşabanı, çüriyüben ulanı gör.

şeklinde daha doğru olacağını belirtir (Tekin 1987: 371, 373). Tietze bu konuda Tekin'i haklı bularak '...herhalde kelimeyi kopya eden kişi, burayı yazarken gözü müteakip beyite kaymış, buradaki *giri*¹⁷ kelimesini kopya etmeye başlamış, farkına vardıktan sonra da böylece bırakmış ve daha sonra silmeyi unutmuştur.' görüşündedir (Tietze 1989: 411). Stein ise Tekin ve Tietze'nin fikirlerini ileri sürerek bu konudaki düşüncesini belirtmez (Stein 1995: 63).

Lakin bu okuyuşun hatalı olduğu ve *gir* ya da *girm* kelimesinin maalesef uzaktan yakından bu açıklamalarla bir ilgisi olmadığı kanaatindeyim. Öncelikle, Mohaç savaşında Türklere tutsak olup Anadolu'da dokuz yıl süreyle bulunmuş *Bartholomeo Georgieviz*'in 1553 tarihli *De Turcarum Moribus Epitome* adlı kitabında Latin harflerle verdiği şu Türkçe satırlara bakmak gerekiyor:

Bir Türk ve Hristiyan arasındaki konuşmadan:
T. Ne habar scizum girlerden?
H. Hits neste bilmezom tsaa dimege.
T. Gioldassum varmi tsumumle?
H. Ioch, Ialanuz, gheldum. (Yağmur 2016: 206)

Bir şiir:
Birechen bes on eiledum derdumi
Iarâdandan istemiscem iardumi
Terch eiledum zahmanumî gurdumi
Ne ileim ieniemezum glunglumî. (Yağmur 2016: 205).

17 Şiirde üç alt satır sonra geçen *kari giri* [kara yeri] kastediliyor.

Yukarı metinlerde geçen *girlerden* (yirlerden < yerlerden), *gioldassum* (yoldaşum), *gurdumi* (yurdum) kelimelerinden anlaşılacağı üzere bazı ünlülerin önünde bulunan <g> harfi bir imla yanlışı ya da yabancıların sorunlu telaffuzları değil bir yazım özelliği olmalıdır. Çünkü <g> harfi bu kelimelerde /y/ sesini vermektedir. Georgius ve Georgieviz'in hayatlarının belirli dönemlerinde Anadolu coğrafyasında bir süre bulduklarını göz önüne aldığımızda, her iki yazar da Türkçe kelimeleri Latinceye aktarırken Anadolu'da Türkçe yazmak için kullanılan, 16. yüzyıldan itibaren Karamanlidika¹⁸ (Karamanlıca) olarak da adlandırılmış, Rum alfabesinden etkilenmiş olmalı. Latin harfleriyle verdikleri Türkçe metinlerde bazı izlere bakılarak hem Georgius hem de Georgieviz'in doğrudan duyduklarını yazıya aktardıkları değil, örnek Türkçe metinleri aracı başka bir metinden Latin harflerine aktardıkları düşünülebilir.

Rumca /ɣ/'nin Latin alfabesindeki karşılığı <g> harfidir (Jannaris 1987: 25). *A Historical Greek Grammar* adlı kitabında Jannaris şu açıklamayı yapıyor:

'On the other hand, that the palatal pronunciation of γ as i, then of κ and χ as k and χ before the palatal sonants e, i is accent appears clearly...' (Jannaris 1987: §60).

Yani Rumca /ɣ/ sesinden sonra gelen /i/ ve /e/ sesleri, harfi /g/ yerine /y/ olarak telaffuz ettirmektedir.

Bu yazım özelliğini *yaprağı* kelimesinin yazılışında ikili şekilli olarak Karamanlidika metinlerde de görmekteyiz (örnekler için bkz. Gavriel 2010: 265):

yaprağı / yaprağı:

1764: ιαπραγὺ (iapragu); 1810: γιαπραγιή (giapragi) 1827: γιαπραγιή (giapragi).

Buna uygun yazılışları Georgius'un şu cümlelerinde de görüyoruz:

Gutfhmiſth yatir kari giri. 'Göçmüş yatır kara yiri' [gir = yir > yer].

Gyeni iulani goer. 'Yeni yulanı gör' [yeŋ > yen].

Seuigile bile uaara. 'Sevi-yile bile vara'

Buna göre orijinal metinde *gir* olan, fakat *girm* (< Farsça, kirm = böcek) olarak okunmaya çalışılan kelime aslında metinde doğru şekilde yazılmıştır.

gir = yir, standart Türkçe *ye-r*, yani *ye-* (yeye ~ yiye; yeyecek ~ yiyecek) fiilinden gelmektedir. Öte yandan bu satırda düzeltilmesi gereken tek kelime *nulan* yazılışındadır. *nulan* yerine *iilan* ya da *jilan* imlasından biri olmalıydı (ilam balugi, Megiser; jlán 'yılan' Argenti 262; jılan 'yılan' Men. 5599). Aksi şekilde <u> yerine <i> olarak baskıdan kaynaklanan benzer hataya ilk şiirin sonunda da rastlarız:

bii ezusleri 'bu süzleri'.

Sonuç olarak, şiirin ölçüsü *gir* kelimesi atılmak yerine Foy'un de yaptığı gibi -UbAnI zarf-fiilini -UbAn varyasyonu ile değiştirerek düzeltilmelidir. Böylelikle *sekizli* hece ölçüsü elde edilir. *Sekizli* hece ölçüsünde ise şiirin dizeleri *sekizli* kalıbın türlü duraklarıyla (4+4, 3+5, 5+3 vb.) yazılmış olabilir (Dilçin 2000: 48).

18 "Karamanlı adı Anadolu'nun Türkçe konuşan ortodoks hristiyanlarına verilen bir ad olup ilk defa 1553-1555 yıllarında İstanbul ve Anadolu'da seyahat eden Hans Dernschwam'm seyahatnamesinde *Caramanos* (=accusativus) şeklinde geçmektedir." (Phonetica & Eckmann 1950: 165).

Niçeler yatır düşüben.
Sümükleri [sünük-] ça⁸şa^uben

Yır yılan çıyan üşüben.
Çüri^uben olanı gür [gör].

II.1. Foy: *olim endeşesi ne hoş* (1901: 249; 1902: 248); Tekin: *olim endeşesi ne hoş* (1987: 379); Stein: *ölim endeşesi n^e hoş* (1995/96: 68).

Urach ve Roma baskılarında cümle, *olim endefitherczin hoşih* şeklindedir. Foy, Tekin ve Stein bu cümleyi düzelterek *ölim endeşesi ne hoş* şeklinde okuyorlar. Bana göre şiirin geri kalan kısmı ile buradaki anlam uyuşmuyor. Öyle olsaydı şiirin devamında Yunus'un ölüm düşüncesinin güzelliğinden bahsetmesi gerekirdi. Aksine, devamındaki satırlarda bir gün herkesin mutlaka ölümle karşılaşacağından söz ediliyor:

Öliseriz belli beyan.
Teneşir üstine konup

Gizl içimiz olur ayan.
Halk öñinde yuvuncık.

Ölim endeşesi ne hoş ibaresinin Georgius tarafından verilen Latince yorumu *sed quia omnibus commune mori*'dir. Yani 'Fakat herkes birgün ölecek'. Bu anlam *ölim endeşesi ne hoş* ibaresi ile örtüşmüyor. Buna göre özellikle Gotik yazıda birbirine çok benzeyen <h> ve yazılışlarının karışabileceğini göz ardı etmemek gerekiyor. Baskıdan kaynaklı bu karışıklık göz önüne alındığında *hoşih* (hoş) kelimesi *boşih* (boş) olarak düzetilmesi halinde şiirin bütünlüğüne göre anlamın daha doğru olacağı kanaatindeyim:

Yanar içim göner özüm
Ölim endişesi ne boş,

Ben ölimimi açıcak.
Ululara danışıcak.

II.9 Foy 1: *atlı atıyla* (1901: 250, 255); Foy 2: *atlı atıla* (1902: 249); Tekin: *atlı atı(y)la* (1987: 379, Stein: *atlı atıla* (1995/96: 69, 72).

İbarenin orijinal yazılışı Urach baskısında *atlı atilia*; Roma baskısında ise *atlı atıla*; şeklindedir. Foy, düzenlenmiş şekliyle ibareyi *ad-ly ady ile* 'adlı adı ile' (Foy 1901: 250), Tekin'in ise XIII. yüzyıl edebi Türkçesine uyarlayarak *adlu adı(y)la* olarak okumuştur (Tekin 1987: 380). Stein, şiiri fonolojik olarak yeniden yapılandırırken ifadeyi *atlı atıla* (Stein 1995: 69) şeklinde ele alır. Stein'in ibare üzerindeki açıklamalarına bakıldığında *atıla* < *adıyla* (Stein 1995: 72) gelişimi gösterilmiş, muhtemelen burada <t>'nin konuşmada ses değeri olarak yine /t'/yi verdiği düşünülmüş olmalı.

Tekin'in kullanımla ilgili olarak '... bu ibare, şüphesiz ki, *adlu adı(y)la* yerindedir. Bu kelimedede *d* ünsüzünün gerek ilk, gerekse ikinci kelimedede *t* ile yazılmış olması ilginçtir.' (Tekin 1987: 385) demektedir. Fakat bu açıklama metinde <d> ile yazılması gerekirken <t> ile yazılan şu kelimeler için sarf edilmemiştir:

ioltaşih 'yoltaş'.
haltaşih 'haltaş'.

Yukarıdaki örneklerde <t> ile yazılmış ek *-daş* ortaklık ve beraberlik bildiren isimden isim türetme ekidir: *dindeş, sözdeş, göñüldeř, koldaş, kardaş, yoldaş* vb. (Gülsevin 1997: 116). Ergin, Ekin Eski Türkçede ve Eski Anadolu Türkçesi devresinde ünlü ve ünsüz uyumuna girerek *-daş, -deř, -taş, -teř* olarak çok şekilli bir görünüm arz etmekteyken Eski Anadolu Türkçesi devresinden sonra çok şekilliliğini kaybettiğini ve Türkiye Türkçesi devresine kadar *-daş* şeklinde kullanıldığını belirtir (Ergin 2009: §216). Şu halde yukarıdaki iki kelime tabanında da (yol-, hal-) /l/ sesi ile bittiğini görüyoruz. Türkçe ses uyumuna göre /l/ sedalı sestemden sonra ekin sedalı şekli *-daş*

gelmelidir. Burada ise Türkçe söyleyişe uymayan, kelimeyi uyum dışında bırakan sedasız *-taş* varyasyonunun geldiğini görüyoruz.

Benzer bir kullanım için Karamanlidika metinlere bakalım (örnekler için bkz. Gavriel 2010: 265):

Bulunma hali eki için,
yolunde / yolunda:

1764: ιολουντῆ (iolounte); 1810: γιολουντᾶ (giolountà); 1827: γιολουνδα (giolounda).

Kelime tabanında,

iptida / iptidası:

1768: ἰπτῖτα (iptita); 1810: Ἰπτῖτασσι (iptitassi); 1827: Ἰπτῖδᾶ (iptida).

<δ> (/d/) ile yazılması gerekirken örnekler göre Rumca <τ> hem /t/ hem de /d/ sesini karşılayabilmektedir. Dolayısıyla Georgius'un metni Rum harfleriyle yazılmış Türkçe bir metinden Latin harflerine aktarmış olma ihtimali bu kullanımlarla da örtüşüyor. Şu halde, orijinal metindeki *atli atila*, *ioltaşth*, *haltaşth* ne yanlış bir yazım ne de doğrudan telaffuzu gösteren bir şekildir. Georgius kelimeleri doğru şekilde kaydetmiştir. Kelimeler şu şekilde okunmalıdır: *adlı adı-la*, *yoldaş*, *haldaş*.

Sonuç

Georgius'un kaydettiği iki Yunus Emre şiirinde Rum alfabesinin bazı yazılış özellikleri görülmektedir. Her ne kadar Karamanlidika eserler 16. yüzyıldan sonra görülmeye başlansa da eldeki birkaç kelime örneği bu iki Yunus Emre şiirinin önce Rum harflerine aktarılıp oradan da Latin alfabesine harf harf çevrildiği izlenimini vermektedir. Metin üzerine yapılmış bundan önceki araştırmalar ve benim notlarım metin üzerine son sözü söylemediği gibi metin, farklı bakış açıları ile yeniden işlenmeye hâlâ muhtaçtır.

Kısaltmalar

DS	Derleme Sözlüğü.
John.	Johnson, Dictionary.
Men.	Meninski, Thesaurus.
TTS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.

Kaynakça

- ADAMOVIĆ, Milan (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi* (Çev. Aziz MERHAN), Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2006). *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayın Evi.
- ANZERLİOĞLU, Yonca (2009). *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara: Phoenix.
- COŞAN, Leyla (2009). "Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine Bir Bakış", *Semahat Yüksel Armağan Kitabı* (Haz. Feruzan GÜNDOĞAR, Güler MÜNGAN, Cemal YILDIZ), Ankara: Pegem Akademi, s. 198-207.

- DİLÇİN, Cem (2000). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2003). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- FOY, Karl (1901). “Die ältesten osmanischen Transcriptionstexte in gothischen Lettern. Zugleich ein Beitrag zur altosmanischen Litteratur”, *Mittheilungen de Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich Wilhems-Universität zu Berlin*, C. 4, Berlin-Stuttgart, s. 230-277.
- FOY, Karl (1902). “Die ältesten osmanischen Transcriptionstexte in gothischen Lettern II”, *Mittheilungen de Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich Wilhems-Universität zu Berlin. Westasiatische Studien*, C. 5 (Zweite Abtheilung), Berlin, s. 233-293.
- GAVRIEL, Eftychios (2010). “Transcription Problems of Karamanlidika Texts”, *Cries and Whispers in Karamanlidika Books. Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11th-13th September 2008)* (Haz. Evangelia BALTA, Matthias KAPPLER), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- GEORGIUS de Hungaria (1481). *Tractatus de Moribus, Conditionibus, Nequicia Turcorum*, Roma: Conrad Fyner.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNDÜZ, Şinasi (2005). “Misyonerlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, s. 193-199.
- GYÖRGY, Macaristanlı (2009). *Türkler: Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine inceleme ve Michel Balivet - Türk Korkusu* (Çev. Joël SCHNAPP, Türkçeye Çev. Lale ASLAN ÖZCAN), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- İNALCIK, Halil (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)* (Çev. Ruşen SEZER), İstanbul: YKY.
- JANNARIS, Antonius N. (1987). *An Historical Greek Grammar*, Georg Olms Verlag: Hildesheim, Zürich, New York.
- JOHNSON, Francis (1852). *Dictionary - Persian, Arabic, and English*, London: W^M. H. Allen and CO.
- KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yayınları.
- KLOCKOW, Reinhard (1994). *Georgius de Hungaria. Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum*, Köln: Böhlau; Weimar: Wien.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1976). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar* (3. Basım), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. [İlk basım İstanbul 1919].
- MEGISERO, Hieronymo (1612). *Institutionum Linaguae Tvrccicae*.
- MENINSKI, Franciscus à Mesgnien (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae – Arabicae – Persicae (1680)* (Haz. Stanisław STACHOWSKI – Mehmet ÖLMEZ), C. I-III, İstanbul: Simurg.
- MERHAN, Aziz (2016). “Yunus Emre'nin Latin Harfli İki İlahisi”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 774 (Haziran), Ankara, s. 84-91.
- ÖZCAN, Altay Tayfun (2013). “Macaristanlı Georgius'a Göre XV. Yüzyıl Türkiye'sinde Heterodoks Kesim”, *Diyalog Interkulturelle Zeitschrift Für Germanistik*, S. 2, s. 110-120.
- PALMER, J. A. B. (1951). “Fr. Georgius de Hungaria, O.P. and the Tractatus de Moribus Conditionibus et Nequicia Turcorum”, *Bulletin of the John Rylands Library*, C. 34, S. 1, s. 44-68.
- PHONETICA, I. – ECKMANN, J. (1950). “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 1-2, Ankara, s. 165-200.
- STEIN, Heidi (1995-1996). “Das Türkische Sprachgut Im ‘Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum’ (1481) Des Georg Von Ungarn, Teil I”, *Archivum Ottomanicum*, S. 14, Wiesbaden, s. 39-78.
- STEIN, Heidi (1997). “Das Türkische Sprachgut Im ‘Tractatus De Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum’ (1481) Des Georg Von Ungarn, Teil II, Lautgeschichtliches”, *Archivum Ottomanicum*, S. 15, s. 89-118.

- TDK (1965-1993). *Derleme Sözlüğü I (2. bs. 1993), II-XII (1965-1983)*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1965-1993). *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I (1995), II-VIII (1996)*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Talât (1987). “Yunus Emre'nin Gotik Harfleriyle İki Manzumesi”, *Erdem*, S. 8 (Mayıs), Ankara, s. 367-392.
- TEZCAN, Semih (2012). “Yunus Emre'nin Adı”, *Yunus Emre* (Ed. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 125-142.
- TIETZE, Andreas (1989). “Gotik Alfabesinde Basılmış Bir Türk Şiirinin Yeni Bir Yorumu Hakkında Görüşler (Çev. Erol MEŞELİ)”, *Erdem*, S. 14 (Mayıs), Ankara, s. 409-418.
- WILLIAMS, Stephen Christopher (1991). *Cronica der Türckey: Sebastian Franck's Translation of the Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum by Georgius de Hungaria*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Leeds, Department of German Language and Literature, Leeds.
- YAĞMUR, Ömer (2016). “Mohaç Esiri Bartholomeo Georgieviz'in Türklerle İlgili Bir Kitabı: De Turcarum Moribus Epitome (1533)”, *Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu Bildirileri 5-6 Kasım 2012 İstanbul*, Ankara: TDK, s. 201-216.

(e)dgüti (e)şid k(a)t(i)ğdı tıñla: SÖYLEĞİĞİM BUDUR, KASTIM BU DEĞİLDİR

Hear well, listen firmly: What I said is this, my intention is not this

Aslıhan DİNÇER*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 95-107

Öz: Bir mesajın kodunu doğru çözmek, yalnız uygun dilbilimsel karşılıkları bulmaya değil; niyetin ne olduğunu bulmaya da bağlıdır. Ancak “söylenen”, niyet edilen”e işaret etmediği zaman bu süreç zorlu bir süreçtir. Çünkü birincisi dilsel araçlarla ortaya konurken ikincisi bağlamdan gelen anlamdır ve kimi zaman görünürde hiçbir izi yoktur; örtük, dolaylı veya sezdirime dayalıdır. Bununla birlikte bu ikinci ve asıl anlama ulaşamama, bazen söylemin gerçekleştiği taraflar arasında değildir; onu yorumlayanlar açısından bir sorundur. Buna yol açan başlıca nedenlerden birisi ise bağlamsal anlamdan değil, leksikal anlamdan hareket edilmesidir. Oysa bağlamdaki anlam dinamikdir, ama leksikal anlam sabittir ve kodlanmış, depolanmış bilgileri içeren bu anlam, her bağlamda formül gibi işliyor değildir. Bu bakımdan anlamlandırma sürecinde bağlamın önemi büyüktür. Edimbilim, dil öğelerinin bildirdiği anlamı değil, konuşurun onları kullanarak gerçekte ne demek istediğini irdeleyen bir bakış açısı sergilediği için anlamada bağlamın anahtar rolünü vurgulayan bir disiplindir. Bu çalışma da edimbilimin bağlam vurgusunu Köl Tegin Yazıtı’nda geçen (e)dgüti (e)şid k(a)t(i)ğdı tıñla cümlesi özelinde ele alırken ilgili literatürün metaforik anlamı göz ardı ettiğine ve konuşurun niyetini yansıtmadığına dikkati çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edimbilim, anlambilim, çeviribilim, bağlam, algı eylemleri, kavramsal metaforlar.

Abstract: To decode a message’s code correctly, not only depends on finding appropriate linguistic equivalents; but also finding what the intention is. However; this process is a difficult process when “the said” does not point out “the intended”. Because; while the first is revealed by linguistic means, the second is the meaning that comes from context, and sometimes there is no trace in sight; it is implicit, indirect or based on intuition. Nevertheless, inability to reach this second and actual meaning is sometimes not among whom the speech was made; it is a problem in terms of people who interprets it. One of the main factors that lead to this is to set out from lexical meaning, not from contextual meaning. Whereas the meaning in context is dynamic, however lexical meaning is constant and this meaning which contains coded, stored information, does not function as a formula in every context. In this regard, the importance of context in the process of interpretation is great. Pragmatics, not the meaning that language components indicate, is a discipline that emphasizes the key role of context in comprehension since by using them speaker displays a point of view that scrutinize what they really mean. This study too while dealing with the speciality of pragmatics’ contextual emphasis taking place in the Köl Tegin inscription (e)dgüti (e)şid k(a)t(i)ğdı tıñla sentence, draws attention to relevant literature neglect metaphorical meaning and does not reflect the speaker’s intention.

Keywords: Pragmatics, semantics, translation studies, context, verbs of perceptions, conceptual metaphors.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE aslihandincer@gmail.com. Gönderim Tarihi 07.03.2018 / Kabul Tarihi: 09.04.2018

Giriş

Leksikal anlam ve bağlamsal anlam, birbirinden farklı iki düzeye işaret eder. İlkinde anlam paketlenmiş, hazır, değişmez bir bilgidir; ama diğerinde değişkendir, kullanım yenilendikçe yeniden paketlenilecek bir özelliği vardır. Bu bakımdan da anlamlandırma sürecinde yalnız leksikal anlamın sunduklarından hareket etmek, yetersiz gelebileceği gibi yanıltıcı da olabilir. Sözcükler, her zaman anlama açıkça atıfta bulunuyor değildir. Bu olgu bazen örtük, dolaylı ya da sezdirimseldir; yani yüzeyde görünenin ötesindedir; hatta belki söylenenden çok, söylenmemiş olanla temsil edilmektedir.

Dilin daha çok iletişimsel boyutu ile ilgilenen edimbilim, anlamın özünü konuşurun niyetinde arayan bir disiplin olarak konuya bu noktada çözümcül bir yaklaşım sunmaktadır. Buna göre dilsel birimlerin anlamlarına odaklanmak yerine asıl olarak onlarla bağlam içinde ne ifade edilmek istendiğine bakılmalıdır. Anlam, dil bilgisel araçların ne amaçla kullanıldığını çözmededir; yani “söylenen” den yola çıkarak “kast edilen”in ne olduğuna ulaşmadır (Ayrıntı için bkz. Brown; Levinson 1987: 8; Yule 1996: 3; Grice 1957: 381).

Grice’e göre (1989: 25) “söylenen”, iletişim ortamından bağımsız; “kast edilen” ise sözcelenen iletişim ortamıyla bağlantılıdır ve bu ikisi birbirinden net çizgilerle ayrılmalıdır; dolayısıyla da temelde iki anlam düzeyinden söz edilmelidir. Biri, dilbilimsel anlamları içeren cümle anlamı (*centence meaning*) veya sözcük düzeyindeki (*word meaning*) anlamdır. Bu, “söylenen”e işaret eder ve anlambilimin inceleme alanına girer. Diğer de konuşurun anlamıdır (*utterer’s meaning*). Bu da “kast edilen”i anlatır ve edimbilim tarafından ele alınır. Grice (1989: 220), bunu aynı zamanda konuşur tarafından dinleyicide yaratılmak istenen etki olarak tanımlar ve bu etkinin ancak o yönelimin kavranmasına bağlı olarak oluşacağını belirtir.

Hediyesini görünce “*İnanmıyorum!*” sözcüsünü kuran birinin aslında coşkulu bir sevinç yaşaması; “*Çok gürlütu var; sesimi duyuramıyorum*” diyen birinin aslında bir uyarı ya da istekte bulunması; “*Gidersen git*” yapısının aslında önemsmezlik içermesi; bir yemek davetine karşılık söylenen “*Bu aralar formuma dikkat ediyorum*” yanıtının aslında kibar bir geri çevirme bildirmesi, patron tarafından söylenmişse “*Bu gece bu işi bitirelim*” cümlesinin aslında bir komut içermesi, konuşurun X dediği hâlde Y demek istediği ile ilgili örneklerdendir.

Atasözleri, deyimler, eksiltili ifadeler, örtmeceler, retorik sorular, alaycı, abartılı, metaforik, metonimik, ironik kullanımlar ya da bilişsel algı süreci gerektiren başka anlatımlar da “söylenen” ile “kast edilen” in sistematik biçimde ayrıldığı farklı türden durumlara işaret eder.

Bu gibi bütün durumların anlamada yarattığı yetersizlik, yani X diyerek Y’ye yapılan göndermenin anlaşılammaması, konuyu kültürlerarası iletişim boyutuyla değerlendiren Thomas (1983: 91) tarafından “edimbilimsel başarısızlık” (*pragmatics failure*) olarak adlandırılmaktadır.

Buna göre örtük varsayımları göz ardı ederek yalnız gerçek anlamlara odaklanmak, edimbilimsel anlamın kaçırılmasına ve tabii olarak da yanlış anlamalara yol açabilmektedir. Nitekim özellikle sözlü çeviri metinleri üzerine yapılan kimi

araştırmalar, buna dair birçok örnek sıralamaktadır.¹ Edimbilimin bu konuda aldığı tedbir, söylenenin birebir karşılığını önermek değil; bağlamdaki anlamın ve etkinin eşdeğerini oluşturmaktır.

Bu denklik, bazen aynı anlama sahip olsalar bile aynı dilsel birimler üzerinden sağlanmayabilir. Çünkü sözcükler bağlam içinde önündeki ya da ardındaki birimlerle farklı etkileşimler içindedir. Örneğin Fransızca *le paquet* sözcüğünün Türkçedeki durumu bununla ilgili bir açıklama olarak görülebilir. Sözcük, Türkçeye doğrudan doğruya gerçek anlamıyla “paket” olarak geçmesine rağmen deyimler söz konusu olduğunda bağlamsal etkinin dengini yakalama çabası, yerine göre *tulum*, *torba* ve *küp* gibi aynı anlam alanı içinde bulunan başka sözcükleri gerektirmiştir:

“*c’est un paquet de graisse*” = yağ tulumu;

“*c’est un paquet (sac) d’os*” = kemik torbası;

“*c’est un paquet de nerfs*” = sinir küpü (örnekler için bk. Korkut 2001: 255).

Bağlam, yaratılmak istenen bu gibi etkilerin yanı sıra gerek sezdirimin ardına gizlenen niyeti algılama, gerek anlamı hızlı tanıma, gerek eş anlamlılığın sorun oluşturmamasını engelleme ve gerekse çok anlamlılıkla ilgili anlam belirsizliklerini gidermede vazgeçilmezdir; edimbilim açısından da ayrı bir vurguya sahiptir.² Çünkü “konuşurun anlamı”na ulaşmak açısından bakıldığında “*Ertesi gün yola çıkıyoruz.*” gibi basit bir yapıda bile *ertesı* ile hangi zamanın anlatıldığını bilmek, yani *ertesı* sözcüğünün bu bağlamdaki anlamına ulaşmak, ancak konuşmanın zamanını bilmeye bağlıdır. Dolayısıyla da anlamada kullanımın bütün çerçevesi; yani sözün ortamı, kim tarafından, ne zaman, nasıl ve niçin söylendiği önem taşır.

Kullanım bakış açısının bu çalışmayı ilgilendiren bir diğer yönü ise metaforları kavramaya sağladığı büyük katkıdır.

Edimbilimin metafor yorumu

“Konuşurun anlamı”nı örtük biçimde taşıyan araçlardan birisi de metaforlardır. Bu bakımdan eğer kastedilen anlama ulaşmak açısından bakılırsa metafor, edimbilimin sınırlarına girer (Fraser, 1993: 331).

1 Örneğin Hale (1996: 61-72), mahkeme duruşmalarında tarafların ifadelerini yüksek sadakatle aktarmaya çalışan çevirmenlerin karşılaştığı bu türden sorunlara dikkati çekmektedir.

2 Anlamın bağlamda olduğu düşüncesi, edimbilimden bağımsız olarak bazı felsefecilerin de önemle vurguladığı tezlerdendir. Bunlar arasında Gottlob Frege’nin adı önde gelir. Bertrand Russell ve görüşlerinin birinci dönemi esas alınırsa Ludwig Wittgenstein da Frege’den etkilenmiş ve onu desteklemiş filozoflar arasındadır.

İlk bağlam kuramı ise bir antropolog olan Bronislaw Malinowski tarafından geliştirilmiştir. Malinowski, Papua Yeni Gine’deki *Trobriand* Adaları’nda bir dizi etnografik saha çalışması gerçekleştirdi. Ada sakinlerinin konuştuğu Kilivila (Kiriwina) diliyle yazılan metinleri İngilizceye çevirirken oldukça farklı bir kültürün ürünü oldukları için bu metinlerin Batı kültüründe anlaşılamayacağını düşünür. Üstelik alan araştırmaları, yerli sözcüğün karşısına İngilizce bir sözcük önermek gibi basit bir süreçle de açıklanamamaktadır. Dilsel birimler bazen gelenekle ilgili, kabile yapısına has ya da büsbütün özel bir durumu da işaret etmektedir ve bu da onu kaçınılmaz olarak alan araştırmasıyla ilgili konulara yönlendirmektedir. Bu yüzden yerli bir sözcüğü İngilizce bir sözcükle değiştirmek yerine çevirisine uzun bir yorum eklemeyi uygun görür. Böylece sözün veya metnin ürettiği ortamı içine alan “durum bağlamı” ile “kültür bağlamı” kavramlarını ortaya atar. Bununla herhangi bir sözcüğün, sözün ya da metnin içinde görüldüğü bağlamı kastetmektedir (Halliday 1985: 5-6).

Malinowski’nin özellikle antropolojik dilbilime yaptığı bu katkının etkisi sonraki teorisyenlerde de görülür. Örneğin Londra Üniversitesinden öğrencisi olan İngiliz dilbilimci J.R. Firth, bunlardan biridir. Firth, daha 1930’ların başlarında dilsel derlemler üzerinde çalışmaya başlamış ve bir sözcüğün tam anlamının daima bağlamsal olduğuna dikkati çekmiştir (Firth 1935: 37).

Wilson ve Carston'a göre edimbilim, metaforların kodlarını çözmek için anlambilim kullanır. Örneğin *presnes* sözcüğündeki “nazlı, şımartılmış, özel muamele görmüş, istekleri yerine getirilmiş kadın” metaforik anlamlarına “kraliyet ailesinin kadın üyesi” gerçek anlamından çıkarım yapılarak ulaşmak mümkündür (2006: 404-5).

Searle (1993: 86) de metaforu edimbilimsel bir fenomen olarak görür ve bu çerçevede *metaforik konuşmalar nasıl işliyor; konuşurlar anlatmak istedikleri şeyi söylemediklerine göre metaforik olarak konuşurken dinleyici ile nasıl iletişim kurabiliyorlar* sorularına yanıt arar. Ona göre metaforik anlama ulaşmanın en yaygın stratejisi “söylenen”in yanlış mı, doğru mu olduğunu kontrol etmektir. Gerçek anlama erişilemiyorsa ya da bu anlamda bir bozukluk görülüyorsa orada metaforik anlam bulunuyor olabilir. Bu bakımdan ilk olarak gerçek anlam tespit edilmeli, sonra bu tespit bağlamdaki anlamla karşılaştırılmalı, eğer gerçek anlam bağlamsal anlamla uyuşmuyorsa uygun bir metaforik anlam aranmalıdır. Buna göre örneğin *Dalgalar adamı yuttu* deniyorsa bu, gerçek anlam açısından bir bozukluğu ifade eder.³

Bu dikkatlerin burada tarihsel bir metin parçacığı ile ilişkilendirilecek olması, konuyu dil içi çeviri eleştirisinin de sınırlarına taşımaktadır. Ancak konu bu sınırdan da genel olarak kaynak metin üreticisinin niyetini hedef metne taşımakla ilgilidir ve yeterince yararlanıldığı söylenirse de edimbilimsel model, bu noktada çözümcül öneriler sunmaktadır.⁴

Köl Tegin konuşuyor: ...*(e)dgüti (e)şid k(a)t(t)ğdı tuyla*

Dikkatleri biraz sonra söyleyecekleri üzerine toplamak ve dinleyici kitlesinde güçlü bir etki yaratmak isteği ile Köl Tegin'in söylediği bu söz, Türkiye Türkçesine “... iyice işit, sıkıca dinle”⁵; “...iyice işit, sağlamca dinle”⁶; “...iyice işit, dikkatle dinle”⁷; “...iyice işit, adamakıllı dinle”⁸; “...iyice işitin, güçlüce dikkat edin (dinleyin)”⁹ biçimleriyle taşınmıştır. Ancak bu yeniden bağlamaştırma süreçleri “cümle anlamı” hakkında görece fikir verse de “konuşurun anlamı” hakkında açıklayıcı olmamıştır. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi sözcelerin anlamlarını sadece sözlükteki anlamları değil, aynı zamanda içinde buldukları durum bağlamı belirler; dolayısıyla da ilk düzeyi çözmek, iletişim sürecinin yalnız bir parçasını ifade eder. Bu nedenle durum bağlamı konuşma çözümlemesinde önemli bir yer tutar.

Burada orijinal metnin ana fikri metaforludur, yani X denilip X anlatılmış değildir. Doğrudan söylenen, gerçek anlamla bildirilendir; dolaylı söylenen ise büyük

3 Ancak figüratif dilin literal dilden sonra geldiğini iddia eden bu geleneksel görüş, 1980 sonrasında değişmiş ve literal dilin öncelikli olmadığı; dolayısıyla metaforun da literal anlamdaki yanlışlığa alternatif olarak ortaya çıkmadığı düşüncesi önem kazanmıştır.

4 Tarihî metinlerin anlaşılmasıyla ilgili metodik bir öneri içermemekle birlikte Kansu-Yetkiner'in (2009) edimbilim-çeviribilim ilişkisini ele aldığı çalışma, bu konuda yol göstericidir ve alandaki önemli bir boşluğa da yanıt vermektedir. Bu çalışma, edimbilimsel yaklaşımın çeviriye kazandıracağı dinamizm vurgusu ile birlikte çevirmenin edimbilimsel yetisinin önemine ve bunun yokluğunda ortaya çıkan yanlış anlamalara, tabii olarak da başarısız çeviri örneklerine değinmektedir.

5 Tekin 2010: 21; Aydın 2012: 39; Ölmez 2017: 80.

6 Orkun 1994: 22.

7 Ercilasun 2016: 501.

8 Ergin 1975: 17; Şirin 2015: 46.

9 Yılmaz 2010: 190.

bir dikkat isteği, uyarı ve yönlendirme içeriğine sahiptir. Bu bakımdan iki anlam düzeyi örtüşmemekte ve birebir karşılıklar, kastedilenin ne olduğunu hedef metne aktarmamaktadır.

Ayrıca ardışık kullanılan kulak merkezli iki eylem, burada aynı kavram alanını da işaret etmemektedir. Bunlar birbirine öncül-ardıl ilişkisi ile bağlıdır ve (e)şid- ile söylenen, tıpla- eyleminin gerçekleşmesi için bir ön koşul oluşturmaktadır; ancak hedef metinler ikisi arasında bir fark gözetmemektedir.

Bu durum, kavramayı görme yoluyla anlatan *körü bil-* dizilişiyle de karşılaştırılabilir. Yazıtlarda yalnız konuşma yoluyla bilgilendirme yapılmadığı; dikkatin zaman zaman başka bir bilgi kaynağı olarak dikilen taşlar üzerine de çekildiği görülmektedir. Bu bağlamlarda *kör-* eylemi, *bil-* için bir ön koşul oluşturmakta ve algılama sürecinin “görmek”ten “öğrenmek/bilmek” aşamasına ulaştığını anlatmakta, ikisi birlikte de “görüp bilin/öğrenin” mesajını vermektedir:

... için t(a)şın (a)d(i)nçig b(e)d(i)z urturt(u)m t(a)ş tokıtd(i)m köh(ü)lt(e)ki s(a)b(i) m(i)n [urturt(u)m...on ok oğluña t(a)tıña t(e)gi **bunu körü bil(i)ğ** KT G12 > “...bunu (sözünü ettiğim taşı) görüp (anlattıklarımı oradan) öğrenin”

... b(e)ngü t(a)ş tokıtd(i)m bit(i)d(i)m **(a)nı kör(ü)p (a)nça bil(i)ğ** KT G13 > “... onu (sözünü ettiğim taşı) görüp öyle (o yolla) öğrenin”

Gökçe'nin (2015: 72) *Ķutadğū Bilig* bağlamında dikkati çektiği **körü öğrenü** yapısı da aynı iki basamaklı anlama işaret eden başka bir örnektir:

maña ok tapındıñ kiçigde berü / körü öğrenü bildiñ edgü törü KB/1941
“Küçüklüğünden beri hep benim hizmetimde bulundu; görüp öğrenerek (tecrübe edip öğrenerek) iyi kanunlar elde ettin.”

Birebir karşılık vermenin ortaya çıkardığı bir başka sorun ise eşdizimler¹⁰ düzeyindedir. Aşağıda detaylandırılacağı üzere *işit-*, kontrol edilemeyen istemsiz bir eylemdir; ancak *dinle-*, kontrollü gerçekleşir. Eğer *işit-* eyleminin *iyice* yapılması istenirse bu durum, öznenin kontrolünü gerektirir ve bu da eylemin mantığına ters düşer. Dolayısıyla burada yapılan şey, istemsiz bir eylemi istemli duruma dönüştürmek değildir; o eylemi başka bir kavram alanında kullanmak, onun anlam genişliğinden yararlanmaktır. Yani kaynak metinde geçen (e)şid- eylemi, gayriiradi işitmeyi ifade etmemektedir¹¹ ve bunu ortaya çıkaran bağlamsal ipucu (e)dgüti zarfıdır. Ayrıca emir çekimi de bu anlama katkıda bulunmaktadır. Buna göre de hedef metnin “*İyice işit*” olarak kurgulanması, bağlamı açıklamamakla birlikte bir tür mantık hatası da içermektedir.

k(a)t(i)ğdı yerine öngörülen “*sıkıca*”, “*sağlamca*”¹² ve “*güçlüce*” zarfları da

10 *Eşdizimlilik*, yüksek sıklıkta bir araya gelen sözcükleri karşılamaktadır. Dilde sözcük birlikteliklerinin kabul edilmiş bir özellik kazanması için tekrar eden bir kullanım sergilemesi, alışlagelmiş olması gerekir. Aksi takdirde uzlaşımalsal bir durumdan söz edilemez (bk. Nesselhauf 2005).

11 Yaylagül'ün (2005: 25) (e)ş(i)d- eyleminin istemsiz; tıpla- eyleminin istemli bir hareketi karşılamakla ilgili saptaması genel anlamda doğru olmakla birlikte bağlamın, anlamı değiştirmek üzerindeki etkisi bu konuda da göz ardı edilemez.

12 Özkan'ın (2011) zarflarla eylemlerin birlikte kullanımları ve eşdizimlilikleri üzerine yaptığı derlem tabanlı çalışmada “*sağlamca*” ve “*sıkıca*” zarfları aşağıdaki eylemlerle birlikte görülmüştür:

sağlamca → *koy-*, *yapış-*, *ayak bas-*; **sıkıca** → *tut-*, *sarıl-*, *bağla-*, *kapa-* (*kapı vb.*), *kapat-* (*kapı vb.*), *kavra-*, *sar-*, *bastır-*, *ört-*, *örtün-*, *süpürgele-*, *yapış-*, *yerleştir-*, *bas-* (*yere*), *çivile-*, *düğümle-*, *iğnele-*, *iğnelen-*, *kapatıl-*, *kucakla-*, *kucaklaş-*, *kurulan-*, *kuşan-*, *tembihle-*, *topla-*, *tutturul-*, *tutun-*, *uyarıl-*, *yakala-*, *yapıştır-*, *gaza bas-*, *gözünü yum-*, *kapıyı çek-*. Bunlar arasında **güçlüce** ile sık kullanılan herhangi bir eyleme yer verilmemiştir.

Türkiye Türkçesinde *dinle-* eylemi ile düzenli ve alışıldık birliktelikler sergilemediği için eşdizimlilik açısından kabul edilir değildir. Buna göre *sağlamca bağla-*, *sağlamca yerleştir-* veya *sıkıca sar-*, *sıkıca tut-* gibi bir aradalıklar uyumluluk sergiler. Ancak “*sıkıca dinle-*”, “*sağlamca dinle-*” veya “*güçlüce dikkat edin/dinleyin-*” önerileri, hedef dilde doğru eşdizim oluşturmak açısından sorunludur.

Bu sorunu ortadan kaldırmak, leksikal anlamı işaret eden “*kacıca, sıkıca, sağlamca-*” yı değil, bağlamın gerektirdiği ya da izin verdiği karşılıklardan birini kullanmaya bağlıdır. *k(a)t(i)ğdı* zarfının Türkiye Türkçesindeki bağlamsal karşılıkları da *tınl-* eyleminin aşağıda çözümlenen anlamına bağlı olarak şu çeşitlilikleri sergilemektedir:

“eksiksiz”, “net”, “tam olarak”, “tamamen”, “tam tamına”, “dikkatle”, “harfi harfine”, “inceden inceye”, “tüm ayrıntılarıyla”, “adamakıllı”, “çok iyi”, “derinlemesine”, “etraflıca”, “güzelce”, “doğru dürüst”, “ayrıntılarıyla”, “tastamam”, “büsbütün”. Böyle bir çeşitlilik içinden yapılan seçim ise tabii olarak metni yeniden kurgulayanın yorumu anlamına gelmektedir.

Bu bilgilerle hareket edildiğinde konuşurun söylediğinden daha fazlasını demek istediği ikinci anlama erişimin bilişsel bir çaba gerektirdiği ve bu noktadaki anahtar rolü, aynı duyu alanından çekilen iki algı eyleminin üstlendiği görülmektedir.

İşitsel algılamamanın iki eylemi

(e)şid-

Algı eylemleri yalnız bir noktaya bakmak, bir sesi duymak, bir şeye dokunmak, bir şeyi tatmak veya onu koklamak gibi fiziksel algıları tanımlamazlar. En çok kullanılan temel eylemler arasında bulunurlar ve doğası gereği çok anlamlıdırlar. Ancak Viberg (1984: 147), elli üç dilden aldığı verilere dayanarak sıklığın, çok anlamlılığı büyük ölçüde etkilediğinden ve buna göre de bütün algı eylemlerinin eş düzeyde çok anlamlı olmadığından söz etmektedir. Onun elde ettiği derecelendirmeye göre eğer tek bir algı eylemi söz konusu olsaydı bu, *gör-* olurdu. Çünkü *gör-*, çok anlamlılık hiyerarşisinde ilk sıradadır. İki algı eylemi olsaydı bu defa *gör-* ve *duy-* olurdu. Bununla birlikte eğer bir dilde dokunma, tat veya koku ile ilgili herhangi bir eylem varsa bunların yanında her zaman görme ve duyma ile ilgili eylemlerin bulunduğunu da var saymak gerekir.

Viberg, aynı çalışmada algı eylemlerini istemli/kontrollü ve istemsiz/kontrollsüz olmalarına göre birbirinden ayırmaktadır. Örneğin *bakma*, *gözünü dikme*, *seyretme*, *izleme* istemli iken *görme* ve *gözüne çarpma* istemsiz işlemlerdir. *Dinleme*, *kulak verme*, *kulak kabartma*, *kulak kesilme*, *kulağını açma*, *kulak misafiri olma* (gizlice dinleme) istemli; *duyma*, *işitme*, *kulağına gelme/çarpma/çalınma* ise istemsizdir. Özne, istemli olanlarda aktif bir rol alırken istemsiz eylemlerde pasiftir; çünkü duruma maruz kalmakta, otomatik biçimde algılamaktadır.

Gisborne (1996: 1), istemli algı eylemleriyle istemsiz olanlar arasındaki farkı birbirinden ayırmak için “bilerek, isteyerek” (*deliberately*) testinin uygulanmasını önermektedir. Buna göre, *Jane was deliberately listening to the music* > “Jane (kendi) isteğiyle müzik dinliyordu” cümlesinde *listen* eylemi *deliberately* zarfını kabul ederken *Jane deliberately heard the music* > “Jane, (kendi) isteğiyle müzik işitiyordu” cümlesinde *heard* eyleminin *deliberately* zarfına izin vermediği görülmektedir. Ancak

Gisborne, başkasının talimatıyla algılara yön verildiğinde durumun ne olduğu ile ilgilenmemiştir.

(e)dgüti (e)şid ise iradeyi başkasının belirlediği bir bağlamın parçasıdır ve (e)şid- eylemi, daha önce de ifade edildiği gibi burada kontrolsüz bir duruma atıf yapmamaktadır. Çünkü Köl Tegin, konuştuğu kitleyi bu işi (e)dgüti yapmaları isteğiyle iletişim ortamına aktif olarak davet etmekte; böylece onları konuşmanın nüfuzuna tabi tutmayı ve bilgilendirmeye/anlamaya hazırlamayı amaçlamaktadır. Bu bakımdan (e)şid- eylemi burada “(anlamak için) dikkatle dinleme” yi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde *kulağını aç-*, *kulak ver-*, *kulak kesil-*, *dinle-* eylemleri bu anlam alanında bulunan birimlerdenidir. Örneğin “*Herkes beni dinlesin, bir duyuru yapmak istiyorum*” ya da “*Beni dinle, kapı çalarsa kim olduğunu sormadan açma*” cümleleri, kaynak metindeki anlam alanıyla örtüşen kullanımlardan ikisidir.

Sözcükteki bu anlam genişlemesi ise metaforik bir sürece dayanmaktadır. Algı eylemlerindeki anlam değişimlerinde ve bunların çok anlamlı hâle gelmesinde kavramsal metaforların rolü büyüktür. Nitekim Lakoff ve Johnson (1980), bedenin fiziksel ve biyolojik özellikleri ile biliş ve davranışlarımız arasında sistematik bir etkileşim olduğuna sıklıkla vurgu yapmaktadır. Sweetser (1990) de algı eylemlerinin semantik uzantılarını bilişsel ve diyakronik bir bakış açısıyla analiz ettiği çalışmasında zihinsel süreçlerin kavramsallaştırılmasının mutlaka metafor içinde gerçekleştiğini ve bugün kullanılan birçok metaforun aslında binlerce yıldır bizimle yaşadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla beyin ve beden söz konusu olduğunda metaforlarla karşılaşmak kaçınılmazdır.

Buna göre birini dinleme çabasına girmek; yanlışsız kavramanın gereklerinden olduğu gibi değer vermek, aldırış etmek, onu ciddiye almak anlamına da gelir. Dolayısıyla dinlemenin davranışsal boyutu saygıya, kabul edişe, daha da ileri düzeyde itaate ulaşır. Bunun tersi, yani dinlemenin reddedilmesi ise *kendini algılamaya kapatma ya da yok sayma, göz ardı etme anlamı taşır*.¹³ Sweetser’e (1990: 42) göre duyma ile önemseme/itaat arasındaki bağ, dillerde evrensel bir düşünce olarak varlık göstermektedir.

Ibarretxe-Antuñano (1999), Sweetser’in daha çok İngiliz dilinden örneklerle ortaya koyduğu BEDEN OLARAK ZİHİN¹⁴ metaforunu İspanyolca ve Baskça gibi İngilizce dışındaki dillerden aldığı daha fazla kaynak alan örneğiyle geliştirmiştir. Onun, algı eylemlerinin çok anlamlılığını da açıklayan saptamalarından birisi, (e)dgüti (e)şid verisinin de mantığını açıklayan DİKKAT KESİLMEK DİNLEMektir¹⁵ metaforudur.

Bununla birlikte konuşmanın ikinci tarafında yer alan *tıpla-* eylemi de (e)şid-eyleminin ne olduğu hakkındaki karara yön vermektedir. Çünkü aynı konuyla ilişkili sözcüklerin oluşturduğu küme, bir anlam alanına (*semantic fields*) işaret eder. Dilbilim çalışmalarındaki geçmişi çok eskiye dayanan anlam alanı kuramına göre bir sözcüğün anlamı, kısmen aynı alandaki diğer sözcüklerle kurulan benzerlik ya da karşıtlık

13 Örneğin Türkiye Türkçesindeki *duymazlıktan gelme* ifadesi bu düşüncenin bir ürünüdür. *Biz uyardık ama o bizi dinlemedi* bağlamında söz konusu olan da yine aynı düşüncedir.

14 MİND-AS-BODY.

15 PAYING ATTENTION IS HEARING.

ilişkinine göre belirlilik kazanır (Lyons 1977: 270). Burada da kulakla algılama alanında yer alan iki eylem ve onların tarzlarını belirten iki zarfın anlam incelikleri, birbirlerinin sınırlarını etkilemektedir. Çünkü işitsel öğrenme sürecinin birinci aşaması, sesi kulağa almakla ilgilidir ve burada bu birinci aşama, (*e*)şid- ile belirtilmiştir. Buna bakılarak ikinci bölümde yer alan *tıŋla-* eylemi için “dinlemek” dışında bir kavram alanı aramak gerekir; zira bu iki parçalı söylem, birbirinin tekrarı değildir, daha önce ifade edildiği gibi biri diğeri için ön koşuldur. Kulakla odaklanma, kavramak için uğraş verme çabasını başlatmakta; kavramanın gerçekleşmesiyle birlikte de daha ileri bir idrak aşamasına geçilmektedir.¹⁶

Aslında Sweetser’in (1990: 41) belirttiği gibi görme ile kıyaslandığında işitmenin daha zihinsel bir süreç olduğu söylenebilir. Çünkü görmede kavramanın oluşması için yalnızca gözleri açmak ve bakışı bir yöne doğrultmak yeterlidir. Oysa işitme, herhangi bir bedensel davranışa dayalı değildir; uzaktan veri toplamak için bazen daha fazla konsantrasyon ve çaba gerektirir.

Bununla birlikte algı eylemlerinin hangi algılama düzeyi ile ilgili olduğu konusu bağlama göre değişebilmektedir. Örneğin (*e*)şid- eylemi (*e*)*dgüti* (*e*)şid- diziliminde algılama sürecinin ilk noktasına atıf yaparken “duymak, haber almak” anlamıyla kullanıldığı aşağıdaki bağlamda algılamının bilişsel düzeye ulaştığını anlatmaktadır:

k(a)ŋ(i)m k(a)ğ(a)n yeti y(e)ğ(i)rmi (e)r(i)n t(a)ş(ı)km(i)ş t(a)şra yor(ı)yur t(ı)k(i) kü (e)ş(i)ld(i)p b(a)lıkd(a)kı t(a)ğık(m)ı t(a)gd(a)kı inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(i)ş (KT D11-12)

“Haber almak”, daha önce edinilmemiş bir bilginin kazanılmasını anlatır ve ÖĞRENMEK DUYMAKTIR kavramsal metaforuna karşılık gelir. Ayrıca haber vermek amacıyla yapılan konuşma, haberin kendisi demek olduğu için onu algılamak, çoğu durumda duymakla aynı zamanda gerçekleşir. Bu bakımdan haber niteliği taşıyan bir konuşmanın algı hızı, sonuçlarından çıkarım yapmayı gerektirecek bilgilendirme nitelikli bir konuşmadan ayrılır.

tıŋla-

Köl Tegin, erkek kardeşleri ve oğulları başta olmak üzere boyunun mensuplarına, halkına ve yönetici sınıfının çeşitli kademelerini temsil edenlere seslenirken onlardan yalnızca mental bir dikkat talep etmemektedir; yapacağı önemli konuşmanın bütün ayrıntılarıyla kavranmasını, öğrenilenlerin akılda tutulmasını ve gerektiğinde ders çıkarılmasını da beklemektedir. Çünkü özne açısından bakıldığında bilgilenme; anlamaya, ardından onaya ve sonra önemsemeye yahut itaate doğru genişleyen bir mantık silsilesine sahiptir. Bu konuşma da uzun uzadıya yaşananların dökümünü aktarmakta,

16 Erk-Emeksiz (2017: 350), söylemin nasihat niteliği taşıması gerekçesiyle (*e*)şid- eyleminin hem burada, hem de *sabının tüküti eşidgil* bağlamında ‘fiziksel olarak duymak ve anlamlandırmak’ olmadığını; ‘anlamlandırmak ve önemsemek’ olduğunu; dolayısıyla da eylemin bilişsel düzeye işaret ettiğini belirtir. Ancak kulakla kavrayışta bilişsel bir çabanın gerektiği kabul edilir olmakla birlikte eylemin burada öncelikle sesi kulağa alma düzeyini, yani duymayı anlattığı görülür. Ayrıca söylemin bağlamı da henüz nasihat içerikli değildir. Kimlikleri de sayılarak kendilerine hitap edilen dinleyici kitlesi konuşmayı dinlemeye, konuşmadan kopmamaya davet edilmektedir. Hemen birkaç cümle önce farklı dilbilgisel araçlarla söylenmiş olan *sabının tüküti eşidgil* cümlesi de bu isteğin ilk kurgulanmış biçimi olmak bakımından aynı amaca hizmet eder. Burada da *tüküti* zarfı, kopukluk olmaksızın dinleme talep eden bir vurgulayıcı görevindedir.

yer yer kişisel ve toplumsal deneyimlere atıf yapmakta, bazen istekleri emir şiddetiyle sunmakta, öğüt vermekte, haberlendirmekte; ancak bütün bunların toplamı olarak özünde bilgilendirmektedir. Bu bakımdan da *tıñla-* eylemi burada seslerin alındığı fizyolojik sürecin ve mental dikkatin (*eşid-*) ardından devreye giren nörolojik süreci ifade etmektedir.

Sözcüğün bu bağlamdaki anlam uzantısı, BİLMEK DİNLEMEKTİR/ DUYMAKTIR¹⁷ metaforundan gelmektedir. Edimbilimin “kastedilen anlam” vurgusuyla hareket edildiğinde bu anlam alanı için Türkiye Türkçesinde bulunabilecek bağlamsal denklikler arasında *bil-*, *bilgi edin-*, *bilgilen-*, *öğren-*, *belle-*, *farkına var-*, *haberdar ol-* hatta *anla-*, *kavra-*, *idrak et-* eylemleri yer alır.

Algı eylemlerinin kavram haritasını çıkardığı çalışmada Ibarretxe-Antuñano (1999), bu metafora değinmektedir.¹⁸ Ayrıca DÜŞÜNMEK KAVRAMAKTIR metaforunu açıldıkları uzun listede Lakoff ve Johnson’un (1999: 238) da ALGILAMAK DUYMAKTIR¹⁹ alt metaforundan söz ettiği görülmektedir.

Kulak, idrak etme sürecinde oynadığı rolden dolayı diğer algı araçlarının önüne geçerek anlayışın, bellek ve bilişin odağı olabilmektedir. Nitekim Evans ve Wilkins (2000: 546-51), tüm Avustralya kıtası boyunca biliş alanının işitsel algıya göre biçimlendiğini tespit etmiş; duyma ve dinlemenin “anlamak”, “düşünmek”, “bilmek” veya “hatırlamak” a uzanan pek çok kullanıma rastlamışlardır. Ancak diller arasındaki tutumlar, bu konuda benzerlik sergilememektedir. Örneğin Avustralya dillerinde BİLMEK DUYMAKTIR metaforu yaygınken bilişsel düzeyin görme ile bağlantılı olduğu Hint-Avrupa dillerinde BİLMEK GÖRMEKTİR metaforu hakimdir. Bu bakımdan da *I have seen* “Gördüm” cümlesi, anlamsal açıdan *I know* “Biliyorum” ile denktir.

(e)şid- ve tıñla- eylemlerinin beraber kullanılması

Eski Türkçe verileri içeren derlemler tarandığında (*e)şid-* eyleminin *tıñla-* eylemi ile yan yana kullanıldığı çok sayıda örneğe rastlanmakta (bk. <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>; <http://derlem.cu.edu.tr>) ve ilgili bağlamların da genellikle dinî içerikli metin parçaları olduğu görülmektedir. Ancak bu yakın birlikteliklerde de ikisinin tek bir eylem gibi davrandığını, tek bir kavram alanına işaret ettiğini iddia etmek için güçlü bir dayanak yoktur.²⁰ Nitekim seçkilerin Almanca çevirilerine de yer veren VATEC derleminde art arda sıralanan iki işitme eylemi için iki ayrı karşılık dikkati çekmektedir:

17 Örneğin *Babamdan dinlediğime göre Almanya’da tanışmışsınız; Benden büyük bir kardeşim olduğumu duydum; Daha önce bu sözü hiç işitmedim/duymadım* cümleleri, Türkiye Türkçesinde bu metaforun izdüşümü olan dilsel metaforlardan birkaçıdır. Bu kavramsal düşünme, ‘Duyulmuşsa biliniyordur’ mantığına dayanır.

18 KNOWING IS HEARING.

19 BEING RECEPTIVE IS HEARING.

20 0230/7 *bo muntag uğur yık üzä bo 0231/8 nom ärdinig üşidtüci tıñladaçı* > “Böylesi bir fırsat ile bu öğretiyi **dinleyip** ...” s.169

0265/18 *bo nom ärdinig üşidgäli tıñlagalı* > “bu öğreti müceverhini **dinlemek için**...” s. 169

0650/21 *bo nom ärdini bar ärip kertgünmäsär 0651/22 ädgärmäsär üşidmäsär tıñlamasar* > “bu öğreti müceverhinin olduğuna inanmazsa (öğreti müceverhini) **dinlemezse**...” s. 173 (Ayazlı 2012).

no[m...] ärdinig äšidmük tuylamak-nuŷ AY.B01.26 > “der Lohn des **Hörens** (und) **Vernehmens**”

[kimlär birök bo] nomug äšid[sär tuylasar ..] AY.B04.07 > “[Wer jedoch diese] Lehre **hör**[t (und) **vernimm**t]”²¹

bo nom ärdini içintäki arıg sözün äšidü tuylayu ögrät[inü] bilsärlär AY.P1.00.12 > “das in diesem lehren-edelstein enthaltene reine Wort **hören** (und) **vernehmen** (und) sich anzueigenen verstehen²²”

Bu kullanımın Eski Uygurca metinlerden farklı bir bağlamına da *ĶutadĶu Bilig*’de rastlanmaktadır:

negü ter ešit tuyla bilgi batıĶ / saĶa ötler emdi ay köĶli katıĶ (KB 5713) > Ey gönlü katı [kiři], köklü bilgi sana ne diyor dinle [ve] öĶren; řu an sana öĶüt veriyor.

Ayrıca yalnız işitme eylemleri deĶil, görme eylemleri de bu durumun örneklerini sunmaktadır²³:

iglig kām-lig tınl(i)g-larıg : irak-tın bakıp körsär siz (VATEC: BT13.21.A) > “Wenn Ihr die mit Krankheit (und) Siechtum versehenen Lebewesen von fern **anschaut** (und) **seht**²⁴,”

täĶirmiläyü körüp bak [-ıp....] ymä (VATEC: BT13.27) > “Ringsumher **blickend** (und) **nachschau**[end ...]²⁵ ... nun - auşer dem”

bakıp kördi ilig közin imledi işaret bile kelgil oldur tidi (KB 768) > “Bakıp gördü (ki) hakan göz[üy]le işaret etti “gel, otur” dedi.”

Sıralanan bu verilerde ilk eylem, ikincisinin gerçekteşmesine zemin hazırlarken ikinci eylem de ilkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yani daha önce de belirtildiĶi üzere burada öncül-ardıl ilişkisi ile birbirine baĶlanan iki ardışık eylem söz konusudur ve bunların bir arada hareket eden eylemler dizisi olması, birbirini tamamlamaları ile ilgilidir. Zira dinleme aşaması gerçekteşmeden anlama/öĶrenme aşamasına geçilemeyeceĶi gibi bakış yöneltmeden görme ve bunun sonucu olarak anlama/bilme/deneyimlemenin gerçekteşmesi de düşünülemez.

Bir algılama sürecine dayanan bu özel yapı, bir tür sıralı eylem yapısı (*serial verb constructions*) niteliĶindedir. Sıralı eylemler²⁶, genellikle aynı olayın parçası olarak kabul edilir ve aynı özne tarafından yönlendirilirler. Eş zamanlı gerçekteşebilecekleri gibi biri diĶerinin nedenini, amacını, tarzını veya sonucunu temsil edebilir (bk. Haspelmath 2016). ÖrneĶin *Hırsız parayı alıp kaçtı* cümlesinde kaçma işinin ön koşulu parayı alma işidir. *Çocuk vazoyu kırıp döktü* cümlesinde ise vazonun dökülmesi, önce kırılmasına baĶlıdır (Demirci 2006: 129).

21 “Kimler şayet bu öĶretiyi iyice dinleyip kavratsa/öĶrenirse...”

22 “Bu öĶreti mücevhri içindeki saf sözü iyice dinleyip kavrayıp/öĶrenip öĶretebilirlerse...”

23 Türkiye Türkçesinde kullanılan *bak gör* ya da tersine çevrilmiş olan *gör bak* yapısı da böyledir. Bu yapıda da ikinci eylem, ilkinin bir sonucudur ve ona baĶımlı durumdadır. Bu iki eylemden biri ile önce muhatabın dikkati talep edilmekte, ardından da vurgulanan her ne ise onun tecrübe edilmesi/yaşanması/ıdrak edilmesi beklenmektedir: *Öör bak sana neler edeceĶim; Bak (da) gör daha ne güzel günlerimiz olacak gibi*.

24 “bakıp görürseniz”.

25 “görüüp inceleyerek”.

26 u yapıların araştırıcılar tarafından sıklıkla tek bir olayı ifade ediyor olarak tanımlanması, Haspelmath (2016: 15) tarafından eleştirilmektedir. Ona göre sıralı eylemler her zaman tek bir olaya atf yapıyor deĶildir.

Sonuç

Bu makale, özelde Köl Tegin Yazıtı'nda geçen (e)dgüti (e)şid k(a)t(i)ğdı tıjla cümlesinin yeniden bağlamaştırılması üzerinde dururken daha genel anlamda bağlam bağımlı anlam stratejisini konu almakta ve edimbilimin bakışıyla esas olanın, “kast edilen anlam”ı çözmek olduğunu vurgulamaktadır.

“Söylenen” ile “demek istenen”, her durumda aynı anlam düzeylerine işaret etmediği için sözlüksel anlama ulaşmak, çoğu kez iletişim sürecinin yalnız bir parçası anlamına gelmektedir. İkisi arasındaki ayrılık bazı durumlarda en az düzeydedir; ancak figüratif dilin metafor gibi araçları kullanıldığında anlamı çözmek özel bir çaba gerektirmektedir. Bu bakımdan her bağlama sözcüğün kodlanmış anlamını yerleştirmek yanıltıcı olabilmektedir.

Yazıtlar özelinde bakıldığında bunun gerektirdiği dikkati, yalnız *kop* sözcüğü üzerinden bile takip etmek yeter ölçüde fikir vericidir.²⁷ Çünkü görece daha az anlama atıf yapsa da bağlam farkının bu sözcük üzerinde de nasıl anlam farkları açtığı izlenebilmektedir.

Konunun çerçevesini ortaya koymada verilerin seçimiyle ilgili bir sınırlılık bulunmamaktadır. Dikkatin yazıtlar Türkçesine çevrilmiş olması, bu metinlerin iyi bilinen prototip örnekler sunmasından dolayıdır. Nitekim liderin ağzından yapılan konuşmanın yönlendirici bir parçasını oluşturan ...*(e)dgüti (e)şid k(a)t(i)ğdı tıjla* cümlesi de “söylenen”in başka “kast edilen”in başka olduğunu göstermek bakımından incelemeye uygun bir veridir.

Konuşan kim? Kimin için konuşuyor? Aynı algı merkezine ait iki eylem arasında anlam bakımından nasıl farklar bulunuyor? Bu ikisinin anlamı hangi kavramsal metaforlara bağlı olarak değişmiş olabilir? Aynı döneme ait metinlerde ikisinin birlikte kullanıldığı başka örnekler yok mu? Türkiye Türkçesi, her sözcük için hangi karşılıklara izin vermektedir? soruları, burada “kast edilen anlam”a ulaşmada birer hareket noktası olmuştur.

Buna göre anlamın aynı algı merkezine atıfta bulunan iki eylem etrafında biçimlendiği; ancak kullanılan zarfların da içerik üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Çünkü *(e)şid-* eylemi, öznenin kontrolü dışındaki bir duruma işaret etmesine rağmen söylem bağlamında konuşurun talebinden doğan ve katılım gerektiren bir durumu anlatmaktadır. Bu bakımdan hedef metne “işitmek” olarak taşınması uygun değildir. Burada söz konusu olan “dikkatle dinlemek”tir ve dünya dilleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, sözcüğün barındırdığı bu anlamın, DİKKATİNİ VERMEK DİNLEMEKTİR/DUYMAKTIR metaforundan geldiğini; bu düşüncenin davranışsal boyutunun da önemsemeden itaate uzandığını ortaya koymaktadır.

tıjla- eylemi ise ardıl ilişkisi ile *(e)şid-* eylemini takip etmekte ve genel anlamda konuşulanların kavranmasını ifade etmektedir. Bu anlam genişlemesinin kaynağını ise BİLGİLENMEK DİNLEMEKTİR metaforu oluşturmaktadır ve bu düşünce “Dikkatle dinlemek, bilgilenmeyi doğurur” mantığına dayanmaktadır.

27 *sü sül(e)p(e)n tört bul(u)yd(a)kı bod(u)n(u)g kop (a)lm(i)ş kop b(a)z kıl(m)i)ş* (KT D2, BK D3) > “Ordu göndererek dört yandaki halkı **bütün**üyle almış, **bütün**üyle bağımlı hâle getirmiş.”

(i)gdükün türük b(e)yl(e)r kop bilirs(i)z (KT D34) > “... hücum ettiğini (ey) Türk beyleri **hepiniz** bilirsiniz.”

Yazıtlarda yalnız duyarak öğrenmeye davet yoktur; muhatap, görme yoluyla da bilgilenmeye ve tabii olarak “uyanık olma”ya davet edilmektedir. Bu bakımdan bazı *körü bilin* yapıları, (*e*)*şid-* ve *tıŋla-* birlikteliğiyle koşut bir işleve hizmet etmektedir. Ayrıca Eski Türkçe veriler gözden geçirildiğinde (*e*)*şid-* *tıŋla-* dizilimine de sıklıkla rastlandığı görülmektedir. Bu bulgulardan elde edilen sonuca göre de incelenen cümlenin Türkiye Türkçesindeki yeni bağlamının “İyice dinle, adamakıllı bil/öğren” olması gerektiği önerilmektedir.

Kaynakça

- ÁRPÁD, Berta (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin. Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını* (çev. Emine Yılmaz), Ankara: TDK Yay.
- AYAZLI, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- BROWN, Penelope and LEVINSON, Stephen C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge: Cambridge University Press.
- DEMİRCİ, Kerim (2006). “Japonca’daki Birleşik Fiiller ve Türkçedeki Fiillerle Benzerlikleri: fiil+fiil”, *Bilig*, S. 38, 123-136.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1975). *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi yayınları, İstanbul.
- ERK EMEKSİZ, Zeynep (2017). “Eski Türkçede Çok Anlamlılık ve Bağlam: İşitme Alanı Algı Eylemleri”, *30. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Dilbilim Derneği Yay., s. 345-351.
- Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi* (7-13. yy.): <http://derlem.cu.edu.tr>
- EVANS, N.; WILKINS, D. (2000). “In the Mind’s Ear: The Semantic Extension of Perception Verbs in Australian Languages”, *Language*, 76: 546-592.
- FİRTH, J R. (1935). “The Technique of Semantics”, *Transactions of the Philological Society*, 36-72.
- FRASER, Bruce (1993). “The Interpretation of Novel Metaphors”, *Metaphor and Thought* (ed. Andrew Ortony), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 329-341.
- GİSBORNE, N. (1996). *English Perception Verbs*, PhD Dissertation, University College London.
- GÖKÇE, Faruk (2015). “Kutadgu Bilig’de Kör- “Görmek”: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme”, *Türkbilig*, 29: 59-76.
- GRICE, H. Paul (1957). “Meaning”, *Philosophical Review*, 66, 377-88.
- GRICE, H. Paul (1989). *Studies in the Way of Words*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.
- HALE, Sandra (1996). “Pragmatic considerations in court interpreting”, *Australian Review of Applied Linguistics*, 19 (1), pp: 61-72.
- HALLİDAY M. A. K.; RUQAIYA Hasan (1985). *Language, Context and Text: Aspects of language in a Social Semiotic Perspective*, Geelong, Victoria: Deakin University Press.
- HASPELMATH, Martin (2016). “The Serial Verb Construction: Comparative Concept and Cross-linguistic Generalizations”, *Language and Linguistics*, 17(3), 291-319.
- IBARRETXE-ANTUÑANO, I. (1999). *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study*, Phd Thesis, University of Edinburgh.

- KANSU YETKİNER, Neslihan (2009). *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*, İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.
- KORKUT, Ece (2001). “Çeviride Eşdeğerlik”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 251-266.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors we Live by*, Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1999). *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books.
- LYONS, J. (1977). *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NESSELHAUF, N. (2005). *Collocations in a Learner Corpus*, Amsterdam: John Benjamins.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÖZKAN, Bülent (2011). *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerle Fiillerin Birlikte Kullanılması ve Eş Dizimlilikleri: Derlem Tabanlı Bir Uygulama*, Ankara: TDK Yayınları.
- SEARLE, John R. (1993). “Metaphor”, *Metaphor and Thought* (ed. Andrew Ortony), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 83-111.
- SWEETSER, Eve (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge: Cambridge UP.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı. Notlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TEKİN, Talât (2010). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- THOMAS, Jenny (1983). “Cross-Cultural Pragmatic Failure”, *Applied Linguistics*, 4, 91-112.
- VİBERG, Åke (1984). “The verbs of perception: A typological study”, *Linguistics* 21, pp. 123-162.
- Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus*: <http://vatec2.fkdg1.uni-frankfurt.de/>
- WILSON, Deirdr; CARSTON, Robyn (2006). “Metaphor, Relevance and the ‘Emergent Property’ Issue”, *Journal of Mind & Language* 21, pp. 404-433.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 17-51.
- YULE, George (1996). *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.

‘KIRANTA’ KELİMESİNİN KÖKENİNE DAİR*

On the Origin of the Word ‘Kıranta’

Ferdi GÜZEL**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 109-118

Öz: *Kıranta* kelimesi bilim adamlarının büyük bir çoğunluğuna göre İtalyanca *quaranta* “kırk” kelimesinden gelmektedir. Kelimenin yabancı kökenli olduğu hakkındaki görüşün temelinde “anta” unsurunun mevcut bilgiler ile Türkçede açıklanamayışı yatmaktadır. Kelime bu sebeple yabancı bir kaynağa bağlanmış fakat İtalyanca bir sayı adının nasıl olup da Türkçede “saçı, sakalı ağarmaya başlamış, orta yaşlı adam” anlamını kazandığı açıklanamamıştır. Kelime, *kır* kökünden benzerlik, küçültme işlevi taşıyan +AntA birleşik eki ile türemiştir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan, Türkiye Türkçesi ağızlarında birkaç kelime türetmiş olan +AntA eki; yakınlık, benzerlik, genişletme, küçültme işlevi taşıyan +An (+An) eki ile küçültme eki +tA’nın birleşmesiyle oluşmuştur. Türkiye Türkçesi ağızlarında *kır* kökünden türemiş, *kıranta* ile aynı anlamı taşıyan *gırmansı*, *gırcıman* gibi kelimelerin de bulunması, az da olsa +AntA eki ile türemiş başka kelimelerin de mevcut olması kelimenin Türkçe olduğunu gösteren önemli delillerdir.

Anahtar Kelimeler : +AntA eki, etimoloji, kıranta.

Abstract: According to a large majority of the scientists, the word ‘kıranta’ comes from the word *quaranta* ‘forty’ in Italian. Behind the basis of the argument that the word is of foreign origin lies that “anta” element cannot be explained in Turkish with the current information. For this reason, the word has been linked to a foreign source but still it could not have been explained how a number’s name in Italian gained the meaning “a middle aged man with hair and beard starting to turn gray” in Turkish. The word has derived from the similarity with the root *kır* and +AntA compound affix with diminutive function. The +AntA affix which does not appear in Turkey Turkish, which has derived a few words in Turkey Turkish dialects has originated from +An affix with affinity, similarity, diminutive functions and diminution affix +tA. The fact that there are words such as *gırmansı*, *gırcıman* derived from the root *kır*, carrying the same meaning with *kıranta* in Turkey Turkish dialects and there are other words even if just a few derived with the affix +AntA are the important clues showing that the word is Turkish.

Keywords: suffix +AntA, etymology, kıranta.

Giriş

Türklük biliminin en önemli sorunlarından biri de nadir eklerle kurulmuş bazı Türkçe kelimeleri yabancı bir kaynağa bağlama eğilimidir. Yapısı aydınlatılmadığı için yabancı kökenli olduğu iddia edilen kelimelerden biri de *kıranta*’dır.

* Bu makale, 02-04 Kasım 2017 tarihleri arasında Malatya’da düzenlenen IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda sunulan aynı adlı bildirinin düzenlenmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bayburt/ TÜRKİYE guzelferdi@hotmail.com. Gönderim Tarihi 19.02.2018 / Kabul Tarihi: 24.04.2018

Türkçede Kıranta

Türkiye Türkçesinde *kıranta* kelimesinin üç anlamı vardır: **1.** Saçları ağarmaya başlamış erkek. **2.** İlerlemiş yaşına rağmen bakımlı, özenli (erkek). **3.** Kırılmış (saç, sakal). (TS: 1157).

Kelime, Osmanlı dönemi sözlüklerinde de benzer anlamlar ile yer almaktadır. Kelimeye Lehçe-i Osmanî’de “kır” (A. Vefik Paşa, 1889: 623), Kâmûs-ı Türkî’de “kır, kır serpmiş, kırla karışık (kıranta bıyık); bıyığı kır ve sakalsız (kıranta bir adam)” (Ş. Sami, 1995: 1061) anlamları verilmiştir. Redhouse, sözlüğünün ilk baskısında kelimeye “orta yaşlı adam” anlamını vermiştir (1856: 882). Yazar, eserinin 1890 baskısında ise kelimenin anlamında düzenleme yapmış, kelimeyi “bıyığı kırılmaya başlamış, kırık yaşında veya kırık yaşın üstünde adam” biçiminde karşılamıştır (1987: 1444).

Ahmet Rasim, Şehir Mektupları’nda bıyık türlerini sıralarken *kıranta*’ya da yer vermektedir: “kara, sarı, ter, pala, pos, bükme, kırma, kıvrıma, biri aşağı biri yukarı, maşalı, fırçalı, kozmetikli, sivri, uçları küt, yayık, dik, yumuşak, kıranta, kırçıl, kır, ak, hiç yok bıyık” (2004: 189). Yazarın *kıranta*, *kırçıl*, *kır* ve *ak* sıfatlarını arka arkaya sıralaması dikkat çekmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *kıranta* kelimesi pek çok edebî eserde geçmektedir: **1.** Saçları ağarmaya başlamış orta yaşlı erkek: § “*Sen ise kırkını geçmiş kıranta bir herifsin!*” -Ahmet Midhat Efendi, Zeyli Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar, 295. § “*Kaloş kunduraları kaldırımlarda çıkırdayan kıranta bir memur mütekaidi ile arada tavla oynuyordu.*” -Ruşen Eşref Üneydin, Hatıralar I, 282. § “*Sağ tarafına dönerek uzun lağımçı çizmeleri üzerinde, eller pantolon cebinde, kukuleteli yarım kaputu ile yarı bele kadar dik duran kırantaya..*” -Ahmet Rasim, Muharrir Bu Ya, 424. § “*Abani sarıklı kehribacının yanında duranlardan kıranta bir efendi söze karıştı.*” -Nazım Hikmet Ran, Kan Konuşmaz, 123... **2.** Ağırbaşlı, yaşına rağmen bakımlı, özenli (erkek). § “*Çok uzun boylu kıranta bir adamdı.*” -Kemal Tahir, Yorgun Savaşçı 41... **3.** Kırılmış (saç, sakal): § “*Faytondan delikanlıcasına bir aliklikle inen kıranta kıranta sakallı, burundan takma altın gözlüklü paşa...*” -Ruşen Eşref Üneydin, Röpörtajlar II, 134. § “*Ablak, kırmızı yüzlü, kaşları kıranta, kalın, kıvrık kıllarla aşağı yukarı yay gibi eğri...*” -Ahmet Rasim, Eşkâl-i Zaman, 140. § “*... parmaklarıyla, uzamış kıranta tıraşını sıvazlayarak ilave etti.*” -Reşat Nuri Güntekin, Eski Hastalık, 47 (TDK, 2015: 686).

Kelimeye yer veren kaynakların hemen hepsinde örnekler genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına aittir. H. Kâzım Kadri’nin tespitine göre ise kelime ilk defa Sürûrî’nin “Hezliyyât” adlı eserinde geçmektedir (1943: 790). Sürûrî 1814’te İstanbul’da vefat etmiştir. Yazarın “Hezliyyât” hakkında düştüğü bir tarihten eseri 1803’te yazmaya başladığı anlaşılmaktadır. Tarih düşürme konusunda usta olan yazarın bu eserinde birçok olay için tarih düşürülmüştür. Tarih düşürülen son olay 1804’tedir. Bu da eserin 1804’te veya sonraki birkaç yıl içinde tamamlandığını (Ayan, 2002: 20), kelimenin de en az 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bilindiğini, kullanıldığını ortaya koymaktadır. Sürûrî’nin adı geçen eserinde kelime iki defa kullanılmıştır:

“*Atla gitsem bir yere ancak öjumde yürüyen / Bir peder-mânde kıranta çükadârımdır benim*” (Ayan, 2002: 106),

"Efendi sen tabî'at sâhibi âdemsin etbâ'ı / Dahı dört kaşlı istersin karantâyı begenmezsın" (Ayan, 2002: 111).

Kelimenin her iki beyitte de "yaşlı" anlamını taşıdığı görülmektedir.

DS'ye göre *kıranta*, Malatya ve Yozgat'ta "yaşlı (çoğunlukla erkek için)" (DS: 2816) anlamına gelmektedir. Kelimenin *giranta* biçimi Samsun, Ordu, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan ve Niğde'de "saçına kır düşmüş orta yaşlı kimse", Mersin'de ise "görmüş geçirmiş, hovarda" (DS: 2053) anlamlarını taşımaktadır. DS'de tespit edilmemiş olsa da Trabzon, Isparta, Elazığ, Tokat, Kütahya illerinde ve Kıbrıs'ta da kelime bilinmektedir: *kıranta* "kır sakallı, orta yaşlı erkek" (TMES: 153), *giranta* "kıranta; çapkın, yaşlı kimse" (GDIA: 278), *giranta* "saçı, sakalı ağarmış kişi" (EYSV: 88), *giranta* "yaşlı, yaşını başını almış" (RYA: 116), *giranta* "iyi giyinen" (KSA: 257), *kiranto* "orta yaşlı ve saçına, bıyığına kır düşmüş kimse" (HKTS: 180).

Bulgaristan Türk ağızlarında görülen "yaşlanmış at, hergele" (DTAS: 163, DRTA: 239) anlamını taşıyan *kıranta* da üzerinde durduğumuz *kıranta* ile aynı kelime olmalıdır. TTA'da aynı kökten türemiş *kırçıl* kelimesi de yaşlanmış bir hayvanı karşılamak için kullanılmıştır: *kırçıl* "ihtiyarlamış erkek domuz" (DS: 2819). *Kırçıl*, TTA'da aynı zamanda "tavşan" anlamına gelmektedir (DS: 2819).

Kelimenin Kökeni Hakkında Görüşler ve Değerlendirme

Etimolojik çalışmaların çoğunda kelimenin İtalyanca *quaranta* kelimesinden geldiği öne sürülmektedir. Eren'e göre İtalyanca *quaranta* "kırkyaşında" kelimesinden gelen *kıranta*, Türkçe *kır* (> *kırçıl*) sözünün baskısı altında bu şekli almıştır (1999: 237). Tietze de kelimenin *kıranta* biçimini almasında Türkçe *kır*'ın etkisinden söz etmiştir. Yazara göre kelimenin ilk bölümü *kır*'a benzetilerek Türkçeleştirilmeye çalışılmış, fakat "anta" unsuru yüzünden bu işlem tam gerçekleşmemiştir (1952: 241). Keresteciyan, *kır* kökü esas alınırса kalan kısmın açıklanamayacağını iddia etmiştir (1971: 283). Eyuboğlu da kelimenin İtalyanca *quaranta* ile ilgili olduğu görüşündedir. Yazara göre kelime İtalyan denizciler vasıtası ile dilimize geçtiği için daha çok kıyı kesimlerinde bilinmektedir (1991: 408-409).

Zenker (1876: 696) ve Meyer (1893: 37) İtalyanca *quaranta*'ya bağladıkları kelimeye *karanta* biçiminde yer vermişlerdir. Zenker'in kullandığı Osmanlıca sözlükteki *kıranta* kelimesini yanlış okuduğu ve bu yanlış biçimi eserine aldığı anlaşılmaktadır. Meyer, kelimeyi Zenker'in çalışmasından aktardığı için aynı yanlışla düşmüştür.

Pek çok sözlükte de kelimenin İtalyanca *quaranta*'dan geldiği görüşü yer almaktadır (TS: 1157, H. Kâzım Kadri, 1943: 790, Ayverdi, 2006: 1678, Çağbayır, 2007: 2616, TDK: 2015: 686, Karaağaç, 2015: 434).

Nişanyan, kelimenin kökeni konusunda tereddütlüdür. Kelimenin İtalyanca *grande* "büyük, yüce, gösterişli" ile ilgili olabileceğini belirtmiştir. Nişanyan, kelimenin asıl anlamının "yaşlıca, iyi giyimli erkek" olduğunu düşünmektedir. Yazara göre kelimenin İtalyanca *quaranta* sözcüğüyle bağdaştırılması dayanaksız bir yaklaşımdır (2012: 323). Yıldırım da, kelimenin İtalyanca *grande*'den geldiğini savunmuştur (2017: 99).

Kelimenin Türkçe olduğunu düşünen bilim adamları da vardır. Atalay (1941: 35) ve Kaymaz (2000: 322) kelimenin *kır* kökünden +*AntA* eki ile türediğini belirtmişlerdir. Atalay ekin isim ve sıfatlara gelerek yeni isim ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir (1941: 34). Kaymaz, eki, +*An* ve +*tA* eklerinin birleşmesi ile oluşmuş birleşik bir ek olarak ele almıştır (2000: 322).

Eren, *quaranta* için “kırk yaşında” anlamını vermiştir. Fakat İtalyancada *quaranta*, “kırk yaşında” anlamına gelmez, “kırk” anlamını taşır. Eğer kıranta için yabancı kökenli bir kelime aranıyorsa bu kelime *quaranta* “kırk” değil, *quarantenne* olmalıdır. İtalyancada “kırklık, kırk yaşındaki” *quarantenne*, “kırk yıllık” *quarantennio* ile ifade edilmektedir (Tanış, 2006: 894)¹. Görüldüğü üzere İtalyancada “kırk yaşında” anlamına gelen kelime *quaranta* değil, *quarantenne*’dir. Bu kelimenin Türkçeye *kıranta* biçiminde değil, *karantana* veya *karantan*, *kır* ile bulaşmaya uğradığı görüşü kabul edilecek olursa da *kırantana* veya *kırantan* biçiminde geçmesi beklenir.²

Eğer kelime Eyuboğlu’nun iddia ettiği gibi İtalyan denizciler vasıtasıyla dilimize girmiş olsaydı yazarın belirttiği gibi daha çok kıyı kesiminde bilinmesi gerekirdi. Fakat TTA’daki veriler bu görüşü doğrulamamaktadır. Kelime, Yozgat, Malatya, Samsun, Ordu, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Trabzon, Isparta, Elazığ, Tokat, Kütahya, Niğde ve Mersin’de tespit edilmiştir. Derleme Sözlüğü ve diğer ağız çalışmaları, kelimenin iç bölgelerde daha yaygın olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla *kıranta*’nın İtalyanca *quaranta*’dan geldiği görüşüne hak vermek mümkün görünmemektedir.

Kelimenin İtalyanca *grande* “büyük, yüce, gösterişli” ile ilgili olması da mümkün değildir. Bu görüşü savunanların temel hareket noktası, kelimenin “*ilerlemiş yaşına rağmen bakımlı, özenli (erkek)*” anlamıdır. Fakat kelimenin bu anlamı sonradan ortaya çıkmıştır. İlk örneklerde bu anlam söz konusu değildir. İkinci olarak kelimedeki /d/ sesinin en azından bazı yerlerde korunmuş olması beklenir fakat hiçbir yerde kelimenin *giranda* / *kıranda* biçimi tespit edilememiştir.

Kelimenin Yapısı

Bize göre kelime, “beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk” anlamına gelen *kır* (bk. Clauson, 1972: 641, Räsänen, 1969: 265) isminden, nadir bir birleşik ek ile türetilmiş Türkçe bir kelimedir.

Türkçede, *kır* kelimesi ile türetilen kelimelerin büyük bir kısmı “ağarmak, beyazlaşmak” anlamını taşımaktadır. *Kır* kelimesi, *ak* ile benzer bir biçimde yaşlanmayı ifade etmek için kullanılmıştır: TTT *kır kişi* “ak saç ve sakallı, yaşlı” (YTS: 137), *kırğıl/ kırkıl* “saçına, sakalına ak düşmüş, kıranta; saça, sakala ak düşme” (YTS: 137), Çağ. *kırkıl* “tüg ve saçları kır olan, beyaz saç, ak baş” (LÇ: 245), Hak. *hır pas-* “saçları ağarmak, ihtiyarlamak” (HakTS: 350), Tat. *kıray-* “ağarmak, kırlaşmak, yaşlanmak”

1 Latin dillerinden Fransızca da *quarantaine* “kırk yaş”, *quarantenaire* “kırk yıllık, kırk yaşlarında” anlamına gelmektedir (Saraç, 1985: 1139).

2 Batı dillerinden giren kelimelerdeki /ua/ ses grubu Türkçede /a/ sesine dönüşmüştür: kalifikasyon < Fr. qualification; kalitatif < Fr. qualitatif; kantitatif < Fr. Quantitatif; markaj < Fr. marquage... (Eren, 1999: 237).

(Toker, 2003: 508), TTü *kırcoz*³ “saçı sakalı ağarmış (kimse), ihtiyar” (Aktunç, 1998: 181, Develioğlu, 1980: 108), TTA *kırar-* / *kıral-* “saçları ağarmak” (DS: 2816, 4554), *gırar-* “ağarmak, kırışmak” (DS: 2053), *kıraltı* / *kırtarı* “kırlık, saçtaki aklık” (DS: 4554), *gırlaş-* / *kırlaş-* “ağarmak, beyazlaşmak” (DS: 2059, 2831), *kıralt-* “ağartmak” (DS: 4554), *alagır* “orta yaşlı adam; siyahlı beyazlı, kır düşmüş saç, sakal, tüy” (DS: 188)...

Daha önce de belirtildiği gibi kelime ilk defa Sürûrî'nin “Hezliyyât” adlı eserinde geçmektedir. Bu eserde kelime iki defa kullanılmıştır ve her ikisinde de “orta yaşın üstünde, yaşlı” anlamını taşımaktadır. İlk beyitte “yaşlı” anlamı çok açıktır:

Atla gitsem bir yere ancak öñümde yürüyen

Bir peder-mânde kıranta çukadârımdır benim (Ayan, 2002: 106).

(*Atla bir yere gitsem önümde yürüyen kişi, babadan kalma kıranta bir maiyet memurudur.*)

Efendi sen tabî'at sâhibi âdemsin etbâ'ı

Dahı dört kaşlı istersin kırantayı beğenmezsin (Ayan, 2002: 111).

(*Efendi, sen zevk sahibi bir insansın, maiyetinde çalışanların bıyığı yeni terlemiş gençler olmasını istersin, kırantaları beğenmezsin.*)

Mahallileşme akımının en önemli temsilcilerinden olan Sürûrî'nin dili daha çok konuşma diline yakındır. Şiirlerinde halk ağzındaki kelimelere yer vermiş, deyim ve atasözlerinden çok yararlanmışır (Ayan, 2002: 29-31). Dönemin aydın dilinde görülmeyen pek çok Türkçe kelime Sürûrî'nin şiirinde yer almaktadır. Bu kelimelerin büyük bir kısmı bugün yazı dilinde unutulmuş olsa da Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını korumaktadır: *alda-* “aldatmak”, *alış-* “alevlenip tutuşmak”, *arık* “zayıf, cılız”, *beliñlet-* “korkutmak”, *buy-* “insan veya hayvan soğuktan donmak”, *çalık* “delişmen, haşarı”, *domalıc* “kambur, tümsekli, fırlak”, *giciş-* “kaşınmak” ... (Ayan, 2002: 289-316). Kanaatimize göre *kıranta* yöresel bir kelimedir, şair ve yazarlar tarafından kullanılınca yaygınlaşmış, yazı diline de girmiştir.

Kelime *kır* isminden +*AntA* birleşik eki ile türetilmiştir. TTA'da nadir görülen bu ek (Atalay, 1941: 35) +*Aη* ve +*tA* eklerinin birleşmesi ile ortaya çıkmış olmalıdır. TTA'da bu ek ile türemiş bazı kelimeler şunlardır: TTA *haranta* “gösterişli tavır, çalım” (DS: 2285). krş. TTA *har* “atın biniciyi sarsmadan yürüyüşü, rahvan; atın bir ve iki vuruşlu yürüyüşü” (DS: 2281); *hokente* “başiboş, işe yaramaz, avare” (KAD: 56), krş. TTA *höke* “kibirli, ukala” (DS: 2429); *zıranta* “uzun, iriyarı, gürbüz” (DS: 4836), krş. TTA *zırla-* “boy atmak; uzamak” (EİA: 350).

Birleşik ekin ilk unsuru benzerlik, yakınlık ve pekiştirme işlevi taşıyan +*Aη*, Eski Türkçeden beri görülen nadir eklerden biridir (Korkmaz, 2003: 60-61, Banguoğlu, 2004: 181, Gabain, 1988: 47, Erdal, 1991: 160). Bu ek, TTA'da pek çok kelime türetmiştir:⁴

3 Develioğlu'na göre kelimenin sonunda Yunanca -os eki vardır. Argoyu kullanan külhanbeyleri çok zaman Rumlar tarafından işgal edilen yerlerde vakit geçirdikleri ve dolayısıyla kulakları Rumca ile dolu olduğu için bazı kelimelerin sonuna birer -os / -oz getirmişlerdir (1980: 108). Kelime, Türkçe *kırca*'ya, Develioğlu'nun belirttiği gibi Yunanca -os eki getirilerek türetilmiş olmalıdır. bk. TTA *gırca* “kıra çalar renk, gri” (SMYA: 418).

4 +*Aη* eki ile Eski Türkçede pekiştirme ve çokluk işlevi taşıyan, bazı bilim adamlarına göre küçültme işlevine de sahip olan +*An* (Ergin 1993: 165, Banguoğlu, 2004: 174, Hatipoğlu, 1974a: 29, Zülfiyar, 1991: 58, Korkmaz, 2003: 35, Gabain, 1988: 44, Erdal, 1991: 91) ekinin η > n değişimi sonucu dil şuurunda birbirine karıştığı anlaşılmaktadır.

düzeş “yüksek dağların tepelerindeki düzlükler” (DS: 1642), *milen/ milenğ* “bulanık su; milli toprak” (DS: 3199), *gözen* “başkasının ilgisini çeken, gösterişli kimse” (DS: 2179), *belen/ beleş/ belenk* “tepe, yüksek yer, üzeri yassı tepe, ufak tepe” (DS: 611), *çoran* “tuzlu toprak, çorak” (DS: 1271), *gölen* “küçük su birikintisi, gölcük” (DS: 2141), *ğuzan* “gölgelik, güneş almayan yer” (KTKA: 195), *ölen* “çiçekli çayır” (DS: 3330), *topan* “yuvarlak, küre biçiminde; şişman, tombul (kimse)” (DS: 3963), *göşen* “yeşillik” (DS: 2128). Ek, çağdaş Türk lehçelerinde de bazı kelimeler türetmiştir: Tat. *kartaş* “biraz yaşlı”, *buşan* “tam dolu olmayan, biraz boş” (Alkaya, 2008: 210), Krg. *caşan* “yaş, yeşil”, *kartaş* “yaşlı, kocamış”, *boşan* “gevşek”, *tüzön* “dümdüz yer” (Çengel, 2005: 106), YUyg. *tozan* “toz, toz yağmuru”, *boşan* “beceriksiz, iradesiz” (Öztürk, 2015: 28).

+Aş eki renk adlarına da eklenmekte; yakınlık, benzerlik, genişletme, pekiştirme işlevi ile kullanılmaktadır: TTA *külen* “boz renk (eşek vb. hayvanlarda); gübreli, külrengi toprak” (DS: 3029), Kzk. *bozan* “boza yakın renk”, KKlp. *bozan* “sarı, solgun”, Kzk. *kuban* “boza çalan, beyazımsı (< kuba⁵ ‘beyaz, boz’)” (Uygur, 1994: 188-189).

Birleşik ekin ikinci unsuru olan +tA eki, +t^l’nin bir varyantı olmalıdır: TTA *kırata* “kıraç toprak” (DS: 2816), krş. TTA *kıra* “taşlı, meyilli yer” (EYA: 421), *çonata* “eli, ayağı tutmayan kötürüm” (DS: 1268), krş. TTA *çona* “parmakları açılmayan kimse” (DS: 4480); *fiğlata* “yüksek sesle bağırma anlatır” (DS: 1850), krş. TTA *fiğla* “çığlık, feryat” (DS: 1850); *salmata* “başboş, serbest” (DS: 3528), krş. TTA *salma/ salman/ salmatı* aa. (DS: 3528, HKTS: 254), *tomta* “bağlam, tutam” (DS: 3958), krş. TTA *töm* “küçük toprak yığını” (DS: 3980).

+tA, bazı birleşik eklerde de karşımıza çıkmakta, yapısı tam olarak çözülememiş bazı kelimelerde de görülmektedir: *kısmanta* “pantolon” (DS: 2844), krş. TTA *kısman/ kıstırık/ kıstırma/ kıskıç* aa. (DS: 2844); *salmanta* “sürülmüş harman toplandıktan sonra çevrede kalan ekin kalıntıları” (DS: 3529), *saymanta* “kaba saba, patavatsız adam” (DS: 3560), *zoymanta* “hoşa gitmeyecek biçimde iri yarı; kaba saba” (DS: 4398), krş. TTA *saymantı* “iri, kaba, biçimsiz” (DS: 4676).

TTA’da *kır* kökünden türemiş, *kıranta* ile benzer anlam taşıyan birçok kelime yer almaktadır: TTA *kırço* “saçı sakalı ağarmaya başlamış kimse” (DS: 4554), *gircıman* “saçına kır düşmüş orta yaşlı kimse” (DS: 2053), *kırbaç* “saçları ağarmış insan” (DS: 2817), *gırbaş* “saçına kır düşmüş orta yaşlı kimse” (DS: 2053), *kırıcman* “kır saçlı” (DS: 2818), *kırçeman* “kırçıl” (DS: 2819), *kırmanço* “ak sakallı kimse” (DS: 2833), *gırmanço* “çok ihtiyar, yaşlı erkek” (HKTS: 118), *kıroğ/ kırov* “saçı kırılmış adam” (DS: 2835), *gırman* “anadan doğma ak saçlı” (DRTA: 161), *gırmanı* “saçı biraz ağarmış olan” (DRTA: 161), *kırçal/ kırçav/ kırçıl/ kırgıl/ kırço* “kır saçlı insan ya da kır tüylü hayvan” (DS: 2818), *gırcamıklı* “gri renkli olan” (KİYA: 406), *kırçar-* “kır rengini almağa başlamak, kırışmak” (DS: 2819)...

TTA’da *kıranta* ile aynı anlamı taşıyan kelimelerin önemli bir kısmı yazı dilinde görülmeyen birleşik eklerle kurulmuştur. Mesela *kırıcman* (~ *gircıman*) kelimesindeki +CImAn eki yazı dilinde görülmez fakat TTA’da bu ekle kurulu birçok kelime vardır:

5 *kuba* için bk. Räsänen, 1969: 295, Clauson, 1972: 581.

dilcimen “hoş sohbet, tatlı konuşan” (DS: 1492), *elcimen* “insana alışkın hayvan” (DS: 1705), *evcimen/ evciman* “ev işlerinde becerikli, çalışkan, derleyip toparlayan” (DS: 1801), *işçimen/ işçiman* “çalışkan, becerikli, iş bilen” (DS: 2561), *ogciman/ ögciman* “öncülük eden, yol gösteren, öncü, önder” (ArdA: 493). +*AntA* da tıpkı +*CImAn* gibi yazı dilinde bulunmayan birleşik eklerden biridir.

TTA’da yazı dilinde bulunmayan nadir eklerle kurulmuş pek çok kelime yer almaktadır. TTA’da *külen*, *küleysi* ve *külensal* kelimeleri “kül rengi” anlamına gelmektedir (DS: 3028-3029). Yazı dilinde +*eysi* (+*Aη*, +*sI* > +*AηsI* > +*AysI*) ve +*ensal* (+*Aη*, +*sAl*) ekleri bulunmadığı gerekçesiyle *küleysi* ve *külensal* kelimelerini yabancı bir kökene bağlamak ne kadar mantıklıysa *kıranta*’yı, +*AntA* eki yazı dilinde tanıklanmadığı için yabancı bir kaynağa bağlamak o kadar mantıklıdır.

Sonuç

İtalyanca “kırk” anlamına gelen *quaranta* ve “yüce” anlamına gelen *grande* ile Türkçe *kıranta*’nın ses benzerliği dışında ortak bir noktası yoktur. Bir sayı adının veya “ulu, yüce” anlamına gelen bir kelimenin Türkçede “orta yaşlı (adam), yaşlı (adam)” anlamını kazanması, semantik olarak izah edilmesi güç bir durumdur.

Türkçede *kır* kelimesinin yaşlılığı ifade etmek için de kullanılması, TTA’da nadir eklerle kurulmuş *kıranta* ile benzer anlamlı başka kelimelerin de yer alması ve +*AntA* ekinin başka kelimelerde de bulunması, *kıranta*’nın Türkçe olduğunu gösteren önemli delillerdir. Kelime Türkçe *kır* kökünden, nadir bir birleşik ek olan +*AntA* ile türetilmiştir.

Eldeki verilere göre *kıranta*, *kır* kelimesinin genişlemiş şeklidir ve öncelikle bir renk adıdır. Kelime daha sonra “orta yaşlı adam; saçlı, sakalı ağarmış adam” anlamını kazanmıştır. Kelimenin “iyi giyimli adam, hovarda, çapkın” anlamları ise sonraları ortaya çıkmıştır. İlk örneklerde bu anlamlar tespit edilememektedir. Yaşı geçmiş bir adam çapkınlık yapmak istiyorsa kendine bakmalı, iyi giyinmelidir. Kanaatimize göre kelimenin “hovarda, çapkın, iyi giyimli” anlamları buradan ortaya çıkmıştır.

Kısaltmalar

- ArdA** *Ardanuç Ağzı* (Şenol, 2015).
Çağ. *Çağatay Türkçesi*
DRTA *Doğu Rodop Türk Ağızlarının Sözlüğü* (Mollova, 2003).
DS *Derleme Sözlüğü I-XII*. (TDK, 1963-1982).
DTAS *Örneklerle Deliorman Türk Ağzı Sözlüğü* (Cebeci, 2010).
EİA *Erzurum İli Ağızları III* (Gemalmaz, 1995).
EYA *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (Sağır, 1995).
EYSV *Elazığ Yöresi Söz Varlığı* (Buran ve İlhan, 2008).
GDIA *Gül Dili Isparta Ağzı* (Erkap, 1999).
Hak. Hakas Türkçesi
HakTS *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük* (Arıkoğlu, 2005).
HKTS *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü* (Hakeri, 2003).

- KAD** Kseobanlı Ağzından Derlemeler (Gündüz, 2006).
KİYA *Kepsut İlçesi ve Yöresi Ağızları* (Demiray, 2003).
KKİp. Karakalpak Türkçesi
Krg. Kırgız Türkçesi
KSA *Kütahya Simav Ağzı* (Dinay, 2009).
KTKA *Konya İli Taşkent İlçesi ve Köyleri Ağzı* (Kocamaz, 2013).
Kzk. Kazak Türkçesi
L *Luğat-i ağatay ve Trk-yi Osman* (şeyh Süleyman Efendi, 1298).
RYA *Reşadiye ve Yöresi Ağızları* (nal, 2010).
SMYA *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı* (ztrk, 2009).
Tat. Tatar Türkçesi
TMES *Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğü* (Emiroğlu, 1989).
TS *Türkçe Sözlük* (TDK, 2005).
TTT Tarih Türkiye Türkçesi
TT Türkiye Türkçesi
YTS *Yeni Tarama Sözlüğü* (TDK, 1983).
YUyg. Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Ahmet Rasim (2004). *şehir Mektupları*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
 Ahmet Vefik Paşa (1889 / H. 1306). *Lehçe-i Osman*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
 AKTUNÇ, Hulki (1998). *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
 ALKAYA, Ercan (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Publication.
 ARIKOğLU, Ekrem (2005). *rnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
 ATALAY, Besim (1941). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler zerine Bir Deneme*. İstanbul: TDK Yayınları.
 AYAN Elif (2002). *Srri ve Hezliyyat'ı: İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
 AYVERDİ, İlhan (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı.
 BANGUOğLU, Tahsin (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
 BURAN, Ahmet; N. İLHAN (2008). *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yayınları.
 CEBECİ, İ. (2010). *rneklerle Deliorman Türk Ağzı Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
 CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
 AğBAYIR, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük 1-5*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
 DANKOFF, Robert (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
 DEMİRAY, Erdinç (2003). *Kepsut İlçesi ve Yöresi Ağızları*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.
 DEVELLİOğLU, Ferit (1980). *Türk Argosu*. Ankara: aydın kitabevi.
 DİNAY, Mehmet Ali (2009). *Kütahya Simav Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
 EMİROğLU, Kudret (1989). *Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- ERKAP, Selahattin (1999). *Gül Dili Isparta Ağzı*. Ankara: Mina Ajans.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- GABAIN, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağzıları III (Bibliyografya, Sözlük ve Dizinler)*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I (A-N) - II (O-Z)*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNDÜZ, Mustafa (2006). Köseçobanlı Ağzından Derlemeler. *TDAY-B* 2004-I, 45-62.
- HAKERİ, H. Bener (2003). *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*. Gazimağusa: Samtay Vakfı Yayınları.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1943). *Türk Lûgati -Türk Dillerinin İhtikakı ve Edebi Lûgatleri - 3*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- KARA, Mehmet (2005). *Hakas Türkçesinde İsim*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KARAAĞAÇ, Günay (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYMAZ, Zeki (2000). Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği. *TDAY-B* 1997, 251-341.
- KERESTEDJIAN, B. (1971). *Materiaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque*. Amsterdam: Philo Press.
- KOCAMAZ, İhsan (2013). *Konya İli Taşkent İlçesi ve Köyleri Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- MEYER, Gustav (1893). *Türkische Studien I: die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen*. Wien.
- MOLLOVA, M. R. (2003). *Doğu Rodop Türk Ağızlarının Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- NİŞANYAN, Sevan (2012). *Sözlerin Soyağacı-Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü-*. İstanbul: Everest Yayınları.
- ÖZTÜRK, Erol (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki.
- REDHOUSE, James (1856). *An English and Turkish Dictionary*. London: Bernard Quaritch.
- REDHOUSE, James (1880). *Redhouse's Turkish Dictionary*. (By Charles Wells). London: Bernard Quaritch.
- REDHOUSE, James (1987). *A Turkish and English Lexicon: Showing in English the Significations of the Turkish Terms* (New Impression). Beirut: Librarie Du Liban.
- REDHOUSE, James (1994). *Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*. İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- SAĞIR, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağzıları*. Ankara: TDK Yayınları.
- SARAÇ, Tahsin (1985). *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Şemsettin Sami (1995). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞENOL, Sevgi (2015). *Ardanuç Ağzı*. Bursa: Rota Barışçı Matbaacılık.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (H. 1298). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- TANIŞ, Asım (2006). *Büyük İtalyanca-Türkçe Öğretici Sözlük*. İstanbul: İnkılap Yayınları.

- TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. (Haz. Cem Dilçin). Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (1996). *Tarama Sözlüğü IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- TDK (2015). *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- TİETZE, Andreas (1952). Die formalen Veränderungen an neueren europäischen Lehnwörtern im Türkischen. *Oriens*, 5(2), 230-268.
- TOKER, Mustafa (2003). *W. Radloff'un 'Opıt Slovarya Tyurkskiĥ Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- UYGUR, C. Vedat (1994). *Kırgız, Kazak, Karakalpak Türkçelerinde İsim*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ÜNAL, Ergül (2010). *Reşadiye ve Yöresi Ağızları*. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- YILDIRIM, Ali (2017). *Dil Dibeği -Bir Halk Etimoloji Denemesi-*. Ankara: Asos Yayınları.
- ZENKER, J. Theodor (1876). *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch II*. Leipzig.

BAŞKA DİLDE YAŞAMAK: ARAP DİLİNDE YAŞAYAN TÜRKÇE KELİME VE YAPILAR

Living in the Other Language: Turkish Words and Structures Living in the Arabic Language

İbrahim Ethem POLAT*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 119-133

Öz: Tarihi ilmi ve edebi birlikteliğimizin bin yılı aşkın bir süredir devam ettiği Arap halkları ve Arapça, karşılıklı etkileşimler sonucu her iki millet Türkler ve Araplar arasında kültürel etkileşim kanalıyla kelime değişimlerine neden olmuş ve her iki dilde de karşılıklı alışveriş gerçekleşmiştir. Özellikle Osmanlı Türkçesinde gerek doğrudan alınarak gerekse Türkçeleştirilerek pek çok Arapça kelimenin günümüz Türkçesinde kullanımına devam edilmektedir. Arap dilinde de pek çok Türkçe kelime, deyim ve yapılar, geçmişte bölgede yoğun Türk varlığının sözlü ve Arapça yazan pek çok Türk âliminin yazılı aktarımlarıyla Arap kültüründe ve dilinde yerleşik hal almıştır.

Arap dilinde gerek halk dili olarak adlandırdığımız Ammice, gerekse standart Arapça olarak adlandırdığımız Fusha ile yazılı edebî eserlerde pek çok Türkçe kelime ve yapı günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Bu makalede bu konuyla ilgili daha önce ele alınan çalışmaların ışığında yeni bir değerlendirme ile Arap dilinde yaşayan Türkçe ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe kelimeler, Türkçe ekler, Arap Dili ve Edebiyatı, kültürel etkileşim, kelime alışverişi.

Abstract: We have had historical, literary, and scientific association with the Arab peoples and the Arabic language for more than a millennium. As a result of the interaction between Turks and Arabs, mutual word borrowings have taken place in both languages. Especially in the Ottoman Turkish, many of the Arabic words which were either taken directly from Arabic or were Turkified have been in use, being preserved in today's Turkish. The intense existence of Turkish population in the region and the Turkish scientists who wrote in Arabic helped the Turkish words, idioms, and structures to be used in the Arabic culture and language.

In the Arabic language, in both what we call Ammice and standard Arabic, and in the literary works, lots of Turkish words and structures are actively used today. In this study, in the light of previous works, the Turkish words which are use in the Arabic language are dealt with a new evaluation.

Keywords: Turkish words, Turkish affixes, Arabic language and literature, cultural interaction, lexical borrowing.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Arap Dili ve Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE ethempolat@hotmail.com. Gönderim Tarihi 23.04.2018 / Kabul Tarihi: 14.05.2018

Giriş

Arapçada günümüzde Arap dilinde yaşayan Türk dilinden farklı yapılarla geçmiş pek çok Türkçe kelime yer almaktadır. 1986 yılında başlayan Irak, Suudi Arabistan, Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin, BAE, Tunus, Fas ve Cezayir ziyaretlerim ile 2000 yılında bir yıl süreyle Kahire’de bulunuşum esnasında karşılaştığım Türkçe kelimelerin izini sürme çabalarım hep devam edegeldi. Pek çoğunu kulaklarımla işittiğim Arapçada yaşayan Türkçe kelimeler seçkisini oluşturabilmek için notlarım arasında yüzlerce kelime dağarcığı oluştu.

Özellikle Kahire’de yaşadığım yıllarda bir Mısırlının Türk olduğumu öğrenince söylediği “**arsız, utanmaz, edepsiz**” tekerlemesini ise hiç unutamam. Bunları nereden duydun diye sorduğumda; “*çocukken bahçelerine giren çocuklara ev sahipleri bu şekilde bağırırdı*” demişti.

Yine Mısır ve Suriye’de sıkça karşılaştığım yol tariflerinde “İmşi doğri” امشي دوغري (Dümdüz git) yapısı hala kullanımdadır. Bugün bile Mısır’ın en önemli çarşılarından Hân el-Halî’de seyyar satıcılardan dükkân sahiplerine kadar Türk olduğunuzu öğrendiklerinde ilk kuracakları cümle “*Yavaş yavaş Hasan Şaş*” ياواش ياواش حسن شاش tekerlemesidir. Hitap cümlelerinde saygıdeğer, değerli, eğitilmiş kişi manalarına halk arasında kullanılan en önemli yapıyı “يا باش مهندس” “Yâ bâş mühendis” oluşturmaktadır. Kahire’de kurulan akşam pazarlarında mallarının en ucuz halini beyan eden seyyar satıcıların sondaki “ı” harfini hafzedip “bir” kelimesini kullanarak “bi gineyh, bi gineyh” بر جنیه şeklinde bağırışları her akşam sokaklarda çınlamaktadır. 2011 yılında Kahire’de Tahrir Meydanında toplanan göstericilerin üzerine at ve deve üzerinde baltalar, bıçaklar ve kılıçlarla saldıranlar, Arap basınının yanı sıra tüm dünya basınında Türkçe bir kelime olan “Baltacılar” olarak tanıtıldı. Söz konusu kelime, Osmanlı askeri düzeninde önde giden ve ellerinde balta taşıyan fedailer sınıfını oluşturan askerlerin isimlendirilmesinden dönüştürülerek bugün Mısır’da “cellat, eşkıya, zalim” manalarında da hala kullanılmaktadır.

Bugün Sudan’da bir sigara markasının adı برنجي “birinci”dir.¹ Cezayir’de gayri-Müslimlerin evlerine bugün bile yerel halk tarafından بيت كور “beytu kevir (gâvurun evi) denmektedir. Bağdat’ta Türklerin kullandığı şekliyle يلك “yelek” kelimesi Arapça karşılığı olan صدرية “sadriyye” nin yerine sıkça kullanılmaktadır. Bağdat’ın en önemli merkezlerinden el-Meydân semtinin en büyük sokaklarından birinin adı Sâbûnci صابونجي sokağıdır. Ve burada yaşamış lamba üreticisi Davut el-Lambacı adına مات اللمبجي داود وعلومه “mâte’l-lambacî Davud allûme” (Lambacı Davut öldü bütün maharetleriyle!) diye başlayan Arapça halk türküsü vardır. Yine Mısır’da şair Necîb Şihâbeddîn tarafından milli duygularla yazılan ve bestesi yapılmış 1970’lerden beri çalınıp söylenen şarkının nakaratı امان امان بيرم أفندي “Aman Aman Bayram Efendi” şeklindedir. (Affi 2018)

Yukarıdaki şekliyle pek çok örneğini sunacağımız Arapçada kullanılan Türkçe kelimelerin hangi dile ait olduğunu sorduğumuzda, Araplar tarafından Farsça, Süryanice, Yunanca, Latince vs. şeklinde sıralanmakta olup pek çoğunun Türkçe asıllı kelimeler olduğunu bilmediklerini görmekteyiz. Bunun en bariz örneği, Türk

1 <http://sudaneseonline.com/board/207/msg/1178281436.html>.

kültürüne ait olan yoğurt kelimesinin Araplar tarafından kullanılan şekliyle **يوغورت** kelimesi en bariz örneği oluşturmaktadır. Bu yiyeceğin en azından 1000 yıl önce Türk ülkelerinde yapıldığı ve yendiği bir gerçektir. 1000 yıl önce Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı Mahmûd'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserlerinde yoğurda bugünkü anlamda rastlanılmaktadır.

Aynı şekilde Türk deyim ve atasözleri ile ilgili de benzer durumu görmekteyiz. Şöyle ki, klasik Arap darb-ı mesel kitaplarında yer almayan, pek çok atasözü ve deyim Türkçe'den alınarak Arapça oluşturulmuştur. Şu atasözü Türkçe'den Arapçaya aktarılmış görünmektedir.

المحروق بالحليب ينفخ على اللبن el-Mahrûku bi'l-halîbi yenfuhu ale'l-lebeni "Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer" (Fâyed 2007: 66)

Aslı Arapça veya Farsça olup Osmanlı Türkçesinde kullanıldığı şekliyle Arap halk dilinde de yerleşik hal alan pek çok yapı da aynı şekilde Türkçe'nin etkisiyle günümüzde kullanımda yer almaktadır. En belirgin örneklerden olan **أدب خانه** "edebhâne ve **آبدست خانه** "abdesthâne" yapılarıdır. Osmanlı yönetiminden kalan adlandırmalar olan; **أورطة** "orta" (Fırka, grup) **براعتلي** "beratlı (Osmanlıda yetkili görevli) " **هيته** "hayta" (Osmanlıda uç boylarında görevli asker) kelimelerinin Arapça Ammice kelime ve yapıların yer aldığı sözlüklerde Türkçe yapılar oldukları açıkça belirtilmektedir. (Atiyye 1956: 12, el-Bâbli 2012)

Arap dilinde yaşayan Türkçe kelimeler sadece "Halk dili" veya "Ammice" dediğimiz konuşulan dilde yer almamaktadır. Modern Arap Edebiyatının roman ve hikâye olarak ilk örneklerinden başlayarak günümüze uzayan süreçte pek çok Türkçe kelime yazılı olarak bu nesir örneklerinde yer almaktadır.

Bu konuyla ilgili Türkiye'de daha önce yapılmış bazı önemli çalışmalar mevcuttur.² Özellikle Bedrettin Aytaç tarafından müstakil bir kitapta toplanan "Arapça Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler" bu konuda en kapsamlı çalışmadır. (Aytaç 1994: 1-160)

Cihaner Akçay'ın modern Suriye romanının önemli isimlerinden Hanna Mine'nin romanlarındaki Türkçe kelime ve yapıları incelediği çalışması edebi eserlerdeki Türkçe kelimelerle ilgili ilk çalışmayı oluşturmuştur. (Akçay 2001) Şükran Fazlıoğlu tarafından kaleme alınan Arap Romanında Türkler adlı kapsamlı bir kitap çalışmasında da Arap yazarlar tarafından romanlarında kullanılan Türkçe kelimeler daha ayrıntılı olarak tespit edilmiştir. (Fazlıoğlu 2006).

Arapça yazılı ürünlerde en çok kullanılan dört kelimeyi sıralayacak olsak bunlar Efendi, Bek, Hanım ve Paşa kelimeleri olacaktır. Türkçe bu kelimelerinin geçmediği

2 Ahmet Ateş, "Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl :2, Sayı: 1-2, Ankara 1965; Tuncer Gülensoy, "Yaşayan Farsça ve Arapçadaki Türkçe Kelimeler Üzerinde Notlar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXI, 1975, s. 127-157; Musa Yıldız, "Türkçe İle Arapça Arasında Karşılıklı Etkileşim", *NÜSHA*, Yıl: VI, Sayı: 23, Ankara 2006; Musa Alp, "Kelimelerin Göçü: Türkçe Nisbet Eki '-ci' nin" Şam Bölgesi (Suriye, Ürdün, Filistin ve Lübnan) Arap Halk Ağzında Kullanımı Hakkında Bir Araştırma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1), 2007; Sâdük Masliyah, "Irak Halk Dilinde Dört Türkçe Son Ek -Li, Lik, -Siz, -Çi", (Çeviren: Halim Öznurhan), *BİLİMLİNAME*, Sayı: 4, 2004/1, s.133-141; Muhammed Reşit Elderveşi, Arapçada Meslek, Esnaf ve Sanatkar İsimleri, Morfolojik Olarak Sınıflandırılmaları ve Öğretim Yönetimleri, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, makaleleri ve en kapsamlı kitap çalışması olarak Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı , İstanbul 1994, isimleri ön planda yer almaktadır.

Arapça roman neredeyse yoktur desek çok da iddialı konuşmamış oluruz. Türkçe’den Arapçaya bazı sözcükler Arapça ses ve yapı değişikliğine uğrayarak geçmiştir. Örneğin en çok kullanılan Paşa sözcüğü, Arapçada /p/ sesi olmadığı için /b/ ile “Bâşâ” باشا biçimini almıştır. Bek kelimesi بك her zaman Arapçada karşılandığı /k/ harfi ve sesiyle okunmuş ve yazılmıştır. Çizme جزمه, ilçe ايلجه gibi kelimeler Arapçada /ç/ sesi olmadığından /c/ sesi ile yazılıp okunmuştur.

1. Arapça Şiir, Roman ve Hikâyelerde Geçen Türkçe Kelimeler

Türk-Arap ilişkileri İslam’ın gelişinden önceki devirlere verilen adlandırma ile Cahiliye Döneminden başlayarak çok eski ve köklü bir geçmişe dayanmaktadır. 751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı ile başlayan birliktelik hızlı bir yakınlaşma kaydetmiş, ardından Türkler, Abbasî Halifeliğinin en güvendiği askerler konumuna yükselmişlerdir. Türkler için bugünkü Bağdat’ın 70 km kuzeyinde 860 yılında Samarrâ şehrinin kurulmasıyla Orta Doğu coğrafyasında Türk yerleşimi başlamıştır.

Arap coğrafyasında, ilk Türk Devleti olan Tolunoğulları Devleti’nin 868 yılında Mısır’da kurulmasının ardından, 935 yılında İhşidoğulları Beyliği’nin aynı coğrafyada kurdukları hükümler ve 1055 yılında Tuğrul Bey’in Bağdat’a girişi ile oluşan geniş çaplı yerleşimlerin ardından bin yılı aşkın bir süreçte Türk-Arap kader birliği oluşturulmuştur. Ortadoğu coğrafyasından Mağrib’e uzanan coğrafyalarda yoğun Türk varlığının siyasi, askeri sonuçlarının oluşması yanında, kültürel olarak da pek çok etkileşime ve kelime geçişlerine vesile olmuştur.

İlmi yönden de Farabi, İbn Sina, Kaşgarlı Mahmud başta olmak üzere pek çok Türk âlimin bugünkü Arap coğrafyasında bulunuşları, Türkçe konuşmaları ve Arapça eserler kaleme alması, bu eserlerinde Türkçe kelime ve ifadeleri de kullanmalarının etkileri de olmuştur. Bu birlikteliğin getirdiği kelime alışverişinin Arap yazınının çeşitli dönemlerinde ortaya çıktığını görmekteyiz.

Pek çok Arap şiirinde Türkçe kelimeler yer almaktadır. Burada sadece bir örneği kaydetmekle yetineceğiz. Mısırlı şair Ebu’l-Huseyn el-Cezzâr (öl.1280) Türklerin karşılık beklenen övgü şiirlerine pek itibar etmediğini dile getirdiği bir şiirinde “altın” **الطن** “yarmak” **يرمق** ve “yaşmak” **يشمق** (çok yaşa) kelimelerini kullanmıştır. (Sellâm 1971: II, 106)

فكاد لَمَا أَحاول منه يحنق	وكم قابلت تركيا بمدحي
ويرمقتي إذا ما قلت يرمق	ويلطمني إذا ما قلت أطن
فلو أني عطست لقال يشمق	وتسقط حرمتي أبدا لديه

“Kendisine övgüler düzduğüm nice Türk’le karşılaştım. Bu çabamdan neredeyse kızıp köpürmekte,

Karşılığında altın dediğimde bana tokat attı. (kafamı) yarmak dediğimde öfkeyle baktı.

Yanımdaki değerim süreklî düşmekte fakat hapsirınca da çok yaşa demekte.”

1798 yılında başlayan modern Arap Edebiyatı döneminin etkisiyle, 1826 yılında Mehmet Ali Paşa’nın modern ilimleri öğrenmeleri için Fransa’ya gönderdiği ilk heyetin

dönüşüyle sadece pozitif bilimlerde değil edebiyatta da yeni gelişmeler yaşanmıştır. İlk heyetin başında bulunan Ezherli İmam Rifâa Râfî et-Tahtâvî'nin Fransa gözlemlerini içeren eseri “Tahlîsu'l-İbrîz fi Telhisi Bârîz” adlı eseri bu durumun ilk tipik örneğini teşkil eder. Tahtâvî bu eserinde onlarca Türkçe kelime kullanmıştır. Eserde yer alan Türkçe kelimelerden bazıları şunlardır: -Efendi, ilçe, topçu, barut, boğaz, kahveci, ağa, parmak, bayrak, nezle, kibrit, nöbetçi, paşa, karakol ... (Fazlıoğlu 2006: 293) İlerleyen süreçte Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu Türkçe bir kelime olan Bulak Matbaasında, özellikle askeri terminolojiyi oluşturacak Türkçe kelimelerin yerleşmesini sağlayacak Türkçe 253, Arapça 255 eser basılmıştır. (İhsanoğlu 2006: 177-185)

Yine Arapçada Muhammed Huseyn Heykel'in “Zeynep” adlı romanıyla birlikte ilk modern roman örneği olarak kabul edilen Muhammed el-Muvaylihî'nin “Hadîs İsa b. Hişâm” adlı romanında; -Efendi, paşa, ağa, karakol, polis, çavuş, boğaz, sancak-gibi pek çok kelime kullanılmıştır. (Fazlıoğlu 2006: 293)

Aynı şekilde Arapça ilk tarihi romanların yazarı kabul edilen Corci Zeydân'ın romanlarında kullanılan Türkçe kelimelerden bazıları şu şekildedir: -Kavurma, tabanca, kaftan, kırmızı, lazoğlu, sancak, at meydanı-

Türkçe kelime yapılarının kullanımı modern Arap roman ve hikâyelerinde de yer almıştır. Modern ilk Arapça öykü sayılan Muhammed Teymur'un “fi'l-Kitâr” (Trende) öyküsünde Arapça “Seyyid” veya “Mevlâ” kelimelerin karşılığı olarak Türkçeden geçtiği şekliyle “Efendi” hitap cümlelerinde “Efendim” ve “Bek” kelimeleri 4'er kez, ayrıca -siz ekiyle Türkçeden geçtiği şekliyle “Edebsiz” kelimesi yer almaktadır. (Yıldız 2002: 43-55), (Mekkî 1998: 108-113)

Modern Arap edebiyatının önde gelen hikâye ve romancılarından Yahya Hakkî'nin bir hikâyesinin adı *البوستجي* Postacı'dır. (Suçin 1998: 58). Eserde Türkçe adının yanısıra pek çok kez “efendi ve efendim” kelimeleri yer almaktadır. (Hakkî 1956: 1-56)

1860 yılından itibaren başlayan ve Modern Arap Edebiyatının önemli bir aşamasını teşkil eden “Göç Edebiyatı”nın önemli isimlerinden Mihail Nuayme'nin “Kâne mâ Kâne” adlı hikâye koleksiyonunun³ en güzel hikâyelerinden birinin başlığı Bey kelimesinin kullanıldığı “Saâdetu'l-Bek” *سعادة البك*'tir. (Koç 2013: 50-53)

1988 yılında Nobel edebiyat ödülünü kazanan Mısır'lı Necip Mahfuz'un pek çok romanında sıkça geçen “bey ve efendi” kelimeleri başta olmak üzere Türkçe kelimenin yer aldığını görmekteyiz. (Mahfûz 1991a: 38; 1991b: 439) Necip Mahfûz, pek çok dile çevrilen en meşhur eseri olan “Midak Sokağı” adlı romanında Türkçe -sız eki ile “edebisiz” kelimesini kullanmıştır. (Mahfûz 1996c: 8)

Romanlarında Türkçe kelimelere yer veren diğer bir Arap edebiyatçısı da Batı sömürgeciliği sonrası edebiyat türü olarak sınıflandırılan post kolonyal edebiyatın önde gelen isimlerinden Sudanlı Tayyib Sâlih'tir. (Koç 2004: 18-24) Dav'u'l-Beyt adlı romanında “sancak *سجك* kelimesini kullanmıştır. Farsça bir yapı olmakla birlikte Farsça etkisiyle değil, 800'lü yıllardan itibaren bugünkü Ortadoğu'dan Afrika'ya Türk Hâkimiyeti ve kültürünün etkisiyle ve ardından 1517 yılındaki Osmanlı fethiyle dört yüz yıl Türk hâkimiyeti altında bulunmasının tesiriyle Osmanlıcadan aktarımla

3 Bu eser Kenan Demiryak tarafından Türkçeye Kısır adıyla çevrilmiştir Babil Yayınları Erzurum 2000.

“hükümdâr” ve “serdâr” kelimelerine de eserlerinde rastlanılmaktadır. (Sâlih 1997: 119).

Cihaner Akçay’ın, Hannâ Mîne’nin Romanlarındaki Türkçe Kelimeler adlı makalesinde Suriyeli deniz ve yelken romancısı olarak tanımlanan yazarın incelenen 22 romanında kullandığı Türkçe kelimelerin sayısı 325 olarak belirlenmiştir. Aynı zamanda makalede Türkçe deyim ve atasözlerinin Arapçaya çevrilerek ifade edildiği 31 yapı tespit edilmiştir. (Akçay 2001:58-61)

Aşağıda sunacağımız kelime ve yapıların Arapçada var olan karşılıklarını verme amacımız, Arap dili ve lügatinde karşılığı bulunduğu halde kullanılan Türkçe kelime ve ifadelerin kültürel bir etkileşim sonucu ortaya çıktığını gösterme amacıyla. Seçilen kelimeler arasında dipnotta gösterilen öncelikli makaleler, kitaplar ve çeşitli sözlükler taranarak Farsça, Fransızca ve Yunanca başta olmak üzere ihtilaflı olsa da bu dillerden Türkçeye geçmiş kelimeler değil Türkçeye ait olup Arapçaya geçmiş ve sık kullanılan kelimeler seçkisine yer verilmeye çalışılmıştır.⁴

2. Arapçada Türkçe –Cı, –Ci Eki İle Kullanılan Kelimeler⁵

Türkçe Kelime	Arapça Yazılışı	Arapça Karşılığı	Okunuşu
Anbarcî	أنبارجي	خازن	Hâzin
Arzu hâlcî	عرض حالجي	كاتب العرائض	Kâtibu'l-Arâiz
Baltacî	بلطجي	جلاد /قطاع الطريق	Cellâd/Kuttâ'u't-tarîk
Bekcî	بکجي	حارس	Hâris
Buyacî	بويه جي	ماسح أحنذية	Mâsih Ehziye
Cekmakcî	جقماقجي	بائع الولاعات	Bai'u'l-vellâ'ât
Ciftçî	جفتجي	مزارع	Muzârî'
Çâyci/Şaycî	جايجي/شايجي	مقدم الشاي	Mukaddemu'ş-şây
Eczacî	أجزاجي	صيدالي	Saydalî
Furuncî	فرنجي	خباز	Habbâz
İlcî (elçi)	ايلجي	سفير	Sefîr

4 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadir Beyrut 2010, XV Cilt; Münir el-Baalbekî, *el-Mevrid*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1988; Emrullah İşler-, İbrahim Özey, *Türkçe Arapça Kapsamlı Sözlük*, Fecr Yayınevi, Ankara 2008; *Tarama Sözlüğü*, (4. Baskı), C.I-VIII. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, 24. Baskı; HenrietteWalter-Gerard Walter, *Dictionnaire Des Mots D'origine Etrangere*, Larousse, Paris 1971; S. Haim, *Farhang Moaser*, Tehran 1998; Türkçe Sözlük, Cilt: 1-2, TDK, 9. Baskı, Ankara 1998; Herkül Millas, *Türkçe-Yunanca Ortak Kelimeler, Deyimler ve Atasözleri*, İstos Yayınları 2012.

5 Ahmed Ateş, “Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme II”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı: 1-2, 1965.s.5-25; Tuncer Gülensoy, Yaşayan Farsça ve Arapçadaki Türkçe Kelimeler Üzerinde Notlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXI, 1975, s. 127-157; Hanna Mina, *Nihayetu Raculin Şuca'in*, Daru'l Adab, Beyrut 1992, s. 43, 341; Musa Alp, *a.g.m.*, 179-225; Muhammed Reşit Elderveşi, *Arapça'da Meslek, Esnaf ve Sanatkar İsimleri, Morfolojik Olarak Sınıflandırılmaları ve Öğretim Yönetimleri*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, 73, 84.

Kahvecî	قهوجي	بني	Bunnî
Kamyuncî	كميونجي	سائق الشاحنة	Sâ'iku'ş-şâhine
Kemercî	كمرجي	حزام	Hazzâm
Nûbetcî	نوبتجي	حارس	Hâris
Sâhtecî ⁶	ساختجي	مزور	Muzevvir
Sirkâcî (sirkeci)	سرکاجي	صانع الخل	Sâniu'l-hall
Tamarcî ⁷	تمر جي	ممرض	Mumarriz
Tûbcî	طوبجي	جندي المدفعية	Cundiyyu'l- midfeiyye
Tütüncî	تتنجي	بائع التبغ	Bâi'u't-tibğ
Udacî	اوداجي	خادم	Hâdim
Yazicî	يازجي	كاتب	Kâtib

3. Arapçada Türkçe —Sız, -Siz Eki İle Kullanılan Kelimeler⁸

Türkçe Kelime	Arapça Yazılışı	Arapça Karşılığı	Okunuşu
Akılsız	عقلسز	أحمق/أبله/عبي	Ahmak/Ebleh/ Gabiyy
Arsız	عارسز	وقح/عديم الحياء	Vekîh/Adîmu'l- hayâ'
Edebsiz	أدب سز	عديم الأخلاق	Adîmu'l ahlâk
İmânsiz	ایمانسز	كافر/عديم الإيمان	Kâfir/Adîmu'l- îmân
Muhsiz	مخسز	أحمق	Ahmak
Şerefsiz	شرف سز	عديم الشرف	Adîmu'ş-şeref
Vucdansiz	وجدانسز	ظالم/جائر	Zâlim/Câir

4. Arapçada Türkçe —Lı, -Li Son Eki İle Kullanılan Kelimeler⁹

Türkçe'de isimden isim yapma eklerinden olan bu eklerle üretilen Arapça kelimelerin çoğunluğunu bir ülkeye, millete veya beldeye ait oluşu ifade etmektedir. Ayrıca, Türkçe de kullanılan bazı isimlerden sıfat yapma şeklinde olduğu gibi aynen alınarak kullanılmıştır.

6 Sahtekar, hilekar, düzenbaz, insanları altadan manasına kullanılmıştır

7 At tımar eden manasına da kullanılmakla birlikte daha ziyade hasta bakıcı manasına kullanılmaktadır.

8 Tuncer Gülensoy, *a.g.m.*, s. 132; Sâdük Masliyh, *a.g.m.*, s. 135.

9 Sâdük Masliyh, *a.g.m.*, s.134-135; el-Hakîm el-Bâblî, "el-Kelîmâtu'n-Nâbiyetu'd-Dahîle fi'l-Lehceti'l-İrâkiyyeti'd-Dârice" *el-Hivâr*, Sayı: 3598, 2012.

Türkçe Kelime	Arapça Yazılışı	Arapça Karşılığı	Okunuşu
Bağdâdî	بغدادلي	بغدادي	Bağdâdî
Delîkânî	دلي قانلي	شاب	Şabbun
Halebî	حلبلي	حلبلي	Halebî
Mekteblî	مكتبلي	تلميذ مدرسة	Tilmizu Medrese
Meraklî	مرقلي	فضولي	Fudûliyy
Şamlî	شاملي	دمشقي	Dimaşkî
Şekerlî	شكرلي	بسكّر	Bi's-sukker
Tatlî	تتلي	حلوّ	Huluvvun
Terelellî	ترللي	مخبول	Mahbûl
Usmânî	عثمانلي	عثماني	Usmânî
Yağlî	يغلي	مزيت	Muzeyyet
Zevallî	زوالى	مسكين	Miskîn

5. Arapçada Bazı Türkçe İkillemeler ve Kalıp İfadeler:¹⁰

Türkçe Kelime	Arapça Yazılışı	Arapça Karşılığı	Okunuşu
Alaş veriş	آلش ورش	البيع والشراء	el-Bey'u ve 'ş-şirâ'
Aman Aman	آمان آمان	آه آه	Ah ah
Bâş Katip	باشكاتيب	رئيس الكتاب	Reisu'l-kuttâb
Bereket verse ¹⁰	بركات ورسة	بالبركة والرزق	Bi'l-bereketi ver-rızk
Bir de	برضه	أيضا	Eydan
Efendim ¹¹	أفندم	سيدي	Seyyidî
Kabadayı	قبضاي	شجاع/مقدم	Şucâ'/Mikdâm
Karakûl (karakol)	قرقول	مخفر	Mahfer
Kizil kurt ¹²	قزل قورد	الذئب الأحمر	ez-Zi'bu'l-ahmer
Şiş Tavuk	شيش طاووق	سیخ دجاج	Sih decâc
Turlü turlü	تورلو تورلو	متنوع	Mutenevvi'un

10 Özellikle Halep esnafı arasında –Bereket versin manasına yoğun kullanımdadır.

11 Özellikle Araplar arasında -buyrun efendim, -derhal efendim gibi günlük kullanımlarda.

12 Özellikle Mısır'da annelerin erkek çocuklarıyla övünmek için kullandıkları Türkçe bir ifadedir. www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/لذقة/

6. Arapçada En Çok Kullanılan Türkçe Kelimeler¹³

Türkçe Kelime	Arapça Yazılışı	Arapça Karşılığı	Okunuşu
Aga ¹⁴	آغا	رئيس الخدم	Reîsu'l-hidem
Armağan	أرمغان	تحفة	Tuhfe
Aslan/Reslân	رسلان/أرسلان	أسد	Esed
Bâbûc	بابوج	حذاء	Hizâ'
Bâga ¹⁵	باغة	غيلم	Gaylemun
Baklâva	بقلاوة	حلوى	Helvâ
Bakrac	بكرج	إبريق قهوة	İbrîku kahve
Balta	بلطة	فأس	Fe'sun
Basma/basmak	باصماق/بصمة	طبعة الابهام	Tab'atu'l-ibhâm
Bastırma	بسطرمة	اللحم المجفف	el-Lahmu'l-muceffef
Beksimât	بقسماط	الخبز اليابس	el-Hubzu'l-yâbis
Bîşlik/Beşlik ¹⁶	بيشليك	جلباب بخمسة زراير	Cilbâb bi hamseti zerâzîr
Boyâ/Bûya ¹⁷	بویا/بویة	طلاء	Tılâ'
Bûş/Boş	بوش	فارغ	Fâriğ
Bûza	بوظة	غبيراء	Gubeyrâ
Efendi	أفندي	السيد	es-Seyyîd
Eski	اسكي/اسق	قديم	Kadîm
İskemle	اسكمله	كرسي	Kursiyyun
Kâdm	قادين	إمرأة	İmra'a
Kirmizi	قرمزي	أحمر	Ahmer
Kubrî (köprü)	كوبري	جسر	Cisr
Kûltûk (koltuk)	قولطوق	كنبة	Kenebe
Kûzî ¹⁸	قوزي	حمل	Hamel
Oda	أوده	غرفة	Gurfe
Oya ¹⁹	اويه	مخرم	Muharrem

13 Reşid Atiyye, *Mu'cemu Atiyye fi'l-Ammiyye ve'd-Dahîl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. Beyrut 1956.

14 Baba için kullanıldığı gibi büyük amca, büyük abi, emir verme yetki ve gücüne sahip kişiler için ve hizmetkârların başı için Türkçedeki şekliyle Arap dilinde kullanılmaktadır.

15 Bâga kelimesi kaplumbağa manasına kullanılmıştır.

16 Beş düğmeli elbiseler için kullanılır.

17 Türkçemizde kullanıldığı şekliyle "Boya" manasına değil Arapça 'da "Sıva" manasına kullanılmaktadır.

18 Kuzu manasına kullanılmaktadır.

19 El işleme oya manasına kullanılmaktadır.

Şâbşâk ²⁰	شَابَشَاق	طاسة الحمام	Tâsetyu'l-hammâm
Şâdir (çadır)	شَادِر	خيمة	Hayme
Şanta (çanta)	شَنْطَة	حقيبة	Hakîbe
Şubân (çoban)	شوبان	راعي	Râî
Tâbûr	طَابور	كتيبة	Kefîbe
Tâva	تَاوَة	مقالة	Miklât
Tebîsî	تَبْسِي	صحن	Sahnun
Tek	تَك	واحد	Vâhid
Turşî	طورشي	مخلل	Muhallel
Tuz	طَز	ملح	Milh
Tütûn/Tûtûn	توتون/تتن	تبغ	Tibgun
Ucâk	اوجاق	موقد	Mevkidun
Usta ²¹	أُسْطَى	خبير/معلم	Muallim/Habîr
Utû (ütü)	اوتو	مكوات	Mikvât

7. Arapçada Çoğulları Yapılan Türkçe Kelimeler²²

Aşağıda verdiğimiz kelimeler Türkçeden alınmış kelimelere Arapçada düzenli çoğullar adı verilen cemi müzekker salim ve dişil kelimeler için de cemi müennes salim olarak ve düzensiz şekilde yapılan çoğullar olarak da Arapça kurallara uygun olarak üretilmiştir. Düzenli çoğullar kuralı gereğince bazı Türkçe kelimeler, müzekker kelimelerin sonuna getirilen وَن “ûne” okunuşuyla ve müennes kelimelerin sonuna getirilen ات ve “ât” okunuşuyla oluşturulmuştur. Bazı Türkçe kelimeler de cemi teksir adı verilen ve Arapçada yaklaşık otuz farklı kalıpla düzensiz çoğul üretilen kalıplar içerisinde en çok kullanılan Arapça çoğul kalıplarıyla üretilmiştir.

Türkçe Kelime	Arapça Yazılışı	Arapça Çoğulu	Okunuşu
Âğâ	أَغَا	أَغَوَات	Eğavât
Alay	أَلَاي	أَلَايَات	Elâyât
Araba	عَرَبَة	عَرَبَات	Arabât
Bakrac	بَكَرَج	بَكَرَاج	Bakâric
Baltacı	بَلْطَجِي	بَلْطَجِيُون / بَلْطَجِيَة	Baltaciyyûn/ Baltaciyye

20 Hamam taşı manasına kullanılmaktadır.

21 Bir işte, meslekte ve sanatta uzman kişiler için veya şoföre hitaben kullanılır.

22 Ahmed Ateş, a.g.m. s. 9-23; Zeki Kaymaz, “Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 404-409.

Bârâ	بارا	بارات	Bârât
Bârûda ²³	بارودة	بواريد	Bevârîd
Bâşâ	باشا	باشوات	Bâşâvât
Bây	باى	بايات	Bâyât
Bayrak	بيرق	بيارق	Beyârîk
Behâr	بهار	بهارات	Behârât
Bek	بك	بكوات	Bekevât
Bencara	بنجرة	بناجر	Benâcir
Bûgâz	بوغاز	بواغيز	Bevâgîz
Buğma ²⁴	بغمة	بغم	Bugam
Bukca ²⁵	بقجة	بقج	Bugac
Buluk ²⁶	بلك	بلوك	Bulûk
Burgî ²⁷	برغي	براغي	Berâgî
Dağ ²⁸	داغ	داغات	Dâğât
Davlâb ²⁹	دولاب	دواليب	Devâlîb
Gûzluk ³⁰	كوزلك	كزالك	Gezâlik
Kaşla ³¹	قشلة	قشل	Kışal
Kâyiş	قايش	قوايش	Kavâyiş
Kûs ³²	كوس	كوسات	Kûsât
Nîşân	نیشان	نياشين	Neyâşîn
Orta	اورطة	أرط	Urat
Şâkûş ³³	شاكوش	شواكيش	Şevâkîş
Şâl	شال	شيلان	Şilân
Şâvîş ³⁴	شاویش	شواش	Şuvvâş
Takım	طقم	طقوم	Tukûm
Terzî	ترزي	ترزية	Terziyye
Tuğrâ	طغراء	طغراءات	Tuğrâât
Ustâ	اسطى	اسطوات	Ustavât

23 Bârûda kelimesi içine barut konularak atılmasından dolayı tüfek için kullanılmıştır.

24 Buğma kelimesi inci gerdanlık manasına kullanılmaktadır.

25 Bukca kelimesi, ağız bağlanan evrak torbaları manasıyla birlikte, gömlek çamaşır vb. nin içine konulduğu örtü, sergi, bîhça manasına kullanılmıştır.

26 Buluk kelimesi, askeri bölük manasına kullanılmıştır.

27 Burgî kelimesi özellikle Halep'te burğu manasına kullanılmaktadır.

28 Dağ kelimesi, dağlamak manasına kullanılmıştır.

29 Davlâb kelimesi, dolap manasına kullanılmıştır.

30 Gûzluk kelimesi özellikle Mısır'da gözlük manasına kullanılmaktadır.

31 Kaşla kelimesi, bazen de kuşla söylenilişiyle hem kışla hemde hastahane manasına kullanılmıştır.

32 Kûs kelimesi kôs manasına kullanılmıştır.

33 Şâkûş kelimesi, çekiç manasına kullanılmıştır.

34 Şâvîş kelimesi, askeri bir unvan olan çavuş kelimesi manasına kullanılmıştır.

8. Türkçe Atasözlerinden Araplaştırılmış veya Etkileşimlerle Benzerlik İçeren Atasözü ve Deyimler:³⁵

Arapça atasözleri ve deyimlerin büyük bir kısmı İslam öncesi Cahiliye döneminde Arapların şiir ve başlıca hitabet olan nesir örneklerinden oluşmuş ve bunlar Emevîler döneminden itibaren derlenerek “Emsâl” adı verilen kitaplarda telif edilmiştir. En meşhuru olan el-Meydânî'nin “Mecmeu'l-Emsâl” adlı eserinde 6000 darb-ı mesel yer almaktadır. Arapçaya ait örnek olarak sunduğumuz şu iki atasözüne kısaca bir göz attığımızda aşağıda vereceğimiz örneklerin Türk kültüründen mülhem olup Araplaştırıldıkları anlaşılacaktır.

Türkçesi	Arapçası	Okunuşu
Sen rüzgâr olursan fırtınayla karşılaşırın ³⁶	إن كنت ريحا لاقيت إعصارا	În kunte rîhen lâkayte i'sâren
Komşumu sattım evimi değil ³⁷	بعث جاري ولم أبع داري	Bi'tu dârî ve lem ebi' beytî

Türkçe Atasözü	Arapçada Kullanım	Okunuşu
Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer	المحروق بالحبيب ينفخ على اللبن	el-Mahrûku bi'l-halîbi yenfuhu ale'l-lebeni
Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur	جبل لجبل لا يلتقي وإنسان لإنسان يلتقي	Cebelun li cebelin lâ yeltekî ve insânun li insanin yeltekî
Bir kulaktan girdi öbür kulaktan çıktı.	دخل من أذن و خرج من أخرى	Dehala min uznin ve harace min uhrâ
Dilimde tüy bitti.	طلع الشَّعْرَ على لساني	Tala'a'ş-şagra alâ lisânî
Dağdan geldi bağdakini kovdu.	جاء من البرية و أخذ الأولية	Câe mine'l-berriyye ve ahaze'l-evveliyye
Rüzgâr eken fırtına biçer.	من يزرع الرِّيح يحصد العاصفة	Men yezrau'r-rîhe yahsudi'l-âsife
Harekette bereket vardır.	الحركة بركة	el-Haraketu beraketun
Tencere kapağını bulur.	الطنجرة لا بدّ أن تجد غطاها	et-Tanceratu lâ budde en tecide gitâehâ
İnsan bir elle iki karpuzu taşıyamaz.	لا يستطيع المرء أن يحمل بطّختين بيد واحدة	Lâ yestetû'l-Mer'u en yahmile battihatayni biyedini vâhidin

35 Vefâ Kâmil Fâyed, *Mu'cemu'l-Teâbiri'l-İstilâhiyye fi'l-Arabiyyeti'l-Muâsire*, Alemu'l-Kutub, Kahire 2007; Cihaner Akçay, “Hannâ Mîne'nin Romanlarındaki Türkçe Kelimeler”, *NÜSHA*, Yıl: 1, Sayı: 3, Ankara 2001, s.58-61.

36 Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretu'l-Emsâl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988: C. II, s. 36.

37 Ebû Hilâl el-Askerî, *a.g.e.*, C.I, s. 179.

Denizi görmeden paçayı sıvama	لا تشمر قبل الوصول إلى النهر	Lâ tuşemmur kable'l-vusûl ile'n-nehr
Ev alma komşu al	الجار قبل الدار	el-Câru kable'd-dâr
Bıçak yarası geçer dil yarası geçmez	جرح السيف يبرأ وجرح الكلام لا يبرأ	Curhu's-seyfi yebreu ve curhu'l-kelâmi lâ yebreu
Özrün kabahatinden büyük	عذرك أكبر من ذنبك	Uzruke ekber min zenbike

Sonuç

Makalemizde ele almaya çalıştığımız şekliyle Arap dilinde ve kültüründe farklı zaman dilimlerinde sayısal artış ve azlık gösteren Türkçe kelime ve yapılar ile Türk kültürünün etkileri her çağda olduğu gibi günümüzde de görülmektedir. Bu konuda ele aldığımız konu öncesi yayınlanan değerli çalışmalarla da Türk dilinin zengin yapısının özelde Arapçaya ödünç verdiği kelimelerin tespiti ele alınarak başvuru kaynakları oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu tespitlerin en büyük hedefi ve katkısı Türk diline ait kelimelerin başka dillere ait olarak gösterilmesini engelleme çabalarıdır.

Ayrıca, iletişim çağının geldiği son noktada, insanlar kelimelerin asli yapıları ve kökenlerine ilişkin sosyal medya ağlarından doğru olmayan bilgilerle beslenmekte olup kendi dil varlıklarını başka dillere ait olarak algılamaktadırlar. Bunun en bariz örneği Arapçaya geçmiş pek çok Türkçe kelimenin özellikle Farsça'dan geldiği yönündeki alsız bilgi eksiklikleridir.

Türkçe kelimelerin kendi ek ve yapılarıyla Arapçaya direkt geçtiği gibi bazı Türkçe kelimeler de Arapça çokluk yapı kurallarına göre Arapçada çoğul yapılmıştır. Yukarıda örneklerini sunduğumuz onlarca kelime ve yapının, çok daha kapsamlı araştırmalar sonucu yüzlerce artırılması mümkündür. Hep söylenegeldiği şekliyle Türkçe'ye ait kelime ve yapılar sadece halk dilinde yer almamakta aynı oranda Klasik Arapçadan Modern dönem Arapçasına kadar binlerce Arapça yazılı eserde Türkçe'nin zengin ve güçlü ifadeleri ve kelimeleri yaşamaya devam etmektedir. Tıpkı Türkçemizde pek çok Arapça kelime ve yapının bugün günlük konuşmada ve yazılı eserlerde yer alabildiği gibi. Karşılıklı kelime ve kalıp yapılar alışverişiyle ilgili bu durum; 1074 yılında Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk'e* girişinde ifade ettiği şekliyle; Arap Dili ve Türk Dili, zengin kelime ve dil yapılarının etkileriyle her iki dilde de geçmişten günümüze, her zaman “at başı” birlikte gitmeye devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- AFİFİ, Muhammed (2018). el-Uğniyetu'l-Vataniyye fi'târîhi'l-Mısırî, el-Merkezu'l-Arabî li'Dirâsât ve'l-Buhûs: <http://www.acrseg.org/4793> (erişim 09.05.2018)
- AKÇAY, Cihaner, (2001). “Hannâ Mîne'nin Romanlarındaki Türkçe Kelimeler” *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara: Yıl:1, Sayı:3, s. 55-70.
- ALP, Musa, (2007). “Kelimelerin Göçü: Türkçe Nisbet Eki “-ci” nin” Şam Bölgesi (Suriye, Ürdün, Filistin ve Lübnan) Arap Halk Ağzında Kullanımı Hakkında Bir Araştırma”, *Ç.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Adana: Cilt: 7, No:1, s.179-225.

- ATEŞ, Ahmet (1965). “Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl :2, Sayı: 1-2, Ankara, s. 5-25.
- ATİYYE Reşid (1956). *Mu'cemu Atiyye fi'l-Ammiyye ve'd-Dahil*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- AYTAÇ, Bedrettin, (1994). *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- BAALBEKİ, Münir (1988), *el-Mevrid*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- BİLİR, Mehmet, (2006). Hanna Mina'nın Nihayetu Raculin Şucain' Adlı Romanının İncelenmesi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DEMİRAYAK, Kenan (2000). *Kısır*, Erzurum: Babil Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (2007). *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Aydın Kitabevi, 24. Baskı.
- EL ASKERİ, Hasan b. Abdullah Ebû Hilâl,(1988). *Cemheretu'l-Emsâl*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, C.I, s. 179, C. II, s. 36.
- EL-BABLİ, el-Hakîm, (2012). “el-Kelimâtu'n-Nâbiyetu'd-Dahile fi'l-Lehceti'l-İrâkiyyeti'd-Dârice” *el-Hivâr*, Sayı: 3598, (<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=290340>) (erişim 09.05.2018)
- ELDERVEŞİ, Muhammed Reşit, (2018). “Arapçada Meslek, Esnaf ve Sanatkâr İsimleri, Morfolojik Olarak Sınıflandırılmaları ve Öğretim Yönetimleri”, Ankara: *Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.Ankara.
- FAYED, Vefâ Kâmil (2007). *Mu'cemu't-Teâbîri'l-İstîlâhiyye fi'l-Arabiyyeti'l-Muâsire*, Kahire: Alemu'l-Kutub.
- FAZLIOĞLU, Şükran, (2006). *Arap Romanında Türkler*, İstanbul: Küre Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (1975). “Yaşayan Farsça ve Arapçadaki Türkçe Kelimeler Üzerinde Notlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXI, s. 127-157.
- HAİM, S., (1998). *Farhang Moaser*, Tehran.
- HAKKİ, Yahya, (1956) *el-Bustacî*, Matbaatu Mecelleti'l-Cedide, Dabi.
<http://sudaneseonline.com/board/207/msg/1178281436.html>. (erişim 09.05.2018)
- İBN MANZUR (2010), Lisânu'l-Arab, Beyrut: Dâru Sâdir.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2006), *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul IRCICA.
- İŞLER, Emrullah-ÖZAY, İbrahim (2008). *Türkçe Arapça Kapsamlı Sözlük*, Ankara: Fecr Yayınevi.
- KAYMAZ, Zeki (2007). “Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 404-409.
- KOÇ, Celal Turgut (2004), *Tayyib Salih ve Romancılığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KOÇ, Celal Turgut, (2013). “Mihail Nuayme; “Bey'in “Saadet”i”, *Mahalle Mektebi Edebiyat Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 9, Konya, s. 50-53.
- MAHFUZ, Necib (1996c). *Zukâku Midak*, Kahire: Mektebetu Mısır.
- MAHFUZ, Necib, (1991b). *Miramâr*, Beyrut.
- MAHFUZ. Necib,(1991a). *el-Lissu ve'l-Kilâb*, Beyrut.
- MASLİYEH, Sâdük, (2004/1).“Irak Halk Dilinde Dört Türkçe Son Ek –Li, Lik, -Siz, -Çi”, (Çeviren: Halim Öznurhan), *BİLİMNAME*, , Sayı: 4, s. 133-141.
- MEKKİ, Tâhir Ahmed, (1988). *el-Kissatu'l-Kasîra*, Kahire.
- MİLLAS, Herkül (2012). *Türkçe-Yunanca Ortak Kelimeler, Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul: İstos Yayınları.
- MİNA, Hanna (1992), *Nihayetu Raculin Şuca'in*, Beyrut: Daru'l Adab.
- SALİH, Tayyib (1997). *Dav'u'l-Beyt*, Beyrut: Dâru'l-Cîl.

- SELLAM, Muhammed Zağlûl, (1971). *el-Edeb fi'l-Asri'l-Memlûki*, Kahire: Dâru'l-Meârif, Cilt: II.
- SUÇİN, Mehmet Hakkı (1998). *Yahya Hakkı ve Kısasuhu al-Kasîra*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara. 102s.
- Tarama Sözlüğü (2009). (4. Baskı), C.I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1998). (9. Baskı), C. I_II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük*, (1998). Cilt: 1-2, Ankara: TDK, 9. Baskı.
- WALTER, Henriette-Gerard, (1971). *Dictionnaire Des Mots D'origine Etrangere*, Paris: Larousse.
www.almaany.com/ar/dict/ar-tr/لرزق/ (erişim 09.05.2018)
- YILDIZ, Musa (2002). Arap Edebiyatında İlk Modern Öykü; Muhammed Teymûr'un fi'l-Kitâr'ı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* S. 4, s. 43-55.
- YILDIZ, Musa, (2006). "Türkçe İle Arapça Arasında Karşılıklı Etkileşim", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara: Yıl: VI, Sayı: 23, s. 7-37.

BİLEŞİK SÖZCÜKLERİN YAZIMINDA BİLİMSEL ÖLÇÜTLER SORUNU VE BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ*

Question of Scientific Criteria for Spelling Compounds and a Solution Proposal

Turgay SEBZECİOĞLU**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 135-158

Öz: Bu çalışmada, Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nda (2012) bileşiklerin yazımı için ortaya konan kurallar sorgulanmış ve bunların gerekçeleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Ardından, yalnızca dilin söz varlığında bulunan değil dilde gelecekte ortaya çıkacak potansiyel bileşikleri de içine alan kapsayıcı ve sınanabilir ölçütlerin ortaya konması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, doğası gereği her zaman tartışmalı olan anlambilimsel ölçütlere dayalı açıklamalar (“anlam değişimi”, “anlam kaybı” vb.) yerine, sınanabilir olma niteliği daha yüksek olan dilbilgisel ölçütler üzerinde durulması gerektiği savlanmıştır. Bu temel üzerinde bazı dilbilgisel ölçütlerin sunumu yapılmış ve bunların ne oranda açıklayıcı ve kanıtlanabilir olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Söz konusu amaçlar doğrultusunda, sırasıyla; bileşik sözcüğün tanımı, bileşik sözcüğü oluşturan yapılar üzerinde durulduktan sonra *Yazım Kılavuzu*'nda bileşiklerin yazımı ile ortaya konan ölçütler üzerinde eleştirel bir değerlendirme yapılmış, ardından bileşiklerin yazımında daha az tartışmalı kurallar ortaya çıkaracağı varsaydığımız dilbilgisel kodlamalar, örnekler üzerinden ele alınmıştır. *Sonuç* bölümünde, bileşik sözcüklerin yazımı ile ilgili *Yazım Kılavuzu*'nda ve alanyazında ortaya konan açıklamalar ve görüşleri de göz önünde bulundurularak öneri niteliğinde bazı çıkarımlara ve bir çözüm önerisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, bileşik sözcük, yazım kılavuzu, anlambilimsel ölçüt, dilbilgisel ölçüt.

Abstract: In this study, the rules established for spelling compounds in the *Yazım Kılavuzu* (2012) of Turkish Language Institution are inquired, and it is tried to comprehend the reasons entailing the rules. Then, it is emphasized the necessity to establish criteria that are testable and inclusive to the extent that those criteria are able to involve not only the words within vocabulary but also those to be coined in the future. In this context, it is hypothesized that the grammatical criteria that are more highly testable should be pointed out instead of semantic criteria based explanations (*semantic change, loss* etc.). In this direction, certain grammatical criteria about spelling compounds are presented, and an assessment related to the extent to which those can deliver explanatory and provable criteria is done. For those aims, a critical assessment of the criteria put forward by the *Yazım Kılavuzu* about spelling

* Bu makale, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Türk Dil Kurumu öncülüğünde başlatılan 2017 Türk Dili Yılı çalışmaları çerçevesinde 19-20 Aralık 2017 tarihinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde “Türkçenin Yazım Sorunları Çalışma Toplantısı”nda sunulan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Turgay SEBZECİOĞLU, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, Mersin/TÜRKİYE, sebzecioglu@yahoo.com. Gönderim Tarihi 27.02.2018 / Kabul Tarihi: 05.04.2018

compounds is done. Later on, the grammatical coding that is supposed to result in less controversial rules on spelling compounds is addressed. In the *Conclusion* section, taking into consideration the opinions about spelling compounds in the *Yazım Kılavuzu* and literature, a solution proposal is covered.

Keywords: Turkish, compound word, spelling book, semantic criterion, grammatical criterion.

1. Giriş

Bileştirme (compounding), birçok dilde olduğu gibi Türkçede de yaygın *sözcük oluşturma* (word-formation) yöntemlerinden biridir. Dünya dilleri üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi tartişmalar ve farklı görüşler barındıran “bileşik sözcüklerin yazımı” ise, Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda da yaygın bir tartişma konusu olmuştur.

Bu çalışmada, Türk Dil Kurumunun (bundan sonra TDK) *Yazım Kılavuzu*’nda (2012) bileşiklerin yazımı için ortaya konan kurallar sorgulanmış ve kuralları ortaya çıkaran gerekçeler kılavuzda belirtilmediği hâlde anlaşılmaya çalışılmıştır. Ardından, yalnızca dilin söz varlığında bulunan değil dilde gelecekte ortaya çıkacak potansiyel bileşikleri de içine alan kapsayıcı, sınanabilir ve gerekçesi açık olan ölçütlerin ortaya konması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, doğası gereği her zaman tartişmalı olan anlambilimsel ölçütlere dayalı açıklamalar (“anlam değişimi”, “anlam kaybı”, “benzetme”, “sözcüklerin birbirine yaklaşması” vb.) yerine, sınanabilir olma niteliği daha yüksek olan biçimbirimsel kodlamalara dayalı dilbilgisel ölçütler üzerinde durulması gerektiği savlanmıştır. Bu savın somut yansımasını görebilmek amacıyla, bileşiklerin yazımına ilişkin bazı dilbilgisel ölçütlerin sunumu yapılmış ve bunların ne oranda açıklayıcı ve kanıtlanabilir ölçütler olabildiğine ilişkin örnekler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

Yazım Kılavuzu’nda (bundan sonra YK) yer alan “gelenekselleşmiş yazım biçimleri”, “kalıplaşmış birleşik kelimeler” ibarelerinin güçlü kanıtları için yazılı ve sözlü metinlerden oluşan geniş bir bütünceden (“derlem”) yararlanılması gerektiği, bu çalışmada altı çizilen noktalardan biri olmuştur. Gerçekte, bir yazım kılavuzunun, baştan sona *bütünce temelli* (corpus- based) bir çalışmanın içerisinde oluşturulması gerekmektedir. YK’nin bizce en temel eksikliklerinden biri budur. Bütünce temelli hazırlanmış bir yazım kılavuzunun daha anlaşılır olacağını ve dolayısıyla daha az tartişmalı yönlerinin bulunacağını varsayabiliriz. Öte yandan, iyi bir yazım kılavuzu hazırlamanın yazı dilinde ortaklık ve anlaşılabilirliği sağlayacağı doğruysa da dilin dizgesel varlığını sürdürmesi adına birinci dereceden bir öneme sahip olduğu söylenemez. Bundan dolayı, sıkça duyduğumuz “Türkçenin yok olmaması ve gelecek nesillere taşınması için mutlak surette iyi bir yazım kılavuzu hazırlanmalıdır” söylemi bütünüyle yanlış olmasa da kanıtlanabilir bir gerçeklik taşımamaktadır.

Çalışmanın yukarıda belirtilen amaçları doğrultusunda, çalışmayı oluşturan ana başlıklarda sırasıyla; bileşik sözcüğün tanımı, bileşik sözcüğü oluşturan yapılar üzerinde durulduktan sonra YK’de bileşiklerin yazımı ile ortaya konan ölçütler

üzerinde eleştirel bir değerlendirme yapılmış, ardından bileşiklerin yazımında daha az tartışmalı kurallar ortaya çıkaracağını varsaydığımız dilbilgisel kodlamalar, örnekler üzerinden ele alınmıştır. *Sonuç ve Öneriler* bölümünde ise, bileşik sözcüklerin yazımı ile ilgili YK'de ve alanyazında ortaya konan açıklama ve görüşleri de göz önünde bulundurarak öneri niteliğinde bazı değerlendirmelere ve bileşik sözcüklerin yazımı ile ilgili iki çözüm önerisine yer verilmiştir.

2. Bileşik Sözcük, Türleri ve Yazımı Üzerine Görüşler

2.1. Bileşik Sözcük

Bileştirme, dillerin yaygın olarak kullandığı sözcük oluşturma süreçlerinden biridir. Korkmaz, bileşiklerin yazımı ile ilgili tartışmaların bileşiğin ne olduğuna ilişkin görüş farklılıklarına dayandığını belirtmektedir (1994: 180). Buna karşın, birçok bileşik sözcük tanımına bakıldığında YK'de yapılan tanımdan pek de farklı olmadığı görülmektedir: “Belirtisiz isim tamlamaları, sıfat tamlamaları, isnat grupları, birleşik fiiller, ikilemeler, kısaltma grupları ve kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşan ifadeler yeni bir kavramı karşıladıklarında birleşik kelime olurlar” (TDK 2012: 18).

YK'de yer alan “yeni bir kavram karşıladıklarında” ibaresi, Göğüş'ün (1963) bileşikleri tanımlayan “kalıplaşmış yeni bir tek kavram bildirmeye başlar”, “anlamca kaynaşma meydana gelip yeni bir anlam bildirir” ibarelerinin bir benzeridir. Anlam yitimi (“mana kaybı”), Zeynalov'a (1986) göre bileşiği öbekten ayırdığı gibi aynı zamanda sözlükselleşmenin de itici gücüdür (s. 456). Fabb'ın (1998: 66), belirttiği bileşiklerdeki “tahmin edilemezlik” de bileşiklerdeki anlam yitiminin farklı bir bakış açısıyla ifadesidir. Vardar, bileşik sözcüğü “İki ya da daha çok sözlükbirimin kaynaşmış kalıplaşmasıyla oluşan ve anlamlı bir tek birim işlevi gören öge” biçiminde tanımlarken (1998: 47), Tekin bu tanımları ilk bölümünü “iki ya da daha çok sözcüğün dilin sözdizimi kurallarına uygun ya da aykırı olarak kaynaşmış kalıplaşmasıyla...” biçiminde genişletmenin tanıma açıklık getirmek bakımından daha uygun olacağını düşünmektedir (1990: 1). Tekin'in tanıma eklediğini biraz daha açarsak, belirtisiz ad öbeğinde iyelik ekinin öbekte bulunma zorunluluğuna dayanarak, düşmesini (*süt + anne-si > süt + anne > sütanne vb.*) “aykırı”, yani “sözdizim dışı” olarak değerlendirmektedir (1990: 4). Bizce ek düşmesi gibi yaygın olmasa da dilde örnekleriyle var olan dilbilgisel süreçleri “sözdizim dışı” olarak adlandırmak doğru olmayacaktır. Onları da, henüz “aykırı” gözükseler de dil dizgesinin bir parçası olarak düşünmek gerekir.

Bileşik sözcüklerle ilgili genelgeçer tanımlar, bileşiklerle ilgili birçok çözümlenmeye dayanak olacak şu soruya yanıt vermiyor: *Öbeklerin kalıplaşarak yeni bir kavramı karşıladığını nasıl anlarız?* Gerçekte bileşik sözcüğün ne olduğu ve bileşik sözcüklerin yazımı ile ilgili tartışma ve sıkıntılar bu soruya açık bir yanıt verilememiş olmasındandır. Tekin, söz konusu güçlüğü bileşiklerin yazımına geldiğinde daha da arttığını söylemektedir (1990: 1).

Öbekte bileşiğin birbirinden ayrılan yönlerini vurgulayan açıklamalar genellikle anlambilim düzleminde. Sözelimi, Sinanoğlu (1958), her bir sözcüğün kendi

anlamını koruduğu için *dil + bilgi-si* yapısının *bahçe kapısı*, *insan hâli* gibi bir öbek olduğunu, bundan dolayı da bileşik bir sözcük sayılamayacağını; buna karşın, bir süs bitkisi olan *tavşan + kulağ-ı* öbeğindeki her bir sözcüğün kendi anlamlarını ve birbirleriyle olan ilintilerini yitirerek yeni bir kavramı karşıladığını, dolayısıyla bileşik sayılabileceğini belirtmektedir. Bileşikteki her sözcüğün birbiriyle ilişkisinin kalmadığı bu tür bileşiklere *dışmerkezli* (exocentric) bileşik adı verilmektedir. Başsız bileşik olarak da bilinen bu sözcüklerin anlamlarında “şeffaflık” yoktur (bk. Fabb 1998; Sarı 2016). Dede (1982), *sözde-adsıl bileşikler* (pseudo-nominal compounds) adını verdiği bu tür sözcüklerin bağlam ya da dinleyicinin ön bilgisi olmadan anlaşılamayacağını belirtmekte, ilgi tümceciğinden eksiltilecek oluştuğunu savlamaktadır: *sandık için işlenen cinayet > sandık cinayeti* gibi. *öğle yemeği* gibi *gerçek-adsıl bileşikler* (true nominal compounds) anlambilimsel olarak kestirilebilir sözcüklerdir. Sözelimi “sandık cinayeti” gibi bir *sözde-adsıl bileşik*te bağlam bilinmediğinde bulanık bir anlam söz konusudur. “Cinayet sandıkta mı işlenmiştir, sandıkla mı işlenmiştir, sandık için mi işlenmiştir, yoksa Sandık Köyü’nde mi işlenmiştir?” soruları ön bilgi olmadan çözümlenemez durmaktadır. Uzun (1990), Dede’nin (1982) bu ayrımının sorunlu birkaç nokta içerdiğini düşünmektedir. İlki, gerçek-adsıl bileşiklerin de eksiltme içerebileceği (*öğle zamanı-yenen yemek > öğle yemeği*), ikincisi ise gerçek-adsıl bileşiklerin de bağlam bağımlı özellikler sergileyebileceğidir. Sözelimi, *tabanca çivisi* tabanca biçiminde olan çivi midir, yoksa tabanca ile kullanılan bir çivi midir? (Uzun 1990: 16-17).

Bileşiği öbekten ayırmak için “vurgu”, “ek alma” gibi özelliklere de bakılması gerektiğini söyleyen Demircan (1978), anlambilimsel düzlemde, bir ad öbeğindeki anlamın sözcüklerinin toplamı olduğunu (*güncel + sorun > güncel sorun, çocuk + oyuncak-ı > çocuk oyuncakı*), öbeğin anlamı üyelerinin anlamları toplamından uzaklaşınca da öbeğin bileşik sözcüğe dönüştüğünü belirtmektedir. Örneğin, bir ad öbeği olan *çocuk oyuncak-ı* “çocuklara özgü oyuncak” anlamından sıyrılarak “önem verilecek değerde olmayan” veya “kolay iş” anlamlarına geldiğinde bileşik sözcük adını almaktadır. Demircan’a göre bir birliğin bileşik sözcük olması, bir anlamda onun *sözlükselleşmesidir* (lexicalization). Buna göre bir öbek *sözdizimsel*, bileşikse *sözlüksel* bir birimdir (Demircan 1978: 265-266; Sarı 2016: 200). Bileşiği oluşturan sözcükler *dağ keçisi* örneğinde olduğu gibi her zaman için kendi gönderimsel anlamlarını yitirmezler. Bundan dolayı, yalnızca anlambilimsel düzleme ait ölçütlerle öbeklerle bileşiği birbirinden ayırmak hemen hemen imkânsız gibidir.

2.2. Bileşik Sözcüklerin Yapısı

Bileşik sözcükler, ağırlıklı olarak dilin mevcut öbek yapıları üzerinden ortaya çıkmaktadır. Ancak, Fabb’ın da belirttiği gibi, İngilizce *killjoy* (gıcık, oyunbozan) sözcüğünde görüldüğü üzere bazı bileşiklerin başı olmayabilir (1998: 70). Bu da gösteriyor ki, *ana + baba, kapı + kaçı* örneklerinde olduğu gibi bileşiklerin oluşumu her zaman için öbek yapı kurallarına göre gerçekleşmez. Türkçede bileşikler yapısal olarak şu biçimlerde gerçekleşmektedir.

- (1) a. belirtili ad öbeği
 a1. belirtili ad öbeği (tümleç + baş)
 a1.1. *mal-ın göz-ü, söz-ün kısa-sı, gün-ün adam-ı, iş-i-nin er-i*
 a1.2. *Kadı-mın köy-ü > Kadıköy, anne-m-in anne-si > anneanne* (bk. Göğüş 1963: 250)
 a2. belirtili ad öbeği (baş + tümleç)
 a2.1. *zama-nın çoğ-u > yer değiştirme → çoğ-u zama-mın > çoğu zaman* (bk. Göğüş 1963: 250)
 b. belirtisiz ad öbeği
 b1. *deve kuş-u, keçiboynuz-u* (bitki)
 b2. *başörtü-sü > başörtü, oto + yol-tı > otoyol*
 b3. *Bakan-lar kurul-u* (bk. Kırkıcı)
 c. takısız ad öbeği
 c1. *Tahtaköy, Taşköprü*
 ç. tümleci sıfat olan ad öbeği
 ç1. *kuru incir, kababurun* (balık)
 d. sıfat öbeği
 d1. *[bağr-ıkara]_{SIFAT ÖBEĞİ} (insan), [baş-ı boş]_{SIFAT ÖBEĞİ} (çocuklar), [baş-ı bozuk]_{SIFAT ÖBEĞİ} (askerler)*
 d2. *pek iyi*
 d3. *tokgöz-lü (AÖ)*
 e. ilgeç öbeği
 e1. *sabah-a doğru*
 f. belirteç öbeği
 f1. *az sonra*
 g. eylem öbeği (ad + yardımcı eylem)
 g1. *arz et-, kaybol-*
 ğ. yineleme (“ikileme”) öbeği
 ğ1. *teker teker, kara kuru*
 ğ2. *şuna buna, ötede beride*
 ğ3. *apaçık, masmavi*
 h. sözcük + sözcük
 h1. *ata + Türk > Atatürk*
 1. tümce
 11. *kuş + konmaz, vatan + sever, hünkâr + beğendi, imam + bayıldı, zıp + çıktı*
 1. tümce + tümce
 11. *de-di + ko-du > dedikodu, kap-tı + kaç-tı > kaptıkaçtı, uy-ur + gez + er > uyurgezer*

İşini iyi yapan becerikli kişi anlamındaki *işinin eri* bileşiği *Güncel Türkçe Sözlük* ve YK’de yer almamakta, aynı anlama gelen *iş eri* bileşiği bulunmaktadır. Bu bileşikler üzerine yapılan sıklık sayımı *işinin eri* lehine çıkabilir. Sözgelimi, sezgisel

olarak “Can işinin eridir” tümcesi “Can iş eridir” kullanımından daha kabul edilebilir durmaktadır. Büyük olasılıkla, her iki bileşiğin de sözlük ve kılavuzda yer alması daha doğru olacaktır. (1)’de yer alan *sözcük + sözcük, tümce + tümce* yapıları için Sarı (2016), bileşiği oluşturan sözcüklerin eşdeğer olmasına dayanarak *eşmerkezli bileşik* (coordinate compound) denmesinin uygun olacağını söylemektedir.

Türkçede en fazla bileşik üreten yapının tahminen adlardan oluşanlar olduğunu varsaysak bile kabul edilebilir bir sonuca ulaşmak için geniş bir bütüncenin çıktısındaki istatistik değerlere bakmak gerekmektedir.

2.3. Bileşik Sözcüğün Yazımı

2.3.1. Yazım Kılavuzu’nda Bileşiklerin Yazımı Açısından Açıklama Gerektiren Bazı Kurallar

Bu bölümde YK’de bileşiklerin ne zaman bitişik ya da ayrı yazılacağına ilişkin ortaya konan kurallardan özellikle açıklama gerektiren bazılarını değinilmiştir. Nedenleri belirtilmiş kurallar dil öğretiminde akılda kalıcılığı artıracak gibi öğrencilerin kuralları bilişsel düzlemde kavrayabilmesini de sağlayacaktır. Nedenleri açıklanmış kurallar, yazım konusunda süregelen birçok tartışmayı belki de daha uzlaşmacı bir zemine taşıyacaktır.

2.3.1.1. YK’de “Bileşiklerin İkinci Sözcüğü Anlam Değişimine Uğradığında Bitişik Yazılır” Kuralı

YK’de ve genel olarak bileşiklerle ilgili çalışmalarda anlambilimin temel ölçütlerden biri olduğu sıkça kullanılan “anlam kaynaşması”, “anlam değişimi”, “sözcüklerde anlam yitimi”, “kalıplaşma” sözlerinden anlaşılabilir. Dil uzmanları, her bileşikte bileşenlerin kendi öz anlamlarını yitirme ve kalıplaşma derecelerinin aynı olmadığını belirterek üç aşamalı bir değişim olduğundan söz etmişlerdir: (i) bileşenleri öz anlamlarıyla kullanılanlar (“bilirkişi”, “orta halli”, “odun kömürü”), (ii) bileşenlerinin biri öz anlamını yitirmiş olanlar (“arı kuşu”, “kına çiçeği”, “gözbebeği”), (iii) bileşenlerinin her ikisi öz anlamlarını yitirmiş olanlar (“hanımeli”, “şeytanarabası”, “tekesakalı”) (bk. Korkmaz 1994; Özkan 1996; Göğüş 1963).

Bileşikteki sözcüklerin anlam yitimine odaklı derecelenme görünümleri, YK’de bileşiklerin yazımını belirleyen bir ölçüt olarak kullanılmıştır. YK (TDK 2012: 18), sözcüklerden her ikisi veya ikincisi birleşme sırasında anlam değişimine uğradığında bitişik, uğramadığında ise ayrı yazılır, kuralını ortaya koymaktadır. *kızılkanat* (kırmızı yüzgeçli bir balık türü) bileşiğinin yalnızca ikincisi anlam değişimine uğradığı için bitişik, *avize ağacı* (bir süs ağacı) bileşiğinde ise ikinci sözcük anlam değişimine uğramadığı için ayrı yazılmıştır. Korkmaz, birinci ya da ikinci sözcük ayrımı yapmadan “bileşiği oluşturan sözcüklerden biri ya da tamamı anlam değiştirdiğinde bileşik sözcükler bitişik yazılır” ölçütünü ortaya koyar (1994: 184). Özkan (1996) da Korkmaz (1994) gibi bileşiklerin kalıplaşma derecelerinden söz ederken birinci ya da ikinci sözcük ayrımı yapmaz. Benzer bir biçimde Göğüş (1963), bileşikteki sözcüklerin anlam yitiminden söz ederken birinci veya ikinci sözcük gibi bir ayrım üzerinde hiç

durmamıştır (1963: 246). Böylesi bir yaklaşım kendi içerisinde daha tutarlı ve anlaşılır görünmektedir. Gerçekten de ilk sözcüğün anlam değişimine uğradığı *at + kestanesi*, *atlı + karınca*, *deve + kuşu*, *hanım + böceği*, *serçe + parmak*, *tespih + böceği*, *balık + adam*, *köpek + dişi* gibi bileşikler bulunmakta ve bunlar YK’de ayrı yazılmaktadır. Buna karşın YK’de, neden ikinci sözcüğün bitişik veya ayrı yazımda ölçü olarak ele alındığına ilişkin herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Türkçe öbek diziliminde temel üyelerin (yani *baş* olan sözcüklerin) sağda bulunması (*beyaz + elbise*_{BAS} = *Ad Öbeği*, *insan + gibi*_{BAS} = *İlgeç Öbeği*, *seni sev-*_{BAS} = *Eylem Öbeği*) TDK’nın kılavuzda ikinci sözcük odaklı böyle bir kural koymasında etkili olmuş olabilir. Eğer öyleyse bunun kılavuzda açıkça belirtilmesi hem öğreticiler hem de öğrenciler açısından yararlı olacaktır.

YK’de, sözcüklerden her ikisi veya ikincisi birleşme sırasında anlam değişimine uğradığında bitişik, uğramadığında ise ayrı yazılır, kuralıyla çelişen örnekler bulunmaktadır. Sözgelimi, *yeşil + biber* bileşiğinin ikinci sözcüğü olan *biber* anlam değişmesine uğramadığı hâlde bitişik yazılmıştır (*yeşilbiber*). Yine *adam + otu*, *adam + kökü*, *ay + çiçeği*, *ak + ağaç*, *akça + ağaç*, *kızıl + ağaç* bileşikleri bitişik yazılmıştır.

2.3.1.2. YK’de “Sözcüklerin Her ikisi de Anlam Değişimine Uğrayan Bileşik Sözcükler Bitişik Yazılır” Kuralı

Yazım Kılavuzu (TDK 2012: 18), “sözcüklerden her ikisi veya ikincisi birleşme sırasında anlam değişimine uğradığında bitişik, uğramadığında ise ayrı yazılır” kuralını ortaya koymaktadır. Bu ölçütün YK’deki uygulamasına ilişkin çelişkili örnekler bulunmaktadır. Sözgelimi, *dik + başlı* bileşiği YK’de bitişik yazılırken (*dikbaşlı*) karşıt anlamlısı olan *yumuşak + başlı* bileşiği ayrı yazılmaktadır (*yumuşak başlı*). Her ikisi de anlam değişimine uğradığı hâlde *yumuşak + karın* bileşiği YK’de ayrı yazılmıştır (*yumuşak karın*). *tok + gözlü* bileşiği bitişik (*tokgözlü*), *dar + kafalı* ise ayrı yazılmıştır (*dar kafalı*). YK’de *alış + veriş* bileşiği bitiş yazılmışken (*alışveriş*) *değiş + tokuş* bileşiği ayrı yazılmıştır (*değiş tokuş*). Yine YK’de (TDK 2012: 23), “benzetme yoluyla insanın bir niteliğini anlatmak üzere bitki, hayvan ve nesne adlarıyla oluşturulan bileşik sözcükler ayrı yazılır ölçütü, herhangi bir gerekçe gösterilmediği için, sözcüklerden her ikisi veya ikincisi birleşme sırasında anlam değişimine uğradığında bitişik yazılır” ölçütüyle çelişmektedir: *çetin ceviz*, *eski tüfek* vb. Oysaki benzetme ilişkisi YK’de bitişik yazılan birçok bileşik sözcükte görülmektedir.

2.3.1.3. YK’de Renk Adlarının Yazımı ile İlgili Kurallar

Yazım Kılavuzu (TDK 2012: 19), *vişneçürüğü*, *balköpüğü* gibi her iki sözcüğün anlam değişimine uğradığı bileşiklerin bitişik yazılması gerektiğini söylerken renk sözcüğü veya renklerden birinin adıyla kurulmuş isim tamlaması yapısındaki renk adları ayrı yazılır kuralını getirmektedir: *bal rengi*, *gece mavisini*. Burada da, büyük olasılıkla, “sözcüklerden her ikisi veya ikincisi birleşme sırasında anlam değişimine uğramadığında ayrı yazılır” kuralı işletilmektedir. Ancak, daha önce de söz edildiği gibi (bk. §2.3.1.1. YK’de “Bileşiklerin İkinci Sözcüğü Anlam Değişimine Uğradığında

Bitişik Yazılır” Kuralı), neden ikinci sözcüğün bitişik veya ayrı yazımda ölçü olarak ele alındığına ilişkin herhangi bir açıklama YK’de yer almamaktadır. En azından renk adlarıyla ilgili “renk sözcüğü veya renklerden birinin adıyla kurulmuş isim tamlaması yapısındaki renk adları ayrı yazılır” kuralının yine ikinci sözcükle ilgili bir kural olduğu söylenerek okurlar adına akılda kalıcılık ve tutarlılık sağlanabilir. Bu yaklaşım aynı zamanda gereksiz kural enflasyonunu da önlemiş olacaktır. Ayrıca, YK’de (TDK 2012) renk adlarıyla ilgili kafa karıştırıcı ve çelişkili birçok yazım bulunmaktadır.

- (2) a. *Kırmızı*
 a1. kırmızılahana, kırmızıturp
 a2. kırmızı et, kırmızı kart
 b. *beyaz*
 b1. beyazsinek
 b2. beyaz peynir
 c. *yeşil*
 c1. yeşilçekirge, yeşilzeytin
 c2. yeşil ışık, yeşil saha
 ç1. *kara*
 ç1. karaborsa
 ç2. kara pazar

(2)’deki örnekler yorumlanmaya çalışılsa bile *kırmızı + et* bileşiğinin neden YK’de ayrı yazılmışken *kırmızı + lahana*, *kara + lahana*, *beyaz + sinek*, *yeşil + zeytin* bileşiklerinin bitişik yazıldığını anlamak güçtür.

2.3.1.4. YK’de Bileşiklerin Yazımında *alt*, *üst*, *üzeri* Sözcüklerinin *dış*, *iç* ve *sıra* Sözcüklerinden Farkı

Yazım Kılavuzu (TDK 2012: 19), somut olarak yer bildirmeyen *alt*, *üst*, *üzeri* sözcüklerinin sona getirilmesiyle kurulan bileşik sözcüklerin bitişik yazılması gerektiğini söylemektedir: *gözaltı* (“gözetim”), *binçaltı*, *gerçeküstü*, *akşamüzeri*. Bu sözcüklerden *alt* ve *üst* somut olarak yer bildiriyorsa bileşik oluşturduğu sözcükten ayrı yazılır: *göz altı*, *deri altı*, *böbrek üstü*. Buna karşın YK’de *dış*, *iç* ve *sıra* sözcükleriyle oluşturulan bileşiklerin ayrı yazılması gerektiği ayrı bir kurala bağlanmıştır: *çağ dışı*, *hafta içi* (TDK 2012: 24). Bu yönergelerde *alt*, *üst* ve *üzeri* sözcüklerinin bitişik ya da ayrı yazılması “somut olarak yer belirtmek” değişkenine (“parametre”) bağlanmışken *dış*, *iç* ve *sıra* sözcüklerinin hiçbir değişkene bağlanmaması oldukça çelişkili durmaktadır. YK’de bu çelişkiyi anlayabilecek açıklamalar bulunmamaktadır. Bu kuralları göz önünde bulundurarak bazı bileşik sözcükler üzerinde düşünüldüğünde örtüşmeyen yazımların söz konusu olduğu görülmektedir. Sözelimi, ruh bilimi alanına ait *binçaltı* sözcüğü bitişik yazılırken aynı alana ait *binç dışı* ve *irade dışı* sözcüklerinin ayrı yazılmasını YK’deki kurullarla açıklayabilmek pek mümkün görünmemektedir. *alt* sözcüğü *deri + altı* bileşiğinde ayrı yazılırken (*dil altı*) *dil + altı* bileşiğinde artık bir ilaç türünü gösterdiği için olsa gerek bitişik yazılmıştır. Buna karşın, *dil + altı* bileşiğinin daha çok *dil + altı + ilacı*, *dil + altı + hapı*, *dil + altı + tableti* kullanımları yaygındır. TDK’nın *İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü*’nde

(TDK 2017) *dilaltı* biçimi tek başına değil *dilaltı tableti* biçiminde yer almaktadır. “Gizli ve yasa dışı; alışılmışın dışında olan, ayrı” anlamındaki *yer + altı* bileşiği YK’de bitişik verilirken (*yeraltı*) “yerin yüzeyi altındaki bölümü” anlamındaki *yer + altı* bileşiği ayrı yazılmıştır (*yer altı*). Buna karşın “gerekli koşullar oluşturulmadan çalışan iş yeri” anlamındaki *merdiven + altı* bileşiği ayrı yazılmıştır (*merdiven altı*). Oysaki *merdiven + altı* yer altı sözcüğü kadar mecaz bir anlam taşımaktadır. Eğer *yeraltı* bitişik yazılıyorsa tanımı verilen *merdiven + altı* bileşiğinin de bitişik yazılması gerekir. YK’de ayrı yazılan *olağan + dışı* sözcüğüyle benzer bir anlama sahip olan *olağan + üstü* bileşiği bitişik yazılmaktadır.

İlk sözcük olma açısından ise *alt, üst, ana, ön, art, arka, yan, karşı, iç, dış, orta, büyük, küçük, sağ, sol, peşin, bir, iki, tek, çok, çift* sözcüklerinin başta bulunduğu sözcüklerin ayrı yazılması gerektiği herhangi bir koşula bağlanmadan belirtilmiştir: (TDK 2012: 24). Oysaki YK’de “öncü” anlamındaki *ön + ayak* bileşiği bitişik yazılırken (*önayak*) “hayvanlarda vücudun önünde bulunan ayaklardan her biri” anlamındaki *ön + ayak* bileşiği ayrı yazılmıştır (*ön ayak*). Yine, “bir bölgeyi çevreleyen ve onunla ekonomik ve toplumsal etkileşim içinde bulunan bölge, hinterland” anlamındaki *arka + bahçe* bileşiği YK’de belirtilen kuralın aksine bitişik yazılmıştır (*arkabahçe*). YK’de *üst tarafı* bileşiğinin ilk sözcüğü *üst* olduğu için ayrı yazılmıştır; ancak, *taraf* sözcüğü anlam değişimine uğramıştır. Bu noktada YK’de yer alan “anlam değişimi” ölçütünü zorlayan bir yazım olarak durmaktadır. Bir yazım kılavuzunun belirttiği kurallar, dilin sözlüğünde yer alacak olası sözcükleri de hesap etmelidir. Sözgelimi, *Güncel Türkçe Sözlük*’te henüz yer almayan *üst + akıl* bileşiği bitişik mi yoksa ayrı mı yazılacak? Ayrı yazılacaksa neden benzetme, eğretileme gibi anlam değişimleri göz ardı edilsin? Bitişik yazılacaksa YK’de yer alan “ilk sözcük olma açısından ise *alt, üst, ana, ön, art, arka, yan, karşı, iç, dış, orta, büyük, küçük, sağ, sol, peşin, bir, iki, tek, çok, çift* sözcüklerinin başta bulunduğu bileşikler ayrı yazılır” kuralıyla çelişmez mi?

YK’de *ön* sözcüğü ile oluşturulan *ön + yargı* bileşiği ayrı yazılırken (*ön yargı*) *ön + görü* ve *ön + sezi* bileşikleri bitişik yazılmıştır (*öngörü, önsezi*). Yine bilişsel alana ait *iç + görü* bileşiği de bitişik yazılmıştır (*içgörü*). *Ana* sözcüğünün başta olduğu *ana + para, ana + yasa* bileşikleri bitişik yazılmıştır (*anapara, anayasa*). *Anayasa* bileşiğinin bitişik yazılması yazım geleneği, kalıplaşma gibi gerekçelere dayandırılrsa bile *anapara* bileşiğinin *ana + yurt, ana + fikir* gibi ayrı yazılan bileşiklerden yazım geleneği açısından ayrılan yönünün neler olduğu YK’de açık değildir. *Orta* sözcüğünün başa getirilmesiyle oluşturulan bileşiklerde *orta + öğrenim* bitişik yazılırken (*ortaöğrenim*) *zorunlu + öğrenim, öz + öğrenim* bileşikleri ayrı yazılmıştır (*zorunlu öğrenim, öz öğrenim*). Bütün bu çelişkili yazımlar ortaya konan ölçütü sorgulanır bir hâle getirmekte ve uygulanabilirlik açısından zayıflatmaktadır. YK’de *ön, ana, öz* gibi sözcüklerin başta bulunduğu bileşiklerin ayrı yazılması gerektiği kuralını yıkan örneklerin yer alması, bu tür sözcüklerde görülen bir tür *önek* (prefix) işleviyle de ilişkilidir. Bu tür sözcüklerin önekleşmeye benzer bir sürecin içerisinde olması “Türkçe öneklere sahip bir dildir” gibi bir çıkarımı elbette desteklemez; ancak bu, bu sözcüklerin bir önekmiş gibi kullanıldığı gerçeğini de göz ardı etmemizi gerektirmez. Yüceol Özen, bu tür sözcüklere şimdilik önek demenin mümkün olmadığını ama

“önekimsi” demek için de gerekli koşulların oluştuğunu söylemektedir. Önekleşme eğiliminin en belirgin durumlarından biri, dil kullanıcılarının *baş, ana, öz* gibi bu tür sözcükleri bitişik yazma eğiliminde olmasıdır (2014: 756).

Buraya kadar olan açıklamaları özetlersek, Yüceol Özezen’in (2014) de belirttiği gibi YK’de *alt, üst* sözcüklerinin ad öbeğinde sıfat olarak kullanıldığı durumlarda ayrı (bk. TDK 2012: 24) ad öbeğinin başı olduğunda bitişik yazılması (TDK 2012: 19) yönergeleri için anlaşılır bir gerekçe bulunmamaktadır. Yine, *alt, üst, ana, ön, art, arka, yan, karşı, iç, dış, orta, büyük, küçük, sağ, sol, peşin, bir, iki, tek, çok, çift* sözcüklerinin başta bulunduğu sözcüklerin ayrı yazılması gerekirken (bk. TDK 2012: 24), *baş* sözcüğünün sıfat olduğu (*başeser, başçavuş* vb.) ve hatta ad öbeğinin kurucu üyesi olduğu (*aşçıbaşı, onbaşı* vb.) durumlarda bile birleştiği sözcükle bitişik yazılması (bk. TDK 2012: 20) anlaşılır değildir.

Öte yandan, Yüceol Özezen (2014), Türkçede yalnızca bir önekleşme değil sonekleşme sürecinin de gözlendiğini belirtmektedir. Yüceol Özezen’e göre, YK’de yönerge olarak verilen “somut olarak yer bildirmeyen *alt, üst* ve *üzeri* sözlerinin sona getirilmesiyle kurulan birleşik kelimeler” (TDK 2012: 19), “bir topluluğun yöneticisi anlamındaki *başı* sözüyle oluşturulan belirtisiz isim tamlamaları” (TDK 2012: 20), “*ev* kelimesiyle kurulan birleşik kelimeler” bitişik yazılır kuralları sonekleşen bazı sözcüklerin habercisidir: *ayak-üstü, şuur-altı, gerçek-üstü, akşam-üstü; aşçı-başı, bin-başı, yüz-başı; bakım-evi, doğum-evi, gözlem-evi* (söz konusu süreçlerin ayrıntıları için bk. Yüceol Özezen 2014: 752). Bu arada, “Bir topluluğun yöneticisi anlamındaki *başı* sözüyle oluşturulan belirtisiz isim tamlamaları bitişik yazılır” (TDK 2012: 20) kuralında geçen “isim tamlamaları” oldukça kafa karıştırıcıdır. Bu yönergeye göre, bileşik olup olmadığına bakmadan *başı* sözüyle oluşturulan belirtisiz ad öbeklerini bitişik yazmak gerektiği anlaşılmaktadır. Yönergelerde “sıfat tamlamaları”, “belirtisiz isim tamlamaları” gibi öbeklerin adı verilirken bileşikleşmiş olanlarından söz edildiği vurgulanmalıdır.

2.3.1.5. YK’de “Kanunda Bitişik Geçen ve Bitişik Olarak Tescil ettirilmiş Olan Kuruluş Adları Bitişik yazılır” Kuralı

YK’de “Kanunda bitişik geçen ve bitişik olarak tescil ettirilmiş olan kuruluş adları bitişik yazılır” ibaresi yer almaktadır (TDK 2012: 21). Bu ibare, YK’de belirtilen yazım kurallarıyla kanunlarda belirtilen yazımın çelişmesi durumuna karşı bir gerekçelendirme olarak yazılmışa benzemektedir. Kanunları hazırlayanların dilci olmaması veya kanunlar hazırlanırken TDK’den görüş alınmaması söz konusu karışıklığı ortaya çıkarmaktadır. Sözgelimi, *Yükseköğretim Kurulu* biçimindeki kuruluş adında *yüksek + öğretim* sözcüklerinin kanun metni gereği bitişik yazılması YK’de yer alan *temel öğretim, açık öğretim, etkin öğretim* yazımlarıyla çelişmektedir. Korkmaz (1994), *yüksek + öğretim* gibi YK’de bitişik yazılan *ilk + öğretim, orta + öğretim* gibi bileşiklerin ayrı yazılması gerektiğini belirtmektedir. Görüldüğü üzere “öğretim” veya “öğrenim” örnekleri üzerinden oluşan farklı yazımların artık dil düzleminde açıklanabilir bir yönü kalmamıştır. Üstelik bu kural, YK’de hâlihazırda var olan kural enflasyonunu gereksiz yere genişletmiştir.

2.3.1.6. YK'de Hem Ayrı Hem de Bitişik Yazılabilen Bileşik Sözcükler

Yazım Kılavuzu (TDK 2012: 19), ünlülu ulaç ekleriyle *bil-*, *ver-*, *kal-*, *dur-*, *gel-* ve *yaz-* eylemleriyle oluşturulan *kurallı bileşik eylemlerin* (“tasvirî fiiller”) bitişik yazılması gerektiğini söylemektedir. (3a2)’de görüldüğü üzere *{-(y)Abil-}* biçimbirimiyle oluşturulan bileşik eylemlerin arasında *{DA}* bağlacı girebilmektedir. (3a4), bu esnekliğin *{mI}* biçimbirimi söz konusu olduğunda gerçekleşmediğini göstermektedir.

- (3) a. Kurallı Bileşik Eylem (eylem + eylem)
- a1. Bu ekran istenirse bir televizyon olarak *kullanılabilir* de.
- a2. Bu ekran istenirse bir televizyon olarak *kullanıla* da *bilir*.
- a3. Bu ekran istenirse bir televizyon olarak *kullanılabilir* mi?
- a4. *Bu ekran istenirse bir televizyon olarak *kullanıla* mı *bilir*.
- b. ad + eylem
- b1. O gazeteciyi *darbetmişsin*.
- b2. O gazeteciyi *darp* da *etmişsin*.
- c1. O gazeteciyi *darbettin* mi?
- c2. O gazeteciyi *darp* mı *ettin*?
- ç1. O gazeteciyi *darp* da *ettin* mi?
- ç2. O gazeteciyi *darp* da mı *ettin*?

Kerimoğlu’nun belirttiği gibi YK’yi (TDK 2012) (3a2)’deki kullanım için herhangi bir açıklama içermemekte, bu da TDK’nın bu tür kullanımları yanlış olarak değerlendirdiği düşüncesini akla getirmektedir. TDK bu kullanımlara karşı değilse YK’de bir öneri sunması veya tercih belirtmesi gerekmektedir (Kerimoğlu 2016: 158). Bundan dolayı bu tür kullanımlar için YK’de bir açıklama bulunmalı ve bunların *biçimsel* (stylistics) olduğu, bundan dolayı da doğru sayılması gerektiği belirtilmelidir. *Ad + eylem* bileşiklerinde, bileşiğin arasına *{DA}* bağlacı gireceği gibi (bk. (3ab2)) *{mI}* soru biçimbirimi de girebilmektedir (bk. (3c2)). *Ad + eylem* bileşiklerinin arasına (3ç2)’de görüldüğü gibi hem *{DA}* hem de *{mI}* biçimbirimlerinin aynı anda girebilmesi, bu tür bileşiklerin şartıtcı esnekliği konusunda ayrıca araştırma yapılması gerektiğini göstermektedir.

Kurallı bileşik eylemlere ait yazımın YK’de “Birleşik Kelimelerin Yazılışı” başlığı altında verilmesi bu tür eylemlerin bileşik sözcük olarak kabul edildiği anlamına gelmektedir. *{-(y)Abil-}* biçimbirimi hemen hemen her eyleme gelebilmektedir. Gerçekten de *{-(y)Abil-}* biçimbirimi alan her eyleme sözlükte yer verilmiştir. Bu durumda olumsuzluk eki alan eylemlerin neden sözlükte yer alamadığının da açıklanması gerekirdi. Gerçekte kip aktaran *{-(y)Abil-}* ekinin *{-mIş}* veya *{-mAll}* ekinden bir farkı bulunmamakta, her eyleme gelebilmesinden de anlaşıldığı üzere bir çekim eki gibi davranmaktadır. Gerçekte *kurallı bileşik eylemlerin* (“tasvirî fiiller”) hemen hemen hepsi kip, görünüş gibi çekim eklerinin aktardığı dilbilgisel kategorileri aktarmaktadır. Dolayısıyla, bu tür yapılarda sözlükselleşmenin olduğunu söylemek bazı kalıplaşmış olanları dışında pek olası görünmemektedir (eylem öbekleriyle ilgili benzer bir tartışma için bk. Zeynalov 1986).

{-(y)Abil-} biçimbirimi alan her eyleme sözlükte madde başı olarak yer verilmesi gibi, çekim eki nitelikleri türetim eki olma niteliklerinden daha fazla olan çatı eklerinin, eklendiği eylemle birlikte sözlükte yer alması da benzer bir yanlışlık içermektedir. Aynı

yanlışlıktan devam edersek, bir çekim eki olduğu hâlde (bk. Sebzecioğlu 2016: 225) ekseriyetle türetim eki olarak kabul edilen olumsuzluk ekinin de eylemlere eklenik biçimde YK dizininde ve madde başı olarak sözlükte yer alması gerekirdi.

Benzer biçimde *simsiyah* (< si-/m/ + siyah < si + siyah < *siyah* + siyah) sözcüğünde olduğu gibi /p/, /r/, /s/, /m/ sesleriyle oluşturulan yineleme (“ikileme”) yapılarının YK’de yer alması bileşik kabul edilmeleriyle ilişkili olsa gerek. *Simsiyah*, *apaçık*, *masmavi* gibi yinelemelerin sınırlı sayıda sıfatla kullanımı, onların bileşik olduğuna ilişkin bir kanıt olsa da hemen hemen bütün sıfatların bu tür pekiştirme yapısına eğilimli olması (*epeski*, *hızlı* vb.) bu tür yapıların bileşikliğinin tartışmasız olmadığını göstermektedir.

2.3.1.7. YK’de Ses Türemesi veya Düşmesine Uğrayan Bileşik Eylemlerin Bitişik Yazılması Kuralı

YK’de ses düşmesi ya da türemesine uğrayan *ad* + *yardımcı* eylem biçimindeki eylem öbeklerinin bitişik yazılmasında (*emir* + *etmek* > *emretmek*, *af* + *etmek* > *affetmek*) yalnızca ses olaylarının ölçü alınması yine gerekçelendirilmemiş bir kural olarak karşımıza çıkmaktadır. Ses düşmesi ve türemesinin bileşiklerin bitişik ya da ayrı yazılması noktasında neden belirleyici olduğu hususunun kanıtlamaları açıklanması gerekmektedir. Bunun yanı sıra, *cem* + *etmek* bileşiğinin bitişik yazılması (*cem* + *etmek* > *cemetmek*), Türkçenin ses dizgesi içerisinde açıklanamaz olduğu için kafa karıştırıcıdır. Benzer biçimde *darbetmek*, *menolunmak*, *dercetmek* örneklerinde ses türemesi ya da düşmesi belirsiz kalmış, sonuç olarak bu sözcüklerin neden bitişik yazıldığı Türkçenin ses dizgesi içerisinde anlaşılamamıştır.

2.3.2. Dilbilgisel Kodlamalar Bileşik Sözcüklerin Belirlenmesinde Ölçüt Olabilir mi?

Bileşik sözcük tanımlarında yer alan “yeni bir kavramı karşılar” ibaresi ayırt edici bir nitelik taşımaz. Bunun en önemli nedeni her öbeğin aslında diğer kavramlardan farklı yeni bir kavram alanı oluşturmasıdır. Sözelimi, “duvar kiri” Türkçe Sözlük’te veya *zihinsel sözlükçede* (mental lexicon) yer almasa da kullanıldığı andan itibaren yeni bir kavrama gönderimde bulunmaktadır. Bileşik sözcük olarak kabul edilmesi için kullanımının sıklaşarak kalıplaşması gerekir. Sık kullanımı nasıl ölçeceğiz? Bunun için sözcüklerin kullanım sıklığını sözlü ve yazılı dilden ölçen ve her gün yeni üretilen metinleri bünyesine katarak güncellenen bir veritabanına sahip olmamız gerekir. Soruları artırabiliriz ama bütün soruları temel şu soru altında toplayabiliriz: *Bileşik sözcüklerin bir kavrama gönderimde bulunmasıyla öbeklerin bulunması arasında zihinde gerçekleşen algısal fark nedir?* Anlambilim düzleminde yer alan bu ve benzeri soruların önemsiz olduğu veya herhangi bir yanıtının bulunmadığı düşünülemez. Buna karşın anlambilim düzlemindeki soruları daha az tartışmalı hâle getirecek olan dilbilgisel dayanaklara gereksinim bulunmaktadır. Dilbilgisel süreçlerle açıklanabilen anlambilimsel gerekçelerin daha az tartışmalı olacağını bekleyebiliriz.

Bu bölümde, çoğu zaman bileşikleri öbeklerden ayırmaya yarayan dilbilgisel ölçütlerin, bitişik ve ayrı yazıma ilişkin bilgi sunup sunamayacağı üzerinde

durulacaktır. Bileşikliğe ilişkin ipucu veren dilbilgisel görünüm kalıplaşma sürecinin öbekten bileşikliğe uzanan evresini yansıtmaktadır. Bitişik ve ayrı yazım noktasında karar verebilmemizi sağlayacak olan ne ölçüde veya hangi oranda kalıplaşmanın gerçekleştiğidir. Yani, bitişik yazmaya karar vereceğimiz kalıplaşma oranını belirlemek zorundayız. Bunun için de sözlü ve yazılı dilden güncel metinlerle beslenen kapsamlı bir derleme ve o derlemde yer alan verileri kuramsal tabanlı yaklaşımlarla çözümleyebilen bir programa ihtiyaç bulunmaktadır. Öte yandan, bütün bunları yapabilesek bile öbeği bileşikten ayıracak kusursuz ölçütlere sahip değiliz. Uzun'un (1990) da altını çizdiği gibi öbek ve bileşik ayrımı için kullanılan ölçütler ayırma işlemini her zaman kusursuz olarak yerine getirememektedir. Ancak, bu gerçek, öbeği bileşikten ayırma, bileşigi bitişik ya da ayrı yazma noktasında onlarsız yapabileceğimiz anlamına gelmemektedir.

Burada dilbilgisel ölçütler üç düzlemde ele alınacaktır: *sesbilimsel ölçütler*, *biçimbilimsel ölçütler* ve *sözdizimsel ölçütler*.

2.3.2.1. Sesbilimsel Ölçütler

2.3.2.1.1. Ad Öbeklerinde Adıl n'sinin Kullanımı

Belirtili ya da belirtisiz ad öbeklerinde adıl n'sinin kullanımı, bir araya gelen sözcük grubunun bileşik mi yoksa geçici bir öbek mi olduğu noktasında bir fikir verebileceği gibi bileşik olanların ne zaman bitişik yazılacağı noktasında da bir ölçüt sunabilir (bk. Sinanoğlu 1958: 10).

- (4) a1. Deniz altı-n-ı tarayabilen bir cihaz geliştirildi.
 a2. Dergideki resimde yeni nesil *denizaltı-n-ı gördün mü?
 a3. Dergideki resimde yeni nesil denizaltı-y-ı gördün mü?
 b1. Tanırsın o malın *gözü-y-ü.
 b2. Tanırsın o malın gözü-n-ü.

İyelik + durum eki eklendiğinde araya adıl n'si alan öbekler bileşik bile olsalar henüz zihinde tek bir sözcük olarak işlenmediği için ayrı yazılmaya eğilimlidirler. Adıl n'si almayanların ise tek bir sözcük gibi işlenip bitişik yazılması gerektiği savlanabilir. Bu bağlamda *adıl n'si* kullanımının kalıplaşma derecesini gösteren bir ölçüt olduğu söylenebilir. Sözelimi, YK'de bitişik yazılan *buzdolabı* sözcüğünün adıl n'si alabilmesi (*buzdolab-ı-n-ı*, **buzdolabı-y-ı*), buna karşın ayakkabı bileşiminin adıl n'si almaması (**ayakkab-ı-n-ı*, *ayakkabı-y-ı*) buzdolabının ayakkabıya göre daha az kalıplaştığını, daha yakın bir zamanda ortaya çıkan bir bileşik olduğunu gösterebilir. Ancak, adıl n'sinin kullanılıp kullanılmaması tek başına belirleyici olabilen bir ölçüt olabilseydi *buzdolabı* bileşiminin *buz dolabı* biçiminde ayrı yazılması gerektiğini rahatlıkla söyleyebilirdik.

2.3.2.1.2. Vurgu

Bileşigi vurgu bakımından öbeklerden ayıran temel şeylerden birinin, vurgunun bağlamdaki *yeni bilgiye* (new information) göre konumunun değişmemesi, yani bileşikteki vurgunun sabit kalması olduğu söylenebilir. Sözelimi, *başı + boZUK* bir bileşik sözcükken *baŞI bozuk* (← “Onun başı bozuk”) öbeği yüklemli bir tümce niteliği taşır (1978: 266).

Bileşiklerde vurgunun son seslemede yer alması o bileşiğin bitişik yazılması hususunda belirleyici olabilir (bk. Sinanoğlu 1958: 10). Vurgunun ikinci sözcüğün son sesleminde yer almasına bakılarak bileşiğin bitişik yazılması bir ölçüt olarak belirlenebilir: boş+boĞAZ > boşboğaz, yurt + seVER > yurtsever, açık + GÖZ (bu örnek için ayrıca bk. §2.3.3.2.2. {+II} Sıfat Yapım eki Düşmüş ya da Düşürülmüş Bileşikler), bay + KUŞ, kaba + kuLAK, kara + baTAK, başı + BOŞ, ağaç + kaKAN, can + kurtaRAN, tank + saVAR, imam + bayıLDI, gece + konDU, alış + veRİŞ, biçer + döVER. Her ne kadar tartışmayı bitirmese de vurgu ölçütüyle YK'de öbek yapısını koruyan *ana + baba, er + geç* bileşiklerinin ayrı yazımı gerekçelendirilmiş olacaktır. Buna karşın YK'de bileşiklerin bitişik veya ayrı yazılması için ortaya konan kurallarda *bürünler* (prosody) herhangi bir belirleyicilik taşımamaktadır.

Demircan, bütün kişi adlarında vurgunun son seslemede yer almasını öbek olmaktan bir tür kaçış olarak değerlendirmektedir (1978: 275). O hâlde Demircan'a göre vurgunun bir tür bileşikleştirme işlemi gibi düşünüldüğünü varsayabiliriz. Vurgunun bileşikleştirme işlemi doğrusu da kapsayıcı değildir. Uzun (1990: 7), öbeklerin her bileşik vurgusuyla kodlandığında bileşik sözcüğe dönüşmediğini belirterek vurgunun kapsayıcı olmadığına ilişkin bir kanıt göstermiş olmaktadır. Bütün bunlardan dolayı, vurgu öbekte bileşiği ayıramadığı gibi, bitişik yazım konusunda tek başına ölçü olamaz. Öbek vurgusunu koruyan ama bitişik yazılması hususunda uzlaşmaya varılmış görünen bileşikler de bu çıkarımı kanıtlamaktadır: *aNIT + kaBİR*.

2.3.2.1.3. Ünlü ve Ünsüzlerle İlgili Ses Süreçleri

Ses süreçleri hâlihazırda YK'de yer alan açık ölçütlerden biridir. Ses düşmesi, türemesi gibi ses olaylarında sözcüklerin bitişik yazılması gerekmektedir (TDK 2012: 18): *kayın + ana > kaynana, sabır + et- > sabret-, his + et- > hisset- vb.* Söz konusu kural YK'de en açık ve sorunsuz bir kural olarak yer alsada tartışmasız kabul edilmemelidir. Özellikle anlambilimsel düzlemde kullanılan ölçütler bir sözcüğün ayrı yazılması gerektiğini söylüyorsa ses düşme ya da türemesinin uygulanıp uygulanmayacağı tartışılabilir. Öte yandan, ses düşmesi veya türemesi bileşiğin bitişik yazımı açısından bir ölçütte eklerin düşürülerek oluşturulduğu bileşiklerin de bitişik yazılması gerektiği tartışmaya açılmalıdır (bk. §2.3.2.2.1. İyelik Eki Silinmiş veya Silinebilen Ad Öbekleri; §2.3.2.2.2. {+II} Sıfat Yapım eki Düşmüş ya da Düşürülmüş Bileşikler). Her şeye rağmen ses düşme ya da türemeleri *kahvaltı* bileşiğinde olduğu gibi genellikle artzamanlı bir kalıplaşma (sözcükleri arasında anlamsal bir ilişki bulunan *içmerkezli* [endocentric] bileşikten dışmerkezli bileşikliğe veya şeffaflıktan geçirimsizliğe) sürecinin sonucu olduğundan kalıplaşma derecesinin yüksekliğini göstermektedir (bileşiklerde *içmerkezli > yarımerkezli > dışmerkezli* biçimindeki kalıplaşma dereceleri için bk. Sarı (2016)).

2.3.2.2. Biçimbilimsel Ölçütler

Türkçede yalnızca bileşik oluşturmaya yarayan türetim ekleri bulunmamaktadır. Çekim ekleri ise *ayakkabı* sözcüğünde olduğu gibi kalıplaşarak bileşikte yer alabilirler. Bu başlık altında bileşiklerin biçimbilimsel özelliklerinden söz ederek bir öbeğin ne

zaman bileşik olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği veya bileşik olduğu açık olan bir öbeğin ne zaman bitişik yazılıp yazılmayacağı konusunda bazı belirlemelerde bulunulacaktır.

2.3.2.2.1. İyelik Eki Silinmiş veya Silinebilen Ad Öbekleri

Özellikle belirtisiz ad öbekleri yapısında oluşan bileşiklerde iyelik ekinin kullanılmaması veya seçimlik bir hâle gelmesi sözcüğün bitişik yazılması gerektiği hususunda bir ölçüt olabilir. Sinanoğlu (1958: 11), *hastane*, *eczane* gibi sözcüklerin gerçekte birer belirtisiz ad öbeği olduğu hâlde iyelik ekinin kullanılmadığını belirtmektedir. Ancak, tartışmasız kanıtlar için bu tür sözcüklere ait tarihsel değişimlerin metinlerle takip edilmesi gerekmektedir.

İyelik ekinin zayıflaması aynı zamanda öbeklikten bileşikliğe giden sürecin derinleştiğine işaretler. Kullanımda *dil + bilim-i* > *dil bilimi*, *dilbilim*; *söz + dizim-i* > *söz dizimi*, *sözdizim* örneklerinde görüldüğü gibi iyeliksiz *dilbilim*, *sözdizim* kullanımları kalıplaşmanın yüksek bir oranı olarak görülebilir. Her ne kadar YK'de benzer kullanımlara yer verilmesinde de terim olması itibarıyla seçimlik yazımlar olarak bazı örnekler yer alabilir. Hamza Zülfiyar'ın (1991: 76), “Dil hepimizindir. Aydını, eğiticisi, yazarı ve bilim adamıyla ortak çalışılmadıkça başarılı olamayız” yaklaşımı özellikle terim olma niteliği yüksek sözcüklerde göz önünde bulundurularak ortak çalışmalar yapılmalıdır. Bu bağlamda TDK'nin *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, *Hemşirelik Sözlüğü*, *İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü* gibi terim sözlükleri önemli adımlardan biridir. Nitekim TDK'nin terim sözlüklerinde *dilbilim*, *sözdizim* gibi yazımlara yer verilmiştir.

YK'de ses düşmesi ya da türemesine uğrayan *ad + yardımcı* eylem biçimindeki eylem öbeklerinin bitişik yazılmasında (*emir + etmek* > *emretmek*, *af + etmek* > *affetmek*) yalnızca ses olaylarının ölçü alınmasından yola çıkılarak iyelik eki silinmiş bileşiklerin de bitişik yazılması gerektiği kuralına ulaşılabilir. Böylece, birçok bileşiğin yazımı tek bir kuralla ve daha açık bir biçimde ifade edilmiş olur. Tekin (1990), iyelik eki düşmüş bileşiklerin bitişik yazılması taraftarıdır: *şiş + kebab*, *bilim + kurgu*, *süt + beyaz*, *kan + kırmızı*, *süt + kardeş* (*süt + nine* YK'de *süt kardeş* yazımıyla çelişkili olarak bitişik yazılmıştır), *dil + bilim* (Tekin 1990: 4). Günümüzde “kebab” ile kurulan bileşiklerde “kebab” sözcüğünün düştüğü de görülmektedir: *Adana + kebab* > *Adana*, *Urfa + kebab* > *Urfa*, *şiş + kebab* > *şiş vb.*

2.3.2.2.2. {+II} Sıfat Yapım eki Düşmüş ya da Düşürülmüş Bileşikler

YK'de ses düşmesi ya da türemesine uğrayan *ad + yardımcı* eylem biçimindeki eylem öbeklerinin bitişik yazılmasında (*emir + etmek* > *emretmek*, *af + etmek* > *affetmek*) yalnızca ses olaylarının ölçü alınmasından yola çıkılarak {+II} sıfat yapım eki düşmüş (“silinmiş”) ya da düşürülmüş bileşiklerin (*açık + göz-ti* > *açıkgöz*) de iyelik eki düşmüş ad öbekleri gibi bitişik yazılması gerektiği kuralına ulaşılabilir. Böylece, birçok bileşiğin yazımı tek bir kuralla ve daha açık bir biçimde ifade edilmiş olur. Tekin (1990), {+II} sıfat yapım eki düşmüş ya da düşürülmüş bileşiklerin bitişik yazılması taraftarıdır: *açık + göz*, *ak + sakal*, *kepçe + kulak*, *pala + bıyık* (Tekin

1990: 5). YK'de (TDK 2012), *kepçe + kulak, pala + bıyık* bileşikleri ikinci sözcüklerin gerçek anlamını koruduğu kuralına dayanılarak ayrı yazılmış olmalıdır. Ancak, daha önce de söz edildiği gibi (bk. §2.3.1.1. YK'de “Bileşiklerin İkinci Sözcüğü Anlam Değişimine Uğradığında Bitişik Yazılır” Kuralı), ilk sözcüğün anlamını yitirdiği durumlarda bileşiklerin neden bitişik yazılmadığı açık bir yönergeyle belirtilmemiştir.

2.3.2.2.3. Bileşikteki İyelik Ekinden Önce $\{+LAR\}$ Çoğul Ekinin Gelebilmesi

Kalıplaşmanın derecesini gösterebilmesi açısından ad öbeğinde baş olan sözcüğün aldığı iyelik ekinden önce $\{+LAR\}$ çoğul eki gelebiliyorsa kalıplaşmanın gelemeyenlere oranla daha düşük düzeyde olduğu söylenebilir.

- (5) a1. *Ayakkap-lar-ı vitrinde sergileniyor.
a2. Ayakkab-ı-lar vitrinde sergileniyor.
b1. *Buzdolap-ı-lar mağazada sergileniyor.
b2. Buzdolap-lar-ı mağazada sergileniyor.

(5b1)'in yanlış olması, aynı zamanda kalıplaşma derecesi düşük bileşiğin de yüksek kalıplaşma derecesine ilişkin görünümüne direndiğini göstermektedir. Elbette kalıplaşmanın derecesini ölçmek ancak kapsamlı bir derlem ve o derlemden sayısal veriler çekebiilen bir programla olabilir. Dolayısıyla, burada söylenen kalıplaşma derecesine ilişkin oran ancak yazılı ve sözlü dili kapsayan ve sürekli güncellenen bir derleme söz konusu olabilir.

2.3.2.2.4. Bileşik Sözcüklerin Arasına Çekimsel Biçimbirimlerin Girememesi

Uzun (1990), *aslan + ağzı* > **aslan-ın ağzı* örneğinde görüldüğü üzere bileşiklerin arasına çekimsel biçimbirimlerin girmemesinin bir tür kalıplaşma ölçütü olarak değerlendirilmesine rağmen karşıt örneklerin bulunduğunu belirtmektedir: *göz-ü açık, süt-ü bozuk, iç-e dönük, sahan-da yumurta* vb. (1990: 13). Buna karşın, Uzun'un (1990) verdiği örneklerden bazılarının iki öbeğin eksiltilmesi sonucu oluştuğu düşünülürse gerçekte öbeğin arasında çekimsel biçimbirimler girmediği düşünülebilir: *[[o-nun + göz-ü] [göz-ü açık kişi]]* > *göz-ü açık*. Öte yandan *sahan-da yumurta, söz-de kızlar* gibi bileşiklerde çekimsel biçimbirimlerin öbekte kalıplaşarak türetimsel biçimbirimlere dönüştüğünü de göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu durumda bileşiğin arasına giren çekim eki değil türetim ekidir. Bu tür örnekler durum eklerinin çekimden türetime giden bir işlev değişikliği veya çeşitlenmesi içerisinde olduğunu gösteriyor olabilir.

2.3.2.3. Sözdizimsel Ölçütler

2.3.2.3.1. Bileşikteki Sözcüklerin Yer Değiştirebilmesi

Bileşiğin bitişik ve ayrı yazılması bileşiğin kalıplaşmasıyla ilgili olduğuna göre bileşiği oluşturan sözcüklerin öbek içerisinde taşınabilme özgürlüğü kalıplaşmanın derecesini gösterebilir. Kalıplaşma derecesi yüksek bileşikler bu ölçüte göre bitişik yazılabilir.

- (6) a1. *kutup yıldızı*
 a2. Onun *yıldız-ı kutup*, çiçeği menekşe, en sevdiği yazar ise Ömer Seyfettin'di.
 b1. *mirasyedi*
 b2. *Keşke *yedi miras* olsaydık da her gün miskinlik yapsaydık.
 c. *başörtüsü*
 c1. *Köydeki yaşlı kadınlar beyaz bir *örtü-sü baş* örtmüşlerdi.

(6a2)'de bir biçimde *kutup yıldızı* bileşiğinde yer alan sözcükler yer değiştirebilmekte, buna karşın *kutup yıldızı* gönderimi korunabilmektedir. Bu durum sözcükleri öbek içerisinde taşınamayan *mirasyedi* bileşiği için geçerli değildir.

2.3.2.3.2. Bileşiğin Kişi, Kip, Zaman ve Görünüş Gibi Yükleme Özgü Kategorilerden Sıyrılmış Olma Durumu

Emir kipi, kesin geçmiş zaman, ortaç biçimbirimleriyle kurulan öbekler kişi, kip, zaman ve görünüş gibi kategorilerden sıyrıldıkça bileşik olma sürecine girerler: (O) gece kon-du > gece + kondu > gecekondu, vb.). Demircan, bu süreci “öznel bir öbek iken öznesiz olma” olarak tanımlamıştır (1978: 266). Bu tür bir süreç kalıplaşma olarak değerlendirilebilir. Eğer bu süreç bir biçimde azdan yüksek kalıplaşmaya doğru evreler içeriyorsa yüksek kalıplaşmada bu yapıdaki bileşiklerin bitişik yazılması gerektiğini söyleyebiliriz. Henüz böylesine evresel bir kalıplaşma ölçeği ve bu ölçeğe ilişkin veriler olmadığına göre genel resme bakarak emir kipi, kesin geçmiş zaman, ortaç biçimbirimini alarak kişi, kip, zaman ve görünüş gibi kategorilerden sıyrılmış öbeklerin bileşik olduğunu ve bitişik yazılması gerektiğini savlayabiliriz. Tümce niteliğinden sıyrılarak sözlükselleşen bir öbeğin büyük değişiminin bitişik yazımı gerektirmesi doğaldır. Üstelik bitişik yazılmayan bu tür bileşikler yazımda yanlış okumalara neden olabilir. Sözelimi, *mirasyedi* bileşiği *miras yedi* biçiminde yazıldığında “O mirası yedi” gibi anlaşılabilir.

2.3.2.3.3. Tümce Yapısıyla Oluşan Bileşiklerdeki Sözdizimsel Kısıtlamalar

Sözdizimsel bileşiğin oluşumunda birçok dilde çeşitli kısıtlamalar görülebilmektedir (Fabb 1998: 68). Türkçenin *vatan + sever*, *miras + yedi* örneklerinde görüldüğü gibi *tümce* ve *tümce + tümce* yapısında yer alan bileşiklerine bakıldığında gelen ekler açısından bir kısıtlama içerdiği görülmektedir. Sözelimi, tümce yapısında *{-(I)yor}* veya *{-mAll}* biçimbirimleriyle oluşturulan bileşiklere rastlanmaz.

Öte yandan, Fabb'ın belirttiği gibi, bileşiğe özgü oluşum kuralları öbek türeten dilbilgisel kurallar gibi üretici değildir (1998: 72). Sözelimi, belirtisiz ad öbeği türeten *ad + ad + iyelik eki* kuralı ile kalıplaşmış veya doğaçlama binlerce öbek oluşturulabilirken *mirasyedi*, *kaptukaçtı* gibi bileşikler türeten *tümce + {-DI}* + *tümce{-DI}* yapısıyla çok fazla sözcük üretimi görülmez. Dolayısıyla, öbek ile bileşiği oluşturan kuralların üreticiliği noktasında da bir kısıtlama söz konusudur.

Bir diğer kısıtlama ise *mirasyedi*, *vatansever* sözcüklerinde olduğu gibi, tümce yapısıyla oluşturulan bileşiklerde herhangi bir öznenin bulunamamasıdır: *çocuk + miras + yedi* > **çocukmirasyedi*.

3. Sonuç ve neriler

Sonuç olarak bu çalışmada bileşik sözcüklerin yazımı ile ilgili *Yazım Kılavuzu*'nda (TDK 2012) ve alanyazında bileşik sözcüklerin yazımı ile ilgili ortaya konan açıklama ve görüşlerden yola çıkılarak aşağıdaki çıkarımlara ulaşılmıştır. neri niteliğindeki çıkarımları iki başlık altında sıraladık. İlki, Genel neriler; ikincisi ise Bileşik sözcüklerin yazımı için çözüm nerileri.

Genel neriler

(i) Bileşik sözcüklerin yazımını “yazım geleneği”, “alışkanlıklar” dışında dil içi ölçütlerle belirleme işi TDK'nın 1985'ten sonraki yayınlarında benimsenmiştir (Korkmaz 1994: 184). Buna karşın, ortaya konan ölçütlerin denetlenebilir ve sınanabilir olması gerekmektedir. Örneğin, YK'de “anlam değişimi” kavramı bileşiklerin yazımında sorun yaratan bir lttir. YK'de ayrı yazılan *söz gelimi*, *söz gelişi* bileşiklerine ait ikinci sözcüklerin anlam değişimine uğramadığı düşünülmüş olmalıdır. Gerçekten hiç anlam değişimine uğramamış mıdır? Uğramışsa hangi oranda ne kadar uğramış? Hangi değişim oranını ölçü alacağız ve sözcüklerdeki anlam yitimine ilişkin oranı nasıl lceğiz? Bütün bu sorular “anlam değişimi” ölçütünün her zaman için sağlıklı sonuçlar veremeyeceğini göstermektedir.

(ii) YK'de bazı kurallar için yer alan “gelenekleşmiş” olma veya “kalıplaşma” ltleri kullanım sıklıklarına göre belirlendiyse belirleme yönteminin, taranan metinlerin kılavuzun “Sunuş” bölümünde detaylarıyla açıklanması gerekir. Örneğin YK'de yer alan (2012: 22), “*semizotu*, *dereotu* gelenekselleşmiş olarak bitişik yazılır” ibaresinde sözcüklerin “gelenekselleşmiş” olarak bitişik yazıldığına tam olarak nasıl ve hangi süreçlerle karar verildi, sorusunun yanıtı kılavuzda bulunmamaktadır.

(iii) YK'de “anlam değişimi” ve “kalıplaşma” ölçütlerini güçlendirecek “dilbilgisel ölçütler” yer almalıdır. Sözgelimi, *ayakkabı*dan farklı olarak *buzdolabı* bileşiğinde adıl n'si kullanımının hl bulunuyor olması *buzdolabı* sözcüğünün *ayakkabı* kadar kalıplaşmadığını göstermektedir.

(iv) YK'deki “sözcüklerden her ikisi veya ikincisi birleşme sırasında anlam değişimine uğradığında bitişik, uğramadığında ise ayrı yazılır” gibi Türkçenin dilbilgisi dizgesiyle açıklanabilecek bazı kuralların gereklerinin belirtilmesi, kılavuzdan yararlanımlar için akılda kalıcılığı ve bilişsel olarak anlaşılabilirliği kolaylaştıracaktır. Bu yöntem, yazım üzerine yapılan tartışmaları, dil dışı düzlemde daha bilimsel bir düzeye çekebilecektir. Öte yandan, bilimsel yöntemlerle kanıtları ve gerekleri ayrıntılı belirtilerek YK'ye eklenen kurallar YK'ye kişisel ve ideolojik müdahaleleri engelleyecektir. YK'ye müdahale edenler, yine dil içi bilimsel gerekler bulmak zorunda kalacaktır. “Ben yle düşünüyorum” mantığıyla eklenen kuralların önüne geçebilmenin yegne zm budur.

(v) YK'de rneklendirilip açıklama getirilmeyen kimi dilsel görünümler yanlış kabul edildiği çıkarımına yol açabildiği için bunların gerekli açıklamalarla kurala bağlanması gerekmektedir. Sözgelimi; *kullanılabilir* de ile *kullanıla da bilir*; *darbettin* mi ile *darp* mı *ettin* gibi dilde iki farklı kullanımı olan bileşiklerin yazımı ile ilgili YK'de açıklama yapmak gerekmektedir. Ayrıca, büyük oranda dil kullanıcılarının benimsediği bu tür esnek kullanımlar kesinlikle yanlış olarak değerlendirilmemelidir.

(vi) YK'de yer alan bazı ibarelerin değiştirilmesi veya belirginleştirilmesi gerekmektedir. Sözgelimi, “sözcüklerden her ikisi veya ikincisi” ibaresine göre ikiden fazla sözcükten oluşan öbeklerin bileşik sözcük oluşturamayacağı çıkarımında bulunulabilir. Buna karşın, Uzun'un (1990) da belirttiği gibi öbek yapısını kullanan bileşiklerin genişlemesine ilişkin yapısal bir kısıtlama bulunmamaktadır: *hava + gaz-ı + sayac-ı + lastiğ-i + ...* biçiminde devam edebilir (s. 12). Kısıtlama dil kullanıcılarının bilişsel düzlemdeki algı kapasiteleriyle ilgili olmalı. Bundan dolayı olsa gerek üç sözcüklü bileşik iki sözcüklü bileşikten daha az görünmektedir.

Yine “sözcüklerden her ikisi veya ikincisi” ibaresi, üç sözcükten oluşan bileşiklerden ikisinin anlamı değişmiş birinin değişmemişse nasıl yazılacağına ilişkin bir fikir vermemektedir. Üç sözcükten oluşan bir bileşikte ikinci sözcük ortada yer alacağından “sözcüklerden her ikisi veya ikincisi” ibaresinden ortadaki sözcüğün mü yoksa en sağdaki sözcüğün mü ele alınacağı karmaşası da ortaya çıkabilecektir. Sözgelimi *göz + altı + kremi* bileşiğinde ikinci sözcük hangisi sorusu kılavuz kullanıcılarının kafasını karıştırabilir. Gerçekte YK'de var olan kurallardan yola çıkarak *göz altı kremi* gibi üyeleri arasında hiyerarşik bir dizilim olan bileşiklerin neden ayrı yazıldığını anlamak mümkündür. Bunun için ikiden fazla üyeye sahip bileşikleri *ikili dallanma* ile çözümlenmek gerekmektedir. İlk önce *göz* ile *alt* sözcükleri bir bileşik oluşturur (*göz + altı*), ardından oluşan bu bileşik *krem* sözcüğüyle birleşir (*[göz + altı] + kremi*). “alt” sözcüğü *göz + altı* bileşiğinde, “krem” sözcüğü ise *[göz + altı] + krem* bileşiğinde anlam değişimine uğramadığı için *göz + altı + kremi* sözcüklerinin oluşturduğu bileşik sözcük ayrı yazılmıştır. Ne var ki böyle bir çıkarımı, her kılavuz kullanıcılarından beklemek kullanıcı dostu bir strateji olmayacaktır.

(vii) Bir yazım kılavuzunun belirttiği kurallar, dile yeni girecek olası sözcükleri de hesap etmelidir. Belirtilen kural var olan bileşiklerin yazımı ile ilgili herhangi bir sorun yaratmıyor olabilir; ancak dilin söz varlığına girebilecek yeni bileşikler kuralı zorlayan bir yapılanma içerebilir.

(viii) YK'de “Kanunda bitişik geçen ve bitişik olarak tescil ettirilmiş olan kuruluş adları bitişik yazılır” kuralının ortadan kaldırılması, TDK ile diğer kurum ve kuruluşlar arasında bağlayıcı ilişkilerin kurulması gerekmektedir. Dil dışı nedenlere göre belirlenen bitişik veya ayrı yazımlar YK'de ortaya konan ölçütleri zayıflattığı gibi, öğretim ve öğrenim süreçlerinde bileşik yazımın anlaşılmasını zorlaştıran bir unsur olacaktır. Dil dışı nedenlerle ortaya konan ölçütleri dil içi nedenlere göre açıklayabilmek hem mantıksız hem de imkânsızdır.

(ix) YK'de Farsça tamlamaların kesme işareti olmadan bitişik yazılması (*ab-ı hayat > abıhayat* gibi) bizce doğru bir tercihtir. Bunun iki yararı bulunmaktadır. İlki Farsça tamlama kuralının gereksiz bir biçimde Türkçede yaşamasının önüne geçilmiş olur. İkincisi artık işlekliliğini yitirmiş tamlamaların sözlük ve yazım kılavuzunda bulunmasının önünde psikolojik bir engel niteliği taşır. Osmanlı Türkçesi metinlerinin transkripsiyonunda metni olabildiğince özgün biçimiyle yansıtmak esas olduğundan bu konunun dışında değerlendirilmelidir.

(x) Bir öbeğin bileşik olup olmadığı yanında bir bileşiğin bitişik yazılıp yazılmayacağı konusunda güçlü ipuçları veren vurgu gibi bürünel görünüm YK'de sunulan ölçütler içerisinde yer almalıdır.

(xi) Kalıplaşmanın bileşiklerin bitişik ya da ayrı yazılması noktasında önemli değiştirenlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bir bileşiğin sayısal verilerle hangi oranda kalıplaştığını anlayacak araçlara ihtiyacımız bulunmaktadır. Bunun için kalıplaşmanın derecesini ölçmek, yazılı ve sözlü dili kapsayan ve sürekli güncellenen kapsamlı bir derlem (“bütünce”), o derlemden sayısal veriler çekebilene bir program ve o programın temel dinamiklerini belirleyen kuramsal bir bakış gereklidir.

(xii) Güncel Türkçe Sözlük’te yer alan onlarca yinelemenin (“ikileme”) bileşik olduğu tartışmalıdır. *civciv*, *fırfır*, *hurgür* gibi bileşik olduğu kesin olanların dışında özellikle belirteç görevinde birçok yineleme bulunmaktadır ama bunların gerçekten sözlükselleşip sözlükselleşmedikleri aşağıda önereceğimiz denetleme ve belirleme araç ve ölçütleriyle yeniden değerlendirilmelidir.

(xiii) İşlevsel açıdan bileşiği oluşturan sözcüklerin tür veya küme gösteren *genelleyici* (generic) işlevi de bileşik sözcüklere ait özelliklerden biridir (bk. Fabb 1998: 66). Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda bu özellik üzerinde hemen hemen hiç durulmamıştır. Sözgelimi, *iş + adamı* bileşiğini herhangi bir zaman diliminde bir işi yapan kişi için kullanmayız. Tanık olduğumuz bir zaman diliminde pencereyi silen veya bir devlet kurumunda evrak işiyle uğraşan kişilere *iş adamı* demeyiz. Benzer bir biçimde, İngilizcede de *business + man* “iş adamı” bileşiği ticaret veya sanayiye yatırım yapan kişi anlamında kullanılmaktadır. Yine İngilizcede *garbage + man* bileşiği, herhangi bir anda çöp dökene değil çöp toplama işini meslek olarak yapan kişiye denir.

Bileşik sözcüklerin yazımı için çözüm önerisi

Bu bölümde, iki öneri sunulmuş olsa da ikinci öneri birincinin değiştirilmiş bir seçeneğini (“alternatif”) sunmaktadır.

Birinci öneri: Bir an için YK’de *Bileşik Sözcüklerin Yazılışı* başlığı altında bütün bileşiklerin yazımını açıklayan yalnızca tek bir yönerge olduğunu hayal edelim:

“Aynı sözcüklerle yapılmış bileşik sözcüklerden anlam kaybına en fazla uğrayan, yani dışmerkezli olan veya olma sürecinde daha çok ilerlemiş olanı bitişik; içmerkezli olma oranı en yüksek olanı ise ayrı yazılır: Buna göre, örneğin, ‘gizli ve yasa dışı’ anlamındaki yer + altı bileşiği bitişik (yeraltı), ‘yerin yüzeyi altındaki bölümü’ anlamındaki yer + altı ise ayrı yazılır (yer altı). Bu kuralın dışında kalan bütün bileşik sözcükler bitişik yazılır. Not: Bileşik sözcüklerin belirlenmesinde iki aşamalı bir değerlendirme süreci gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada Türk Dil Kurumunun sözlü ve yazılı dilden sürekli güncellenen ve şu an için on milyonluk bir sözcükten oluşan Türk Dil Kurumu Derlemi (TDKD) kullanılmış ve bütün derlemdeki oranı %30’dan yukarı olan öbeklerin bir listesi çıkarılmıştır; ikinci aşamada ise ortaya çıkan öbek listesi dilbilgisel ve anlambilimsel ölçütlere göre yeniden değerlendirilerek bileşik sözcüklerin listesine ulaşılmıştır (Yazım Kılavuzu’nda kullanılan anlambilimsel ve dilbilgisel ölçütlerin işlerliğine ilişkin geniş bir alanyazın ve tartışma için bk. Ek 1)”.

Yukarıdaki yönergenin parçası olan “Aynı sözcüklerle yapılmış bileşik sözcüklerden anlam kaybına en fazla uğrayan, yani dışmerkezli olan veya olma sürecinde daha çok ilerlemiş olanı bitişik; içmerkezli olma oranı en yüksek olanı

ise ayrı yazılır.” açıklaması yönergeyi daha da sadeleştirmek için atılarak “İstisnasız bütün bileşikler bitişik yazılır” kuralı tercih edilebilir. Yine de *dil bilgisi* yazımının “dil bilgisi”, *dilbilgisi* yazımının ise “gramer” ile ilişkili olduğunu ayırt etmek açısından bize bu ayrıma gerek bulunmaktadır. Bu bölüm olası tartışmaları önlemek için bir öneri niteliğindedir. Yönergedeki %30 oranına gelince öneri niteliğindeki yönerge anlaşılabilir diye saymaca olarak verilmiştir. Bileşiği ortaya çıkaracak derlem oranı Türk Dil Kurumunun desteğiyle yapılacak kuramsal tartışmalar ve öneriler sonrasında sağlıklı olarak belirlenebilir. Yukarıdaki yönergenin ilk ve en önemli yararı, kafa karıştırıcı onlarca kural yığına gerek kalmamasıdır. Kuramsal tabanlı ve ayrıntılı çözümler yapabilen *Türk Dil Kurumu Derlemi*'nin programı ve bu programın geniş bir veritabanından çıktığı sonuçları kişisel değerlendirmelerden uzak olacaktır. Derleme eleştiride bulunanların daha fazla sözcüklü ve daha çeşitli metin türü içeren bir derleme sahip olması gerekir ki zaten bu durumda tartışma kişisel olmaktan uzaklaşarak daha bilimsel ve denetlenebilir bir zemine taşınmış olacaktır. Ayrıca, YK'nin ekinde verilen “Anlambilimsel ve Dilbilgisel Ölçütlerin İşlerliğine İlişkin Geniş bir Alanyazın ve Tartışma” bölümü bileşiklerin belirlenmesini bilimsel düzeyde denetlemiş ve dolayısıyla gerekçelendirmiş olacaktır. Ortaya konan ölçütler beyindilbilimin laboratuvar ortamlarından elde edilen verilerle de desteklenmesi gerekmektedir (beyindilbilimsel bir yaklaşım için bk. Aygüneş 2017). Bütün bunların üzerine, YK'deki bileşikler kabul etmeyenlerin bu bölümde yer alan ölçüt tartışmaları ve gerekçelendirmeleri üzerinden bir yanıt vermesi gerekir ki bu da eleştirilerin en azından bilimsel düzlemde ilerlemesini sağlayacaktır. Özetle, kimse “Bana göre şu sözcük bileşik değil” tarzında kişisel eleştirilerde bulunamayacak, YK'nin değişmesi gerektiği durumlar yine bilimsel araştırma ve bulguların zorlaması ile olacaktır. Sözelimi; derlem, beyindilbilim ve kanıta dayalı ölçütler kullanıldığında şu an YK'de yer almayan *soğuk su*, *güzel kadın*, *Osmanlı erkeği* gibi öbeklerin birçok bileşik sözcükten belki de çok daha güçlü bir bileşik olduğu, bileşik olarak yer alanların ise hâlâ birer öbek olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla, YK değişiklikleri hayalimiz olan *Türk Dil Kurumu Derlemi*'nin ve ölçütler üzerine kuramsal yaklaşımların öncülüğünde gerektiği zaman ve ölçüde sorunsuzca gerçekleştirilebilecektir. Zaten dil kullanıcılarının değişim eğilimini gösteren veriler üzerinden yapıldığı için yeni YK daha az tartışmalı ama daha hızla kabul edilebilir olacaktır. Dil dışı kişisel görüşler ve hatta hırslar, siyasi eğilimler yazımı etkileyemeyecek, böylece yazım birliği büyük ölçüde sağlanacaktır. En azından tartışmalar bilimsel zemine kaydırılmış olacaktır.

Söz konusu yönergeye gelebilecek olası bir eleştiri de “neden bütün bileşiklerin ayrı değil de bitişik yazıldığı” üzerine olacaktır. Bunun birkaç nedeni bulunmaktadır. Birincisi, bilimsel alandaki terimlerin birçoğunun bitişik yazıldığı gerçeğidir. Her ne kadar, Göğüş (1963), bizim önerimizden farklı olarak özel durumlar dışında bileşiklerin ayrı yazılması gerektiğini söylese de, terim oluşturmada görülen genel bitişirme eğilimini fark etmiş olmalı ki terimlerin de bileşiklerin yazımındaki genel kurallara uyması gerektiğinin altını çizmiştir (s. 263). Oysaki terim sözlükleriyle çatışmaya gerek yok. Eğer, bilimsel süzgeçten geçirilerek belirlenen bileşikler bitişik yazılırsa terim sözlükleriyle de bir eşgüdüllük sağlanacaktır. Aksi durumda terim sözlükleriyle yazım kılavuzu arasındaki uyumsuzluk ve çatışma devam edecektir. Bileşik sözcüklerin bitişik yazıldığı durumda bile terimlerde görülebilecek ayrı yazma

eğilimi, genel bir eğilim olmadığı ve terim olduğu için hoş görülebilecektir. Bileşik sözcüklerin bitişik yazıldığı bir yazım kılavuzuyla birlikte terim sözlüklerinin ayrı yazdığı sözcüklerin de hızla bitişik yazma eğilimine dönüşebileceğini bekleyebiliriz. İkinci gerekçe ise, *araba ile > arabayla, kel-ür men > gel-ir-im* örneklerinde görüldüğü gibi artzamanlı süreçlerin Türkçede genel bir bitişme eğilimi göstermesidir. Eğer genel olarak eklerin bağımsız sözcüklerden geldiği varsayımı doğruysa bileşikler bitişik yazmamız Türkçenin dizgesine uygun bir tercih olacaktır. Öyle olmasa bile eşzamanlı olarak genel eğilimin bitişirme olduğu birçok örnekte gözlenmektedir. Öte yandan Türkçenin ayırmaya eğilimli bir dil olduğu savı ise ispatlanması imkânsız bir uydurmadır. Değilse, bunu söyleyenlerin eşzamanlı ve artzamanlı örnekler üzerinden savlarını kanıtlaması gerekir. Türkçenin eşzamanlı ve artzamanlı bitişirmeye eğilimli bir dil olduğuna ilişkin onlarca örnek varken ayırmaya eğilimli olduğunu kanıtlamak adına bir iki tartışmalı örnek getirmek inandırıcı olmayacaktır.

Biçimce kaynaşıp değişikliğe uğramış ve özel ad olarak kullanılanlar dışında bütün bileşiklerin ayrı yazılması gerektiğini söyleyen Özkan (1996), tek tek her bileşiğin nasıl yazılacağını öğrenmek yerine, bütün bileşiklerin nasıl yazılacağını kurallaştırmanın daha akılcı ve bilimsel bir yol olduğunu söylemektedir. Bitişik yazmanın Türkçenin kurallarına daha uygun olduğu savımızı bir kenara koyarsak bizim önerimizin çıkış noktası, Özkan'ın (1996) belirttiği benzer bir güdülenmeye dayanmaktadır. Bizce de, özel bir iki durum dışında bütün bileşikler tek bir kurala bağlamak, hem yazım hem de öğretim açısından “bileşik yazım tartışması”ni bitirecek bir gücü içinde barındırmaktadır.

Göğüş (1963), bütün bileşiklerin bitişik yazılmasının birçok güçlükler ortaya çıkaracağını düşünmektedir. Bunlardan biri, sözcüklerin uzamasıyla okumanın güçleşmesi, diğeri ise hangi sözcüğün bileşik olduğunu belirlemedeki güçlüktür (1963: 261). Göğüş'ün (1963), çalışmasında bitişik yazdığı *şeytanarabası, gecekondu* gibi sözcüklerin okumayı güçleştirdiğini söyleyebilir miyiz? Doğru tespit edilen bileşik sözcükler zihinde ortak bir kavram olarak algılandığından yazıda da bir resim gibi algılanacaktır. Bu algılama, Özkan'ın (1996) bütün bileşiklerin bazı özel durumlar dışında ayrı yazılması gerektiği savını güçlendirmek için değindiği *dul + avrat + otu, kirlî + hanım + peyniri* gibi ikiden fazla sözcükten oluşan bileşikler için de geçerlidir. Yine de kesin bir yargı ortaya koymadan önce bu tür konularda beyindilbilimin verilerinden yararlanmak gerekir. Göğüş'ün ikinci olarak belirttiği “hangi sözcüğün bileşik olduğunu belirlemedeki güçlük” sorunu ise zaten bizim çözüm önerimizin temel çıkış noktasıdır.

İkinci öneri: Yine YK'de *Bileşik Sözcüklerin Yazılışı* başlığı altında bütün bileşiklerin yazımını açıklayan yalnızca tek bir yönerge olduğunu hayal edelim:

“İlk aşamada Türk Dil Kurumunun sözlü ve yazılı dilden sürekli güncellenen ve şu an için on milyonluk bir sözcükten oluşan Türk Dil Kurumu Derlemi (TDKD) kullanılmış ve bütün derlemdeki oranı %30'dan yukarı olan öbeklerin bir listesi çıkarılmıştır; ikinci aşamada ortaya çıkan öbek listesi dilbilgisel ve anlambilimsel ölçütlere göre yeniden değerlendirilerek bileşik sözcüklerin listesine ulaşılmıştır (Yazım Kılavuzu'nda kullanılan anlambilimsel ve dilbilgisel ölçütlerin işlerliğine ilişkin geniş bir alanyazın ve tartışma için bk. Ek 1). Üçüncü aşamada ise derlemdeki

sıklık oranı %50'den aşağı olan bileşik sözcükler ayrı, %50'den yüksek olanlar ise bitişik yazılır”.

Bu yönergenin temel dinamiği kalıplaşma sürecinin temel alınmasıdır. Özkan (1996) ve Sarı'da (2016) da belirtildiği üzere her bileşikteki kalıplaşma oranı birbirinden farklıdır. Bu yaklaşımla, Sarı'da (2016) sözü edilen öbeklerin içmerkezli dışmerkezliye (*içmerkezli > yarımerkezli > dışmerkezli*), yani şeffaftan daha geçirimsiz olana doğru ilerleyen bileşikleşme süreçleri de izlenebilecektir: *öbek sözcük > sözcüğümsü > sözcük*. Ancak Sarı'nın (2016) çalışmasında, “öbek sözcük” ve “sözcüğümsü” olarak adlandırılan bileşiklerin yazım kılavuzuna veya sözlüğe alınıp alınmayacağı noktasında herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Sarı'nın (2016) söz konusu süreçleri açıklayan örneklerinden yola çıkarak tahmini bir oranlama yaparsak *köprü altı* bileşiğinde sözcükler kendi anlamlarını korudukları, yani “şeffaf” oldukları için %50 oranının altında, bir araç olan denizaltı %50'nin üstünde olacaktır. Büyük olasılıkla *köprü altı* ve *denizaltı* sözcüklerine göre daha geçirimsiz (“dışmerkezli”) olan *kahvaltı* bileşiğinin oranı derlemde daha yüksek çıkacaktır.

Bileşiklerin yazımı üzerine bütün öneri veya çözümler bir yana, tartışmalarda sıkça rastlanılan “Yazıma ilişkin sorunların dilin dizgesini bozduğu” varsayımı zaten abartılı bir söylemdir. Yazım en nihayetinde kullanıcıların bir tercihi olduğu için dil dizgesiyle doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Zaten ileride öyle ya da böyle yapılmak zorunda olan *Türk Dil Kurumu Derlemi*'nin dil kullanıcılarının sözlü ve yazılı sevgilerini büyük ölçüde ortaya koyabileceğini varsayabiliriz.

Kaynakça

- AYGÜNEŞ, Mehmet (2017). Yazım Sorunlarına Nörodilbilimsel Yaklaşımlar Çözüm Sunabilir mi? *Türkçenin Yazım Sorunları Çalışma Toplantısı*, 19-20 Aralık 2017, İstanbul Üniversitesi.
- DEDE, Müşerref (1982). “A Semantic Analysis of Turkish Nominal Compounds”, *Journal of Human Sciences*, 1/1, Ankara, s. 87-102.
- DEMİRCAN, Ömer (1978). “Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: TDK, s. 263-275.
- GÖĞÜŞ, Beşir (1963). “Türkçe’de Bileşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: TDK, s. 245-264.
- FABB, Nigel (1998). “Compounding”, *The Handbook of Morphology* (ed. Andrew Spencer; Arnold Zwicky), Oxford: Blackwell Publisher, s. 66-83.
- KERİMOĞLU, Caner (2016). *Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi*, Ankara: Pegem Akademi.
- KIRKICI, Bilal (2009). “İmparator Çizelgesi vs. İmparatorlar Çizelgesi: On the (Non)-Use of Plural Non-Head Nouns in Turkish Nominal Compounding”, *Dilbilim Araştırmaları*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s. 35-53.
- KOÇ, R. (2007). “Türkçede Birleşik Kelimelerin Yazımı İle İlgili Tartışmalar ve Çözüm Önerileri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 15, S., Kastamonu, s.693-706.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). “Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine”, *Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi)*, C: 1994/I, S. 507, Ankara, s. 180-186.
- ÖZKAN, Mustafa (1996). “Yapılış, Yazılış ve Kullanışları Bakımından Birleşik Kelimeler”, *İlmi Araştırmalar* 2, s.95-110.

- SARI, İsa (2016). “Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması”, *Dil Araştırmaları*, S. 18 (Bahar 2016), Ankara, s. 199-217.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- SİNANOĞLU, Samim (1958). “Dilbilgisi Konuları: Bileşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine Deneme”, *Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi)*, C: VIII, S: 85, Ankara, s. 7-12.
- TDK=Türk Dil Kurumu (2017). *Sözlükler*, www.tdk.org.tr (erişim tarihi: 19.11.2017).
- TDK=Türk Dil Kurumu (2012). *Yazım Kılavuzu*, Ankara: TDK.
- TEKİN, Talat (1990). “Birleşiklerin Tanımı ve Yazılımları”, *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri (17-18 Mayıs 1990)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s.1-9.
- TEKİN, Talat (1958). “‘Yüzükoyun’ Bileşiminin Yapısı”, *Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi)*, C: VII, S. 76, Ankara, s. 188-189.
- UZUN, N. Engin (1990). “Türkçe Dilbilgisinde ‘Tamlama’ ve ‘Bileşik’ Sorunu”, *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri (17-18 Mayıs 1990)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 11-23.
- ÜNAL, Fatma (2011). “Türkçenin İmla (Yazım) Sorunları”, *Gazi Üniversitesi Türkçe Araştırmaları Akademik Öğrenci Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, s. 99-107.
- VARDAR, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara-İstanbul-İzmir: ABC Kitabevi.
- YASTI, Mehmet ve DİREKÇİ, Bekir (2010). “Yazım Kılavuzu’nda Tespit Edilen Tutarsızlıklar Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, Volume 5/ 1 Winter 2010, Ankara, s. 1420-1458.
- YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2014). “Türkiye Türkçesinde ‘Birleşik Sözcük’ Sorunu Yalnızca Bir Yazım (İmla) Sorunu mudur?”, *Discussions on Turkology: Questions and Developments of Modern Turkology Studies*. Varşova: Faculty of Oriental Studies, s. 745-758.
- ZEYNALOV, Ferhad R. (1986). “Türk Dillerinde Birleşik Eylem Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.: XXIV-XXV, İstanbul, s. 455-468.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1991). “İmlâmızın Geçirdiği Evrelerden Örnekler”, *Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi)*, C: 1991/I, S. 470, Ankara, s. 65-76.

IRAK ARAPÇASINA GİREN KUŞÇULUKLA İLGİLİ TÜRKÇE KELİMELER

*Words Related With Pigeon Fancying that Passed from Turkish to
Iraqi Arabic*

Savaş KARAGÖZLÜ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 159-168

Öz: Türkçe ve Arapça arasındaki dil ilişkisi uzun bir geçmişe dayanmaktadır. İslam dinini kabul eden Türkler, Arapların yaşadıkları bölgelerde hâkimiyet sürdürmeye başlayınca aralarındaki ilişki daha da kuvvetlenmiştir. Bu ilişkinin sonuçlarından biri Türkçeye Arapça, Arapçaya da Türkçe kelimelerin girmesidir. Mısır, Irak ve Suriye başta olmak üzere hemen hemen bütün Arap toplumlarının dilinde Türkçe kelimeler kendine yer bulmuştur. Bu kelimeler çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Irak Arapçası üzerine de çok sayıda çalışma mevcut olup genel olarak günlük hayatta kullanılan Türkçe kelimeler inceleme konusu olmuştur. Makalemizde, kuşçuluk özelinde Irak Arapçasına Türkçeden geçmiş kelimeler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe-Arapça ilişkileri, Irak Arapçası, Kuşçuluk.

Abstract: The linguistic relationship between Turkish and Arabic is based on a long history. When the Turkish, who accepted the Islamic religion, began to maintain dominance over the regions of the Arabs, the relationship between them became even stronger. One of the consequences of this relationship is the entry of Turkish language into Arabic and the Arabic words into Turkish language. Turkish words began to appear from Egypt, Iraq, Syria and nearly all languages of Arab societies. These words are subject to wide-ranging scrutiny. Numerous studies have been conducted on Iraqi Arabic, and the Turkish words used in daily life in general are the subject of examination. In this article we will evaluate the words related with pigeon fancying that we could come in Iraqi Arabic that passed from Turkish.

Keywords: Turkish-Arabic language relationship, Iraqi Arabic, Pigeon fancier.

Giriş

Arapların ve Türklerin uzun yıllar boyunca geniş bir coğrafyada yan yana yaşamaları neticesinde aralarında kelime ve kültür alışverişi meydana gelmiştir. Bu etkileşim hayatın çeşitli yönlerini kapsamakla beraber bölgeden bölgeye, sayı ve çeşit açısından farklılıklar gösteren kelime alışverişleri şeklinde gerçekleşmiştir. Türkçenin, Arapçadan çok sayıda kelime aldığı bilinen bir gerçektir. Arapçanın yazı dili, Türkçe kadar bu durumdan etkilenmese de, Arapların konuşma dilinde binlerce Türkçe kelime tespit etmek mümkündür. Türklerin uzun yıllar boyunca egemen olduğu Irak coğrafyasında Türkçe, Irak Arapçasını bir hayli etkilemiştir. Bu etkileşimi, hayatın pek çok alanında görmek mümkündür. Bu bağlamda, bilim adamları da yaşanan etkileşime

* Dr., s_sawash_m@hotmail.com. Gönderim Tarihi 13.02.2018 / Kabul Tarihi: 13.05.2018

dair pek çok çalışma yapmıştır. Irak Arapçasında tespit edilen Türkçe kelimeler, Hüseyin Ali Mahfuz, Rıza Çolakoğlu, İhsan Sıddık Vasfi ve Sâdük Masliyah gibi birçok bilim adamı tarafından incelenmiştir. Genel olarak, bu çalışmalarda günlük hayatta kullanılan kelimeler üzerinde durulmuştur. Bu makalede ise, diğer çalışmalardan farklı olarak Irak Arapçasında geçen Türkçe ile ilgili kuşçuluk özelindeki kelimeler değerlendirilmiştir.

Bilindiği gibi güvercin yetiştiriciliğinin tarihi çok eskilere dayanmakta olup geçmişten bu yana güvercinler insanlar arasında iletişimi sağlamak için kullanılmıştır. Günümüzde ise güvercin yetiştiriciliği, bir hobi olarak varlığını sürdürmektedir.

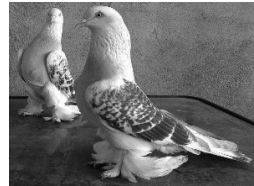
Bu makalede yer alan kelimeler, Irak'ın Diyala şehrinde yaşayan Munim A Lahmed, Yusuf Mirza ve Abdullah Ahmed adlı kişilerden bizzat tarafımızdan derlenmiştir. Derlemiş olduğumuz kelimeler güvercin türleri, güvercin sıfatları ve kuşçulukta kullanılan araç gereç isimleri şeklindedir. Söz konusu kelimelerin tümünün kökenleri Türkçe olmamakla birlikte bazıları Türkçe ek almış bazıları ise yabancı kökenli olup Arapçaya Türkçeden geçmiştir. Hatta adı geçen kaynak kişiler, bu kelimelerin kendi dillerine Osmanlıcadan geçtiğini iddia etmektedirler. Ayrıca, 2003 yılından sonra Irak ve Türkiye arasında gerçekleşen güvercin ticareti vesilesiyle, ودعي ترکی *ved'i turki*, مسكي (مسجي) ترکی *miski (misçi)* gibi isimler de meydana gelmiş; söz konusu ترکی *türki* kelimesi de "Türk asıllı, Türk malı" manasında kullanılmıştır. Bu kelimelerin dışında, زنگي *zungi ~ zengi*, دمکش *damkeş*, (مسجي) مسكي *miski* gibi güvercin isimlerinin Anadolu ağzlarında tespit edildiği görülmektedir (Beysanoğlu 1979: 8684).

Yapmış olduğumuz derleme soru-cevap şeklinde uygulanmıştır. Kaynak kişilere kuşçulukla ilgili sorular sorulduktan sonra yanıtlarından sadece Türkçeyle ilgili olan kelimeler değerlendirilmiştir. Öte yandan verilen kelimelerin somutlaştırılması için kuş görselleri kullanılmıştır.

1. عنبرلي *enberli*: Koyu kırmızı ile gri renkli taklacı güvercin türlerinden. Anber+li = anberli. Çokluk şekli de عنبرليات *anberliyyāt*'tır. Irak'ın bazı bölgelerinde bu güvercine ودعي *ved'i* denir. Türkiye'de ise, *amberi* adıyla bilinmektedir (Yılmaz-Boz 2012: 46).

2. اچغ ~ ودعي *açığ ~ ved'i açığ*: Açık renk *ved'i* güvercin. Genelde Irak'ın Musul şehrinde kullanılmaktadır.

3. آل *al*: Kıpkırmızı renkli güvercin. Türkçe *al* "Kanın rengi, kızıl, kırmızı" anlamındadır. Kırmızı renginden dolayı bu adı kazanmıştır.

4. alāc الالاج: Beyaz ve koyu gri renkli bir çeşit güvercin, alaca güvercin. Çokluğu الالجات *alacât* ve الالايح *alâyiç* şeklindedir.

5. barım برم: Güvercinlerin grup halinde havada sağa ve sola dönmelerini ifade eden kelimedir. ايبيرمن *iybirmen* “dönüyorlar” ve يبرم *yıbrım* “dönüyor” şeklinde de ifadeler de mevcuttur. Türkçe *bur-* eyleminden türetildiği düşünülmektedir.

6. baştuluk باش تولك: Güvercin yavrularının ilk tüylerinin dökülmesi. Türkçe *baş* ve *tuluk* kelimesinden oluşmaktadır. Anadolu ağızlarında *tülek* “tüy değiştirmiş” anlamındadır (Derleme V 1996: 3868-3869).

7. bedreng بدرنگ ~ bedrenği بدرنگي: Beyaz ve az kırmızılı bir çeşit güvercin. Çokluk şekli بدرنگت *bedrengât*’tır. Osmanlı Türkçesinde, *bedirenk* “açıkla koyu arasında, kirlimsi renk” anlamındadır (Seydi 1330: 176). Anadolu ağızlarında *bedirenk* kelimesinin “güzel olmayan renk, kötü, fena renk” anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir (Derleme II 1993: 595).

8. bŭzāğ بوزاغ: Açık sarı güvercin. اصفر بوزاغ *aşfar bŭzāğ* “boz ak sarı” şeklinde de kullanılır. Diyarbakır’da, Ketme güvercinin sarısına *bozak* adı verilmiştir (Beysanoğlu 1979: 8684). Suriye Arapçasında *el-Boz* “boz rengi” bir güvercin türüdür (Kaymaz 2016: 19). Muhtemelen aynı güvercindir.

9. cumbāz جمبار: Güvercin satan kimse. *cumbāz* جنبار şeklinde de söylenmektedir. Çokluk şekli de جنابز *cenābuz*’dur. Bu kelime Farsçadan (canbāz) Türkçeye *cambaz* şeklinde, Türkçeden de Irak Arapçasına *cumbāz* şeklinde girmiştir.

10. çatel چطل: Kuyruğu ortadan çatal şeklinde kesilmiş güvercin. Çokluğu da ايمچطلات *imçatılât* şeklindedir. Konya’da *çatal kuyruk* “kuyruk telleri ortadan ikiye ayrılmış gibi görülen güvercine” denilmektedir (Özmen 1981: 168).

11. çelebi چلیبی: Bir çeşit taklacı Bağdat güvercini. Bağdat'ta yaşayan Çelebi ailesinin yetiştirdiği güvercindir. O nedenle bu ismi kazanmıştır.

12. çengal ~ çangal چنگل: Takıldı, mecaz olarak bir yere takılmak; güvercinin havada aynı yerde uçarak durması. Örneğin چنگل الطیر *çangal eltér* “güvercin havada aynı yerde uçarak durdu”. Ayrıca, sıfat olarak إمچنگل *imçangıl* “havada sabit bir şekilde takılmış kuş” ifadesi de vardır. Çokluğu da إمچنگلات *imçangılât* şeklindedir. Türkçe *çengel* “bir yere takılmaya, geçirilmeye yarayan eğri ve ucu sivri demir” anlamındadır. Irak Arapçasına, Türkçeden hem asıl anlamıyla ad olarak *çingâl* şeklinde, hem de mecaz olarak *çengal* ~ *çangal* “takıldı” anlamıyla girmiştir.

13. çenkli چنکلی: Beyaz ve siyah noktalı bir çeşit güvercin. çenk+li=çenkli. Türkçe +II eki aldığı aşikâr, ancak *çenk* kelimesinin hangi anlama geldiği konusunda bilgi bulunmamaktadır.

14. çinku چینکو: Çinko; Güvercinler uçarken onları korkutmak için metal bir şey vurmak. Örneğin اضربهن چینکو *adrubhin çinku* “onları çinko ile korkut”. İtalyancadan (*zinco*) Türkçeye geçmiştir.

15. çuprâz چُپراز: Çiçek hastalığı nedeniyle gagası eğik olan güvercin; çapraz gagalı güvercin. إمچپرز *imçapriz* “gagası çapraz olmuş” şeklinde de kullanılır. Çokluk şekli de إمچپرزات *imçaprizât*’tır. Bu ad, Türkçede kullanılan *çapraz* kelimesinin “eğik olarak birbiriyile kesişen” anlamıyla alakalıdır.

16. damkeş دمکش: Bir çeşit kâküllü süs güvercini. Çokluk şekli دمکاش *damâkiş*’tır. Türkiyede de süs güvercini olarak *demkeş* adıyla bilinmektedir (Yılmaz-Boz 2012: 46). Konya’da, *demkeş* “çok kıymetli bir tür (beyaz, ayakları duman rengi)” güvercin adıdır (Tryjarski 2016: 185). Mehmet Özmen bu tür güvercin için, “*dem çeken, beyaz, kahverengi ve siyah renkleri olan güvercin türü. Çift takkeli olur. Ahır kuşudur. Fazla uçmaz. Kahverengi*

demkeşle gut birbirine benzer, ancak kuğurmalarından ayırt edilebilirler” demiştir. Demkeş geniş paçalı ve iri vücutlu olur (Özmen 1981: 170).

17. dekle دقلة: Takla, güvercinin uçarak kendi etrafında dönmesi, takla atması. Fiil olarak “takla atıyor” anlamında ايدقل ايدهكقل iydekkil ve يضرب دقلات yudrub deklāt şeklinde söylenmektedir. Çokluk şekli de دقلات deklāt’tır. Mehmet Özmen, takla kelimesi hakkında şu bilgiyi vermiştir; “uçarken oyuna giren güvercinin önden arkaya, geriye doğru dönmesi, takla atması” (Özmen 1981: 183)

18. dışar دشر: Güvercinlerin kafesleri dışında olduklarını ifade eden kelime. إمدشرات imdaşşirāt “güvercinler kafesin dışındalar” داشرهن dāşirhin “güvercinleri dışarıda bıraktım, bırakmış” ifadeleri vardır.

19. ganbüre گنبوره: Kambur; güvercinlerin boynunu ve sırtını eğik “kambur” hâle getiren bir çeşit ölümcül kuş hastalığı. Hastalığı taşıyan güvercine de إمگنبر imganbir denir. Çokluğu إمگنبرات imganbirāt şeklindedir.

20. gög گوغ: Mavi renkli güvercin. Çokluğu da گوگات gogāt şeklindedir. Mehmet Özmen, gök güvercini hakkında şu bilgileri vermiştir; “1. Gök renkli olan güvercin. Mardinli ve Selçuklu türlerinde olur. Açık veya koyu gök olabilir. 2. Mardinli türü gök güvercin”. Ayrıca, gök çakal, gök çallı, gök elifli, gök ganrık, gök mardinli gibi türlerinin de olduğunu tespit etmiştir (Özmen 1981: 173-174).

21. hencarli خنجرلي: Beyaz ve az kırmızılı bir çeşit güvercin. Yukarıda bahsi geçen bedreng güvercinin ikinci ismidir. hançer+li = hançerli. Çokluk şekli خنجرليات hencarliyyāt’tır.

22. ke‘küle كعكوله: Güvercinin kafasında olan kâkül; tüy kabartısı. Çeşitleri: كعكوله فنجان ke‘küle fincān “Yuvarlak kâkül”. كعكوله نباله ke‘küle nubbāle “çivi şeklinde olan kâkül”. كعكوله فتاله ke‘küle fettāle “hafif kabartılı kâkül”. كعكوله فرش ke‘küle fariş “güvercinin kafasına yayılmış kâkül” şeklindedir. Kâkülü olan güvercine de إمكعل imka‘kel denir. Çokluğu da كعكيل ke‘akil şeklindedir.

23. kemçi قمچی: Kamçı; güvercinlerin kuyruklarını çapraz şekilde kesmek; kuyruğu çapraz kesilmiş güvercin. Çokluk şekli قماچی *kamāçi* veya قمچییات *kemçiyiyyāt*’tır.

24. korenk كورنك: Beyaz ve açık gri renkli bir çeşit güvercin. Çoğul şekli كورنكات *korenkāt*’tır. Diyarbakır’da kül rengi bir çeşit güvercine *kürenk* adı verilmiştir (Beysanoğlu 1979: 8683). Muhtemelen aynı güvercindir. Anadolu ağzlarında “küren” kelimesi “1. doru at; 2. Alında beyaz lekesi olan sarı renkli at” (Derleme VIII 1993: 3044), Azerbaycan Türkçesinde “(at ve benzeri hayvanlar için) sarı” (Hacaloğlu 1992: 179), Osmanlıca Türkçesinde *kürân*, *kürend*, *küreng* “al at” (Devellioğlu 1997: 535-536), Kırgızca *kürünğ* “koyu al (at donu)” (Yudahin II 1998: 541), ”Hakasça *küreñ* “kahverengi, yağız, esmer” (Arıkoğlu 2005: 279) ve Klasik Moğolcada da *küren* ~ *küreng* “kızıl (koyu), kahverengi, kestane rengi; menekşe” anlamındadır (Lessing I 2003: 798).

25. kumarli, kumurlu كمرلي: Simsiyahrenkligüvercin türlerindedir. Muhtemelen kömür+li kelimesinden meydana gelmiştir. Çokluğu da كماري *kamāri* veya كمرليات *kumarliyyāt* şeklindedir. Türkçede *kömür* “koyu kara rengi belirtmek için kullanılır”, *kömürcü* “kara, siyah, siyah lekeli” anlamında kullanılmaktadır (Kaymaz 2000: 264; 275).

26. kulli كولي: Kül rengi güvercin. Nadir kullanılan kelimelerdendir. Kül+li = küllü. Bu güvercinin ismi Irak Türkmenesinde *küllü* şeklindedir.

27. merdi مردي: Güvercinlerin kafesinde bulunan ve güvercinlerin üstünde durdukları çubuk. Çokluk şekli de مرادي *marādi* şeklindedir. Anadolu ağzlarında *merdi* kelimesinin “oklava” anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir (Derleme IX 1993: 3166).

28. mutyérçi ~ mityérçi مطيرچی: Kuşcu, kuşbaz. Kelime, Arapça *mutayyir* “uçuran” ve Türkçe meslek bildiren +CI ekinden oluşmaktadır.

29. nişli نيشلي: Boyun kısmı beyaz olup kafası ise gövdesi ile aynı renkte olan bir

çeşit güvercin. Çokluk şekli نشالي *nişali* ya da نشليات *nişliyyāt*'tır. Kelime niş ve Türkçe +II ekinden oluşmaktadır. Osmanlıcada *niş* “uç, ağu, zehir, akrep arı gibi hayvanların soktukları iğne, diken” anlamlarındadır. Kelimenin kökeni Farsçadır (Seydi 1330: 1071). Türkiye Türkçesinde *niş* “duvar içinde bırakılan oyuk” manasındadır. Fransızcadan Türkçeye geçmiştir. Bu kelime Irak Arapçasına Fransızca anlamıyla girmiş olmalıdır. Muhtemelen güvercinin boynundaki oyuğa benzeyen beyaz renkli halka nedeniyle bu adı almıştır.

30. özbeki اوزبكي: Özbekistanlı, Özbekistanlı güvercin. Özbek + Arapça nispet i'sinden oluşmaktadır. Çokluğu اوزبكيات *özbekiyyāt*'tır.

31. rōṭe روطه: Güvercinleri duvarın üstünden indirip kafese sokmak ve bir cihete yönlendirmek için kullanılan 1,5-2 metrelik çubuk. Çokluk şekli ارواط *irvāt*'tır. Türkçe *rota* “Bir gemi veya uçağın gidiş yönü, izleyeceği yol” anlamındadır. İtalyancadan (rotta) Türkçeye, Türkçeden de Arapçaya girmiştir.

32. sêreng سيرنگ: Üç renkli (koyu kırmızı, açık kırmızı ve pembe) güvercin. Farsça se+reng “üç renk” kelimelerinden meydana gelmiştir. Çokluğu şekli de سيرنگات *serengāt*'tır.

33. şāhine شاهينه: Şahin kuşu. *şāhin* şeklinde de anlandırılmaktadır. Çokluğu da شواهين *şavahin* şeklindedir.

34. şāmlī شاملي: Şam güvercini; siyah ve kanatlarının uçları beyaz veya kahve rengi ve kanatlarının uçları beyaz renkli bir çeşit güvercin. Şam ve Türkçe +II ekinden oluşmaktadır. Çokluk şekli شوامل *şavāmil* ve شامليات *şamliyyāt*'tir.

35. şekeri شكري: Bir çeşit beyaz ile sarı arası renkli güvercin. Şeker + Arapça nispet i'sinden oluşmaktadır. Çokluk şekli de شكريات *şekeriyyāt*'tir.

36. tek تک: Çifti olmayan güvercin, çiftleşmeyen, tek, tane. Çokluk şekli de تکوك *itkūk* şeklindedir. Bu kelimenin kullanımına örnek olarak, kaç güvercin? sorusuna cevaben, “25 güvercin” anlamında Irak Arapçasında 25 *tek* ifadesi kullanılmaktadır.

37. tuluk تولك: Güvercinlerin tüylerinin dökülmesi, tüylerinin değişmesi. *sayir tuluk* ve *iydib tuluk* “güvercin tüylerini döküyor” şeklinde de kullanılmaktadır. Çokluk şekli de متلكات *mtellikāt* olup “tüylerini dökmüşler” anlamındadır. Anadolu ağızlarında *tülek* “tüy değiştirmiş”, *tülemek* “tüy değiştirmek” ve *tülenmek* “tüylenmek” anlamındadır (Derleme V 1996: 3868-3869). Mehmet Özmen, *tülek* kelimesinin “1. Tüy değiştiren güvercin. 2. Güvercinin tüy değiştirmesi hâli. Tüleyen güvercin” anlamına geldiğini izah etmiştir. Ayrıca *tüleme* ve *tülemek* şekillerini de göstermiştir (Özmen 1981: 185).

38. turki مسكي (مسجي) ترکی: Bir çeşit mavi güvercin. ترکی *miski (misçi) turki* (مسجي) *ved'i turki*. Bu güvercinler Türkiye'den getirildikleri için adlarına *turki* adı eklenmiştir.

39. ürfeli ~ erfeli ارقلي: Urfa güvercini; göğsünde hafif tüy kabartısı bulunan ve minik gagaya sahip olan bir güvercin türüdür. Çokluğu ارافل *arāfil* ya da ارقليات *erfeliyyāt*'tir. Suriye Arapçasında bu güvercine *el-urfeli* adı verilmiştir (Kaymaz 2016: 58).

40. zācil bçini زاجل بجيني: Çin+ posta güvercini. Deseni ve rengi çin tavuğuna benzediğinden ona bu ismin verildiği düşünülebilir.

41. zungi زُنْجِي: Siyah renkli bir çeşit güvercin. Diyarbakır ağzında İçağlı tür güvercinin siyah rengi zengi adıyla bilinmektedir (Beysanoğlu 1979: 8684). Renklerinden dolayı onlara bu isim verilmiş olabilir.

Sonuç

Türkçenin Irak Arapçasının çeşitli alanlarında yaptığı etki, kuşçuluk alanında da görülmektedir. Kuşçulukla ilgili Irak Arapçasına, Türkçe ve Türkçe yoluyla giren 41 kelime tespit edilmiştir. Derlemiş olduğumuz bu kelimelerin 23'ü kuş türüdür. Diğerleri ise, kuşçulukta kullanılan araç gereç, kuş hastalıkları isimleri ve kuş sıfatlarıdır. Bu kelimelerin 8'i Türkçe +II eki almıştır. Suriye Arapçasında ve Diyarbakır'da bu kelimelerin benzer kullanımları görülmektedir. Değerlendirilen kelimelerin, Arapça dil kurallarına göre çekimlendiği tespit edilmiştir. “kamçı, çengel, çatal” gibi kelimelerin Irak Arapçasında asıl anlamlarının yanında farklı anlamlarda kullanıldığı görülmüştür.

Derlediğimiz kelimeler anlam bilimi açısından aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır:

Kuş isimleri: ‘enberli, ved‘i açığ, āl, alāc, bedreng, bŭzāg, çelebi, çenkli, gög, hencarli, korenk, kumarli, külli, nişli, özbeki, séreng, šāhin, šāmlı, şekerı, turki, ūrfeli, zācil bçini, zungi.

Alet isimleri: çinku, merdi, rōte.

Hastalık isimleri: çuprāz, ganbŭre.

Meslek isimleri: cunbāz, mutyérçi.

Sıfatlar: çatal, kemçi, imçapriz, imçangıl, imganbır, imdaşşirāt, tek.

Füller: çengal, yıbrım, çangal eltér, adrubhin çinku, iyđib tuluk, dāşirhin, yudrub deklāt, iydekkil.

Diğerleri: barım, bāş tuluk, dekle, dişar, ke‘küle, tek, tuluk.

Ayrıca, *bozak, demkeş, kürenk, miski, zengi, çatal kuyruk, amberi, tülek, al, bedirenk, şahin, cambaz, çatal, çapraz, takla, gök, kamçı, merdi, rota, tek, çengel, bur-* gibi kelimelerin gerek kuşçuluk özelinde gerekse günlük hayatta Diyarbakır, Konya ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde hâlen kullanıldığı görülmektedir.

Kaynak Kişiler

1.İsim: Abdullah Ahmed

Yaş: 45

Meslek: Öğretmen

Adresi: Tekye, Bakuba merkez, Diyala, Irak.

2.İsim: Abdulmunim Alahmed

Yaş: 49

Meslek: Esnaf (kuş satıcısı)

Adresi: Tekye, Bakuba merkez, Diyala, Irak.

3.İsim: Yusuf Mirza

Yaş: 45

Meslek: Güvenlik personeli.

Adresi: Tekye, Bakuba merkez, Diyala, Irak.

Kaynakça

ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

BEYSANOĞLU, Şevket (1979). “Diyarbakır folklorunda güvercin I”, *Türk Folkloru Araştırmaları*, Sayı: 359, s. 8682-8684.

ÇOLAKOĞLU, Rıza (1992). “Yerli Arapçada Türkçe Sözcükler”, *Yurd Gazetesi*, Bağdat Sayı:1063, Yıl: 22-6 Şubat, s.5.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

HACALOĞLU, Recep Albayrak(1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu, Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

KAYMAZ, Zeki (2000). “Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği” *TDAY-Belleten*, 1997, Ankara: s. 251-341.

KAYMAZ, Zeki (2016). “Suriye Arapçasında Yaşayan Türkçe”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 2016/2, s.13-22.

LESSING, Ferdinand D. (2003). *Moğolca – Türkçe Sözlük I*, (Çev. Günay Karağaç), Ankara: TDK yayınlar.

MAHFÛZ, Husayn ‘Alî (1964). “El-Elfâz üt-Turkiyya fi’l- Lehçeti’l-‘Irakiyya”, *Macallat at-Turas al-Şa’bi*, Bağdat: Matba ‘at al-Ma ‘arif, s.1-24.

MASLİYEH, Sâdûk (2004). “Irak Halk Dilinde Dört Türkçe Son Ek –LÎ, -LİK, -SİZ, -ÇÎ”, (Çev.: Halim Öznurhan), *Bilimname IV*, s. 133-141.

ÖZMEN Mehmet (1981). “Konya’da Güvercinlik” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Konya: s.157-187.

SEYDÎ, Ali (1330). *Resimli Kâmûs-ı, Cild-i Evvel*, ‘Osmâni, Neşir: Matbaa-i ve Kütüphanesi-i Cihan.

TRYJARSKI, Edward (2016). “Türk Çatılarında Güvercinler ve Bazı Tarihsel Dil Bilimsel Notlar”,(Çev., Reşide GÜRSES - Dursun AYAN), *Edward Tryjarski Türkler ve Doğa*, Editör: Dursun AYAN, İstanbul: Kitapevi Yayınları, İstanbul: s. 183-198.

Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). C. II, Ankara: TDK yayınları.

Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). C. IX, Ankara: TDK yayınları.

Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). C. VIII, Ankara: TDK yayınları.

Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1996). C. V, Ankara: TDK yayınları.

VASFÎ, İhsan Sıddık (1974). “El-Müfredâtüt-t-Türkiyye fi’l-lehçeti’l-‘Ammiyyeti’l-‘Irakiyye”, *Mecellet Alihaa*, Sayı12 (156), Nisan, s. 6-11.

YILMAZ, Orhan - Boz, Akif (2012). “Tarihten Günümüze Türkiye’de Güvercin (Columba livia) Yetiştiriciliği” *Anadn Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, s. 45-51.

YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü II*, (Çev. Abdullah TAYMAS), Ankara: TDK Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi.

GERDEK SÖZÜ ÜZERİNE

On the Word gerdek

Murat ÖZŞAHİN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 169-173

Öz: Türk halk kültüründe doğum, düğün ve ölüm merasimleri süresince uygulanan pek çok gelenek bulunmaktadır. Bu geleneklerin kimisi günümüzde zamanın şartlarına uymasa da, adları Türkçenin söz varlığında yaşamaya devam etmektedir. Doğum, düğün ve ölüm kültürün bir parçası olduklarına göre bu merasimler esnasındaki uygulamalar da, genel olarak buldukları kültürün dili ile adlandırılır. Kültürel etkileşimlere bağlı olarak yeni kavramlar ve adlandırmalar da zaman içerisinde görülebilir. Elbette dinî değişimler de kültürün güçlü bir halkası olarak kültürel uygulamaların en canlı şekilde görüldüğü doğum, düğün ve ölüm merasimlerinde karşımıza çıkacaktır ve bu değişime bağlı olarak alıntı sözlerin de dile nüfuz ettiği görülecektir. Bir kültür bilgisini taşıyan *gerdek* sözü de bu bağlamda ele alınmıştır. Bu açıdan daha önceki araştırmacılar tarafından Türkçedeki Farsça alıntı bir söz olarak değerlendirilen *gerdek* sözünün kaynağı Farsça *gerd* sözüne bağlanmaktadır. Ancak kelimenin Farsça kaynaklı değil; Moğolca *ger* “çadır, ev” bilgisi üzerinden şekillendiği düşünüldüğünde *gerdek* sözünün kökenini Moğolca olmalıdır. Nitekim yeni bir ocak kurmakla doğrudan ilgisi olan evlilik kurumunun sembolik ifadesi bu sözde gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gerdek, evlenmek, alıntı, Farsça, Moğolca.

Abstract: There are many traditions in Turkish folk culture that are fulfilled during the birth, wedding and funeral ceremonies. Even though some of these traditions do not apply to today's conditions, their names still exist in Turkish vocabulary. As birth, wedding and death are considered as a part of culture, the applications during these ceremonies are generally named within the language of the culture that they belong. Depending on cultural interactions, new concepts and onomathesia may occur in time. Doubtlessly, during the birth, wedding and funeral ceremonies where cultural practices are very vivid, religious changes may be found to be a strong part of culture. And quoted names may take part in language depending on these religious changes. In this context, the word “gerdek” which carries cultural information is discussed in detail. The word *gerdek*, thought to be Farsi quote in Turkish language, is associated with Farsi word of *gerd* by former researchers. However, considering that this word did not originate from Persian language and but from Mongolian word *ger* meaning “tent, home”, the source of the word *gerdek* must be Mongolian. Thus, symbolic expression of marriage institution which has direct relevance with setting up a home, might be observed in this word.

Keywords: Gerdek, marriage, loanword, Persian, Mongolian.

* Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyon/ANKARA
mozsahin35@hotmail.com. Gönderim Tarihi 20.09.2017 / Kabul Tarihi: 14.04.2018

Kültürün canlı olarak yansıdığı uygulamalardan olan doğum, düğün ve ölüm uygulamaları zaman içerisinde kültürel etkileşimlerin ve dinî değişimlerin de katkısıyla farklılaşım ve dönüşüm geçirebilirler. Türk kültürünün İslam ile tanışması ve İslam ritüellerinin doğum, düğün ve ölüm törenlerinde karşımıza çıkması, İslam öncesi inancın yarattığı uygulamaları tamamen ortadan kaldırmamıştır. Bu uygulamaların kimi zaman İslam'a uyarlandığı veya İslâm dışı uygulamalar olarak icra edildiği görülmektedir. Bu çalışmadaki amacımız, İslâm çerçevesinde Türk kültürüne dâhil olan ritüelleri ve sözleri incelemek değildir. Türk kültürü çerçevesinde evlilik kavramı ile ilgili olan *gerdek* sözünün kaynağını tespit edebilmektir.

TDK'nın Genel Ağ sitesinde yer alan Güncel Türkçe Sözlükte Farsça kaynaklı gösterilen *gerdek* “gelin ve damadın düğün gecesi baş başa kalmaları ve ilk kez birlikte olmaları” (www.tdk.gov.tr Erişim Tarihi: 06.06.2017), diğer çağdaş Türk lehçelerinin söz varlıklarında yer almamaktadır.

Tarama Sözlüğünde *gerdeklik* ~ *girdeklik* “gelin evi, gelin odası” (TS 1957: 334) şeklinde kaydedilen sözün 16. yy. eserlerinden tanıklıkları verilmiştir.

Tietze ise *gerdek* ve *gerdeklik* madde başlarını verir ve “gelin ve güveyin düğün gecesi yalnız kaldıkları oda” (Tietze 2009: 133) şeklinde anlamını açıklar. Tietze, kelimenin Farsça kaynaklı olduğunu da not eder: < Fa. *girdek* “yuvarlak çadır”. Sözün yapısını ise *gird* “yuvarlak; çadır” + *-ak* küçültme eki (Tietze 2009: 133) şeklinde verir.

S. Sami ise Kâmûs-ı Türki'de Vefik Paşa'nın halk etimolojisi tarzında *ger-* fiiliyle ilişkilendirerek açıkladığı *gerdek* sözü ile ilgili etimolojisine yer verdikten sonra kelimenin Farsça *gerd* “çadır” sözüne daha yakın olduğunu ifade eder (Sami 1998: 1157).

Redhouse'nin sözlüğünde de verilen *gerdek* kelimesi, Farsça kaynaklı ve anlamı ise “çadır” olarak verilmiştir (Redhouse 2006: 1536).

F. Devellioğlu *girdek* “gerdek” (Devellioğlu 1999: 291) sözü Farsça kaynaklı gösterilmiştir.

Farsça kaynaklı gösterilen kelimenin Farsça sözlüklerde nasıl verildiğine de bakalım.

Farsçada *girdek* şekliyle verilen söz için *gird* sözünün ism-i tasgirdir diye kayıt düşülmüş ve *gird* sözü için de “büyük çadır, otağ” anlamı verilmiştir (Şükun 1996: 1654). Üzerindeki *+ek* eki ise küçültme eki olarak belirtilmiştir ve belirttiğimiz gibi ‘küçük çadır’ anlamında kullanıldığı düşünülmüştür.

Steingass'da da bu kelime kaydedilmiştir ve eserinde ‘çadır, otağ’ anlamıyla kullanılan *gird* sözüne bağlanmıştır. Steingass, *girdek* sözünü “küçük bir hanedan çadırı; büyük bir yuvarlak çadır; bir gelinin odası vb” (*bk.* Steingass 1998: 1080) anlamları ile vermiştir. Ancak dikkat çekici olan Farsça kökenli olduğu ifade edilen ve küçültme eki aldığı belirtilen bu sözün, ‘büyük bir yuvarlak çadır’ anlamıyla da kullanılıyor olmasıdır ve bütün yan anlamlara dikkat edildiğinde küçültme anlamı pek de yoğun görülmemektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde *gerdek* sözüne Harezmi Türkçesinde rastlıyoruz. Mukkadimetü'l-Edeb'te *kerdek* (+*ge kir-*) “gerdek” (Yüce 2014: 139) sözünün

günümüz Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *kir-* ~ *gir-* fiili ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Yüce, sözün ait olduğu kaynağa dair herhangi bir not düşmemiştir.

Doerfer'in *Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen* "Çağdaş Farsçada Türkçe ve Moğolca Unsurlar Sözcükler" (1965) adlı çalışmasında 1625. madde altında ele aldığı *gerdek* sözünün kaynağı ile ilgili kesin bir açıklama yapmadığını görüyoruz. Doerfer, kelimenin Farsçada Türkçe bir ödünç söz olduğunu kaydetmiştir ve Steingaas'ın kelimeyi yalnızca Farsça gösterdiğine değinir (Doerfer 1965: 589).

Elbette *gerdek* sözünü açıklamak için öncelikle evlenmek bilgisinin söz konusu dillerde hangi kavramlardan ortaya çıktığını da görmek lazım. Bugün Farsçada evlenmek bilgisi için Arapça kökenli *izdivâc* ازدواج sözü bulunmaktadır. Arapçada bu kelimenin dışında *te'hil* ve *tebeyyüt* sözlerinin de kullanıldığı görülüyor.

Türkçede evlenmek kelimesinin kökündeki bilgi açıkça görüldüğü üzere *ev* köküdür. *Ev* isminin üzerine fiil yapım ekinin getirilmesiyle *ev+le-*; ve daha sonra dönüşlülük ekinin de eklenmesiyle *evle-n-* biçiminin oluştuğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Türkiye Türkçesinde bu kavram erkek ve kadın tarafı için herhangi bir ayırım olmadan kullanılmaktadır. Ancak kimi lehçelerin söz varlıklarında erkek ve kadın için evlenmek kavramlarının farklı şekilde ifade edildiği anlaşılmaktadır¹:

Az. *evlen-*; Bşk. *öylen-*; Kzk. *üylen-*; Kırg. *üylön-*; Öz. *üylen-*; Tat. *üylen-*; Trkm. *öylen-*; Uyg. *öylen-* (KTLS 1991: 228) gibi lehçelerdeki bu şekiller genel itibarıyla erkeğin evlenmesine yöneliktir. Kadının evlenmesini ifade etmek için kullanılan kavram ise Bşk. *kiyevge sık-*; Kırg. *erge tiy-*; Öz. *turmuşka çık-*; Tat. *kiyivge çık-*; Trkm. *durmuşa çık-*; Uyg. *turmuşka çık-* yani birebir aktarımla "damada çıkmak / varmak / gitmek; hayata çıkmak" anlamlarındaki kalıp ifadelerdir. Bu da kültürle ilgili olarak şekillenmiştir. Ataerkil düzende erkek tarafının kurduğu düzene eşyaları ile yani çeyizi veya kalını ile gelen gelin, güveyinin hazırladığı ocağı yaşatacak kişidir. Bu durumda ataerkil düzenin kuralları işleyecek ve erkekten kendi ocağını kurması beklenecektir. Buna göre erkek 'ev'lenerek kendi ocağını sürdürecektir. Elbette göçer hayat tarzında bunun sembolü ise, aile olarak kendi özerkliğini ilan ettiği 'çadır'dır.

Nitekim Arapça kökenli *tebeyyüt* "evlenmek" sözünün de kökünde *beyt* "ev" sözü bulunur ve Arapça *tefe"ül* kalıbıyla bu kökten bir master şekli türetilmiştir.

Düşüncemize göre *gerdek* sözünün de kökünde 'ev, çadır' bilgisi bulunmaktadır; ancak bu yukarıda Farsça kökenli olduğu gösterilen *gird* kökünden türetilmemiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi *girdek* sözünün üzerindeki küçültme ekine bağlı olarak kelimenin yan anlamlarında da küçültme anlamını koruması gerekirdi. Fakat küçültme anlamını korumak bir yana "büyük bir yuvarlak çadır" (Steingass 1998: 1080) anlamına gelmesi de bu küçültmeye yönelik bir kuşku oluşturmaktadır. Farsça kökenli olduğu düşünülen *gird* sözünün anlamlarından biri de 'yuvarlak' (Bangı 1971: 114; Tietze 2009: 133) olarak verilmiştir ve bu anlama bağlı olarak pek çok türemiş şekli vardır (*krş. gird-âb, girde, girde-bâlin, girdgân, girdu vb.*).

Dîvânü Lugâti't-Türk'e baktığımızda 'ev' bilgisi temelinde şekillenen *kirdeş* "aynı evde iç içe oturan komşu" (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 721) sözü dikkatimizi çeker.

1 Kaşgarlı Mahmut'ta ilk olarak *evlenmek* fiiline rastlıyoruz: *evlen-* "bir evi mesken edinmek, kendini orada oturanlardan saymak; evlenmek" (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 651).

Şayet bu söz de, *gird* biçiminden ortaya çıktıysa; üzerindeki *+eş* ekini açıklamak güç olacaktır. Sözün *kir* ve ortaklık, birliklilik gösteren isimden isim yapan *+dAş* ekinden türediği konusunda şüphe yoktur. Burada ise *kir* sözünün ne anlama sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bu sözün Moğolcada da karşımıza çıkan *ger* “yurt, çadır, keçe çadır; yerleşim yeri, ikametgâh, mesken; ev” (Lessing 2003: 603) sözünden başkası olmadığı anlaşılmaktadır. Moğolcada *ger+le-* “evlenmek, kadın almak” (Lessing 2003: 606) fiilinin de yine aynı kökten türediğini görüyoruz. Kök biçimiyle çağdaş Türk lehçeleri içinde yalnızca Çuvaş lehçesinde tespit ediyoruz: Çuv. *kil* “ev” (Fedetov 1996: 291).

Moğolcada isim yapımında sık kullanılan isimden fiil yapım eklerinden biri de aslında *+lA* eki ile aynı kökten gelen *+dA* yapım ekidir (Poppe 1992: 83). Buna göre kelime sözlüklerde madde başı olarak yer alması da farazî olarak;

**ger+de-* > **gerde-* “evlenmek” şeklinde olmalıdır. Fiil şeklinin üzerine de yine Moğolcada da görülen *-k* fiilden isim yapımı / mastar eki gelmiştir. Böylelikle; *gerde-k* “evlenme, evlenmek” mastarı ortaya çıkmıştır. Yine sözün *gir-* fiili ile birlikte kalıplaşmış deyimleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim *gir-* fiilinin anlamı da sözün mekân, mesken bilgisine işaret etmektedir.

Özetle; bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan bu kelimenin kökeni Farsça olmamalıdır. Farsçaya Moğolca üzerinden taşınmış bir alıntı söz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Doerfer’in bu sözün kaynağına şüphe ile yaklaşmasında haklı olduğu da bu şekilde anlaşılır. Demek oluyor ki *gerdek gecesi* kavramı “zifaf gecesi” anlamında olmadan çok daha önce ‘dügün gecesi; evlenme gecesi’ anlamına sahiptir.

Kısaltmalar

- Az. : Azerbaycan Türkçesi
 bk. : Bakınız
 Bşk. : Başkurt Türkçesi
 Fa. : Farsça
 Kırg. : Kırgız Türkçesi
 krş. : Karşılaştırınız
 Kzk. : Kazak Türkçesi
 Öz. : Özbek Türkçesi
 Tat. : Tatar Türkçesi
 Trkm. : Türkmen Türkçesi
 Uyg. : Uygur Türkçesi

Kaynakça

- BANGI, İ. (1971). *Farsça Dil Bilgisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
 DEVELLİOĞLU, F. (1998). *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, İstanbul: Alfa Yayınları.
 ERCİLİSUN, A. B.; AKKOYUNLU, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti 'i-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 EYUBOĞLU, İ. Z. (2004). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
 FEDETOV, M. R. (1996), *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İnstitut.

- (KTLS) *Karşılaştırımalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- LESSİNG, F. (2003). *Moğomca-Türkçe Sözlük I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- POPPE, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, Çev. Günay Karaağaç, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- SAMİ, Ş. (1998), *Kamûs-I Türkî*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- STEINGASS, F. (1998). *A Comprehensive Persian English Dictionary*, Beirut: Typopress.
- ŞUKUN, Z. (1996). *Farsça-Türkçe Lûgat I-II-III*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- (TDK) www.tdk.gov.tr
- TIETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Cilt 2*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- TOPARLI, R.; VURAL H.; KARAATLI, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (TS) *Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü* (1957). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCE, N. (2014). *Mukkadimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE TUT- FİİLİ İLE KURULMUŞ ANLATIM KALIPLARININ BİÇİM-SÖZDİZİMSEL VE KIPLİK ÖZELLİKLERİ

Morpho-Syntactic and Modality Features of Expression forms with the Verb tut- in Turkish

Nigâr OTURAKÇI ORBAY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 175-193

Öz: Sözcüklerden sonra atasözleri, deyimler, ikilemeler, kalıp sözler gibi anlatım kalıpları da Türkiye Türkçesinin söz varlığını zenginleştiren kalıplaşmış dil birimleridir. Bu çalışmada, Eski Türkçeden bu yana her yeni devirde anlamına başka anlamlar katan bir başka ifadeyle çok anlamlı bir kullanım içinde olan tut- fiilinin oluşturduğu anlatım kalıpları incelenmiştir. Çalışma, tut- fiilli anlatım kalıplarının biçim-sözdizimsel özellikleri ile kiplik özelliklerinin incelendiği iki bölümden oluşmuştur. Biçim-sözdizimsel incelemede, tut- fiilinin çekimli fiil olarak bildirme / tasarlama kipli tut- + cümle kuruluşlu anlatım kalıbının olduğu ve bu kalıpta tut- fiilinin belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve emir kipiyle çekimlendiği görülmüştür. Bu bölümde, ilgili fiilin herhangi bir kip sınırlandırmasının olmadığı anlatım kalıpları ile çekimsiz fiil olarak -^op, -ArAk ve -D^ok fiilimsi ekli anlatım kalıpları da değerlendirilmiştir. Çalışmanın kiplik özelliklerinin üzerinde durulduğu ikinci bölümde tut- fiilli anlatım kalıplarının birer kiplik belirleyici öge olarak kiplik anlamlar taşıdığı görülmüş ve bu kullanımların varsayım, kesinlik, süreklilik, zorunluluk, beklenti / beklenmezlik, öfke ve istek ifadeleri taşıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tut-*, anlatım kalıbı, biçim-sözdizimi, kiplik anlam, kiplik işaretleyicisi.

Abstract: After the words, the *expression forms* such as *proverbs, idioms, reduplications, formulaic expressions* are set phrases enriching of the Turkish lexicon. In this study, expression forms are investigated which are generated by the verb *tut-*, which adds new meanings in each new period since Old Turkic as well as in very meaningful usage in other words. Study consists of two parts such as morpho-syntactic and modality features. In morpho-syntactic research, it has been found that *indicative / subjunctive with tut-+ sentence* is an expression form and the verb *tut-* is inflected with *simple past tense, present perfect tense* and *imperative mood*. Expression forms with no mood limitations and expression forms with -^op, -ArAk and -D^ok as non-finite verb of related verb have been identified in this part. Expression forms with the verb *tut-* have been found as modality marker and it has been seen that those usages have the meaning of *assumption, certainty, continuity, obligation, expectation / unexpectedness, anger* and *wish* in the second part of the study which includes modality features.

Keywords: *Tut-*, expression form, morpho-syntax, modality semantic field, modality marker.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana/TÜRKİYE
noturakci@cu.edu.tr. Gönderim Tarihi 21.07.2017 / Kabul Tarihi: 04.05.2018

1. Giriş

Her dilde, her gösterge başlangıçta bir kavramın simgesidir ve öteki kavramlar, göstergeye sonradan eklenir. Gösterge, zaman içinde kullanıldıkça yan anlamlar kazanarak çokanlamlı bir duruma gelir. Yan anlamlar, göstergelere *somuta yeni somut anlamların eklenmesi*, *somuta yeni soyut anlamların eklenmesi*, *soyuta yeni soyut anlamların eklenmesi*, *soyuta yeni somut anlamların eklenmesi* gibi çeşitli yollarla bağlanır ve böylelikle göstergenin çokanlamlılığı pekişir (Aksan 2006: 60).

Çokanlamlılık (polysemy) “bir sözcük ya da cümlenin birden fazla anlamı olması durumu” (İmer vd. 2011: 76) ya da “bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni yeni kavramları da anlatır durumda olması” olarak tanımlanır (Aksan 2006: 70). Göstergenin temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazandığı çokanlamlılık olgusu, Aksan’a göre bir dilin yazı dili olarak eskiliğini, başlangıcını saptamada bize yardımcı olur. Dilin en eski ürünlerinde görülen çok anlamlı sözcükler, çokanlamlı duruma gelinceye kadar uzun süre kullanılmış, belli anlam gelişmelerini arkada bırakmış oldukları için dilin daha önceki dönemlerinde de yaşamış olmalıydılar. Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülen çokanlamlılık işte bu nedenle dilin bu metinlerden çok daha eskilere götürülebileceğinin ipuçlarındandır (2006: 124).

Türkiye Türkçesindeki fiillere bakıldığında, kullanım sıklığı çok olan fiillerde çokanlamlılığın yüksek olduğu dikkati çeker (Aksan 2006: 125). Eski Türkçeden bu yana genişleyen bir anlam alanı olan *tut-* fiili de temel ve yan anlamlarıyla çokanlamlı bir kullanımdadır. Eski Türkçede “tutmak, kavramak, ele geçirmek vb.” (Clauson 1972: 451), “tutmak, yakalamak” (Caferoğlu 2011: 255) anlamlarında kullanıldığı bilinen fiilin günümüzde kullanılan pek çok anlamının Uygurca döneminde geliştiği görülmektedir (Çetin 2012: 98). Fiilin kök olarak kullanımları bir yana, kendisinden türeyen fiil ve isimler bakımından da Türkçenin sayılı sözlerinden olduğu ve söz varlığına zengin bir veri sunduğu bilinmektedir (Çetin 2012: 81).

Tarihî süreç içerisinde her yeni devirde zenginleşen bir anlam alanına sahip *tut-* fiilinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde 34 farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir (Erkinay 2016: 834)¹. Türkiye Türkçesinde ise Türkçe Sözlük’e göre *tut-* fiilinin 47 anlamı vardır:

“1. Elde bulundurmak, ele almak. 2. Ele geçirmek, yakalamak. 3. Avlamak. 4. Yanında bulundurmak, alıkoymak. 5. Hürriyetinden yoksun bırakıp bir yere kapamak, tevkif etmek. 6. Kaplamak. 7. Kırığı, çiğ veya kar bir yüzeyde görünür durumda olmak, kalmak. 8. Denetimi ve yetkisi altına almak. 9. Desteklemek, birinden yana çıkmak. 10. Benimsemek, beğenmek. 11. Gereğini yapmak, yerine getirmek. 12. Uygun gelmek, çelişmez olmak. 13. Kapatmak, sarmak. 14. Hizmetine almak veya kiralamak. 15. Bir işe herhangi bir anlayışla girişmek. 16. Beddua, dua, ah vb. etkisini göstermek, gerçekleşmek, yerine gelmek, varmak. 17. Ulaş-

1 1. Tutmak. 2. Benimsemek. 3. Kavramak. 4. Farz etmek, saymak. 5. Ele geçirmek, yakalamak. 6. Kurmak. 7. Kiralamak. 8. Kazanmak, elde etmek. 9. Kapatmak. 10. Korumak. 11. Başlamak. 12. Bekletmek. 13. Sarmak, kaplamak. 14. Yerine geçmek, yerini almak. 15. Yapmak, yerine getirmek. 16. Çevirmek, döndürmek. 17. Herhangi bir durumda bulundurmak. 18. Saklamak, gizlemek. 19. Ateş tutuşmak. 20. Sokmak, tıkamak. 21. Bilmek, mesul tutmak. 22. Alıkoymak, esir almak. 23. İkrâm etmek, sunmak, uzatmak. 24. Taşımak. 25. Bellemek, belirlemek. 26. Sallamak. 27. Kaldırmak. 28. Gözüne kestirmek, beğenmek. 29. Fethetmek. 30. Avlamak. 31. Birleştirmek, bağlamak, kavuşturmak. 32. Kendinden geçirmek, sarhoş etmek. 33. Durdurmak. 34. Yaklaştırmak, değdirmek.

mak, varmak. 18. Para toplamı ...-e varmak, değeri olmak. 19. Uğramak. 20. Herhangi bir durumda bulundurmak. 21. Varsaymak, farz etmek. 22. Hedef olarak almak. 23. Alacağa veya vereceğe saymak. 24. -, -e Yaklaştırmak. 25. Kullanmak. 26. Bağlamak. 27. Beklenen sonucu vermek. 28. İş görebilmek. 29. Sürmek, zaman almak. 30. Yapışarak veya sokularak çıkmaz olmak. 31. Bir şeyi kullanması için uzatmak. 32. Sunmak. 33. İşgal etmek. 34. İzlemek. 35. Bırakmamak. 36. Sarmak, bürümek. 37. Asılmak, kuvvetlice sarılmak. 38. Bir kimsenin yerini almak. 39. Otobüs, vapur, uçak vb. hasta etmek. 40. Herhangi bir durumda kalmasını sağlamak. 41. Bir yerde kalmasını sağlamak. 42. Bir sanat eseri geniş ilgi görmek. 43. Biriktirmek, tasarruf etmek. 44. Askerlikte, bankacılıkta durdurmak, blokaj. 45. Başlamak. 46. Bir şey düşünmek. 47. Takım oyunlarında karşı takımdaki bir oyuncuyu yakından izlemek, markaja almak.” (Türkçe Sözlük 2011: 2391).

Görülüyor ki Eski Türkçeden bu yana anlamına başka anlamlar katan bir başka ifadeyle çok anlamlı bir kullanım içinde olan *tut-*, Türkiye Türkçesinin söz varlığına katkıda bulunan fiillerindedir.

Tut- Fiilinin “Anlatım Kalıpları”ndaki Yeri: Çeşitli öğelerden oluşan söz varlığının başında, konuşan kişinin her kullanımda özgürce seçebildiği, bağımlı ve bağımsız kullanılabilen, sözlüklerde madde başı olan *sözcükler* gelir. Sözcüklerin yanında, söz varlığını zenginleştiren diğer öğeler arasında, her zaman belirli bir biçimde kullanılan *atasözleri*, *deyimler*, *ikilemeler* ve *kalıp sözler*den oluşan kalıplaşmış öğeler yer alır (Gökdayı 2008: 90). Bu öğelerden biri olan *kalıp sözler*, önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak ve eğer gerekiyorsa bazı ekleme ve çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşabilen, belirli durumlarda toplumun benimsediği sözleri sunarak iletişimin kurulmasına veya devamına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleridir (Gökdayı 2008: 106).

Atasözleri, deyimler, kalıp sözler ve ikilemeler gibi *anlatım kalıpları* da bir dilin söz varlığında önemli bir yer tutan kalıplaşmış dil birimlerindedir (Altınöz 2013: 40). Anlatım kalıpları, ne sözcük öbeği ne cümle ne de cümleden büyük bir birim olarak adlandırılabilir, ortak özellikleri olmakla birlikte her biri kendine özgü özellikleriyle kalıplaşarak anlamsal işlevleriyle öne çıkan dil yapılarıdır (Altınöz 2013: v). Bir başka ifadeyle anlatım kalıpları, başka biçimlerde de ifade edebileceğimiz birçok anlamsal işlevi, sabit ve değişken öğeleri bir arada bulduran özel yapıları aracılığıyla çok daha etkili, güçlü, basit ve kolay bir biçimde ifade edebilen dil ürünleridir (Altınöz 2013: 2).

Tanımlamalarda da görüldüğü üzere, kalıp sözler ile anlatım kalıpları arasında temel olarak birtakım farklar vardır. Kalıp sözlerin bir kısmı, tamamen donmuş, ekleme ve çıkarma yapılamayacak, değiştirilemeyecek bir yapıdadır; bir kısmı da sadece isim çekim, kip ve kişi ekleri aralık konuşan ve dinleyen kişilere göre yeni dil bilgisel yapılara dönüşebilen özelliktedir (Gökdayı 2008: 93), anlatım kalıpları ise bütünüyle donmuş yapılardan oluşmaz, her anlatım kalıbının kendine özgü, sabit ve değişken

birincil öğeleri vardır (Altınöz 2013: 43). Kalıp sözler cümleden, sözcük öbeğinden hatta tek sözcükten oluşabilirken (Gökdayı 2008: 94-95), anlatım kalıpları en az iki sözcükten meydana gelen yapılardır (Altınöz 2013: 43). Kalıp sözler, kullanımları dış bağlamla sınırlandırılmış dil birimleri iken (Gökdayı 2008: 103) anlatım kalıplarında böyle bir sınırlama söz konusu değildir (Altınöz 2013: 44).

Türkiye Türkçesinde *tut-* fiilinin tek başına bir fiil olarak taşıdığı anlamlardan bazılarıyla oluşturulan anlatım kalıpları mevcuttur. *Tut-*, bu kullanımlar içinde, çok anlamlı bir fiil olmaktan çıkıp yapının sabit bir ögesi olarak görevli bir dil birimine dönüşür. Bu tespitten hareketle, bu çalışmanın amacı, çağdaş Türk edebiyatından seçilmiş 23 eserde (5 roman, 7 öykü, 3 şiir, 5 deneme, 1 tiyatro eseri, 2 kişisel gelişim) yer alan *tut-* fiilli anlatım kalıplarının biçim-sözdizimsel ve kiplik özelliklerini ortaya koymaktır. *Tut-* fiilli kullanımlar, yapının donmamışlığı, bir başka ifadeyle değişken öğeler içermesi, birden fazla sözcükten oluşması ve dış bağlam merkezli olmayışı sebebiyle kalıp söz yerine anlatım kalıbı olarak değerlendirilmiştir.

2. Biçim-Sözdizimsel Özellikleri Bakımından *tut-*:

Çalışmanın bu bölümünde, *tut-* fiilli anlatım kalıplarının biçim-sözdizimsel özellikleri üzerinde durularak *tut-* fiilinin çekimli ve çekimsiz fiil olarak oluşturduğu anlatım kalıpları incelenmiştir.

2.1. Çekimli fiil olarak *tut-* + cümle

2.1.1. Belirli geçmiş zaman çekimli *tut-* + cümle: Bu anlatım kalıbı, belirli geçmiş zamanda iyelik kökenli 6 kişi ekinden herhangi biriyle çekimlenen *tut-* fiilli bir cümle ile ardından yine aynı kişi ve kip ekiyle çekimlenen bir cümleden oluşur. Yüzey yapıda, *tut-* fiilli cümle ile ikinci sırada yer alan cümle, birbirlerinden virgülle ayrılan ve yardımcı cümle – ana cümle ayrımının olmadığı bir sıralı birleşik cümle özelliği gösterir. Oysa örneklere bakıldığında, esas eylemin ya da durumun ikinci cümlede gerçekleştiği görülür. Dolayısıyla belirli geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiş *tut-* fiilli cümle, yardımcı cümle; sonrasında yer alan cümle, ana cümle konumundadır.

<i>Ya çek kapıyı çık, yüzüne bakma! O koşsun ardından! / Ama ben <u>tuttum</u>, tatlı tatlı gönlünü etmeye <u>kalktım</u>! (SY, 82).²</i>		
Ama ben <u>tuttum</u>	,	tatlı tatlı gönlünü etmeye <u>kalktım</u> !
... <i>tut-tu-m</i>	+	... <i>kalk-tı-m</i>
... <i>tutFk-BliGZ-İke</i>	+	... <i>Fk-BliGZ-İke</i>
yardımcı cümle	+	ana cümle

Tablo 1

2 *Tut-* fiilinin biçim-sözdizimsel özelliklerinin incelendiği bölümde, her anlatım kalıbı için 4 örnek verilmeye çalışılmış, 4'ten fazla örneği olan kalıp için bu sayı sınırı konulmuştur. 1. örnek, tablolar içinde kalıbın ayrıntılı incelemesini içerirken diğer örneklerde, yalnızca ilgili kalıbın geçtiği yerin altı çizilmiştir. Örneği 4'ten az olan anlatım kalıplarında ise örneklerin tamamı dikkate sunulmuştur. Çalışmanın kiplik özelliklerinin incelendiği bölümde ise her bir kiplik anlam için 2 örnek verilmiştir.

Ben nerde bir çift göz gördümse / Tuttum onu güzelce sana tamamladım (SS, 19).

“Şu herif, Habeş’ten gelme bir gezginci dervıştır. Bir gün canı et çekmiş... Burda et yemenin yasaklığını bilememiş, başıboş gezen mübarek ineklerden birini boğazlarım sanmış... / Vali’imiz tuttu, kollarını bacaklarını kesti... (Gİ, 343).

Gene de, “Evine götür beni,” diyemedim / Tuttuk bir sinemaya girdik (AA, 81).

2.1.2. Belirsiz geçmiş zaman çekimli tut- + cümle: Bu kullanımda, tut- fiili, belirsiz geçmiş zamanda çekimlenir, ardından aynı zaman ve kişi ekiyle çekimlenen bir başka cümle kullanılır. Tut- fiiliyle çekimlenen cümle, yardımcı cümle, ardından gelen cümle ise ana cümle konumundadır.

<i>Ne dersin, sonunda en olmayacak ihtimal üstünde anlaştık / <u>Tutmuş</u>, bir işe <u>girmiştir</u> dedik (AA, 14).</i>		
Tutmuş	,	bir işe girmiştir.
tut-muş	+	bir işe gir-miş-tir
<i>tut</i> Fk-BsizGZ-Zke	+	Fk-BsizGZ-Be
yardımcı cümle	+	ana cümle

Tablo 2

Mademki böylesi de olabiliyor, bu da fena değil, dedim. Birkaç gün de böyle cebri emzirdik. Sonra, bir akşam Hayri, tutmuş, anasını ve yavruları dolaba kapamış (GM, 123).

2.1.3. Geniş zaman çekimli tut- + cümle: Bu yapıda, geniş zaman ekiyle çekimlenen tut- fiili ile kurulmuş bir yardımcı cümlelerin ardından aynı kip ve kişi ekiyle çekimlenen bir ana cümle kullanılır.

<i>Kendi içimizde ikilemlerin bizi sıkıntıya soktuğu yetmiyormuş gibi, bir de <u>tutar</u> birbirimizi ikilemlere <u>iteriz</u> (KŞ, 84).</i>		
...bir de tutar	,	birbirimizi ikilemlere iteriz.
... tut-ar	+	... it-er-iz
... <i>tut</i> Fk-GşZ-Zke	+	... Fk-GşZ-Zke
yardımcı cümle	+	ana cümle

Tablo 3

Tut- fiilinin geniş zaman ile çekimlendiği bu örnekte, tut- fiilli yardımcı cümle, yüzey yapıda, kip ekini alırken kişi ekini almaz. Ana cümle konumunda olan diğer cümle ise aynı kip eki ile birlikte kişi ekini de alır: tut-ar ... it-er-iz. Derin yapıda ise her iki cümlelerin aynı kip ve kişi ekiyle çekimlendiği bilinir: tut-ar-ız ... it-er-iz.

Birtakım genç anneleri uzatırdı bir keman / Sen tutar; kendini incecik sevdirirdin / Bir umuttun bir misillemeydin yalnızlığa (SS, 48).

“İnsanlardaki her duygu bir renktir,” derdi. Gözünün merceğinde donuk bir istek, kara... / Saçlarını karıştırırken tutar elini öperdi (AA, 20).

Söylediklerimi dinlerken, “Bunu yapamaz ama tutar gene elimi öpmek isterse?” diye düşünüyordun (AA, 74).

Eğer yapı, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi birleşik çekimli olarak ifade edilirse, *tut-* fiilli yardımcı cümle, ardından gelen ana cümlenin birleşik kip eki ile kişi ekini taşımaz. İlgili ekler, yüzey yapıda, sadece ana cümlede gösterilir: *tut-ar ... sevd-ir-di-n*. Basit çekimli kullanımda olduğu gibi, burada da derin yapıda her iki cümlenin kip ve kişi eklerinin ortaklığı dikkati çeker: *tut-ar-dı-n... sevd-ir-di-n*

2.1.4. Emir çekimli *tut-* + cümle:

2.1.4.1. Emir çekimli *tut-* + *ki* bağlacı + cümle: Söz konusu anlatım kalıbı, biçim-sözdizimsel bağlamda, emir kipinin herhangi bir kişisiyle çekimlenebilen *tut-* fiili, *ki* bağlacı ve ardından bir cümle ile kurulur. *Tut-* fiilinin bildirme kipleriyle kurulan benzer anlatım kalıplarına bakıldığında, gerek *tut-* fiilli cümle gerek sonrasında yer alan cümle, aynı kip ekiyle çekimlenir. Emir kipli *tut-* fiili ise önce *ki* bağlacını kalıba dâhil eder, ardından herhangi bir kiple çekimlenen bir fiille kurulu cümleyi yapıya katar.

Bu anlatım kalıbı, yüzey yapıda, *ki* bağlacıyla kurulmuş bir bağlı birleşik cümle oluşturur. Dolayısıyla, yüzey yapıya göre yardımcı cümlenin konumu değişir. Emir kipli *tut-* fiilli cümle, ana cümle; *ki* bağlacından sonra gelen cümle ise yardımcı cümle konumuna gelir.

<i>Tut ki ben de seni seviyorum</i> (GA, 89).		
Tut	ki	ben de seni seviyorum.
tut-Ø	ki	... sev-i-yor-um
<i>tut</i> Fk-E	bağlacı	... Fk-bü-ŞZ-Zke
ana cümle	+	yardımcı cümle

Tablo 4

Tut- fiilinin yer aldığı cümle ile ardından gelen cümlenin yüzey yapıdaki sözdizimsel incelemesi, Tablo 4’te de işaret edildiği biçimde bir çözümlemeyi gerektirir. Yüzey yapıda *ki* bağlacı ile kurulmuş bağlı birleşik cümle, -noktalama işaretleri dikkate alınmadan- derin yapıda ardından bir başka cümle ile tamamlanmaya ihtiyaç duyar. Bu durumda, “Tut ki ben de seni seviyorum” bağlı birleşik cümlesi, ardından gelen “Ne olacak?” cümlesiyle denk bir duruma gelir ve cümleler, ana cümle - yardımcı cümle ayırımından sıyrılarak eş değer konumdaki cümlelere dönüşür.

<i>Tut ki ben de seni seviyorum. / Ne olacak?</i> (GA, 89).			
Tut	ki	ben de seni seviyorum.	Ne olacak?
eş değer cümle ³			eş değer cümle

Tablo 5

3 Çalışmada, yardımcı cümle – ana cümle ayırımının olmadığı birleşik cümlelerde, yüzey yapıda, her bir cümle için kullanılan bir terim.

Şimdi çocukcağız ne cevap versin? Annemi mi desin, babamı mı? Tut ki cevap verdi. Bu cevap ne işimize yarayacak? (KŞ, 86).

İlk dünyaya geldiğim gün gibi demeyeyim, ama dünyayı ilk tanıdığım gündeki gibi olmak istiyordum. Olamaz mıyım? Tutun ki bu kente ilk olarak bu akşam geldim. Rasgele karanlık sokaklara daldım. Üstelik insanın insanla arasında geçebilecek şeyler üstüne de pek öyle bir bilgim yok. “Girelim mi?” dedim. Girdik (GA, 129).

“Ben susarsam, yazmazsam ne olacak? Şahap Sıtkı benim yazdıklarımı okumayacak, demek ki sinirlenmeyecek. Peki ama ben yazsam hem de o okumasa olmaz mı? Tutsun ki ben “yazmıyorum...” dedim. Öyle ya! Herkes benim yazılarımı okumak zorunda mı? (GG, 129).

Çalışmanın örnekleminde ilgili yapının *ki* bağlacı kullanılmadan oluşturulan bir örneğine de rastlanmıştır.

Vallahi efendim, bütün işlerimiz hayali, insan ne diyeceğini şaşırıyor. Haydi tutalım tayyare postaları oldu? Ne olacak? Buna bizim halkımızın kaçta kaç biner? (126, GM).

2.1.4.2. ...+DAn + emir çekimli *tut-* + (*da* bağlacı) + ...A kadar/dek: Emir ekiyle çekimlenen *tut-* fiilli cümle, 1. isim soylu öge + +DAn çıkma durumu eki + 2. isim soylu öge + +A dek / kadar kuruluşu edat gruplarında çıkma durumu ekli 1. isim soylu ögeden sonra kullanılır. Araştırma örneklemine göre, *da* bağlacı, bazı anlatım kalıplarında görülürken bazılarında tespit edilememiştir. Dolayısıyla *da* bağlacının kalıbın sabit bir ögesi olmayıp konuşurun tercihi doğrultusunda kullanılan bir öge olduğu görülmüştür.

Araştırma örnekleminde, 7 örnekte belirlenen ilgili anlatım kalıbının *tut-* fiilli parçasının emrin 2. çokluk ya da teklik kişisi ile çekimlendiğine tanık olunmuştur. Bununla birlikte, emir çekimli *tut-* fiilinin bağlı olduğu cümleden çıkarıldığında anlatımda herhangi bir bozulmanın olmadığı da dikkati çekmiştir.

<i>Evimiz kiremitlerinden tutun da harcına kadar son damla serinliğini ona veren kakırdamış bir ceviz kabuğudur (DKD, 348).</i>
...kiremit+leri+n+den tut-un (da) harç+ı+n+a kadar...
İk+İe+Zn+Çde tutFk-E (da) İk+İe+Zn+Yde kadar
basit cümle

Tablo 6

Yazın yapıtlarında karşılaştığımız “deliler de, bunlardan birine ya da öbürüne girerler, girebilirler kuşkusuz. Ama biz, ayrıksı sayılandan tutun da had şizofreniye vararıya, günlük dilde “deli” denecek bir hal - tavır gösteren, yine çok tartışma götürecektir bir başka adlandırılışla, “normal” olmayan kurmaca kişileri arasında bir gezintiye çıkalm şimdi (ZY, 98).

Bir çeşit resmîyet taşıyan afiş, duyuru benzeri yazılı belgelerden tutun; gazetelere, dergilere ve yine ekranda yansıyan kimi yazılara varıncaya kadar pek çok yerde, yazım

yanlışlarının adeta meşruiyet kazandığı izlenimini haklı çıkaracak örneklerle her an karşılaşsınız (ZY, 135).

Hele hayvanlar, börtü böcekten tutun da yılan, kuşa, fareye, maymuna dek sürekli uğraşmadır hayvan yaşamı (DG, 33).

2.1.5. “Bir” + isim soylu öge + +D^or + çekimli tut(tur)-: *Tut-* fiilinin oluşturduğu anlatım kalıplarının incelendiği bu çalışmada, *tut-*, belirlenen anlatım kalıplarının değişmez bir parçasıdır. “*bir*” + *isim soylu öge +D^or + çekimli tut(tur)-* olarak formüleleştirilen yapıda ise *tut-* fiili, ilgili anlatım kalıbının sabit parçalarından biri değildir, bu fiil yerine başka bir fiil de kalıbı oluşturabilir. Altınöz, “Türkiye Türkçesinde Anlatım Kalıpları” adlı çalışmasında, [*(bir) + (isim soylu öge + +D^or)*] + (*çekimli fiil*) biçiminde formüleştirdiği kalıbın fiillerinin çoğunun, kınımları *süresiz* olan *kop-*, *al*, *başla-*, *ol-*, *gel-*, *açıl-* gibi fiillerden, bununla birlikte *git-*, *tut-*, *yap-*, *dolaş-*, *yayıl-* gibi kınımları *sürekli* olan fiillerden de oluşabildiğini belirtmiştir (2013: 173-180). Torun da “+Dİr/+DUR Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları Üzerine” başlıklı çalışmasında, *bir* sıfatıyla kurulan bir sıfat tamlaması üzerine +Dİr/+DUR bildirme ekinin gelmesiyle oluşan yapının cümlede özne ve nesne olarak kullanımlarında bildirme ekinin özne ya da nesneye abartı, pekiştirme, kuvvetlendirme anlamları kazandırdığını, bu tür cümlelerin bildirme eki kullanılmadan ifade edilmesi durumunda, aralarında nasıl bir anlam farkı bulunduğunun “Bir boşluktur sardı içimi (Ataç)”; “Bir beğenidir tutturmuşlar (Ataç)”; “Bir alkıştı kopuyor (Ayvazoğlu)” gibi örneklerde iki şeklin karşılaştırması ile kolayca anlaşılabilirliğini belirtmiştir (Torun 2003: 116). Dolayısıyla çalışmanın bütününde anlatım kalıplarının sabit bir parçası olarak verilen *tut-* fiilinin bu kullanımda aslında kalıbın değişken bir parçası olduğu ve anlatım kalıbı türlerinden birine bir örnek oluşturduğu görülmüştür.

<i>Sevinçten, bir ağıttır tutturuyorum (AY, 75).</i>	
... bir ağıt+tır	tut-tut-u-yor-um
... bir İk+Be	tutFk-FFye-bü-ŞZ-Zke
basit cümle	

Tablo 7

Eskisi gibi değil ama, gene de bir utanmadır tuttu (AY, 93).

Araştırma örnekleminde tespit edilen tanıklar doğrultusunda, ilgili yapının “*bir*” + *isim soylu öge +D^or + çekimli tut(tur)- + çekimli git-* biçiminde örnekleri de görülmüştür.

Akıllı akıllı mı, deli dolu mu, bir şey söyleyecek durumda değilim, kendi kendimle bir konuşmadır tutturmuş gidiyorum işte (DG, 39).

Bazan da, birbirimizi kedi köpek gibi yeyip durduğumuz bir hava, kimseninki kimselere benzemeyen bir havadır tutturmuş gidiyoruz (DG, 155).

Ah şimdi benim gözlerim bir ağlamaktır tutturmuş gidiyor (SS, 43).

2.1.6. Çekimli *tuttur-* + çekimli *git-*: Araştırma örnekleminde, çekimli *tuttur-* fiili ile çekimli *git-* fiilinin bir arada kullanılmasıyla oluşan anlatım kalıbının 4 örneği tespit edilmiştir.

<i>Ah, işte tutturdum gidiyorum (AA, 70).</i>	
Ah işte tutturdum	gidiyorum.
... tut-tur-du-m	git-i-yor-um
<i>tut-Fk-FFye-BliGZ-İke</i>	Fk-bü-ŞZ-Zke
eş değer cümle	eş değer cümle

Tablo 8

Tutturdum gidiyorum “sağduyu” “sağduyu” diye diye (DG, 88).

Bu yönlerdeki davranışıyla gerçekte-sorumluluktan-kaçıyor-muyum doğrultusundaki düşünceler aklımı kurcalasa da, kendimi kandırmadım, kandırmıyorum inancıyla, şu duyguda karar kıldım, - duygu ile karar ne denli bağdaşabilirse, kuşkusuz: yazılı, konuşmalı bazı etkileme çabaları bana yeter de artar türünden bir yol tutturdum gidiyorum (DG, 130).

4. Ben. Beni. Bende. Benden. Bana. Bennn!

5. Sağool! (Davul)

1. Kes! (Seyircilere) Özüir dilerim, oyuncu takımını başıboş bırakmaya gelmiyor.

3. Baştan alalım en iyisi.

5. Alalım ya.

4. Bu kez tutturur gideriz.

1. Peki. Hop dedik (TO, 45).

2.1.7. -AcAĞI + iyelik eki + çekimli *tut-*: -AcAk sıfat-fiilinin iyelik ekli kullanımının ardından gelen *tut-* fiili, bir anlatım kalıbı oluşturur. Altınöz, çalışmasında, ilgili yapının anlatım kalıplarının genel özelliklerini “kısmen” taşıması dolayısıyla kalıbın yalnızca formülleştirilmiş biçimine ve 3 örneğine yer vermiştir (2013: 9). Torun, “Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri” adlı çalışmasında, *fiil* + -AcAk + iyelik eki + *gel-* / *tut-* biçiminde formülleştirerek verdiği yapının istek, niyet ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir (2013: 148).

<i>Eğer aklına esip de bizi kurtarmak için geleceği tutarsa, İngilizlerin elinden bir daha zor kurtulur (ZD, 59).</i>		
Eğer aklına esip de bizi kurtarmak için geleceği tutarsa	,	İngilizlerin elinden bir daha zor kurtulur
... gel-ecek+i tut-ar-sa	+	... kurtul-ur
Fk-GkZ-İe <i>tutFk-GşZ-GşŞ</i>	+	Fg-GşZ-Zke
yardımcı cümle	+	ana cümle

Tablo 9

Günlerden bir gün; ben benzer bir sığınma için sandıkların, sepetlerin, albümlerin ve bir daha kimsenin okumayacağı gazetelerin-dergilerin yaşatılmadıkça yaşamayan

odasını seçerken, onun niye yaşamla bağıni hiç koparmayan, salamura salamura koksa da günde en az iki kez yaşama katılan kileri yeğlediğini merak edeceğim tuttu (ZY, 50).

Kimi yazarlarımızın Paris'te, Roma'da ya da Londra'da yüksek sesle öksüreceği tutsa, hemen haber oluyor (YGY, 102).

2.2. Çekimsiz fiil olarak tut-: Çalışmamıza malzeme olarak belirlenen eserlerden tespit edilen örnek cümlelere göre, çekimsiz fiil olarak *tut-* fiilinin -°p ile -ArAk zarf-fiilleriyle ve -D°k sıfat-fiiliyle kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.2.1. Tut- + filimsi eki:

2.2.1.1. Tut-up + yüklem: *Tut-* fiiline -°p zarf-fiil ekinin eklenmesiyle oluşan *tut-up*, cümlenin yüklemiyle birlikte bir anlatım kalıbı oluşturur. İlgili anlatım kalıbının değişken ögesi yüklem iken, sabit öge *tut-up*'tur. Bunun yanında, *tut-up*, cümleden çıkarıldığında anlatımda bir bozulma ya da eksilmenin yaşanmadığı görülmüştür.

<i>Birkaç fırça darbesiyle oluşturulmuş, ama siluet hâlinde çıkmamış bir sahici-figürü <u>tutup</u> onu imgeleminde, sonra da romanında <u>dolduruyor</u> (BKM, 34).</i>
... tut-up ... dolduruyor
tutFk-ZF ... Fk-FFye-bü-ŞZ-Zke
basit cümle

Tablo 10

“Kuru tahtada kaldım. Fildişi tarağı da aşırmişlar, asıl buna canım yandı!” diye tutup jandarmalara bir müddet derdini döktü (MH, 26).

Böylece bizi bir kere daha tutup kurşuna diziyorlar / Zaten bizi her gün sabahtan akşama kadar kurşuna diziyorlar / Bütün kara parçalarında Afrika dahil (SS, 38).

Ancak bizim Hayri, benden ziyade mütehakkim, o hatayı tashihe kalkışıyor, kediyi tutup zor ile yatırıyor, yavruları emziriyor (GM, 123).

2.2.1.2. Tut-arak + yüklem: Bu anlatım kalıbı, -ArAk zarf fiil eki almış *tut-* ile cümlenin yükleminden meydana gelir. Araştırma örnekleminde yalnızca 1 örneğinin olduğu görülmüştür.

<i>(Durmuyacak, dinlenmeyecek, çalışacaktı... Cür'et lâzım diyordu), mutasarrıftan <u>tutarak</u> âmir ve memurların hepsini <u>yola getireceğine emindi</u> (MH, 32).</i>
mutasarrıf+tan tut-arak ...emin+di
İK+Çde tutFk-ZF ... İK+EF
basit cümle

Tablo 11

Tablo 11'deki cümle, “Mutasarrıftan tutun da âmir ve memurlara kadar hepsini yola getireceğine emindi” biçiminde kurulduğunda da aynı anlamı verir. Dolayısıyla *tut-arak* + *yüklem* anlatım kalıbının ...+DAn + *emir çekimli tut-* + (*da* bağlacı) + ...A *kadar/dek* kalıbına denk bir görevde kullanıldığı görülür.

2.2.1.3. Tut-tuk+ iyelik eki + gibi edati: *Tut-* fiili –D°k sıfat-fil eki ile 6 iyelik ekinden birini alarak *gibi* edatıyla birlikte bir anlatım kalıbı oluşturur.

<i>İlk gece bir bahaneyle kediye kızdım ve <u>tuttuğum gibi</u> kedinin bacağına ayırdım (KBY, 172).</i>
... tut-tuk+u+m gibi ... ayır-dı-m
<i>tutFk-SF+bü+İe gibi ... Fk-BliGZ-İke</i>
basit cümle

Tablo 12

Sevginin dili tutuldu. Çok korktu. Bu kadının kendisini tuttuğu gibi fırlatıp atacağını sandı. Bir an, suçları aklına geldi (MS, 107).

Tuttuğu gibi Tante Rosa'yı kolundan kapı dışarı etti (TR, 51).

3. Kiplik Özellikleri Bakımından Tut- Fiili ile Kurulan İşaretleyiciler:

Konuşur için atanmış bir değer olan *kip* (mood) kavramı, kiplik incelemelerinde “kipliğin gramatik biçimi” olarak ifade edilir. Konuşur, emir, istek, dilek-şart, gereklilik kipleri için atanmış belli ekleri kullanmak durumundadır (Benzer 2009: 112). *Kiplik* (modality) ise kipteki gibi belirli ekleri seçme zorunluluğunun olmadığı, bir başka ifadeyle konuşurun öznel tutumlarına, bilgisine, statüsüne dayalı olarak seçiminde özgür olduğu bir kategoridir. Dolayısıyla, kip ile kiplik arasında bir ayırım yapma gerekliliği ortaya çıkar: “Kiplik, önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil tüm cümleyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan anlamsal bir ulamdır ve bu nedenle tek bir dilbilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise bu anlamsal ulamın dilbilgiselleşmiş biçimidir.” (Erk Emeksiz 2008: 57).

Kiplik, alanda farklı biçimlerde sınıflandırılmıştır. Palmer'in 1986 yılındaki ilk sınıflandırmasına göre kiplik, *bilgi* (epistemic), *yükümlülük* (deontic) ve *devinim* (dynamic) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Palmer'in 2001 yılındaki ikinci sınıflandırmasına bakıldığında, kiplik sınıflandırmasına dair görüşlerinin değiştiği ve ayrıntı kazandığı görülmüştür. Kiplik, öncelikle *önerme* (propositional) ve *eylem* (event) kipliğine ayrılmıştır. Önerme kipliği, *bilgi* ve *kanıt* (evidential) kipliğine; eylem kipliği de *yükümlülük* ve *devinim* kipliğine göre sınıflandırılmış, her bir alt kategorinin de birbirinden farklı anlam alanlarının olduğuna tanık olunmuştur (Palmer 2001: 7-10). Bybee, Perkins ve Pagliuca ise kipliği beş kategoride değerlendirmiştir: *dinleyici merkezli kiplik* (agent-oriented modality), *konuşucu merkezli kiplik* (speaker-oriented modality), *bilgisel kiplik* (epistemic modality), *tümleyen kiplik / ikincil önemde olma kipliği* (subordinating moods), *biçim / anlam uygunluğu* (form / meaning correspondences) (1994: 177-181).

Bilgi kipliği - yükümlülük kipliği ikili kategorisi, alanda çalışan diğer isimlerin de farklı ikili önerilerde bulunmalarına yol açmıştır: *önerme kipliği* (propositional) – *eylem kipliği* (event); *eyleyici odaklı kiplik* (agent-oriented) – *konuşur odaklı kiplik* (speaker-oriented); *iç katılımcılı kiplik* (participant-internal) – *dış katılımcılı kiplik* (participant-external); *nesnel bilgi kipliği* (objective epistemic) – *öznel bilgi kipliği* (subjective

epistemic); *gerçeklik kipliği* (realis) – *gerçek dışılık kipliği* (irrealis) (Kerimoğlu 2011: 119-133). Bu kullanımlardan başka, kiplik sınıflandırmalarında başka kategori önerileri de olmuştur: *kök kiplik* (root modality), *doğruluk kipliği* (alethic modality), *duygu kipliği* (boulamaic modality), *kanıta dayalılık kipliği* (evidentiality modality), *yardımcı cümle kipliği* (subordinating modality) (Kerimoğlu 2011: 134-142).

Kiplik kategorisi içerisinde değerlendirilen *yeterlilik*, *olanak*, *zorunluluk*, *gereklilik*, *izin*, *emir*, *istek*, *niyet/gönüllülük*, *olasılık çıkarım*, *varsayım* gibi pek çok anlam alanı vardır (Kerimoğlu 2011: 83). İlk sekiz ifade türü (*yeterlilik*, *olanak*, *zorunluluk*, *gereklilik*, *izin*, *emir*, *istek*, *niyet/gönüllülük*) kiplik sınıflandırmalarında *yükümlülük kipliği*; diğer üç ifade türü (*olasılık*, *çıkarm*, *varsayım*) ise *bilgi kipliği* üst başlığında incelenir. Bu ifadeler dışında *gelecek*, *olumsuzluk*, *soru*, *şart*, *korku*, *yasaklama*, *öneri vb.* ifadelerin de kiplik incelemelerinde ele alındığı görülmektedir (Kerimoğlu 2011: 83, 84).

Kiplikle ilgili farklı sınıflandırmaların olduğu dil alanında, evrensel bir kiplik yaklaşımı oluşturabileceği varsayımını taşıyan Palmer’in 1986 ile 2001 yıllarında yayımlanmış çalışmaları, çalışmamızın kiplik ile ilgili bölümünün dayanak noktasını oluşturur. Kiplik çalışmalarının mantığı, olasılıklar (possibilities) ile zorunluluklar (necessities) temeline dayalıdır. Buradan hareketle, kipliğin bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği olmak üzere iki temel kategoride incelendiği görülür. Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümünde, “*tut*- fiili ile kurulmuş anlatım kalıplarının kiplik anlamları hangi kiplik kategorisinde verilebilir?”, “biçim-sözdizimsel öğeler⁴ barındıran bu işaretleyiciler, bilgi kipliği ile mi yoksa yükümlülük kipliği ile mi ilişkilidir?” sorularına yanıt aranacaktır.

Çalışmamızda, *tut*- fiili ile kurulmuş anlatım kalıplarının *varsayım*, *kesinlik*, *süreklilik*, *zorunluluk*, *beklenti / beklenmezlik*, *öfke*, *istek* olmak üzere 7 kiplik anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kiplik anlamların kiplik kategorisindeki yerleri aşağıda yer almaktadır:

3.1. Bilgi kipliği anlam alanındaki kiplik anlamlar: Bir önerme, kiplik mantığında ya “olasılık” ya da “gereklilik” yansıtır. Önermenin içerdiği yargının görece doğruluğunu yansıtan bilgiselliğin kaynağı, bilgi ve inançlardır. Bilgisellik, yargılarla yansıtılır (Erk Emeksiz 2008: 57).

Tut- fiili ile kurulmuş, çalışmamızın örnekleminde tespit edilen anlatım kalıplarının bir kısmı, bilgi kipliği anlam alanındaki *varsayım*, *kesinlik* ve *süreklilik* kiplik anlamlarını içermektedir.

3.1.1. Varsayım: *Tut ki* işaretleyicisi, “varsay ki, farzet ki; bunları hesaba katmasak da” anlamlarında, temel kiplik anlam alanından biri olan bilgi kipliğinden gelişen *varsayım* kiplik anlamı içinde yer alır.

Buradaki *varsayım* kiplik anlamı, bağlam merkezli olarak iki aşamada ortaya çıkar. 1. aşamada konuşurun önerisi doğrultusunda bir varsayım söz konusu olur, 2. aşamada ise bu varsayım üzerinden gelişen bir durum meydana gelir.

4 Kiplik işaretleyicileri, biçimbilgisi öğeleri, sözdizimi öğeleri, sözlük öğeleri, tonlama ve bağlam olmak üzere beş başlıkta değerlendirilir. Biçim-sözdizimsel öğeler, biçimbilgisi öğeleri içinde incelenir (Kerimoğlu, 2011, s. 97).

<i>Tutun ki bir Ada vapurundasınız. Yok hayır, Ada vapurunda değilsiniz, trendesiniz. Yeşilköy'e gidiyorsunuz... İşte bu sırada ya da daha başka bir zaman karşınızda oturan kadın, yüzünü belki de o ana kadar hiç görmediğiniz, ama yine de yıllarca önce görülmüş bir düştten yarım yamalak anımsadığınız bir kadın size "Bakın" diyor, "Ben, sizi bir yerden tanıyorum, pek öyle yabancıya benzemiyorsunuz. Ama kestiremiyorum nereden olduğunu!" Siz olsanız ne yaparsınız? (GA, 53).</i>		
1. aşama	Konuşurun önerisiyle oluşan varsayım	<i>Tutun ki bir Ada vapurundasınız... bir kadın size "Bakın" diyor, "Ben, sizi bir yerden tanıyorum, pek öyle yabancıya benzemiyorsunuz. Ama kestiremiyorum nereden olduğunu!"</i>
2. aşama	Varsayım üzerinden durum geliştirme	<i>Siz olsanız ne yaparsınız?</i>

Tablo 13

Şimdi çocukcağz ne cevap versin? Annemi mi desin, babamı mı? Tut ki cevap verdi. / Bu cevap ne işimize yarayacak? (KŞ, 86).

3.1.2. Kesinlik: Bilgi kipliğinin alt anlamları, önermenin gerçekliği ya da doğruluğuyla ilişkilendirilerek meydana gelir. Önermenin gerçekleşmesine ya da doğruluğuna olan mesafe, kesinlik, ihtimal, çıkarım, varsayım gibi kiplik anlamları açığa çıkarır (Kerimoğlu 2011: 113-114). ...+DAn + emir çekimli tut- +...A kadar/dek biçim-sözdizimsel kiplik işaretleyicisi de önermenin gerçekleşme / doğruluk derecesinin yüksek olduğu bir ifade biçimidir.

Tut- filinin Türkçe Sözlük'teki 45. anlamı, "başlamak"tır (Türkçe Sözlük, 2011: 2391). İlgili anlamın örneğine bakıldığında⁵, çalışmamızın da verileri arasında görülen ...+DAn + emir çekimli tut- +...A kadar/dek yapısından oluşan bir kullanım olduğuna tanık olunur. "Başlamak" anlamı, *tut-* filinin tek başına kullanımıyla açığa çıkmaz, söz konusu anlam, ancak ...+DAn + emir çekimli tut- +...A kadar/dek işaretleyicisi içinde bu anlamı kazanır. Görülüyor ki emir çekimli *tut-*, burada, başlangıç noktasını vurgulama amacıyla kullanılır. Yapının tamamı düşünüldüğünde, *kesinlik* kiplik anlamının önermenin başlangıç noktasının belirtilmesi yoluyla sağlandığını görülür.

Kesinlik kiplik anlamı, aynı işaretleyicinin iki şekilde kullanılması yoluyla olur:

Birinci yol, küçük parça-büyük parça ayrımı olmaksızın bütünü kapsama esasına dayanır. Bu kullanımda, sıralama önemli değildir. Konuşur, saydığı "şey"leri belli bir düzende sıralama kaygısıyla ifade etme ihtiyacı hissetmez. Burada esas amaç, başlangıç noktası olan şeyin son nokta ifade edilene kadar bütünü kapsadığını göstermektir.

5 *Kadınların başında gördüğünüz bürümcükten, iç çamaşırlarından tutunuz da entarilik kaba pamuklulara kadar hepsi Osmanlı malı idi.* - F. R. Atay (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2391).

Metro istasyonlarında / Fare kapanlarından tutun da / Mösyö Briyan'ın bıyıklarını yetiştiren / Saç suyuna kadar / Afişler dizilidir / Sarı, kırmızı, mor (DKD, 279).

Ak hayale sığmayan şeyler koyun koyuna / Dünümüz, bugünümüz, yarınımız / Kırmızı biberlerinden tut plastik kemerine kadar / Çalısı, çırpısı, bakracı, balıyla / DDT'si, bit tozu, naylon peştemaliyle / Bir yanağında sarısı sıtmanın / Bir yanağında aliyle / Ammesi, mevlûdu / Mızraklı, mızraksız ilmihâliyle / Zaloğlu Rüstem'i / Jack London tercümesi / Seksoloji mecmuasıyla / Tarzan'ı, Truman'ı / Kel hocası, kör hacısı / Kürd imamı, kurt yobazıyla / Varımız yoğumuz, köyümüz künyemiz karşısında / Al gözüm seyreyle Denizli pazarını (DKD, 143).

İkinci yolda, küçük parça-büyük parça ayrımı yapılarak parça-bütün ilişkisi kurulur. Bu kullanımda, sıralanışın nasıl olduğu önemlidir. Sıralama, küçük parçalardan daha büyük parçalara doğrudur.

Samsat'lı Lukianos, aşağı yukarı 1800 yıldan beri okunur. İlkçağ'ın büyük şairleri, büyük feylesofları arasında anılacak adamlardan değildir, ama insanı çeken bir gülümsemesi vardır... Feylesoflardan tutun da tanrılara kadar hiçbir büyüklükten yılmaz, hepsiyle eğlenmeği, alay etmeği göze alır. (GG, 122).

Hele hayvanlar, börtü böcekten tutun da yılan, kuşa, fareye, maymuna dek sürekli uğraşmadır hayvan yaşamı (DG, 33).

...+Dan + emir çekimli tut- +...A kadar/dek işaretleyicinin yanında tut-arak + yüklem işaretleyicisinin de küçük parça-büyük parça ayrımı olmaksızın parça-bütün ilişkisini gösteren *kesinlik* kiplik anlamı taşıdığı görülür.

Durmayacak, dinlenmeyecek, çalışacaktı... Cür'et lâzım diyordu, mutasarrıftan tutarak âmir ve memurların hepsini yola getireceğine emindi (MH, 32).

3.1.3. Süreklilik: Çekimli *tuttur-* + çekimli *git-* biçim-sözdizimsel işaretleyicisi, bilgi kipliği içinde, gerçekleşen önermenin devamlılığını vurgulayan *süreklilik* anlam alanı içinde düşünülür.

Ah, işte tutturdum gidiyorum (AA, 70).

Tutturdum gidiyorum “sağduyu” “sağduyu” diye diye (DG, 88).

Süreklilik kiplik anlamı, “bir” + isim soylu öge +D^or + çekimli *tut(tur)-* + (çekimli *git-*) biçimindeki işaretleyicide de açığa çıkar.

Eski gibi değil ama, gene de bir utanmadır tuttu (AY, 93).

Ah şimdi benim gözlerim bir ağlamaktır tutturmış gidiyor (SS, 43).

3.2. Yükümlülük kipliği anlam alanındaki kiplik anlamlar: İstek temelli ifadelerle odaklanan yükümlülük kipliğinde konuşur, bir olasılıktan değil, zorunluluktan söz eder (Kerimoğlu 2011: 115). Otorite olan kişilerin, ahlakın, toplumun, dinin belirlediği ilkeler, yükümlülüğün kaynağını oluşturur (Erk Emeksiz 2008: 57).

Çalışmamıza malzeme oluşturan eserlerdeki *tut-* fiili ile kurulmuş anlatım kalıplarının bir kısmı, yükümlülük kipliğinin yukarıda verilen özelliklerini taşımakta ve *zorunluluk*, *beklenti* / *beklenmezlik*, *öfke* ve *istek* kiplik anlamlarını içermektedir.

3.2.1. Zorunluluk: *Tut-up* + *yüklem* işaretleyicisi, eyleyenin isteği dışında onu zorlayan, dış merkezli etkilerin söz konusu olduğu *zorunluluk* kiplik anlamını verir. Örneklerde ilgili kiplik işaretleyicisi aracılığıyla eyleyenin isteği dışında bir süre için bir yerde ya da bir durumda bekletilmesine, bir işten ya da bir durumdan geri tutulmasına tanık olunur.

Yarın yine kahveye gidip strudel yiyeceğim, o haddini bilmez herifi tutup evime, yatağıma getireceğim (TR, 48).

İndim İstanbul'a, Tophane güllerini cebime doldurdum, darıdır diye. Tutup beni tımarhaneye attılar, yeridir diye. Padişah'tan emir çıktı, bırakın, eski huyudur diye (TO, 100).

3.2.2. Beklenti / Beklenmezlik: *Bildirme* kipli *tut-* + *cümle* yapısından oluşan kiplik işaretleyicisi, bağlama göre *beklenti* / *beklenmezlik* kiplik anlamında kullanılır. Buradaki kiplik anlam, iki aşamada ortaya çıkar. İlk olarak, kiplik işaretleyicisinin yer aldığı yapının öncesinde, konuşurun beklenen durumu ifade ettiği görülür. Konuşur, daha sonra söz konusu kalıbı kullanarak, bu durumun dışında, hesapta olmayan, beklenmedik biçimde ya da istemeden gerçekleşen bir başka durumun yaşandığını ifade eder.

Aşağıdaki örnekte, 1. aşamada, konuşurun yarattığı beklenti görülürken, 2. aşamada konuşurun beklenen durum dışında yaşadığı gerçekliğin ifadesine tanık olunur.

“Şu herif, Habeş'ten gelme bir gezginci derviştir. Bir gün canı et çekmiş... Burda et yemenin yasaklığını bilememiş, başıboş gezen mübarek ineklerden birini boğazlarım sanmış... Vali'miz <u>tuttu</u> , kollarını bacaklarını <u>kesti</u> , buraya atıverdi. Şu sakallı, köy muhtarıdır; ötekiler de yakut taşı toplayıcıları... Topladıkları taşın miri vergisine hile kattıklarından kolları bacakları budanmıştır.” dediler (Gİ, 343).		
1. aşama	Konuşurun yarattığı beklenti	<i>Burda et yemenin yasaklığını bilememiş, başıboş gezen mübarek ineklerden birini boğazlarım sanmış...</i>
2. aşama	Konuşurun beklenen durum dışında yaşadığı gerçeklik	<i>a.1. Vali'miz <u>tuttu</u>, kollarını bacaklarını <u>kesti</u>, buraya atıverdi.</i>

Tablo 14

Bugün pastaneden çıkınca beni evine götüreceğini sanıyordum. / Geçen hafta, “Eve gidelim.” demişti. Çekinmiştim. Bir şeyler uydurmuşum. Oysa bugün ben istiyordum. Gene de, “Evine götür beni,” diyemedim. Tuttuk bir sinemaya girdik (AA, 81).

3.2.3. Öfke: *Tut-tuk* + *iyelik eki* + *gibi edatı* işaretleyicisi, yükümlülük kipliği anlam alanında *öfke* kiplik anlamını verir. Öfke ile birlikte açığa çıkan zor kullanma,

söz konusu işaretleyicinin yer aldığı örneklerde açıkça görülür.

Sevginin dili tutuldu. Çok korktu. Bu kadının kendisini tuttuğu gibi fırlatıp atacağını sandı. Bir an, suçları aklına geldi (MS, 107).

Tuttuğu gibi Tante Rosa'yı kolundan kapı dışarı etti (TR, 51).

3.2.4. İstek: -AcAğI + iyelik eki + çekimli tut- işaretleyicisi, *istek* anlam alanı içinde yer alır. Torun, ilgili işaretleyicinin -AcAk ekli kullanımlarda kiplik belirleyici bir öge olduğuna dikkati çekmiş (2013: 180) ve yükümlülük kipliği bağlamında “istek” anlamını güçlü şekilde ifade eden bir kullanım olduğunu belirtmiştir (2013: 164).

Eğer aklına esip de bizi kurtarmak için geleceği tutarsa, İngilizlerin elinden bir daha zor kurtulur (ZD, 59).

Kimi yazarlarımızın Paris'te, Roma'da ya da Londra'da yüksek sesle öksüreceği tutsa, hemen haber oluyor (YGY, 102).

4. Sonuç

Çalışmanın birinci bölümünde *tut-* fiilli anlatım kalıplarının biçim-sözdizimsel özellikleri belirlenmiş; *tut-* fiili, çekimli fiil ile çekimsiz fiil oluşu bakımından değerlendirilmiştir.

Araştırma örnekleme göre *tut-*, *bildirme / tasarlama kipli tut- + cümle* kuruluşlu anlatım kalıplarında, bildirme kiplerinden belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman ile geniş zaman ile çekime girerek anlatım kalıbının sabit bir ögesi olmuştur. *Tut-* fiilinin tasarlama kiplerinden ise yalnızca emir kipi ile çekimlendiği görülmüştür. Bildirme kipleriyle çekimlenen *tut-* fiilli yapılar, anlatım kalıbı bakımından aynı kuruluş özelliğini gösterirken tasarlama kiplerinden yalnızca emir ekiyle çekimlenen *tut-* fiilli yapıların *emir çekimli tut- + ki bağlacı + cümle* ve ...+DAn + emir çekimli *tut- + (dA bağlacı) + ...A kadar/dek* biçiminde iki farklı kuruluş yolunun olduğu tespit edilmiştir.

Çekimli fiil olarak <i>tut-</i> + cümle		
Bildirme kipli <i>tut-</i> + cümle	belirli geçmiş zaman	7
	belirsiz geçmiş zaman	3
	geniş zaman	5
Tasarlama kipli <i>tut-</i> + cümle	emir	
	*emir çekimli <i>tut-</i> + ki bağlacı + cümle	11
	*...+DAn + emir çekimli <i>tut-</i> + (dA bağlacı) + ...A kadar/dek	7

Tablo 15

Bu kuruluş özelliğiyle oluşan anlatım kalıpları yanında, çekimli *tut-* fiili, herhangi bir kip sınırlandırmasının olmadığı “*bir*” + *isim soylu öge +D°r* + *çekimli tut(tur)-*, *çekimli tuttur-* + *çekimli git-* ve *-AcAğI* + *iyelik eki* + *çekimli tut-* anlatım kalıplarının da sabit bir ögesini oluşturmuştur.

“bir” + isim soylu öge +D°r + çekimli <i>tut(tur)-</i>	6
çekimli <i>tuttur-</i> + çekimli <i>git-</i>	4
-AcAğI + iyelik eki + çekimli <i>tut-</i>	3

Tablo 16

Tut- fiilinin çekimsiz kullanımları da anlatım kalıbı oluşturmuştur. -°p ve -ArAk zarf-fiil ekleri ile kullanılan *tut-* fiilinin içinde bulunduğu cümlelerin yüklemi ile birlikte anlatım kalıbı oluşturduğu görülmüştür. *Tut-* fiiline -D°k sıfat-fiil ekinin eklendiği *tut-tuk+ iyelik eki + gibi edatı* yapısı ise zarf-fiilli anlatım kalıplarından farklı bir kuruluş özelliği göstermiştir. Zarf-fiil ekli *tut-*, anlatım kalıbı için yüklem ihtiyacı duyarken, sıfat-fiil ekli *tut-* fiilli anlatım kalıbında yüklem, kalıbın bir parçası değildir.

<i>tut-</i> + fiilimsi eki	
<i>tut-up</i> + yüklem	8
<i>tut-arak</i> + yüklem	1
<i>tut-tuk+ iyelik eki + gibi edatı</i>	3

Tablo 17

Çalışmanın ikinci bölümünde *tut-* fiilli anlatım kalıplarının kiplik özellikleri üzerinde durulmuştur. Buna göre kiplik anlamlar, bilgi kipliği ile yükümlülük kipliği kiplik kategorileri altında incelenmiştir. Bilgi kipliği anlam alanındaki kiplik anlamlar, *varsayım*, *kesinlik* ile *süreklilik* olmak üzere 3; yükümlülük kipliği anlam alanındaki kiplik anlamlar da *zorunluluk*, *beklenti / beklenmezlik*, *öfke* ve *istek* olmak üzere 4 anlamda değerlendirilmiştir.

Tut- fiilli anlatım kalıplarının birer kiplik belirleyici öge olarak kiplik anlamlara göre dağılımına bakıldığında, bilgi kipliği anlam alanında, *emir çekimli tut- + ki bağlacı + cümle* işaretleyicisinin *varsayım*; ...+*DAn* + *emir çekimli tut-* + ...*A kadar/ dek* ile *tut-arak* + *yüklem* işaretleyicilerinin *kesinlik*; *çekimli tuttur-* + *çekimli git-* ile “*bir*” + *isim soylu öge +D°r* + *çekimli tut(tur)-* + (*çekimli git-*) işaretleyicilerinin de *süreklilik* kiplik anlamlarını verdikleri belirlenmiştir. Yükümlülük kipliği anlam alanındaki *zorunluluk* kiplik anlamının *tut-up* + *yüklem*; *beklenti / beklenmezlik* anlamının *bildirme kipli tut- + cümle*; *öfke* anlamının *tut-tuk+ iyelik eki + gibi edatı* ve son olarak *istek* anlamının *-AcAğI* + *iyelik eki* + *çekimli tut-* işaretleyicisiyle sağlandığı görülmüştür.

Kısaltmalar

Be	: Bildirme eki
BliGZ	: Belirli geçmiş zaman
BsizGZ	: Belirsiz geçmiş zaman
bü	: Bağlayıcı ünlü
Çde	: Çıkma durumu eki
E	: Emir eki
FFye	: Fiilden fiil yapım eki
Fg	: Fiil gövdesi
Fk	: Fiil kökü
GkZ	: Gelecek zaman
GşŞ	: Geniş zamanın şartı
GşZ	: Geniş zaman
İe	: İyelik eki
İk	: İsim kökü
İke	: İyelik kökenli kişi eki
SF	: Sıfat-fiil eki
ŞZ	: Şimdiki zaman
Yde	: Yönelme durumu eki
ZF	: Zarf-fiil eki
Zke	: Zamir kökenli kişi eki
Zn	: Zamir n'si

Araştırma Örnekleme ve Kısaltmaları

AA	: ATILGAN, Yusuf (2003). <i>Aylak Adam</i> , İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
AY	: ORHAN KEMAL (1995). <i>Avare Yıllar</i> , İstanbul: Tekin Yayınevi.
BKM	: BATUR, Enis (1997). <i>Bu Kalem Melun</i> , İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
C	: YÜCEL, Can (1987). <i>Canfeda</i> , İstanbul: De Yayınevi.
DG	: UYGUR, Nermi (1999). <i>Dipten Gelen</i> , İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
DKD	: EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi (2005). <i>Dol Karabakır Dol</i> , İstanbul: Mas Matbaası.
EK	: ORHAN KEMAL (1984). <i>Ekmek Kavgası</i> , İstanbul: Tekin Yayınevi.
GA	: AKSAL, Sabahattin Kudret (1997). <i>Gazoz Ağacı - Bütün Öyküleri</i> , İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
GG	: ATAÇ, Nurullah (2005). <i>Günlerin Getirdiği - Sözden Söze</i> , İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Gİ	: KEMAL TAHİR (1999). <i>Göl İnsanları</i> , İstanbul: Adam Yayınları.
GM	: ESENDAL, Memduh Şevket (1988). <i>Gödeli Mehmet</i> , Ankara: Bilgi Yayınevi.
KBY	: CÜCELOĞLU, Doğan (2009). <i>Keşkesiz Bir Yaşam İçin İletişim – İletişim Donanımları</i> , İstanbul: Remzi Kitabevi.
KŞ	: DÖKMEN, Üstün (2004). <i>Küçük Şeyler</i> , İstanbul: Sistem Yayıncılık.
MH	: KARAY, Refik Halit (1980). <i>Memleket Hikâyeleri</i> , İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
MS	: KUTLU, Ayla (2002). <i>Merhaba Sevgi</i> , Ankara: Bilgi Yayınevi.

- SS : CEMAL SÜREYA (2004). *Sevda Sözlere*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
SY : CUMALI, Necati (2003). *Susuz Yaz*, İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü.
TO : ÖZAKMAN, Turgut (1991). *Toplu Oyunları 3*, İstanbul: Mitos Boyut Yayınları.
TR : SOYSAL, Sevgi (2002). *Tante Rosa*, İstanbul: İletişim Yayınları.
YGŞ : RAN, Nazım Hikmet (2003). *Yaşamak Güzel Şey be Kardeşim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
YGY : YÜCEL, Tahsin (1995). *Yazın Gene Yazın*, İstanbul: İmge Kitabevi.
ZD : ATAY, Fahri Rıfki (1997). *Zeytindağı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
ZY : AKATLI, Füsun (2004). *Zamansız Yazılar*, İstanbul: Dünya Kitabevi.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2006). *Anlambilim – Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınevi.
ALTINÖZ, Mehmet (2013). *Türkiye Türkçesinde Anlatım Kalıpları*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Adana.
BENZER, Ahmet (2009). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
BYBEE, Joan - Revere PERKINS - William PAGLIUCA (1994). *The Evolution of Grammar – Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago, London: The University of Chicago Press.
CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
CLAUSON, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
ÇETİN, Engin (2012). “Uygurcada *tut-* Fiiliyle Kurulan Birleşik Sözlere”, *Dil Araştırmaları*, S. 11 (Güz), Ankara, s. 81-104.
ERK EMEKSİZ, Zeynep (2008). “Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller”, *Dil Dergisi*, S. 141 (Temmuz - Ağustos – Eylül), Ankara, s. 55-66.
ERKINAY, Hadra Kübra (2016). “Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerindeki *dut-* / *tut-* Fiilinde Çok Anlamlılık”, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 11/21 (Güz), Ankara, s. 821-838.
GÖKDAYI, Hürriyet (2008). “Türkçede Kalıp Sözlere”, *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 44 (Kış), Ankara, s. 89-110.
İMER, Kamile - Ahmet KOCAMAN - A. Sumru ÖZSOY (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Kitabevi.
PALMER, Frank Robert (2001). *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
TORUN, Yeter (2003). “+DİR/+DÜR Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. I, Ankara, s. 111-122.
TORUN, Yeter (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*, Adana: Karahan Kitabevi.
Türkçe Sözlük (2011). 11. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

SÖZ EYLEM KURAMINA GÖRE ÖZBEKÇEDE RETORİK SORULAR*

The Rhetorical Questions in Uzbek in Regard to Speech Act Theory

Tuğba BİLVEREN**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 195-205

Öz: Kimi zaman bir emir, kimi zaman bir istek, kimi zaman da düz bir tümcenin bağlama göre *soru* kimliğine sahip olması, *soru* konusunun semantik, edimbilim, felsefe ve mantık alanlarında da bir araştırma sahası olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Yanıt beklenmeyen durumlarda da kullanım sıklığı oldukça fazla olan, insanlarda merak uyandırma, konuya dikkat çekme, sözlü dildeki ezginin de yardımı ile onaylatma, suçlama, alay etme, şaşırma, yalanlama, kınama, beğenme, rica etme, acıma gibi pek çok durum soru vasıtasıyla aktarılabilir. Günlük hayatta kullanılan her ifade bir söz edimi gerçekleştirir. Bu durum konuşan kişinin karşı tarafta bir etki bırakmasına veya bir eylemde bulunmasına sebep olur. Karşı tarafta etki bırakan veya bir eylemde bulunulmasına sebep olan bu ifadelerin bir kısmı da retorik sorulardır. Yani soru sorma aynı zamanda bir söz edimi gerçekleştirme durumudur. Bu nedenle retorik sorular söz eylem kuramı (speech act theory) dâhilinde incelenmelidir. Bu durum Özbekçede de aynıdır. Özbekçe sorular, anlamına göre *sof so'roq* (gerçek soru) ve *ritorik so'roq* (retorik soru) olmak üzere ikiye ayrılır. En sık karşılaşılan retorik sorular şaşkınlık, öfke, şüphe, güçlü bir heyecan bildiren sorulardır. Özbekçede, konuşmanın seyrine göre kullanılan retorik sorular, söz eylem kuramına göre incelendiğinde anlamsal farklılıkların dikkat çektiği görülür. Çalışmamızın amacı Özbekçedeki retorik soruları söz eylem kuramına göre inceleyerek dikkati bu konuya çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Soru, Söz eylem kuramı, Retorik soru, Özbekçe.

Abstract: It reveals that in one sense imperative sentences in another sense request sentences or indicative sentences have interrogative statements according to the context, and also it is deduced that in the fields of semantics, pragmatics, philosophy, logic interrogative statement is a field of research. On the conditions when the answer is not expected from the speaker, the frequent use of questions increases. many occasions can be transferred through the questions such as arousing curiosity, paying attention to the subject, affirming by means of intonation of spoken language, accusation, humiliation, astonishment, denial, condemnation, admiration, request, pity. Every statement used in daily life constitutes a speech-act. This situation leads the speaker to an impression on the other person or causes an act of the listener. A part of these statements that lead to the impression on the other side or lead to an act to be performed are rhetorical questions. That is, asking questions is making a speech-act. For this reason, the rhetorical questions should be analyzed in terms of speech-act theory. This circumstance is

* Bu makale, "Özbekçede Soru" isimli yayınlanmamış doktora tezinden derlenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kilis/TÜRKİYE tyumrutas@kilis.edu.tr. Gönderim Tarihi 09.10.2017 / Kabul Tarihi: 25.12.2017

similar in Uzbek. Uzbek interrogatives divide into two parts; ‘sof so’roq’ and the other ‘ritorik so’roq’. The most frequently used rhetorical questions are the questions stating amazement, fury, suspicion, enthusiasm. In Uzbek, when analyzed according to the speech act theory, the rhetorical questions that are used in the course of the conversation, it is observed that semantic differences are drawn attention. The aim of this study is to pay attention to the rhetorical questions in Uzbek that is to be analyzed by speech-act theory.

Keywords: Interrogative, Speech-act Theory, Rhetorical Question, Uzbek.

1. Giriş

Soru, bir konu hakkında bilgi edinme amacının yanı sıra, kurulan soruların yanıt beklenmeyen durumlarını da kapsar. Ortaya çıkardığı bağlama ya da soran kişinin durumuna bağlı olarak değerlendirildiğinde verilen cevap ve sorunun cevap üzerindeki etkisi en az soru kadar önem taşır. Sorunun yapısında var olan soru eki ya da soru sözcüğünün anlam ve işlev olarak bir beklentiye karşılık verip vermemesi sorunun durumunu belirler. Literatürde geçen tüm sınıflandırmaların birbiriyle kesiştiği temel nokta aslında soru-cevap arasındaki bu ilişkidir. Bir sorunun birkaç işlevi bir anda yüklenmesi veya biçim ve işlev açısından gösterdiği tutarsızlık sınıflandırma noktasında sıkıntı yaratabilir. Soruların sınıflandırılmasındaki en önemli mesele soruyu herhangi bir bağlamda değerlendirmeden bağımsız bir şekilde ele almaktır. Aslında soru bütünü bir parçasıdır. Yani bağımsız bir yapı olarak ele alındığında, hem işlev olarak hem de anlam olarak birtakım çıkmazlar meydana getirebilir. Bu nedenle soruyu hem cevabıyla, hem bağlamıyla hem de yapısıyla değerlendirmek en doğrusudur.

Kimi zaman bir emir tümcesinin, kimi zaman bir istek tümcesinin, kimi zaman da düz bir tümcenin bağlama göre bir soru kimliğine sahip olması, soru konusunun semantik, edimbilim, felsefe ve mantık alanlarında da bir araştırma sahası olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin; “Bugün geliyorsun!”, semantik açıdan emir olabildiği gibi söyleyişteki ezgiye bağlı olarak soru tümcesi de olabilir. Düz tümceyi soru tümcesine dönüştürmede ayırt edici olan ezgi aynı zamanda cevap isteyen gerçek bir soruyu cevap istemeyen bir soruya da çevirebilir. Ezgi (intonation), dilbilimde anlam ayırıcı görev gören parçalarüstü sesbirimlendendir. Ruhsal etkenlere bağlı olarak sözcüklerdeki ton yükseltilmesi veya alçaltılması ile anlatılmak istenen tümcede anlam ayırımı sağlar. Örneğin; “Bunu nasıl yaparsın?” sorusuna ait iki farklı söyleyişten bahsedilir. Birincisi; “İnanamıyorum, bunu nasıl yaparsın?” anlamında hiç beklenmedik bir olayın gerçekleşmesiyle ilgili bir şaşkınlık, bir inanmazlık, bir alay etme amacı taşırken, ikincisi; “Böyle bir şeye nasıl cüret edersin!” anlamına gelen öfkeyi ifade eder niteliktedir.

Dilbilim teorilerinin çoğu soru yapılarını analiz ederken sadece verilen cevaplara göre hareket eder. Cevapların ve soruların ifade ediliş şekli yeteri kadar dikkate alınmaz. Soruların temel görevi bilgi alışverişi sağlamak olsa da bu durum anlambilimsel açıdan her zaman böyle değildir. Dilbilim yaklaşımlarının en önemlisi konuyla ilgili doğruları bilmek ve fiillerin altında yatan anlamları doğru tayin edebilmektir. Tüm anlambilimsel teoriler temel bir yargı taşırlar. Burada amaç soru ifadelerine mantık doğrultusunda geçerli cevaplar verebilmektir (Groenendijk ve Stokhof 1994: 49).

Soru yapılarının gelişmesinde önemli bir rol oynayan çağdaş söz dizimi kuramları, 1960'ların ortalarından beri soru sözcükleriyle kurulan sorularda *dislocation* (taşınma) sınırlarını belirleme çalışmalarının kalbinde yer alır (Ginzburg-Sag 2000: 1). Soru yapılarını inceleyen dilbilim çalışmaları tüm dil yapılarında olduğu gibi genel olarak sözdizim ve anlambilimden yararlanır. Sözdizim kuramları ve anlambilim, tümcelerde sadece dilbilimsel açıdan önemli olan bazı niteliklerin ortaya çıkarılması amacı taşımazlar. Zihinsel olarak da ortaya çıkarılması gereken birtakım durumlar söz konusudur (Soames 2015: 318).

Genel olarak gramerlerde üç tip tümce yapısı görmek mümkündür. Bunlar *bildirme tümcesi* (declarative), *soru tümcesi* (interrogative) ve *emir tümcesi* (imperative) dir. Soru ve emir tümcelerinin bilişsel anlam yoluyla yorumlanması bazı problemlere neden olabileceği gibi temelde yatan soyut yapıların neyi amaçladığını ortaya çıkarabilir. Örneğin; *John shut the door.* (John kapıyı kapattı.) ifadesinin *I state that John shut the door.* (John'un kapıyı kapattığını beyan ediyorum.) şeklinde anlaşılması tümcenin edim gücüyle açıklanabilir (Palmer 2001: 170).

2. Söz Eylem Kuramı ve Retorik Soru

Anlambilim, dili anlam açısından inceleyen anlam sorunu ve bu sorunun çeşitli uzantılarını felsefe, mantık, ruhbilim, toplumbilim vb. açılardan inceleyen, dilsel yapıların anlamsal yönden ortaya koyduğu çeşitli olguları da içine alan bilim dalıdır. Anlamlı birimlerin dizisel düzlemdeki özelliklerini incelemenin dışında tümce içinde kurulan bağıntıların yorumlanmasıyla da ilgilenir (Vardar 1997: 7). Dilbilimde çeşitli alanlarda kullanılan soru terimi, anlambilimde edimsöz edimi (illocutionary act) olarak değerlendirilir.

Herhangi bir şey bildirmeyen veya betimleme yapmayan yani doğru ya da yanlış diyemeyeceğimiz, aynı zamanda sadece söylerken bir aksiyonun gerçekleştiği bir kısım ifadeler vardır. Konuşan *Yarın yağmur yağacağı konusunda seninle altı peni üzerine bahse giriyorum.* derken aslında herhangi bir önerme kurmayıp sadece bahse girmektedir (Palmer 2001: 65). Soru sorma eylemi de aynı zamanda bir söz edimi gerçekleştirme durumudur. Bu sebeple retorik sorular söz edimi veya söz eylem olarak tercüme edilen *speech acts* kuramına dâhildir.

Edimbilim terimi felsefe ve mantıkçı Charles William Morris'in adıyla özdeşleştirilmektedir. Edimbilim, göstergelerin işleyişiyle belirlenen ruhbilimsel ve toplumbilimsel olguları içine alır. Çağdaş dilbilimin en karmaşık alanlarından birini oluşturan edimbilim için tek bir kuramdan söz etmek oldukça zordur. Yaygın olarak bilinen iki edimbilim görüşünden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, dili kullananlar ile göstergeler arasındaki ilişkilerin incelenmesini kapsarken, ikincisi iletilmek istenen bilginin metinsel içeriği dışında tehdit, emir verme, söz verme gibi edimsöz değerlerinin ele alındığı, J-L. Austin, J.R. Searle, O. Ducrot ve D. Wunderlich'in temsil ettiği görüştür (Kıran 2013: 265).

Dil, bilinç ve gerçeklik ilişkisini bir arada inceleyen dil felsefesi, bir yandan anlamı irdelerken bir yandan da o anlama yönelten göstergenin kullanımını inceler. Yani göstergenin anlamı, konuşanın ne demek istediğidir. Bu bağlamda dil felsefesi

dil eylemleriyle de ilgilenir. Dilsel bildirimlerde sadece bir şeyi anlatmak değil, aynı zamanda eylemde bulunmak, etki yaratmak da söz konusudur (Kula 2012: 32).

Bir bildirimün görevinin yalnızca bazı olguları doğru ya da yanlış bir şekilde ifade etmek olduğunun belirtilmesine rağmen, bu durumun her zaman böyle olmadığını savunan J.L. Austin, bilgi vermek amacıyla kullanılmayan tümceler de olduğunu ifade eder. Edimseller dediği tümce grubu, sözcelerin söylenmesiyle de bir eylemin gerçekleştirilmesini sağlar (Elyıldırım 2007: 2). Tüm sözcelerin edimsel olduğunu savunan Austin, konuşan kişinin üç eylemi gerçekleştirdiğini belirtir; *Düzsöz edimi* (locutionary act), *Edimsöz edimi* (illocutionary act), *Etkisöz edimi* (perlocutionary act). Soruları da *Edimsöz edimine* dahil eder (Austin 2009: 172). *Düzsöz*, doğru bir tümce üretimidir. *Edimsöz*, konuşanın sözü ile sözün içerdiği eylemin eşzamanlı gerçekleşmesidir. *Etkisöz* ise konuşanın niyetine bağlı olarak dinleyeni etkilemeye yönelik edimdir. Örneğin, *Boğaya dikkat* tümcesi düzsözdür. Emir ya da uyarı olarak kullanıldığında edimsöz olur. Duruma göre konuşanın karşısındaki ya kaçıp gidecek ya da gülüp geçecektir. İşte bu da etkisözdür (Kıran 2013: 269-270).

Austin'e göre bir şey söylemek, bir şey yapmaktır. Bir şey yapıp söylerken yaptığımız işlere edimsöz der ve bu edimsözleri beş gruba ayırır: 1) Yaptıklarımızın bir bölümünde birtakım kararlar veririz; hakemlerin yönettikleri maçlarda vardıkları kararları söylerken yaptıkları gibi. 2) Bir hakkı kullanırız; emir vermek, öneride bulunmak gibi. 3) Yükümlülük altına gireriz; söz vermek gibi. 4) Tutum ve davranışlar sergileriz; özür dilemek gibi. 5) Bir de konuşma sırasında yaptıklarımız vardır; kabul etmek, açıklama yapmak gibi (Austin 2009: 20).

Hudson'a göre edimsel anlam, sözdizimsel, anlamsal ve pragmatik sistemde ele alınmalıdır. Edimsel anlam, emir tümceleri, soru tümceleri ve bildirme tümceleri bu sistemle incelendiğinde ortaya çıkar. Örneğin; *Dışarısı soğuk. tümcesi* farklı türde bir konuşma aktivitesi olarak algılanabilir. "Eğer düzgün davranmazsan seni dışarı atarım" anlamına gelen bir tehdit, "Bu sıcak odadan seni dışarı çıkarabilirim" anlamına gelen bir vaat, ceketlerimizi alıp almama konusunda kararsız isek bir öneri veya "Ceketini ödünç verebilir misin?" anlamına gelen bir istek olarak algılanması olasıdır. Yani edimsel güç tümcenin sözdizimsel durumundan çok, konuşmacının ve dinleyicinin aklındaki duruma bağlıdır. Diğer yandan bazı tümceler sözdizimsel biçimlerinden dolayı sadece bir edimsel güçle sınırlandırılmıştır. Böylece aşağıdaki tümce sadece bir vaat olarak kabul edilebilir;

Önümüzdeki pazartesi sana 5 dolar ödeyeceğime söz veriyorum (Hudson 1975: 2).

Soru yapılarını inceleyen dilbilim çalışmalarında tümcenin edim gücü önemli bir ayırıcıdır. "Oturabilir miyim?" sorusu, "Oturma becerisine sahip miyim?" anlamına gelen gerçek bir soru değil, "Oturmama izin verir misin?" anlamında izin alma işlevli bir soru olarak değerlendirilmelidir. Ya da "Saatin var mı?" sorusu saatinin olup olmadığını kontrol etmek amacıyla sorulmuş bir soru değil, saatin kaç olduğunun öğrenilmesi hedeflenen, eyleme yönelik bir sorudur. Bu durumda beklenen tavır, *Saatim var* ya da *Saatim yok* demek yerine saatin kaç olduğunun söylenmesidir. Bu ve benzeri durumlar sorunun edim gücüne işaret eder.

Nerdeyse hiçbir edimsöz eylem tartışarak, hesaplayarak veya hesapsız bir şekilde bir şeyin yapıldığını ifade etmez. Örneğin; beni, bir şeyi yaptığım zaman ortaya nelerin çıkacağı konusunda bilgilendirerek vazgeçirebilirsiniz. Bu yüzden seni uyarıyorum ya da seninle şu konuda tartışabilirim diyebilirken seni şu konuda ikna ederim, seni şu konuda alarma geçiririm diyemeyiz (Hudson 1975: 3).

Yapı olarak soru olsa da anlam yönünden cevabı bilinen ya da herhangi bir cevap beklenmeyen, tümcenin anlamına soru dışında anlamlar yükleyen, anlatıma güç katma, düşünceyi daha çarpıcı ifade etme, olumlu anlamı olumsuzza, olumsuz anlamı da olumluya çevirebilme özelliği olan sorular retorik sorulardır (Serindağ 2013: 271).

Retorik soru bilgi arayan bir soru değildir. Goldman'ın tespitine göre birden fazla retorik soru tipi mevcuttur. Bunlardan ilki örtülü olumsuzluk ihtiva eden ters retorik sorulardır. Örneğin,

Q: Did I tell you writing a dissertation was easy?

(Sana tez yazmanın kolay olduğunu mu söyledim? -tez yazmanın kolay olduğunu söylemedim.-)

Literatürde kabul edilen diğer bir retorik soru tipi de, durum bağlamına göre düşünülmüştür. Örneğin,

Q: What company's computer will you buy?

(Hangi şirketin bilgisayarını alacaksın?)

R: Well, what company do I work for?

(Hangi şirkette çalışıyorum?)

Bu soruya verilen cevap, tamamen durum bağlamında düşünülmüştür gereken ve "Tabii ki kendi çalıştığım şirketten alırım" anlamını veren retorik bir sorudur.

Retorik sorular aynı zamanda gerçek soruların cevabı olarak da karşımıza çıkabilir. Örneğin,

Q: Would you like some cookies?

(Biraz kurabiye alır mıydınız?)

R: Is the Pope Catholic?

(Papa Katolik mi?) (Goldman 2006: <http://socrates.berkeley.edu/~rleegold>)

İlk tümcede gerçek bir soru sorularak gerçek bir cevap beklenmektedir. Ancak *Kurabiye alır mısınız?* sorusuna verilen *Papa Katolik mi?* cevabı, *Hastaya ilaç sorulur mu?* sorusuna eşdeğer bir şekilde *Tabii ki isterim, belli olmuyor mu?* anlamlarını taşıdığı için gerçek bir sorunun retorik bir soruyla cevaplandığını göstermektedir.

Caponigro&Sprouse, "Rhetorical Questions as Questions" isimli çalışmalarında retorik sorularda anlambilim ve edimbilimin etkisinden bahsetmek için retorik soru ve düz sorunun anlambilimsel açıdan aynı fakat edimbilimsel (pragmatics) açıdan farklı olduğundan bahsederler.

I don't think we should have Onavi on our short list. (After all,) what does he know about semantics? (Onavi'nin listeye gireceğini düşünmüyorum. O semantik hakkında ne bilir ki?)

Koyu harflerle yazılan kısım tek başına ele alındığında düz bir soru tümcesiyken, tümcenin tamamı dikkate alındığında cevap istemeyen bir soru tümcesi olduğu görülür. Anlam olarak da “He knows nothing about semantics.” (O semantik hakkında hiçbir şey bilmez) tümcesiyle eşdeğerdir. (Caponigro ve Sprouse 2007: 1).

Patterns and Meanings in Discourse isimli çalışmada bir retorik soru formu olarak *ironik sorulardan* da bahsedilir (Partington, Duguid ve Taylor 2013: 109). İnce bir alay ve dolaylı bir anlam taşıyan bu sorular tek tiptir. Yani birden fazla anlama gelebilecekleri düşünülemez. Örneğin; Yemek yerken gürültü çıkarmak zorunda mısın? sorusunda kastedilen anlam hiçbir zaman gerçek bir soru olmayacaktır. Alegorik anlam taşıyan bu sorudan ancak Yemek yerken gürültü çıkarman çok itici anlamı çıkarılır.

Koshik, evet/hayır sorularının daima cevap isteyen sorular olmadığından bahseder. Retorik evet/hayır soruları olarak adlandırdığı bu sorular başka eylemleri gerçekleştirmek için de kullanılabilir. Birini davet etmek, öneride bulunmak, şikâyet etmek, rica etmek ya da telefon görüşmesi yapmak için de kullanılırlar. Olumlu bir retorik evet/hayır sorusunun olumsuz anlamlar barındırmasının yanı sıra olumlu evet/hayır sorularının olumsuz anlamlar barındırması da söz konusudur. Örneğin;

Is that a reason for despair?

(Bu üzülmeyi gerektiren bir sebep mi?)[Tabi ki değil...]

Isn't the answer obvious?

(Cevap açık değil mi?) [Tabi ki açık...] (Koshik 2005: 1-2).

3. Retorik Soruların Özbekçedeki Durumu

Özbekçe gramerlerde *so'roq gaplar* (soru tümceleri) başlığı altında detaylı olarak işlenen soru, *O'zbek Tilining Amaliy Grammatikasi* isimli çalışmada, söyleyenin bilgi sahibi olmadığı nesne, hadise veya olay hakkında soru ifade eden tümceler olarak tanımlanır. Örneğin; *Bugün teatrğa barasanmı?* (Bugün tiyatroya gidiyor musun?) veya *Şahnoz imtihonga qanday tayyorlandi?* (Şahnoz sınava nasıl hazırlandı?) gibi tümceler soru bildirir (Abduraxmanov, Rafnev, Shodmonqulova 1992: 195).

Özbekçede sorular anlamına göre *sof so'roq* (gerçek soru) ve *ritorik so'roq* (retorik soru) olmak üzere ikiye ayrılır. Sof so'roq, *Doktorga ko'rsatdingizmi?* (Doktora gösterdiniz mi?) ya da *Qayoqqa olib ketayotibsiz?* (Nereye alıp gidiyorsunuz?) gibi sorulardan oluşurken, retorik so'roq, kinaye, zorlama, eleştiri, razı olmama, acıma, tembih, sevinç ve alay etme gibi duyguları bildirmek için kullanılır. Özbekçede en çok görülen retorik soru türleri; *O mardikor qanday qilib chaladi?!* (O gündelikçi nasıl hırsızlık yapar?!) gibi şaşkınlık bildiren, *Nima boldi senga, Lyosha!* (Ne oldu sana Lyosha!) gibi endişe bildiren, *Nega biz inson bo'lib o'zni pulga sotamiz?* (Biz insanlar kendimizi niye paraya satarız?) gibi öfke bildiren, *Paxtalar yaxshi ochilmagandir?* (Pamuklar iyi açılmamıştır?) gibi şüphe bildiren, *Tokaygacha ezilamiz, ota?!* (Daha ne kadar ezileceğiz baba?!) gibi güçlü bir heyecan bildiren sorulardır (Abduraxmonov, Shoabduraxmonov, Xojnev 1976: 106,107).

Verilen genel tanımlara uygun olarak Özbekçede soru, konuşanın bilmediği bir şey hakkında haber almak, bilgi edinmek maksadıyla kullanılan bir iletişim

biçimidir. Cevap beklenen durumların yanı sıra bilgi alma amacı taşımadığı için cevap beklenmeyen durumlar da söz konusudur. Örneğin, *Bizdan baxtli bormi, yoronlar?* (Bizden şanslısı var mı arkadaşlar?) sorusu *Bizden şanslısı yok!* anlamını verir. Retorik sorularda cevap zaten sorunun içindedir. *Shunday go'zal vatan bormi jahonda?* (Böyle güzel vatan var mı dünyada?) ifadeyi güçlü ve etkili kılmak için kullanılan retorik sorular iki şekilde karşımıza çıkar. Bir tasdik etme durumu söz konusuysa yüklem genelde olumsuz olurken, yüklem olumlu olduğu durumlarda da inkâr anlamı verir. Örneğin, *Buni kim bilmaydi?* (Bunu kim bilmez?- herkes bilir-) gibi (G'ulamov, Asqarova 1965: 62).

Yapısal olarak soru olsa da herhangi bir cevap beklemeyen retorik sorular, anlatımı pekiştirmek, kuvvetlendirmek, şüphe dile getirmek vs. ya da içinde var olan edimi gerçekleştirmek için kullanılırlar. Diğer soruların aksine durum bağlamında düşünülmesi gereken retorik sorular, bilinmezi arama peşinde değildir.

O'zbek Tili Stilistikası adlı çalışmada önceleri sadece şiir alanında görülen bazı ifade biçimlerinin şimdilerde nesir alanında da görülmeye başlandığı ve bu ifadelerin anlatıma güç ve derinlik kattığı belirtilmiştir. *Sintaktik figuralar* (Sözdizimsel biçimler) olarak isimlendirilen bu ifadeler *anafora* (anafor), *epifora* (epifor), *kompozitsiyon bog'lanish* (kompozisyon bağlanmış), *takror* (tekrar), *sintaktik paralellizm* (sözdizimsel aynılık), *antiteza* (tezat), *gradatsiya* (kuvvetlendirme) ve *ritorik so'roq* (retorik soru) olarak sıralanmıştır. Özbekçede *sintaktik figura* yani sözdizimsel bir ifade biçimi olarak kabul edilen retorik sorular, “ifade fonksiyonu olan sözdizimsel vasıtalar” olarak tanımlanmıştır. Sentaktik kuruluşu gerçek bir soru gibi olan bu tümceler cevap beklemedikleri gibi soru mantığına ters anlamlar da içeriyor olabilir. Edebî ve günlük dilde sıklıkla kullanılan bu soru tipi ifade edilmek istenen düşüncüyü aktarma konusunda etkilidir. Bazen de cevap isteyen gerçek bir sorudan ayırt edilemez durumda olabilir. Bu durumda bağlam ve tümce ezgisine göre ayırt etmek mümkündür (Shomaqsudov, Rasulov, Qung'urov, Rustamov 1983: 234,235).

G'ulamov, Asqarova, *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili* adlı çalışmalarında, bildirme tümcelerinde açıkça görülen yargının soru ve emir tümcelerinde doğrudan görülmediğini belirtir. Ancak bazı araştırmacılara göre emir ve soru tümcelerinin de yargı bildirdiğini, özellikle soru tümcelerinde gizli yargı bulunduğunu ifade eder. Bu durum retorik sorularda da aynıdır. Buna göre retorik soru tümceleri doğrudan bir yargı değil, tasdik ya da inkâr olabilir (G'ulamov, Asqarova 1965: 33).

Özbekçede retorik soru örnekleri soru yüklemeleri (ekleri) ve soru sözcükleriyle kurulmuş olması bakımından iki farklı yapıdadır. Yükleme, Özbekçede tümce yardımcı olarak ifade edilir ve anlamı vurgulamak, güçlendirmek, sınırlamak ve soru sormak için kullanılır. *Afiks* (ek) *görünümlü yüklemeler* ve *sözcük şeklinde yüklemeler* olmak üzere iki çeşittir. Şeklen yapım eklerine benzeyen afiks yüklemelerin eklerden ayrılan en önemli yanı sözcüğün gövdesine eklenerek yeni bir sözcük türetmek yerine ait olduğu tümceyi etkilemesidir (Tursunov, Muxtorov, Rahmetullayev 1992: 387,388). Özbekçede tam anlamıyla bağımsız bir sözcük formuna sahip olmamasına rağmen bağlı bulunduğu tümceyle birlikte kullanılan bazı yüklemelerin de bu yönüyle enklitik olarak değerlendirilmesi söz konusu olabilir. Ancak soru ekli de olsa soru sözcüklü de olsa retorik sorular anlam bakımından cevabı bilinmeyen bir duruma işaret etmezler.

Şaşma, hayret etme, öfkelenme, üzülme, telaşlanma gibi duyguları güçlü bir şekilde ifade eden retorik sorular Özbekçede sıklıkla kullanılır.

Boychechak tushmagur meniyan, Oqbarsniyam xit qilvordi, – dedi Oytug'di ona. – Tezroq yetib bormasa, go 'yo Navro 'zoy behushligicha qolib ketarmish. Shunaqayam shoshqaloq bo 'ladimi! (Kezargon Boychechak/8)

(Boychechak olanları bana da anlatınca Oqbars sinirlendi, dedi Oytug'di ana. Hemen yetişmezlerse, sanki Nevruz yok olup gidecekmış. Bu iş böyle aceleye getirilir mi!)

Aslida, unga bu yoshda parvarish, ona mehriya muhtoj g'amli yuragiga, mahzun ko 'ngliga malham zarur edi. Lekin qayda malham?! (O'gay Ona/3)

(Aslında ona bu yaşta ilgi, ana sevgisine muhtaç üzgün yüreğine, mahzun gönlüne merhem gerek. Ama nerde o merhem?!)

Qo 'shni do 'kondan molo 'marib olib, sotib pul topgan va yonidagi sinfdoshining bilimi bilan baho olgan ikki kishining orasida qanday farq bor?! (O'gay Ona/53)

(Komşu dükkândan mal alıp satarak para kazanan ve yanındaki arkadaşının bildikleri ile not alan iki kişi arasında ne fark var?!)

Bema 'ni gapni gapirma, qizim, San kim, ular kim? (Qutlug' Qon/76)

(Anlamsız tümceler söyleme kızım, sen kim onlar kim?)

Qiziq cho 'lda baliq nima qiladi? (Qiziqarli Pazandalik/55)

(Kızgın çölde balık ne arar?)

Nochor odam pul yuboradimi! Pul so 'raydi. (Saylanma/76)

(Çaresiz adam para mı gönderir! Para ister.)

Özbekçede soru ekiyle kurulan retorik soruların kuruluşunda Özbekçenin en genel soru yüklemesi *mi* kullanılır. Anlam bakımından *mi* ile kurulan diğer sorulardan farklı olarak bir cevaba yönelik değil bağlama göre ifadeyi etkili kılmak ya da içinde bulunulan durumu ifade etmek amacıyla kurulur.

Bitta chektirsang-chi, karmisan? (Ta 'zim/79)

(Bir kez çektirsene, sağır mısın?)

Xudoning uyiga kofirning zambaragi tushadimi!.. (Qutlug' Qon/15)

(Tanrının evine kafirin silahı girer mi!)

Opa, o 'z bolamni bilmaymanmi! Hali o 'zingiz ham ko 'rasiz, shunday bir kuyov bo 'lsinki! (O 'zi Uylanmagan Sovchi/12)

(Abla, kendi çocuğumu bilmez miyim! İşte kendiniz de görüyorsunuz, böyle bir damat olsun!)

Soru ekli retorik sorular olumlu olabileceği gibi olumsuz biçimde de karşımıza çıkabilir. Yukarıda verilen örnekte geçen ...*o 'z bolamni bilmaymanmi*... tümcesindeki *bilmaymanmi* (bilmiyor muyum) ifadesi olumsuz soruyken, anlam olarak “tabiki biliyorum” şeklinde olumludur.

Özbekçede retorik soruların önemli bir bölümünü oluşturan biçimlerin en sık kullanılanı soru zamirleriyle kurulan retorik sorulardır. Ancak bu soruların birtakım

ayırıcı özellikleri mevcuttur. Bunlardan en önemlisi sorunun anlamı ve bağlamıdır. Yani hem retorik hem gömülü sorular cevap istemiyor olsa da anlam ve bağlam iki farklı soru yapısı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Soru zamirleriyle kurulan retorik sorular bilinmeyen bir konunun aydınlatılması ya da yeni bir bilgi verilmesi amacını taşımaz. Bu sorularda amaç ifadeyi daha etkili kılmaktır. Örneğin, *Akbar vannaxonaning ichidan berkitib olgan ekan. Qiz yalindi. Oxiri Akbar eshikni ochdi. Vahobjon qarasa u vannaga suv to'ldirib ming yamoq bo'lib ketgan avtokameraga nasos bilan yel berayotgan ekan.*

– *Bu o'lgurga cho'milishga kerak-da. Suzishga o'rganayotganmish. Qani, ber, kim o'rgatdi senga birovning narsasini olishni?! (Ta'zim/28)*

(Akbar banyoyu içerden kilitlemişti. Kız yalvardı. Sonunda Akbar kapıyı açtı. Vahobjon baktı ki küvete su doldurup parça parça olmuş olan araba tekerine pompa ile hava basıyor.

– Bu hurdayı yıkamak gerek. Yüzme öğrenecekmiş. Haydi ver, kim öğretti sana birinin eşyasını almayı? tümcesinde soru unsuru olan *kim* soru sözcüğü şahsa yönelik bilinmeyenin bulunması amacıyla kullanılmamıştır. Burada “sana bunu kim öğretti” sorusuyla asıl kastedilen öğretenin sorgulanması değil, içinde bulunulan durumun yanlış bir durum olmasıdır. Aynı şekilde *Ishi bo'lsa o'zi eplayversin. Bizga nima? (Erk/38)* (İşi varsa kendisi yapsın. Bize ne?) örneğinde *bizga nima* sorusu cevap talebiyle sorulmuş bir soru değil, “bizi ilgilendirmez” anlamını karşılamak üzere sorulmuş bir sorudur.

Kuruluşunda soru sıfatı ve soru zarfı bulunduran tümceler de bağlama göre düşünülmesi gereken retorik sorulardır. Örneğin;

Meni pisand qilmayapsan, sendan nima kamligim bor?! (O'zbek Xalq Ertaklari /154)

(Beni ciddiye almıyorsun, senden ne eksikim var?!)

Nima gunohim bor ekanki, bu jafolar boshimga keldi? (Tarixiy Hikoyalar /36)

(Ne günahım varmış ki bu sıkıntılar başıma geldi?)

Qanaqa erkaksan! Yosh xotinni majlisga yuborib, qandoq sabring chidab o'tiribsan! Qachongacha o'rgataman!.. (Og'rig Tishlar/31)

(Nasıl erkeksin! Genç kadını toplantıya gönderip, nasıl tahammül ediyorsun! Ne zamana kadar öğreteceğim!)

Roziya bilan to'g'rilikcha yuribman-ku, nega boshliqning gapini darrov o'zimga olaman! (Erk/18)

(Roziya ile düzgün bir ilişkim var ki, niye başkanın lafını hemen üzerime alınam!))

Alisherning falsafasini qarang, tip-tiniq suvdek, hamma narsasi ko'rinib turadi. To'g'ri-da. yaxshi yigit, qiz ham yaxshi, hamma tomoni to'kis bo'lsa, nimaga bir-birini sevmasligi kerak? (O'zi Uylanmagan Sovchi/58)

(Alisher'in fikrine bir bakın, su gibi tertemiz, her şey açık. Dosdoğru. Delikanlı iyi, kız da iyi. Her şey mükemmelse niye birbirini sevmesinler ki?)

4. Sonuç

Söz eylem kuramına göre konuşma esnasında gerçekleşen önerme, açıklama, emir, vaat gibi eylemlerin her biri bir söz edimidir. Aynı şekilde soru sorma eylemi de bir söz edimi gerçekleştirir. Ancak soru sorarken farklı duygu durumlarını ifade etmek için kullanılan sorular aslında sadece bir edimi gerçekleştirir. Herhangi bir betimleme yapmayan, sadece söylerken bir eylemin gerçekleştiği böyle ifadeler bu kuram dâhilinde ele alındığında doğru bir değerlendirme olacaktır.

Özbekçede tüm soru tipleri bağlama göre bir söz ediminde bulunabilir. Bu zaman zaman bir emir, bir istek ya da bir rica olabileceği gibi öfkelenme, kınama veya suçlama gibi durumların da ifade edilebileceği soru dışında bir bildirme tümcesi anlamı taşır. Bu durum esasen retorik soruların temelidir. Taşındığı anlam ve değer bakımından gerçek sorularla herhangi bir ortak noktası bulunmayan retorik sorular, bilgi arayan sorular değildir. Anlatımı güçlendirmek ve etkisini artırmak amacıyla sıklıkla kullanılan retorik sorular, Özbekçede genellikle tasdik ve inkâr manaları içerirler. Eğer bir tasdikleme söz konusuysa yüklem olumsuz, bir inkâr söz konusuysa yüklem olumlu şekilde kullanılır. Özbek gramerlerinde *sintaktik figuralar* (sözdizimsel biçimler) başlığı altında değerlendirilen retorik sorular, ifade fonksiyonu olan sözdizimsel vasıtalar olarak tanımlanırlar. Sorunun hem anlam hem de yapı olarak incelenmesi, beklediği bir cevap olup olmadığı konusunda açıklayıcı olmaktadır. Bu gözle bakarak söz eylem kuramı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz retorik sorular, Özbekçede oldukça sık kullanılan soru tiplerinden biridir.

Taranan Eserlerin Kaynakçası

- A'ZAM, Ahmad (2010). O'zi Uylanmagan Sovchi. Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
 AHMAD, Said (1966). Ta'zim. Toshkent: Toshkent Badiiy Nashriyoti.
 DAVRON, Xurshid (2006). Tarixiy Hikoyalar. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
 MAHMUDOV, Karim (1987). Qiziqarli Pazandalik. Toshkent: O'qituvchi.
 QAHHOR, Abdulla (1954). Og'riq Tishlar. Toshkent: O'qituvchi.
 QODIROV, Pirimqul (1969). Erk. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidogi Adobiyot Nashriyoti.
 QOZONCHI, Ahmad Lutfiy (2007) O'gay Ona. (Tajimon: Yo'ldosh Eshbek). forum.ziyouz.com
 Erişim Tarihi: 05.05.2016
 OBIDJON, Anvar (2010). Kezargon Boychechak. Toshkent: Sharq Yulduzi.
 OYBEK (1969). Qutlug' Qon. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidogi Adobiyot Nashriyoti.
 OYJAMOL (1969). O'zbek Xalq Ertaklari. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidogi Adabiyot Nashriyoti.
 UMARBEKOV, O'lmas (1994). Saylanma. Toshkent: Sharq NMAK Bosh Muhaririyati.

Kaynakça

- ABDURRAHMANOV F. A., SHOABDURRAHMANOV SH., Hociyev A.P. (1976). *Uzbek Tili Grammatikasi (Sintaksis)*, Taşkent: Uzbekistan CCR "Fan" Nashriyati.
 ABDURAXMANOV, X., RAFIYEV, A., SHODMONQULOVA, D. (1992). *O'zbek Tilining Amaliy Grammatikasi*. Taşkent: O'qituvchi.

- AUSTIN, John Langshaw (2009). *Söylemek ve Yapmak, Harvard Üniversitesi, 1955 William James Dersleri* (R. L. Aysever, Çev.). İstanbul: Metis.
- CAPONIGRO, Ivano, SPROUSE, Jon (2007). Rhetorical Questions As Questions. In E. Puig-Waldmüller (Ed.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung 11* (pp. 121-133). Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- ELYILDIRIM, Selma (2007). "Speech-Act Theory: Austin and Searle/ Söz Eylem Kuramı: Austin ve Searle, *Civilacademy Journal of Social Sciences, Spring, vol.5, no.1*.
- GINZBURG, Jonathan, Sag, Ivan A. (2000). *Interrogative Investigations, The Form, Meaning, and Use of English Interrogatives*. Stanford-California: CSLI.
- LEE-GOLDMAN, Russel (2006). *Rhetorical Questions and Scales: Just what do you think constructions are for?* International Conference on Construct, on Grammar.
- GROENENDIJK, Jeroen, STOKHOF, Martin (1994). Questions. In *Handbook of Logic and Linguistics*. (Van Benthem, Ter Meulen, Ed. by). Amsterdam: Elsevier Science.
- G'OLAMOV, A. G., ASQAROVA, M. A. (1965). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili Sintaksis*. Toshkent: Oqituvchi.
- HUDSON, A. Richard (1975). A Meaning of Questions. *Language, Vol.51, No.1, pp. 1-31, Linguistic Society of America*. <http://www.jstor.org/stable/413148> (Son erişim tarihi: 04.06.2015).
- KIRAN, Ayşe E. (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin.
- KOSHIK, Irene (2005). *Beyond Rhetorical Questions: Assertive Questions in Everyday Interaction* (Vol. 16). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- KULA, Onur Bilge (2012). *Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı-I*. İstanbul: Kültür.
- PALMER, Frank R. (2001). *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*. Ankara: Kitâbiyât.
- PARTINGTON, Alan, DUGUID, Alison, TAYLOR, Charlotte (2013). *Patterns and Meanings in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- SERİNDAG, Ergün. (2013). Kalıplaşmış Retorik Soruların Anlamı Üzerine. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of Academic Social Science, Yıl: 1 Sayı: 1, s.270-275*.
- SOAMES, Scott (2015). *Anlambilim ve Anlambilimsel Yeterlilik, Semantik, Anlambilim Üzerine Temel Yazılar*. (M. Richard, Der.), (H. Kayıkçı, Çev.). Ankara: İtalik.
- SHOMASUDOV, A., Rasulov, İ., Qung'urov, R., (1983). *O'zbek Tili Stilistikası*. Toshkent: Oqituvchi.
- TURSUNOV, U., MUXTOROV, A., RAHMETULLAYEV, Sh. (1992). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: O'zbekiston.
- VARDAR, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

ÇEVİRİLER
Translations

BALKAN DİLLERİNDEKİ VURGUSUZ ÜNLÜ (SCHWA), GAGAVUZCANIN ÜNLÜ SİSTEMİ VE BULGARCANIN ETKİSİ SORUNU

Marek STACHOWSKI (KRAKAU)*

Beytullah BEKAR**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 209-216

1. Giriş

Gagavuzların etnik kökeni ile ilgili sorunlar günümüze kadar hala yeteri derecede araştırılmamıştır. Bunun en büyük sebeplerinden biri Kıpçak unsurların Gagavuz halkının ve Gagavuzcanın oluşumundaki payının ne kadar olduğu konusundaki problemdir. Doerfer (1959: 261f.; 1965 birçok yerde) bu hususta tam ters yönde beyanlarda bulunurken bu sorunu sözlü örneklerle katkı sağlayarak açıklamaya çalışan ilk araştırmacı Kowalski (1933) olmuştur. Bu konuda son önemli çalışma, Gagavuzcanın kelime malzemesini nesnel kıstaslarla inceleyen ve Kıpçakça sorununun pozitif çözümüne imkân tanıyan, ama aynı zamanda da tereddüdü de elden bırakmayan Aydemir (2005) tarafından yapılmıştır (özellikle bakınız Aydemir 2005: 41, 42)¹.

Sorunlardan biri Kıpçakçanın az veya çok karakteristik özelliklerine sahip olduğu kabul edilen bazı sözcüklerin ille de doğrudan Kıpçak halkı yoluyla (Proto-) Gagavuzcaya girmiş olması gerektiği, aksine ilkin Anadolu'daki Oğuzcaya girmiş olması ve bu Oğuzca ile birlikte Balkanlara gelmiş olması ihtimalidir. Bu husus burada – Gagavuzcanın erken dönemdeki gelişim süreci- ayrıntılı olarak ele alınması gerekir, aksi durumda biz Gagavuzcanın Oğuzca kaynaklı bir dil olduğu ve Gagavuzların atalarının Osmanlıların bu toprakları fethi zamanında –yani 14.-15. yüzyıllarda- Bulgaristan'da kaldıkları ve 18. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir bölümünün bugüne kadar yaşadıkları Moldova'ya (Besarabya) göç ettikleri hususunda hemfikir olamayız². Bu, başka ifade ile şu anlama gelmektedir: Gagavuzca yaklaşık 700 yıldan

* Marek Stachowski (Krakau), Marek (2017), "Das Balkanische Schwa, Der Gagausische Vokalismus und Die Frage Des Bulgarischen Einflusses" *Academie Bulgare Des Sciences Linguistique Balkanique LVI, 2017- 1, 11-18*

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kırklareli/TÜRKİYE, beytullahbekar@gmail.com

1 Yazar bahsedilen makalede Gagavuzcada ilk seslemedeki görülen birincil */v/*w veya ikincil (*ğ/*g>) v/w önünde bir *o > u, *ö > ü değişiminden (*o > u, *ö > ü / _w/v), bu değişimin Kıpçak dillerine özgü bir değişim olduğundan bahseder. Daha sonra bu değişimi değişik şivelerdeki kullanımlarıyla örneklendirir. Aynı şekilde bu değişimin Codex Cumanicus'ta da görüldüğünü belirtir ve örneklendirir. Bölümünde yazar Gagavuzcada az sayıda Kuman-Kıpçak kökenli sözcük olmasının, Gagavuzcada ve kimi Rumeli Türk ağzlarındaki söz konusu değişimini Kıpçakça etkisi olarak görmemize engel teşkil etmemesi gerektiğini aksine bu ses değişimine verilen örneklerin çerçevesinde olayın incelenmesi durumunda Gagavuzcada ve birkaç Rumeli Türk ağzlarında bu ses değişiminin Kıpçakça kökenli olmasının çok muhtemel olduğunu belirtir.

2 Stachowski'nin burada ifade ettiği husus Gagavuzların kökeni hakkındaki üç katman teorisinin içindeki ikinci katmandır. Nevzat Özkan Gagavuz Tür kşesi Grameri adlı çalışmasında Gagavuzların kökeni hakkındaki görüşlere ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. T. Kowalski, H. Güngör ve M. Argunşah, Gagavuzların üst üste üç tabakadan meydana geldikleri görüşünü savunmaktadırlar. Bu görüşe göre en eski tabaka kuzeyden gelen Türk topluluğunun kalıntısıdır. İkinci tabaka Osmanlı öncesi Anadolu'da bulunan ve kuzeye göç eden Türk kolonileridir. Bunlar, II. İzzeddin Keykavus'la ve Sarı Saltuk ile birlikte Balkanlar'a geçen Türk kolonileridir. Üçüncü tabaka ise Osmanlı zamanında buraya göç eden Türklerdir.

beri doğrudan Bulgarca ve Rumence, daha doğrusu Moldovanca ile temas halindedir. Bu dillerin Gagavuzca'yı derinden etkilemiş oldukları yönündeki varsayımlar bu yüzden son derece doğaldır ve Gagavuzcanın zaman içinde bir miktar Balkanlaşmış olduğu yönündeki düşünceler de akla ve mantığa yatkındır. Bu hususta cümle yapısıyla ilgili örnekler kolaylıkla verilebilir. Örnek: Gagavuzca¹: *Bân istiyrum sizâ annadıym benim istoriyamı*. ‘Ben istiyorum size anlatayım benim hikâyemi’ (Pokrovskaya 1976: 239) harf harf “ben istiyorum size [yönelme hâli] anlatayım [*annadıym*]...” bunun anlamı: “ben istiyorum size anlatayım...”. Az ya da çok miktarda morfolojik etkilenmelerle karşılaşmanın ihtimal dahilinde olduğunu Moldovanca şu kelime göstermektedir: *clîpmypî* “tuz zemin”, Gagavuzcaya *sêrêturê ~*sêrêtury olarak geçmemiş olup Slavcadaki (burada Bulgarca anlamında) –a yapısıyla, yani sêrêtura olarak adapte edilmiştir. Bunun için Gagavuzca *altınkî* “alttaki” ve *önünkü* “öndeki” (Stachowski 2016:273) sözcükleri de vermek isterim.

2. Özkan’ın Grameri

Nevzat Özkan (1996: 42) Bulgarcadaki <ъ> ve Moldovancadaki <э> harfleri gibi telaffuz edilen Gagavuzcadaki <э> (= bugün <ê>) sesinin –1991 yılında Kayseri’de gerçekleştirilen Türk Dünyası Kurultayında Valentina Kotenko’nun “Gagavuz Fonetığının Bazı Problemleri” adlı çalışmasını da kaynak göstererek - Gagavuzcaya 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar geçen süre içinde Bulgarcanın etkisiyle girdiğini iddia etmektedirⁱⁱ. Fakat bunun nasıl mümkün olabileceğini açıklamamaktadır. Bir dile dış etkilerle girmiş olan bir sesin, geldiği dilden değil de kendi dil özelliklerinden dolayı dönüşerek kullanılmaya başlaması nasıl mümkün olabilir? Daha henüz 14.-17. yüzyılda Gagavuz edebiyatı oluşmamışken, bu hadiseyi nasıl tarihlendirebiliriz? Bunun kesinlikle Moldovancanın etkisiyle oluşmadığını nereden bilebiliriz?

Ayrıca Özkan’ın eserinde, ileride değineceğimiz, daha başka bazı yadırganacak tezler bulunmaktadır. Fakat biz burada çalışmanın temel sorunu üzerinde duracağız:

Acaba Gagavuzca; Arnavutça, Bulgarca, Rumence ve Moldovancadan oluşan Balkan dil birliğinin yeni bir üyesi olmasına neden olan bir vurgusuz ünlü mü geliştirmiştir?

Bununla birlikte bu çalışmamada Özkan’ın çalışmasıyla açıklamakta zorlandığım iki sorun bulunmaktadır:

1.) Özkan, kendi görüşüne göre *a* ve *ı* arasında telaffuz edilen, bununla birlikte *ı*’dan daha çok *a*’ya yakın bir noktada olan –ama kitabının hiçbir yerinde bununla ilgili kanıt bulunmayan- Gagavuzcadaki vurgusuz ünlü için <á> işareti kullanıyor. Fakat Gagavuzlar arasında yıllarca yaşamış, araştırma yapmış ve konuşma dillerine hâkim olan Kowalski ve Zajaczkowski’nin bu ses için neden daima ön damak sesi olan <e> kullandıklarıyla ve de Gagavuzların bu sesi tek sesli olan *a*-’ya yakın bir ünlü ile göstermedikleriyle hiç ilgilenmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız 4. bölüm.

2.) Özkan’ın çalışmasındaki diğer bir problem ise Gagavuzca, Moldovanca ve Rusçadaki <э>’nin aynı ses değerine sahip olduğu yönündeki kabuldür. Başka bir deyişle Özkan, Gagavuzca ve Rusça <э> harfinin Moldovancadaki vurgusuz ünlü ile aynı sese denk geldiğini kabul etmektedir. Bunun sonucu olarak da Kiril alfabesiyle yazılmış metinlerdeki <э> harfini -Rusça kelimelerdekileri de- <á> olarak transkripte etmektedir.

Genel olarak bakıldığında Özkan'ın Slav dilleri hakkındaki bilgisi yetersiz. Bu hususta eserinde yalnızca az sayıda Rusçadan örnekler verilmiştir (Bu örnekler de şu soruyu doğurmaktadır? Gagavuzlar yüzyıllarca Bulgaristan'da yaşayıp da Rusya'da yaşamamalarına rağmen acaba neden Özkan'ın çalışmasında daima Rusça kaynaklı Slav dillerine ait örnekler bulunuyor):

Gag. *aároport* (< Rus. *aárport* [!, -*aá-* ve -*rp-* ile] < İng. *airoport*) [!, -*rop-* ile] 'havalimanı' (Özkan 1996: 225);

Gag. *artikul* (< Rus. *artikul*) 'boğumlanmak' [!] (Özkan 1996: 227)

Gag. *çemodan* (< Rus. *çemodan*) 'saat' (Özkan 1996: 231)

Gag. *şaşki* (< Rus. *şaşki*) 'bir çeşit oyun' (Özkan 1996: 256)

Gag. *şnurki* (< Rus. *şnur*) 'bilgi' (Özkan 1996: 256).

Buna ek olarak Özkan aynı çalışmasında (1996: 264) Gagavuzca <ə>'nın (a) Şimdiki zaman ekinde -*ár* = Türkiye Türkçesi -*iyor*; (b) Rusçadan alıntı kelimelerde ve (c) Fransızcadan Rusçaya, oradan da Gagavuzcaya girmiş kelimelerde meydana geldiğini belirtmektedir. Bulgarcanın etkisiyle oluştuğu ileri sürülen <ə>'nın Rusça alıntı kelimelerde ve Gagavuzca şimdiki zaman ekinde görülmesi -şimdiki zaman eki de Gagavuzcanın konuşulduğu tüm bölgelerde aynı özellikte değildir: Güney Gagavuzcada ek -*iy*, -*iy* (< -*iyor*; - *iyor*), örnek *al-iy* 'o alıyor', *ver-iy* 'o veriyor' şeklindedir (Pokrovskaya 1976: 237)- <ə>'nın aslında hiçbir zaman Bulgarcanın alınmadığı demek olur bu (b) ve (c) maddeleriyle uyumsuzdur. Elbette bunların hepsine inanmak son derece güçtür.

3. Telaffuz ve Köken

Kiril alfabesindeki <ə> harfinin Gagavuzların bugünkü kullanmış oldukları Latin alfabesindeki -her iki bileşeni vurgusuz ünlü olan ikiz ünlü olarak telaffuz edilen, bazen de, (yarı) uzun tek ünlüye dönüşebilen- <ê>' ye karşılık geldiği bilirse Özkan'ın tezinin güvenilirliği daha da azalmaktadır. Gagavuzcanın değişik ağızlarında fiil çekimlerinin gerçekte nasıl telaffuz edildiğini bilmek; yapay olarak adapte edilmiş yazı formundan veya bu telaffuzlar için yazıda kullanılan sembollerin genellikle tutarsız olmasından dolayı gerçekten güçtür.

Pokrovskaya gramer kitabının bir yerinde bu sesi iki şekilde <ьэ>/<ă> transkripte etmektedir (1964: 27). Bu bilginin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamamaktadır. Böyle bir ikiz ünlünün ilk ünlüsünün geniş ünlü olduğu durumlarla nadiren karşılaşmaktadır (bakınız <ê> gösterimine M. Çakırⁱⁱⁱ). Muhakkak ki Çakır'ın kullandığı <ê> ve Pokrovskaya'nın kullandığı <ă>, söyleyiş olarak *a* ve *ı* arasında bulunan bir dar *a*'ya işaret etmesi gerekir.

Aslında bu ilginç sesin gelişim süreci şimdiki zaman ekindeki -*y-* 'nin ^{iv} -*a/iyor* ~ - *e/iyor* (dudak uyumuna bağlı olarak değişik şekillerde) erimesi ve bunun neticesinde iki hecedeki ünlülerin yığılmasıyla oluşmuştur: iki hece > ikiz ünlü > tek ünlü. Öyle görülüyor ki bu gelişim süreci bu ekle kurulan şimdiki zaman çekiminin yüksek frekansta olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu ünlü birleşmesinden önce iki değişim süreci gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki kendisini takip eden –o– = [ɔ]’nun çıkış noktasının öne kaymasına neden olan –y– ‘nin damaksillaştırma etkisi (tabloya bakınız). Fiil ve bu nedenler zarf-fiil eki art damak ünlülü ise –o– orta damak (> –ə–, yaklaşık *mach-ən* gibi), fiil ve bu nedenle zarf-fiil eki ön damak ünlülü ise –o– ön damak ünlüsüne (> –e–) dönüşür: –a/ıyər –e/iyer.

Değişime uğrayan vokallerin dağılımı:

(ön damak)	(orta damak)	(art damak)
		ı
		ɣ
ɛ	ə	ɔ
		a

İkinci adım ise birinci ünlünün telaffuz noktasının daralmasıyla ilgilidir. Bunun neticede [ɣ] ünlüsü oluşmuştur. Burada yeni ünlünün, zarf fiil eki –a’nın daha dar telaffuz aynı şekilde zarf-fiil eki –ı’nın da daha geniş telaffuzuyla oluşmuş olabileceğinden, bugün bu ses <ă> ile aynı ölçüde <ı> ile de gösterilebilir. <ă> bu amaçla daha yaygın olarak kullanıldığı için ben de bu işarete bağlı kalacağım (ve bu sebeple de bu sesin ön damakta oluşan karşılığı için <ë> kullandım).

Bu iki gelişim aşamasından sonra –ăyər ve –ëyer eklerinin telaffuzuna bakalım. İki ünlünün üst üste gelmediği bir dilde hızlı telaffuzdan dolayı –y– erirse, –ăər; –ëer şeklinde iki ünlünün art arda gelmesine, bu da çift ünlülü olan –ăər –ëer’in ünlüsünde ikili telaffuza sahip tek ünlülü bir ünlüye dönüşme eğilimi görülmesine neden olur. Bir sonraki adım muhtemelen tam bir tek ünlülük olacaktır.–g³ dizilişine geri dönmeyen –y–‘li dizilerde kaynaşmas neticesinde oluşan tek ünlüler normalde uzundur (daha doğrusu yarı uzun) ve uzunluklarını korurlar. Ayrıca –ăər > ə:r; –ëer > –e:r şeklinde tek ünlüye dönüşürler ama *–ər ~*–er olarak kısaltılmazlar. Ama tam olarak emin olmadığımız nokta ise –y– kaynaşmalarına yalnızca ön damak ünlüler arasındaki örneklerine rastlanmasıdır³.

Olayın yazım boyutunu ilgilendiren safhada ise şimdiki zaman eki üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunun en basit örneği ünsüzle biten fiil köklerinde görülür – bu tür fiillerde yapı gayet açıktır: *bak-* ‘bak-’> *bak-êr* [–ăər] ‘o bakıyor’. Biraz daha karmaşık olan yapılar ise dar ünlü ile biten yapılarıdır. Örnek: *tanı-* ‘tanı-’ > *tanı-êr* ‘o tanıyor’. Aslında burada yapı ‘*bak-êr*’ yapısıyla aynıdır. Fakat fiilin sonundaki –ı-, ikiz ünlü **ie*’nin bir parçasıymış gibi yanlış algılanmış bu durumda da *ê* daha önce tek ünlü olarak telaffuz edilmiş olarak kabul edilebilir: yani *[ta’ni-ăər] değil, [ta’ni-ər]. Modern Gagavuzca metinlerde <okuyêr> = *okuyêr* ‘o okuyor’^{vi} şeklinde yazımlar görülmesi ve genel olarak Türk dillerinin ünlü boşluğunun oluşmasından kaçınılması hesap edilirse <taniêr>’in gerçekte <taniyêr> = *taniyêr* [ta’ni-yer] olarak telaffuz edilmesi beklenir. En zor açıklanan ise sonu geniş ünlülü fiillerin telaffuzudur: örnek: *başlā-* ‘başla-’ > **başlā-êr* > *başlêr* ‘o başlıyor’. Burada –êr ünlü sırasının [–ăər] veya [–ə:r] şeklinde mi telaffuz edildiğini ben ayırt edemiyorum. Telaffuzdan bağımsız olarak; kelime kökündeki son ünlünün, ekin başındaki ünlü ile iç içe girmesi buradaki bitişkenlik özelliğinin yitirmiş olduklarına dikkat edilmelidir.

3 –g– için dipnot 2’ye bakınız.

4. Gagavuzca <ɔ> = <ê>, Şimdiki Zaman Eki ve Gagavuzların Ata Yurtlarıyla İlgili Sonuç

Bu durumda Gagavuzcadaki <ɔ> = <ê> ile ilgili Balkan dillerinin etkisinden bahsetmek için hiçbir sebep yoktur. Bu şekilde gösterilen ses gerçekte kelimelerin bazı yerlerinde ve Gagavuzcanın bazı ağızlarda uzun veya yarı uzun telaffuz edilmeye eğilimli iki hecenin daralmasıyla oluşmuş bir ikiz ünlüden ibarettir. Dahası Gagavuzcadaki ikiz ünlü Arnavutça <ë>, Bulgarca <ѣ>, Rumence <ă> ve Moldovanca <ɔ> gibi tek bir nefeste telaffuz edilemez ve yalnızca tek bir ekte görülür. Ayrıca Gagavuzca <ɔ>, Moldovanca <ɔ> ve Rusça <ɔ> arasındaki benzerlik yalnızca yazımdadır ve dolayısıyla da tamamen sunidir.

Aslında <ɔ> = <ê> harfinin iki işlevinden söz etmek gerekir: 1. Şimdiki zaman ekinde olduğu gibi kendi bünyesinde ikiz ünlü bulundurması. 2. Yabancı kelimelerdeki tek sese karşılık gelen e (Gagavuzca *aéroport* 'havalimanı', *égoist* 'egoist' vb.)⁴. Gagavuzcadaki <ɔ> ~ <ê>'nin ikinci durumdaki işlevi Rusçadaki <ɔ> ile benzerdir, Gagavuzcadaki birinci durumdaki ses değerinin ise diğer Balkan dillerinde karşılığı yoktur.

Baş tarafta değinildiği üzere Gagavuzların ve dillerinin kökeni hala tam olarak net değildir. Atalarının ilk önce Bulgaristan'a geldikleri hususunda kimsenin şüphesi yoktur. Zor olan ise Bulgaristan'a nereden geldikleri sorusudur. Bunun aydınlatılması için şimdiki zaman ekinin fonetik gelişim süreci kısmen de olsa yardımcı olacaktır.

Gagavuzcadaki *-eyor* > *-eyer* değişikliği iki süreç içermektedir: *o*'nun düzleşmesi ve *e*'nin daralması. Gagavuzcadaki ile birebir örtüşmese bile şimdiki zaman ekindeki bu gelişim sürecine yalnız Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da görmek mümkündür: Doğu Anadolu'da *-iyer* ve *-ér*, Kuzeydoğu Anadolu'da *-iyér* ~ *-iyir-* ~ *-i* şeklinde görülür (Karahan 1996: 53). Burada Doğu Anadolu kavramı ile şu illeri içine almaktadır: Şanlıurfa+ Diyarbakır+ Elazığ+ Erzincan+ Trabzon'un güneyi. Buna karşın Kuzeydoğu Anadolu ise şu illeri içine alır: Trabzon+ Rize+ Artvin. Bu illerde bugüne kadar (Trabzon ve Rize hariç) zarf fill *-a* ile oluşturulmuştur. (Karahan 1996: Harita 24, fakat karşılaştırınız harita 21 ile).

Bu gerekçelere dayanarak -fakat büyük bir dikkatle- Gagavuzların kökenini oluşturan bir grubun Doğu Anadolu'dan, Şanlıurfa ve Trabzon hattının doğusunda kalan ve büyük ihtimalle bugünkü Trabzon ve Rize il sınırlarına dâhil olmayan bir ağız bölgesinden geldikleri varsayılabilir. Gagavuzların atalarının 14. yüzyılda Anadolu'dan göç ettiği zamanki Türkiye Türkçesi ağızlarının fonetik hususlarının bugünküyle farklılıklar gösterebilmesi dikkatli olunması gereken husustur.

5. Gagavuzcanın Ünlülerinde Görülen Balkanlaşma

Diğer bir durum ise Gagavuzcanın Balkan dillerine bir tür yakınlaşmasından -Balkan dillerinin etkisinden daha çok rastlantıya bağlı olarak- söz edilebilir. Bu konu ile ilgili farklı bir yerde yazdığım için (Stachowski 2016: 3) burada yalnızca kısaca özetlemek istiyorum.

4 Yazar burada ê için nicht jotiertes e tanımını kullanmıştır. Rusçada bazı ünlü işaretleri -E [je], Ê [jo], Ю[ju], Я [ja]-buldukları yere göre [j]'li telaffuz edilirler: яма - [jama] , fakat мята [mata] gibi. Bunlara jotierende vokale denir. Fakat alınma kelimelerdeki ê [e] tek ses olarak telaffuz edildiği için nicht jotiertes e olarak tanımlanmıştır.

Daha önce bahsedilen Türkçenin bu eğilimi - *a* ünlüsünün biraz daha dar, *i* ünlüsünün biraz daha geniş (ve hatta vurgulu hecelerde de) telaffuzu- Gagavuzcanın bazı ağızları arasındaki yönelme hâli (-*a*) ve belirtme hâli (-*i*) ekinin telaffuzları arasındaki farkın çok az veya hiçbir şekilde fark edilmemesine neden olmuştur. Bunun neticesinde Gagavuzcada en azından işitsel olarak Balkan dillerindeki vurgusuz ünlüyü andıran, yönelme hâli ile belirtme hâli arasında bir ayrımsızlaşmaya⁵ neden olan [ɣ] ünlüsü türemiştir. Gerçi son süreçte Balkan dillerinde görülen yönelme hâli ve ilgi hâli arasındaki benzeşme olayı aynı olmamasına rağmen her iki süreçte de yazımda isimlerdeki yönelme hâlinin kaybolması durumu vardır.

6. Bulgarcanın Gagavuzcaya etkisi ve araştırmalarla ilgili tespitler

Gagavuzlar yüzyıllar boyunca Bulgarlarla ve nihayetinde Rumenler ve Moldovalılarla birlikte yaşamalarına rağmen Gagavuzcanın ünlü sistemi ve kelime çekimi Balkanlaşmamıştır. Yapısal olarak açıkça yazıda gösterilmiş olan yönelme hâlinin kaybı gibi bireysel olgular (Gagavuzcanın standart yazı diline girmiş olsa da) oldukça rastlantısal benzerliklerdir. Diğer taraftan Gagavuzcanın söz varlığında, anlatım biçiminde ve de söz diziminde çok net olarak Balkanlaşma örnekleri^{vii} bellidir ve bazı Balkan dillerine ait kalıplar Gagavuzcayı derinden etkilemiştir.

Balkanlar üzerine araştırma yapan araştırmacılar tarafından Gagavuzcanın yeterince araştırılmaması çok üzücü olan husustur. Schaller (1975) ve Solta (1980) çalışmalarında Osmanlı Türkçesine bölüm ayırmalarına rağmen bu çalışmalarında Gagavuzcaya bir defa bile kıyasından köşesinden değinmemişlerdir. Bununla birlikte Gagavuzca, Balkan dillerinden olmayıp Balkan dilleri ailesine geçiş safhasında bulunan geçiş sürecini temsil etmektedir. Ayrıca Balkanlaşma sürecinin gelişimi ile ilgili araştırmalar bize geçmişteki Balkan dillerinin etkileşimleri hakkındaki fikirlerimizi artırmaktadır.

Hatırlatmalar

i. Gagavuzca bugüne kadar bazı bireysel yazarlar tarafından farklı imlâ kuralları uygulanarak Kiril ve Latin alfabeleriyle yazılmıştır. Ben burada Slav transkripsiyon sistemine göre daha anlaşılır bir transkripsiyon sistemi kullandım: <*i*> = Rus. *и*, <*y*> = Rus. *ѣ*. Uzun ünlüler genel olarak harfin üzerine boylamasına bir çizgi ile karakterize edilmiştir. Ör.: <*ā*> = [a:]; buna karşılık ikiz ünlü ile gösterimler (<*əə*> = <*êê*>), uzun ünlü [ə:] ile [ê:]’den hanisi olduğundan tam emin olmadığımız durumlarla ilgilidir. Başka bir deyişle ikiz ünlü [iə] ile uzun vurgusuz ünlü [ə:] arasındaki bir geçiş aşamasıyla ilgilidir. Gagavuzcadaki vurgusuz ünlü ile ilgili değişik gösterimler (<*ə*>, <*ê*>, <*á*> ve diğerleri) makale metninde bahsedilmiş ve kısmen açıklanmıştır. Türkiye Türkçesiyle ilgili nadir örnekler mesela coğrafi isimler modern Türkiye Türkçesi yazımıyla gösterilmiştir.

5 Synkratizmus (ayrımsızlaşma): Bir biçimin birden çok işlevin anlatımı olması. Kimi bağlamlarda biçimsel özdeşliğin ardında anlam ayrılığıyla karşılaşılır. Bir başka deyişle, iki değişik anlam tek gösterenle anlatılır. Örneğin Latince *rosis* hem “güllere”, heri de “güllerle, güllerden” anlamına gelir, çünkü yönelme durumuyla çıkma durumunun çoğulları bu dilde özdeş biçimlere (-*is*) bürünür. (Berke Vardar (2002), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Multilingual)

ii. Orijinalde “Gagavuz Türkçesi’ne 14.-17. yüzyıllarda Bulgaristan’da Bulgarca’nın etkisiyle girmiştir.” (Özkan 1996: 42) “*Nevzat Özkan, Gagavuz Türkçesi Grameri adlı eserinde (s. 42) < á > harfiyle gösterdiği bu fonemin kalın, dar, düz, bir diş eti ünlüsü olduğunu, a-ı arası söylendiğini, Türkçede karşılığının olmadığını ve Gagavuz Türkçesine 14-17. yüzyıllarda Bulgaristan’da Bulgarcanın etkisiyle girdiğini Kotenko Valentina’dan alıntı yaparak açıklamıştır.*”

iii. Mihail Ciachir (1861-1938), bugün Gagavuzca Çakır: Gagavuz Başpapaz, dini metinlerin çevirmeni, Gagavuzca gramer ile Gagavuzca- Rumence sözlük yazarı. Daha önce Kiril alfabesi kullanırlarken Besarabya’nın 1918 yılında Romanya’ya katılmasıyla Çakır, Gagavuzcanın Latin alfabe sistemini üretmiştir.

iv. Şimdiki zaman ekinin önündeki ünlü zarf-fiil ekidir. Türk dillerindeki iki ana zarf-fiil eki bulunmaktadır: -a ve -ı. Bunlardan her biri sözcük tabanına şimdiki zaman ekinin bağlanmasında kullanılabilir. Kendisini eski metinlerle destekleyen Kovalski (1933: 21), Gagavuzcanın şimdiki zaman şeklinin “constituees plus souvent sur le gerondif en -a, -e que sur celui en -i, -y, -u, -ü” olduğunu ileri sürüyor ve -i-yor ile bir, -a-yor ile ilgili altı örneğe/alıntıya yer veriyor.

v. Karşılaştırınız Gag. *ī* “iyi” < *iyi* (aynı), *gīm* “giyim” < *giyim* (aynı), *gī-* “gi-” < *giy-* (aynı), *kū* “köy” < *köy* (aynı). (Dmitriev 1955: 204), buna karşın kaynaşmaya uğramayanlar Gag. *ay* “ay”, *ayak* “ayak”, *ayıp* “utanma”, *hayır* “iyilik”, *kıyak* “korkusuz, acımasız” vb.

vi. Örnek: Ana Sözü gazetesinde (<http://anasozu.com/aaclik-okuyer-saveliy-kosalafklar-todur-zanet/> erişim tarihi 13.08.2016)

vii. Örnek: Gagavuzca: *Bak sän budalayı!* Gagavuzca: *Kimä gelecıyđı akılsına...?* vb. (Stachowski 2016 § 1)

Kaynakça

- AYDEMİR, H. (2005). Gagauzcada Kıpçakça Etkisi Üzerine. - In: *Studia Turcologica Cracoviensia 10: Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts*. Krakow: 27-47.
- DOERFER, G. (1959). Das Gagausische. - In: Deny, J. et al. (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta. Bd. I*. Wiesbaden: 260-271.
- DOERFER, G. (1965) Zur “kiptschakischen” Schicht des Gagausischen. – *Central Asiatic Journal*, 10: 121-127.
- KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- KOWALSKÍ, T. (1933). *Les Tores et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*. Krakow.
- ÖZKAN, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri. Giriş- Ses bilgisi - Sekil bilgisi-Cümle-Sözlük - Metin örnekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- SCHALLER, H.W. (1975) *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg.
- SOLTA, G.R. (1980). *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt.
- STACHOWSKÍ, M. (2016). Case shifts and case syncretism in Gagauz in the context of Bulgarian patterns. - *Türk Dilleri Araştırmaları*, 26, 2, 265-275.
- ZAJACZKOWSKÍ, W. (1966). *Jezyk i folklor Gagauzow z Bulgari*. Krakow.

- DMİTRİEV, N.K. (1955). Dolgie Glasnie v Gagauzkom. Dmitriev N.K (ed.) *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tıyurkskih Yazıkov*, Ç.2: Fonetika. Moskva: 203-207.
- POKROVSKAYA L.A. (1964). *Grammatika Gagauzskogo Yazıka Fonetika i Morfolojiya*. Moskva.
- POKROVSKAYA L.A. (1976). Spetsifika razvitiya Gagauzskogo Yazıka v inoyaziçnoy srede. In: Avanesov R. I. et al. (ed.) *Lingvistiçeskaya geografiya diyalektologiya i istoriya yazıka*. Erevan: 233-243.

TÜRK LEHÇELERİNDE GRAMATİKAL FONKSİYONUN İFADELENME YÖNTEMLERİ*

A. M. ŞÇERBAK**

Reshide ADZHUMEROVA*** - Emine ATMACA****

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 217-222

Türk lehçelerindeki gramatikal şekil kavramı geleneksel gramatikal şekil ile ilgili bilinenlerden biraz farklıdır ve genellikle ekleşme (~aglutinasyon) kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Ekleşme, kelimenin morfolojik yapısıyla ilgili özel bir yöntemdir.

Çekimli dillerin gramatikal yöntemleri ile ekleşmenin esası ve özgünlüğü her zaman aynı açıdan ıcelenmez. Bu sebepten ekleşme olgusunun tek ve genel kabul görmüş bir tanımı yoktur. Ayrıca çekimli ve ekleşme göstergesi olan eklenti arasındaki farklılıkların tam olarak bir tanımı da mevcut değildir.

Ekleşmenin tek ve genel kabul görmüş bir tanımı olmamasına rağmen bu konu ile ilgili birçok dil bilimcinin bir görüş birliği mevcuttur. Bu temeli oluşturan şey, eklemeli dillerdeki gramatikal gösterge miktarının gramatikal fonksiyonların miktarıyla tam veya nispeten uyumlu olmasıdır.

Burada sözü edilen uyum, düzenlilik açısından nasıl olursa olsun kelimenin leksik yapısına her ögenin net olarak yer, fonksiyon ve anlamını ayırt ettirebilen bir sözdizimsel uyum görünümü katmasıdır.

* Bu makale, ilkin 1957'de Moskova'da "Voprosi Yazıkznaniya" dergisinde yayınlanmıştır (No: 1, s. 18-26). Sonra A. M. Şçerbak'ın 1977'de Leningrad'da yayımlanan "Oçerki po sravnitelnoy morfologii türkskih yazıkov" ("Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Yazıları") kitabında *Sposoby Vırajeniya Gramatiçeskih Znaçeniya V Türskih Yazıkah* adıyla yer almıştır. Türkçeye çeviri, bu ikinci yayın üzerinden yapılmıştır (çevirenlerin notu).

** Şarkiyatçı Türkolog A. M. Şçerbak, 18 Aralık 1926'da Stavropolskiy bölgesinin Türkmen rayonunun Letnyaya Stavka köyünde doğdu. 1948 yılında Stavropolskiy Devlet Pedagoji Enstitüsü, Filoloji Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Enstitüye devam ederken aynı zamanda Türk lehçe ve şivelerini öğrenmekle meşgul oldu. 1944-1945 yılları arasında Sovyet Ordusunun 3. Ukrayna Cephesinde görev yaptı ve ağır yaralandı. 1948 yılından itibaren Leningrad'daki SSCB İlimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsü (önceki adı Dil ve Düşünce Enstitüsü)nde aspirant (doktora öğrencisi) oldu. 1951 ast ilim üyesi 1961'den itibaren (Altay dilleri bölümünde) üst ilim üyesi oldu. 1951 yılında *Skazanie ob Oguze, Uygurskiy variant* (Oğuz Destanı, Uygur Varyantı) adlı adaylık tezini savundu ve 1968 yılında *Sravnitelnaya fonetika tyurkskih yazıkov* (Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi) adlı doktora tezini savundu. A. M. Şçerbak seksenden fazla ilmi esere imza atmıştır. Bu eserlerin çoğu Özbek edebî Türkçesi ve diğer Türk lehçe ve şivelerinin öğrenimi hakkındadır. *K istorii uzbekskogo literaturnogo yazık drevnego perioda* (Eski Devir Özbek Edebi Dilinin Tarihine Dair) (1953), *K istorii obrazovaniya uzbekskogo natsionalnogo yazık* (Özbek Millî Dili Oluşumu Tarihine Dair) (1954), *Sposoby vırajeniya gramatiçeskih znaçeniya v tyurkskih yazıkah* (Türk Lehçelerinde Gramatikal Fonksiyonun İfadeleme Yöntemleri) (1957), *Oguzname, Muhabbat-name* (1959), *Osnovnie osobennosti yujnohorezmskogo govora v sravnitelnom osveşçenii* (Karşılaştırmalı Açıklama İle Güney Harezmi Ağzının Genel Özellikleri) (1961), *Grammatika staroubekskogo yazık* (Eski Özbek Dilinin Grameri) (1962), *Soçinenie Babura ob aruze* (Babür'ün Aruz Risalesi) (1969) vb. Şçerbak, Güney Doğu Avrupa'da bulunmuş olan (Yenisey vb.) runik harfli yazıtların deşifresinde otorite olarak kabul edilmiştir. Şçerbak, *Drevnetyurkskie slovar'* (Eski Türkçenin Sözlüğü) (Leningrad., 1969)'in derlenmesinde görev almıştır (Bu bilgi, *Biobibliografieskie Oçerki o Deyatilyah Obşçestvennih Nauk Uzbekestana II, İzd-vo "FAN" USSR, Taşkent 1977, s. 312-317* alınmıştır) (çevirenlerin notu).

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE, reshidekirim@gmail.com

****Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com

Çekimli ve eklemeli dillerdeki gramatikal fonksiyonların ifade edilme yöntemleri prensip olarak farklıdır. Bu iddianın temelini, çekimli ve eklemeli şekillerin yapısal açıdan farklılıkları ve ayrı morfemlerin semantik-işlevsellik açıdan farklılıkları oluşturmaktadır. Ayrıca eklemeli morfemlerin birbirinden ayrılığı ve eklemeli kelime şekillerinin sözdizimsel yapılarda görünen yakınlığı bazı araştırmacılar tarafından gramatikal anlamların bağımsız kelime olarak ifade edilme biçimleri veya gramatikal şeklin tamamen yokluğu gibi algılanmış ve yorumlanmıştır (Mesela; H. Steintal). Zamanında O. Böhtlingk bu görüşün geçersiz olduğunu çok sayıda örnek üzerinde göstermiştir¹.

Gerçekten eklemeli dillerin morfemleri çekimli dillerin morfemlerine göre daha çok müstakil kelimelerden oluşmanın izlerini taşımaktadır ve çekimli dillerdeki kelime şekillerinin prototipleri sözdizimsel birleşimler oluşturmaktadır. Bu birleşimdeki ana öge, ‘kök morfem’ yardımcı, bağımlı ögelerse ‘ek morfemlere’ dönüşmüşlerdir. Ancak eklemeli morfemlerin müstakil kelimelerle olan bağlantısı sadece etimolojik açıdan olabilir: Sözdizimsel birleşimlerin semantiğinin değişim sürecinde unsurların oldukça formal dönüşümü vuku bulmuş ve onların tamamen yeni özellik kazanmasıyla sonuçlanmıştır.

I, 1. Bazen gramatik fonksiyonların eklemeli yöntemi ile birlikte Türk lehçelerinde “tabanların çekimli” ya da “iç çekim” diye adlandırılan bir yöntem görülmektedir². Örnekler: Başkurt Türkçesi *kajni* “kayın” // *kajna* “kaynana”, *bis-* “biçmek”, “yarmak” // *bis-* “biçmek, kesmek”;³ Tatar Türkçesi *ata* “peder” // *ati* “baba”, *ana* “valide” // *ani* “anne” vb.

Örnek olarak verilmiş kelimelerdeki anlam farkının ünlü uyumu farkına bağlı olması Mongolist ve Türkologlar arasında ünlü uyumuna özel bir ilgi uyandırmıştır. Aynı zamanda Türk ve Moğol lehçelerinde ünlü uyumu paralelizmlerin bulunması eski dönemin kalıntısıdır, yani ünlü uyumu “leksik-fonolojik sistem” veya “tabanların kendine özgü ve spesifik iç çekimidir” görüşünü yaygınlaştırmıştır⁴. G. D. Sanjeyev’e göre ünlü uyumları gramatikal anlamın ifadesinde kullanılan en eski ve ilkel bir yöntemdir ve daha yeni ve daha kusursuz olan ekleşme yöntemi ile karşılaştırılır⁵. Bu görüşünü, B. Ya. Vladimirtsov’un sözlerine gönderi yaparak ispatlamaktadır: “Moğol dilindeki *ahha* “büyük, büyük kardeş” // *ehhe* “büyük, anne” eski dilin kalıntısıdır. O zamanlar Moğolca ünlü uyumu vasıtası ile cinsiyet farklılıklarını ifade etmekteydi”⁶.

1 O. Böhtlingk, *Yakutların Dili Hakkında*, s. 409-410.

2 Kelime tabanlarındaki ünlülerin değişimini ilk kabul edenler W. Schott ve J. Grunzel’dir: W. Schott, *Über das altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht*, Berlin, 1849, s. 5-46; J. Grunzel, *Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen*, Leipzig, 1895, S.21-22.

3 Ayrıntılı bilgi için bk. D. G. Kiyekbayev, *Variantnye slova, ili singlarmoničeskiye paralelizmi v başkirkom yazıke (Baskurt Lehçesinde Varyantlı Kelimeler ya da Ünlü Uyumu Paralelizmi)*, Uç. zap. Başkirkogo GPI, V, seriya filologičeskaya, 1955, No1, s.145-146.

4 G. D. Sanjeyev Sravnitel'naya, *Grammatika Mongolskih Yazıkov (Moğol Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri)*, I. M., 1953, s. 116.

5 Aynı yer, s.118.

6 B. Ya. Vladimirtsov, *Sravnitel'naya Grammatika Mongolskogo Pismennogo Yazıkı i Halhaskogo Nareçiya. Vvedenie i Fonetika. (Edebi Moğol Dili ve Halha Lehçesinin Karşılaştırmalı Grameri. Giriş ve Ses Bilgisi)*, Leningrad, 1929, s. 133.

G. D. Sanjeyev aynı zamanda “kelime anlamlarına göre fonemlerin değişmesi”nden söz ederken T. A. Bertagayev’e de dayanmaktadır⁷.

Ses çeşitliliği, semantiği farklı olan ünlü uyumlu (~singarmonik) paralelizmlerin oluşumu için önemli bir koşuldur. Ünlü uyumunun mevcut olması aynı anlamları ifade eden kelimelerin ünlü uyumu varyantlarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ünlü uyumu varyantları hem aynı dil ve onun lehçeleri ve hem de aynı zamanda farklı dillerin içerisinde görülür veya farklı diakronik uygunluk gösterir: Bir varyant daha eski, diğeri ise daha yenidir.

Kelimenin ses yapısının çeşitliliği, çağdaş Türk lehçelerinin neredeyse tamamına özgü bir özelliktir. Bu özellik, eski devirde pek çok kelimedede bulunurdu. Çağdaş Türk lehçelerindeki kalın veya ince sıradan ünlülerin, düz veya yuvarlak olan ünlülerin bulunduğu bazı kelimeler, varlığını işte bu çeşitliliğe borçludur.

Çeşitliliği veya ünlülerin sertlik / yumuşaklık durumuna göre istikrarsızlığını kelimelerdeki ünlülerin bir sıradan diğer sıraya geçmesi, çoğunlukla kalın sıradan ince sıraya geçmesi olarak kabul etmekteyiz⁸. Bu son durum, herhalde ses evriminin genel yönelişi, yani seslerin ön sıraya doğru ilerlemesi ile açıklanmaktadır.

“İnce” varyantın ortaya çıkması “kalın” varyantın her koşulda yok oluşu demek değildir. “Kalın” varyant “ince” varyantın yanı sıra yaşayabilir. Aynı anlama gelen aynı kelimenin iki fonetik varyantının bulunması yeni anlamların ifade edilmesi için ek imkân arayışına zemin oluşturmaktadır. Mesela; Başkurt Türkçesinde *ası* ve *asi* kelimelerinde anlam ayırımı yoksa ‘acı’ demektir. Tatar Türkçesinde ise böyle bir ayırım vardır: *açı* ‘acı’; *açi* ‘ekşi’ demektir. Böylece, ünlü uyumu önceden sadece fonetik bir olayken (çeşitli kelimelerin ortaya çıkışıyla “kalınlık” ve “incelik” karşılaştırması fonolojik anlam taşıymıyordu), sonradan “leksik-fonolojik sistemin” ya da “tabanların kendine özgü ve spesifik iç fleksisi” görüntüsü kazanmıştır. Ünlü uyumuna göre anlam ayırımının bu uyumun “leksik-fonolojik sistem” olarak kullanımı ile bağlı olmadığını kanıtlarından biri de varyant biçiminin anlamında saklı olan bir özelliktir. Genelde bunlar, leksik anlamın tonlarıdır. Herhangi bir gramatikal anlamın düzenli olarak bu yöntemle ifade edildiği hiçbir örnek bilmemekteyiz.

Yukarıda söylenenden bir sonuç çıkarılacaksa şunu söyleyebiliriz: Türk lehçelerinde taban fleksisi denen olay, direkt olarak morfolojik tiplerin oluşumu ile ilgili olmayan, belirli fonetik düzenliliğin neticesidir. Bu fleksi, lehçeler ve akraba diller arası sıkı ilişki ve etkileşim şartlarında ortaya çıkan kelime varyantlarının zıt olması ve kısmi çatışma özelliğini taşımaktadır.

I, 2. Gramatikal anlamın agglütinatif yani eklemeli olarak ifade edilme yöntemi dışında Türk lehçelerinde kullanım sahası daha dar olan başka yöntemler de vardır. Bu

7 T. A. Bertagayev, *Fleksiya Osnov v Agglütinativnih Yazıkah (Ekleşmeli (~Agglütinatif) Dillerde Tabanların Fleksisi)*, Tr. po filologii, Ulan Ude, 1948, I, s. 99.

8 Ayrıntılı bk. A. M. Şerbak, *Sravnitelnaya Fonetika Türkskih Yazıkov (Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi)*, s. 37-38.

9 Ayrıntılı bilgi için bk. D. G. Kiyekbayev, *Variantnye slova, ili singlarmoničeskiye paralelizmi v başkirkom yazıke (Baskurt Lehçesinde Varyantlı Kelimeler ya da Ünlü Uyumu Paralelizmi)*, s. 145; L. Z. Zalyay, *Osnovi Tatarskoy Orfoepii (Tatar İmlasının Temelleri)*, İzv. APN RSFSR, 1952, 40, s. 95.

yöntemlerden biri de vurgunun yer değiştirmesidir. Örnekler: Kazak Türkçesi *álma* (olumsuz fiil) / *almá* (isim-fiil ‘alış’), *bárma* (olumsuz fiil ‘gitme’) / *barmá* (isim-fiil ‘varış’), *sálma* (olumsuz fiil ‘koyma’) / *salmá* (isim-fiil ‘koyuş’); Azerbaycan Türkçesi *ahşám* ‘akşam’ / *áhşam* ‘akşamleyin’, *bura* ‘bu yer, burası’ / *búra* ‘bu yere, buraya’; *hara* ‘nere, hangi yer’ / *hára* ‘nereye’, *sabáh* ‘sabah’ / *sábah* ‘yarın’, *künortá* ‘öğle vakti’ / *kúnorta* ‘öğleyin’; Türkiye Türkçesi *arkadaşım* ‘benim arkadaşım’ / *arkadâşım* ‘ben arkadaşım’.

I, 3. Gramatikal fonksiyonların ifade etmenin diğer bir yöntemi de tam veya kısmi kelime tabanı tekrarıdır.

Aynı kelimenin tekrarı çoğunlukla herhangi bir kelime türü içerisinde görülür. Örnekler: Başkurt Türkçesi *harı-harı* ‘tamamen sarı’, *kıdılkıdıł* ‘tamamen kırmızı’, *yäşilyäşıl* ‘tamamen yeşil’; Türkiye Türkçesi *o bana düşman düşman bakıyordu, onlar bol bol konuştular, geldim gelmedim*, Özbek Türkçesi *tâg-tâg âltin* ‘dağ dağ altın’, *arava-aravagap* ‘araba dolusu laf’, *ter tûka-tûka* ‘ter döke döke’.

Kısmi tekrardaki unsurlardan birinin yarıda kesilip /p/ (/b/) veya /m/ dudak ünsüzlerinin eklenmesi genelde sıfat fonksiyonlu kelime türünde görülür. Bu yöntem ile intensif biçim; yani pekiştirilme oluşur: Eski Türkçe *ap-ak* ‘tamamen beyaz’, *kap-kara* ‘tamamen siyah’; Başkurt Türkçesi *hap-harı* ‘tamamen sarı’, *kıpkıdıł* ‘tamamen kırmızı’, *yämyäşıl* ‘tamamen yeşil’. İsim kelime türünde kısmi tekrar yönteminin kullanımı oldukça nadir bir durumdur. *kap-karanguda* ‘kap-karanlıkta’ (Uig II 61₁) gibi örneklerde söz konusu kelime türü isim değil de sıfattır¹⁰.

Tekrarlamanın özel bir türü de *ikilemelerdir* (“*mots-échos*”) -ikinci kelime, ilk kelimeyi küçük bir fonetik değişikle tekrar eder-. Örnekler: Eski Türkçe *ahsak-buhsak* ‘aksak ve diğerleri’, *arslan-burslan* ‘arslan ve diğer hayvanlar’; Azerbaycan Türkçesi *ât-mât* ‘her türlü et’, *agil-magil* ‘akılcık’, *pul-mul* ‘para-mara’, *dämür-dümür* ‘her türlü demir’, ‘demir hurda’; Başkurt Türkçesi *hiräk-miräk* ‘seyrek-sepelek’¹¹, Karaçay-Malkar Türkçesi *ahça-mahça* ‘para ve benzeri’, *müyüz-çüyüz* ‘boynuz ve saire’¹², Kumuk Türkçesi *kız-mız* ‘her türlü kız’; *kaşık-maşık* ‘her türlü kaşık’, Türkiye Türkçesi *tabak-mabak* ‘kap kacak’. Birinci ve ikinci unsurun farkı sadece ünlülerin farkından oluşabilir: Eski Türkçe *yaş-yuş* ‘her türlü yeşillik’, *yak-yuk* ‘her türlü çamur’.

Serbest sözdizimsel birleşme modellerine göre tekrar yöntemiyle ortaya çıkan biçimlere de değinmek gerekir. Karşılaştırınız: Eski Özbek Türkçesi *köpdinköp* ‘pek çok’, *azdin az* ‘çok az’, *yamandin yaman* ‘çok kötü’; Altay Türkçesi *d’akşıdand’akşı*, Hakas Türkçesi *çahsının çahsız* ‘en iyisi’; Tatar Türkçesi *yavız danyavız* ‘kötünün kötüsü’; Türkiye Türkçesi *kötülerin kötüsü* ‘en kötü’.

10 J. Deny, kısmi ikileme için birkaç örnek vermektedir: *Structure de la langueturque*, Conférences de l’Institutlinguistique de L’Université de Paris (1949), 1950, IX, p. 19.

11 Ayrıntılı bilgi için bk. A. A. Yuldaşev, K karakteristike türkskih slojnih slov (*Türkçe Birleşik Kelimelerin Özelliklerine Dair*), Bya, 9, № 5, s. 74.

12 Ayrıntılı bilgi için bk. A. Yu. Boziyev, *Slovoobrazovaniye imen suşestvitelnih, prilagatelnih i nareçiy v karaçayevobalkarskom yazıke* (*Karaçay-Malkar Lehçesinde İsim, Sıfat ve Zarf Kelime Türlerindeki Kelimelerin Türetimi*), Nalçık, 1965, s. 73.

I, 4. Farklı kelime biçimleri içerisinde bulunan iki ya da üç basit morfolojik birimlerin arasındaki özel bağlantı çeşidi sayılan analitik biçimler meselesi tartışmalıdır. Böhtlingk ve onun arkasından gelen çağdaş Türkologların pek çoğu analitik biçimleri, “dolaylı oluşum” olarak kabul etmektedirler. Bu analitik biçimlerin bağımsız gramatikal anlamları ifade ettiğini kabul etmekte; ancak bu biçimlerin eklemeli, sentetik biçimlerle bir sırada inceleme ve düzenli morfem olarak analitik yapılar olarak ayırma durumuna olumsuz bakmaktadırlar. A. A. Yuldaşev’a göre Böhtlingk’in görüşleri yanlıştır ve analitik biçimler sentetik biçimlerden farksızdır ve düzenli biçimler sırasına dâhil edilmelidirler¹³.

Gerçekten de gramatikalleşmiş dolaylı oluşumlar birçok açıdan sıradan kelime biçimlerine yakındırlar, belirli sistematikliğe sahiptirler ve onların ayrı bir şekil olarak tasnifi şüphe uyandırmamaktadır. Yine de dilin gramatikal tanımlanmasında özel bir yerde bulundurulmalıdır. Bunun nedenleri de aşağıdaki gibidir:

a) Türk lehçelerindeki gramatikalleşmiş dolaylı oluşumlar çoğu zaman zayıf soyutlanmış anlamları ifade etmektedir, harekete belirli ek renkler katmaktadır¹⁴. Her Türk lehçesinde 30’dan 60’a kadar buna benzeyen oluşumların varlığı bunun açık bir kanıtıdır¹⁵.

b) Gramatikalleşmiş dolaylı oluşumların büyük bir kısmında gramatikal “deyimsellik” (“idiomaticity”) ile leksik “deyimsellik” iç içedir: Semantik etkileşim sürecine bir yandan tabanın içeriği, diğer yandan rastgele formalize edilen fiillerin leksik anlamları dâhil edilebilir¹⁶. Özellikle bu yüzden, yani başka sübjektif durumlardan dolayı değil, aynı dolaylı oluşumlar bazı Türkologlarca “analitik biçim”, başkalarınınca “frazeolojik birleşim” bir başkalarınınca da “birleşik fiiller” olarak tanımlanır.

c) Gramatikalleşmiş dolaylı oluşumlar Türk lehçelerinde iki, üç ve fazla kelimeden oluşabilir. Karşılaştırınız: Kırgız Türkçesi *Men köpürödön ötüp bara jatıpjıgılıp kete jazdap kaldım* ‘köprüden geçip giderken az kalsın düşecektim’ örneğinde *ötüp bara jat-* ‘geçip git-’ ve *ıgılıp kete jazdap kal-* ‘az kalsın düş-’ ifadelerinde sadece ilk zarf-fiil tabanları asıl leksik anlamın taşıyıcılarıdır: *öt-* ‘geç-’, *ıgıl-* ‘düş-’¹⁷.

ç) Gramatikalleşmiş dolaylı oluşumlara yardımcı unsur olarak giren fiiller kendi leksik anlamlarını sadece bu oluşumlar çerçevesinde kaybeder, başka bir deyişle, tam (bir bütün) fiiller, bağlamsal şartlar sonucunda formalize edilen yardımcı fiil durumuna düşebilmektedirler.

13 A. A. Yuldashev, *Analiticheskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri)*, M., 1965, s. 15.

14 Ayrıntılı bilgi için bk. B. A. Serebrennikov, *K voprosu o “morfologizme”. (“Morfologizm” Meselesine Dair), Analiticheskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri) (kitabında bir bölüm)*, Moskva-Leningrad, 1965, s.102.

15 Ayrıntılı bilgi için bk. A. M. Şerbak, İnceleyen: A. A. Yuldaşev, *Analiticheskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri)*, Moskva, VYa, 1967, No: 1, s. 157-162.

16 Ayrıntılı bilgi için bk. E. V. Sevortyan, *Grammaticheskie i semanticheskie priznaki analiticheskih konstruksiy v otliçye ot svobodnih slovosocetaniy v türkskih yazıkah, (Türk Lehçelerinde Analitik Yapıların Bağımsız Tamlamalardan Farklı Olarak Gramatikal ve Semantik Özellikleri), (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri), (kitabında bir bölüm), s. 233.*

17 Çalışmadan bir örnek: B. M. Yunusaliyev, *Vspomogatelnye glagoli v kirgizskoy yazıkah (Kırgız Lehçesinde Yardımcı Fiiller)*, AKD, Frunze, 1949, s. 7.

d) Gramatikal şekil, genelde evrenseldir. A. A. Yuldashev'in verdiği örnekler, türün analitik şekilleri, kendisinin görüşüne göre, her fiil tabanından oluşamaz. Örneğin, Başkurt Türkçesinde *-p yat-* biçimlerini oluşturabilen fiil sayısı kısıtlıdır¹⁸. *-p otur-* birleşimi "sürecin gramatikal göstergesi olarak sadece hareket (yatay hareket) fiillerinde düzenli olarak kullanılır¹⁹. *-p tur-* biçimleri durum fiillerinden oluşur²⁰, *-p yür-* biçimleri "devamlı ve tekrarlı süreci üstlenen belirli bir meşguliyet" anlamını yansıtan "imperfektif" ('eksik') fiillerden oluşur²¹. *-p bar-* ve *-p kel-* biçimleri "bir durumdan başka bir duruma geçmeyi ifade eden fiillerle ve aktif hareketi ifade eden ayrı fiillerle kullandıklarında bir şekil olarak ortaya çıkarlar"²² *-aber-* biçimlerinde çoğunlukla aktif hareketi ifade eden fiiller kullanılır²³. Yaklaşık aynı şey diğer biçimler hakkında zikredilmektedir: *-atüş-*, *-p çık-*, *-p al-*, *-p jiber-*, *-p taşla-* ve *-p ket-*.

e) Böylece, içerik olarak ayrı kelime şekilleriyle bir tutulan, biçim olarak ise tamlama olan gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar sabit leksik-gramatikal birleşimlerdir ve basit paradigmatik şekillerden ayrı tutulmaları hiç de yanlış sayılmaz. Böyle ayrı tutulma bu oluşumları hem bir bütün özel olgu olarak hem de ayrı ayrı inceleme imkânı yaratmaktadır ve bunun sonucunda onların gramatikleşme seviyesi tespit edilmektedir. Çünkü gramatikleşmiş dolaylı oluşumlar türdeş değillerdir. Bazıları, tür veya modal biçimler olarak adlandırılanlar, tam gramatikleşmiş ve yeterince düzenli değillerdir. Bunlar, içeriğinde *kal-*, *sal-*, *bar*, *kel-*, *ber-*, *tüş-*, *çık-*, *jiber-*, *taşla-*, *ket-*, *jaz-*, *koy-* fiilleri olanlardır. Bazılarıysa, örneğin *e(r)-* fiili, *tur-*, *otur-*, *yür-*, *yat-* fiilleriyle oluşanlar tam gramatikleşmeye yakındır ve tamamlanmış düzenliliğe sahip olmuşken yavaş yavaş sıradan kelime şekillerine bürünmektedirler.

f) Dolaylı oluşumlarda tasviri fiillerin türeme süreci çok hızlıdır. Bu sürecin farklı aşamalarını açıkça gösteren onlarca örnek vardır: Karşılaştırınız: Gagavuz Türkçesi *aldıydım* (görülen geçmiş zamanın hikâyesi) < *aldı edim*, *alerim* 'alıyorum' (şimdiki zaman) < *alıyerim* < *alı yorırım* (Türkiye Türkçesi *alıyorum*); Kırgız Türkçesi *kelet* 'gelecek' (gelecek zaman) > *keläturur*, *kelatam* 'geliyorum' (şimdiki zaman) < *kele yatam*; Türkmen Türkçesi (ağız) *geledürin* ~ *geldürin* 'geliyorum' (şimdiki zaman) < *gele durur men*; Özbek Türkçesi *kelyaptı* 'geliyor' (şimdiki zaman) < *kelayaptı* < *kelayâtipti* < *kelayâtipturur*, *kelardi* 'o geliyordu' ("tamamlanmamış geçmiş zaman", "belirtisiz geçmiş zaman") < *kelaredi* vs.

g) *E(r)-*yardımcı fiili (*-r edi*, *yor edi*, *-a edi*, *-a turganedi*, *-makta edi*, *-ganedi*, *-muşedi*, *-p edi*, *-gayedi*, *-saedi*) ile oluşmuş analitik biçimler en fazla gramatikleşmiş olup sentetik biçimlerden hiçbir farkları yoktur. Bunların leksik ve gramatikal anlamının farklı ifadelenmesi (~analizmi) de çoğunlukla imla (~orfografi) seviyesinde öne çıkmaktadır.

18 Ayrıntılı bilgi için bk. A. A. Yuldashev, *Analitiçeskiye formı glagola v türkskih yazıkah (Türk Lehçelerinde Fiilin Analitik Biçimleri)*, s. 55.

19 A. A. Yuldashev, age., s. 64.

20 A. A. Yuldashev, age., s. 67.

21 A. A. Yuldashev, age., s. 72.

22 A. A. Yuldashev, age., s. 76.

23 A. A. Yuldashev, age., s. 80.

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

ESKİ TÜRK YER ADLARI ÜZERİNE BİR ESER: ESKİ TÜRK YER ADLARI

Erhan AYDIN (2016), *Eski Türk Yer Adları, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayıncılık, 176 s., ISBN: 978-605-9521-00-0*

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar2018/22: 225-227

Türkoloji'nin en zor alanlarından birisi de “*Onomastik*”tir. *Toponymie* genel adı ile bilinen *yer* (*dağ, tepe, ova* [oronymie]; *nehir, göl, deniz* [hydronymie]) ve *kişi* adları üzerine çalışan yabancı dilbilimcilerin yanında Türk bilim adamlarının (Türkologların) sayısı çok azdır.

Onomastikle ilgili çalışmalar yapan Türkiye Türkologlarından M. F. Köprülü, H. N. Orkun, A. İnan, A. Caferoğlu, E. Bilgiç, Z. F. Fındıkoğlu, M. R. Gazimihal, H. Eren, M. Eröz, İ. Kafesoğlu, M. F. Kırzioğlu, F. Sümer, D. Aksan, Ö. Başkan, B. Ögel, A. Temir, F. A. Tansel, T. Tekin, Ş. Tekin, M. Doğru, M. Eröz, T. Gülensoy, S. Tezcan, S. Sakaoğlu, A. B. Ercilasun, O. F. Sertkaya, S. Y. Gömeç, C. Alyılmaz, E. Aydın, F. S. Barutçu-Özönder gibi üniversite mensubu bilim adamlarının yanında, özellikle folklor ve halk edebiyatı ile uğraşan M. Önder, H. Z. Koşay, K. Yunt, A. Oy, M. Ş. Ülkütaşır, C. C. Güzelbey, K. Toygar, A. R. Gönüllü gibi kişiler de vardır.

Bu konunun, Türkoloji'nin en zor alanı olduğunu belirtmiştik. Zorluğu, bu göreve soyunanların yalnız Türkçeyi değil, Türklerin ataları olan *İskit (Saka), Sha-to (Şato), Hun, Kök Türk, Uygur, Kırgız, Kuman-Kıpçak, Peçenek, Bulgar* vb. gibi Türk kavimlerinin tarihlerini, kültürlerini ve yazılarını bilmelerinin yanında, Türk dünyasına komşu *Çin, Hint, eski Tohar, Tibet, eski Yunan, Bizans* ve en önemlisi de *MOĞOL* dili, kültürü, tarihi, coğrafyası ve sosyal hayatını da iyi bilmek gerekmektedir.

Erciyes Üniversitesinde görev yaptığım 19 Ekim 1989 - Eylül 2006 tarihleri arasında, yüzlerce lisans öğrencisi yetiştirdim; 44 Yüksek Lisans ve 22 de Doktora tezi yönettim. Erhan Aydın da 4 yıl çeşitli Türkoloji dersleri verdiğim bir öğrencim idi. Araştırma görevlisi olarak göreve başlaması da benim TDE Bölüm Başkanı ve Rektör Yardımcısı olduğum zamana rastlar. Yüksek Lisans ve Doktorasını Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, TDE Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mustafa Canpolat'ın danışmanlığında, eski Türk Dili konusunda, tamamladı. Bu bilgiler, E. Aydın'ın kitaptaki biyografisinde eksik olduğu için tamamlamak istedim.

Her hangi bir eser yazılmaya planlandığı zaman, yapılacak ilk iş o konu üzerinde yazılmış bilimsel kitap, makale ve kongreler sunulmuş tebliğlerin hepsine (olmazsa da en çoğuna) ulaşabilmektir. Sağlam bir “Bibliyografya” kaynağınız ve bilginiz olmazsa, yazacağınız eser, makale ve tebliğ de eksik kalır, “topal” olur.

Erhan Aydın'ın “*Eski Türk Yer Adları*” adını taşıyan ilmî çalışması, (bana göre) bütün eski Türk yer adlarını içine almadığı için, “*Eski Türk Yer Adları Üzerine Bir Deneme*” adını taşımış olsaydı, daha mütevazî ve daha uygun ad olurdu.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, t.gulensoy@gmail.com

Bir de benim üzerinde duracağım esas konulardan birisi “*Bibliyografya*” (=Kitap, makale ve tebliğler toplama) meselesidir. Kitap 2016 yılında yayımlandığına göre, bu konuda yazılmış pek çok eserin, yayımlanmış makale ve tebliğlerin de “*Kaynaklar*” bölümünde yer alması gerekirdi. Öyle olmamış. Mesela:

1) Saim Sakaoğlu’nun “*TÜRK AD BİLİMİ-I: Giriş*” adlı 156 sayfalık eseri ne görülmüş, ne de içindeki bilgilerden yararlanılabilmemiş.

2) *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri* (11-13 Eylül 1984, Ankara), Ankara 1984, Başbakanlık Basımevi, XI+288 S.

3) Tuncer Gülensoy’un Türk (Anadolu, Rumeli) kişi ve yer adları ile ilgili kitap, makale ve tebliğleri 50’den fazladır. Ne yazık ki, E. Aydın, bu bibliyografyadan ancak dördüne eserinde yer verebilmiştir. Gülensoy hakkında basılan armağanların sayısı “DÖRT”tür. Erhan, bunlardan birisine baksa idi, bibliyografyası biraz daha gelişmiş olacaktı. (Bu konuda en son çıkan armağan: “*TÜRK-MOĞOL ARAŞTIRMALARI. Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., (Editör: B. Gül), Ankara 2013, 313 S.+Fotoğraflar*)

4) T.Gülensoy-P. Küçüker, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2015, 566 S., Bilge Kültür-Sanat yay. [Bu eser, her ne kadar “kişi adları” üzerine ise de yer adları ile de ilişkilidir.]

E. Aydın’ın “*Eski Türk Yer Adları*” adlı eserinin önemli bölümleri şöyle:

“GİRİŞ” (s. 15); 1. Yer Adları Bilimi ve İlk Çalışmalar (s. 16-180); Eski Türk Yazıtlarında Geçen Yer Adları üzerine Çalışmalar (s.18-23); Bibliyografya çok eksik; Türklerin Ana Yurdu Sorunu (s.24-25); Eski Türk Yer Adları (s. 26-163); Dizin (s. 165-166); Kaynaklar (s. 167-176).

Eser, her şeyden önce, *sabır, dikkat, bilgi birikimi* isteyen bir ürün. Bunların içine bir de eksik olan bibliyografyayı da kattınız mı, hedefe varılmış olunuyor. Çünkü böyle zor bir işi başarmak için illâki “Profesör” unvanı taşımak gerekmiyor. Bana göre, Erhan Türkoloji’nin beklediği seviyede bir eseri hazırlamakla, “Türklük Bilimi”ne olan borcunu nispeten ödemiştir.

Eserde 124 yer adı üzerinde çalışılmış, bu adlardan pek çoğunun hangi Türkologlarca “ne şekilde okunduğu ve anlamlandırıldığı” hakkında bilgi verilmiştir. Bazı yerlerde E. Aydın “...tahmin edilebilir; ... denen yer olabilir; ...olmalıdır”, vb. gibi kaçamak sözler kullansa da öteki bilim adamlarının görüşlerine yer vermesi bakımından, araştırmacılara yol göstermiştir.

Eski Türk metinlerini (Kök Türk yazıtlarını, Uygur harfleri ile yazılmış yazmaları; Karahanlı-Hârezm, Çağatay, Selçuklu ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış Arap harfli metinleri) okumak, transkripsiyonlarını yapmak ve anlamlandırmak o kadar kolay değildir. Mesela:

1) EGÜK KATUN sözleri:

a) Radloff, Orhun, Malov, Batmanov, Stebleva tarafından: egük-katun,

b) Vasilyev tarafından: gükqtun

- c) S.Barutçu-Özönder tarafından: ögük katun biçiminde okunmuştur.
- 2) YATIGMA sözcüğü AYTIGMA,
- 3) BENGLİG EK TAG (Tekin) / BENGİLİG EK TAG (Ergin) / BENGLİGEK (Aydarov)
- 4) Bugün de Kazakistan'ın en büyük nehirlerinden birisi olan İRTİŞ: ERTİŞ, ERTİS, İRTİŞ bigi, farklı biçimlerde okunmaktadır. Türkiye'deki ERCİŞ yer adının da bu nehirden geldiği görüşü bulunmaktadır. Bu nehrin Moğolcası: ERÇİŞ'tir. (*Öskömenli bir bilim adamı da İRTİŞ adının < ER 'ordu' + TÜŞ 'in' = ordu dur! Sözünden geldiğini söylemiştir.*)
- 5) HEMÇİK-ÇİRGAKI yer adının da okunuş serüveni dikkat çekicidir:
- a) Orkun: EĞMİÇ EĞİT,
- b) Batmanov: EGMEÇ EGET,
- c) Tekin: EGEM EÇİG ET / EGEM EÇİ EGET,
- d) Kormuşin: GİMÇİGTE,
- e) Barutçu: GEMÇİGTE biçimlerinde okunmaktadır.

Bu gibi okunuşların yanında Anadolu'daki bazı yer adları da ORTA ASYA'daki bazı yer adları ile ilgilidir:

- 1) İNGEK KÖLEK yer adının Bursa'nın kazası "İNEGÖL" adı ile ilişkisi olduğunu şehir tarihçimiz Prof. Dr. Tuncer Baykara da kabul etmektedir.
- 2) AKSU yer adının AK SUB (/ SUV) yer adından geldiği açıktır.
- 3) Kayseri'nin bir köyü olan CİRGALAN yer adının < CİRGA- "mutlu olmak" + -L "mutluluk" sözünden geldiği görülmektedir.
- 4) Kuzey Kazakistan'ın Altay bölgesindeki KATUN KARAGAY nehir adındaki "KATUN" sözcüğünün Güney Moğolca ve Güney Sibiry Türk lehçelerinde "IRMAK" anlamında olduğu göz önüne alınırsa, Türkçedeki (*ka "soru zamiri kökü" ile *ka "akrabalık adı") köklerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir.
- 5) Afyonkarahisar'a bağlı "Gazlıgöl/Kazlıgöl" yer adının, Orta Asya'daki KAZLUK KÖL yer adından Anadolu'ya taşındığı görülmektedir.
- 6) Burada *Bilge Kağan Yazıtı*ndan örnek olarak verilen "kök öngük YOGURU sü yorıp tünli künli yeti ödüşke suwsuz keçdim çorakka tegip yolağçı..." (= *Kök Öng Irmağı'nı (bata çıka) aşıp orduyu yürütüp geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim. Çorak topraklara varınca...*) cümlesindeki YOGUR- fiilinin "çiğneyerek geçmek (kar veya çamur çiğnemek, bata çıka yürümek)" anlamına geldiği de düşündürücüdür. (NOT: Bu fiilin YOGURT sözcüğü ile ilgisi olmadığı üzerine TÜRKÜLAD (sayı: 2)'de Gökçen Duruloğlu'nun güzel bir makalesi çıkmıştır. Ona göre "YOĞURT" sözcüğü: u:y- > yu- 'uyumak' fiilinden gelmektedir.)

E. Aydın'ın bu eseri, bu konuda yazılan ilklerden birisi olduğu için, eksiği-kusuru sonraki baskılarda düzeltileceği umudu ile kaynak gösterilecek bir çalışmadır. Tebrik ediyorum.

HOCA DEHHÂNÎ DİVANİ ÜZERİNE

*Ersen Ersoy-Ümran Ay (2017), Hoca Dehhânî Divanı, TÜBA Yayınları, Ankara.
ISBN: 978-9944-252-85-0*

Orhan YAVUZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22:228-235

Türk dili ve edebiyatı tarihi için kıymetli bir metin olan Hoca Dehhânî Divanı'nın bulunduğunu yaklaşık iki sene kadar önce haber almıştık. Divan üzerine bilim adamları tarafından yapılacak yayımı sabırsızlıkla beklerken hocam Prof. Dr. Kemal YAVUZ tarafından, yapılan yayının bir nüshası da bana ulaştırıldı (Hoca Dehhânî Divanı, TÜBA Yayınları, Ankara, 2017). Aslı Medine Ârif Hikmet Bey Kütüphanesinde bulunan eser üzerine yapılan araştırma ve incelemeleri hiç soluk almadan okuduk.

Eser Doç. Dr. Ersen ERSOY ile Yrd. Doç. Dr. Ümran AY tarafından hazırlanmış. Editörlüğünü Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK'ın yaptığı çalışma Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından yayımlanmış. Bir proje çalışması olarak karşımıza çıkan eserin proje sorumluluğunu TÜBA başkanı Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR yapmış, proje yayın kurulu üyeliklerinde de Türkiye'nin tanınmış bilim adamlarından dokuz profesör yer almıştır. Çalışmanın başında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip ERDOĞAN'ın takdim yazısı; daha sonra da Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanı Dr. Faruk ÖZLÜ ile TÜBA Başkanı Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR'ın Takdim ve Sunuş yazıları yer almaktadır. İçindekiler sayfasından sonra çalışmayı hazırlayanların eserlerini bir vefa örneği göstererek, hocaları Orhan BİLGİN, Kemal YAVUZ, Nihat ÖZTOPRAK ve Sebahat DENİZ'e ithaf ettikleri sayfa görülmektedir.

Eser ÖNSÖZ ile başlamakta ve GİRİŞ bölümü ile devam etmektedir. Araştırmacılar GİRİŞ başlığı altında Hoca Dehhânî'nin hayatı hakkında şimdiye kadar bilinenler, eserleri, edebî kişiliği üzerinde durmuşlar, şaire dair yeni tespitlerde bulunmuşlar ve bu tespitlerini de çalışmalarında divandan örnekler vererek etraflıca ifade etmişlerdir (s. 19-30). Daha sonra eseri hazırlayanların, Dehhânî'nin eserini Şekil, Redif ve Kafiye, Edebî Sanatlar; muhteva yönünden de Atasözleri ve Deyimler, Tabiat, Giyim-Kuşam ve Yeme-İçme Kültürü, Dinî İbareler, Kişiler ve Yer İsimleri başlıkları altında geniş bir incelemeye tabi tuttıkları görülmektedir (s. 31-55). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yegâne nüshası Medine'de Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey Kütüphanesinde bulunan Hoca Dehhânî Divanı'nın tavsifinin etraflıca yapıldığı (s. 56-57) kısımdan sonra eserin imlâ (yazılış) özellikleri üzerine araştırmacıların tespitleri verilmiştir (s. 57-63).

Bu geniş girişten sonra METİN bölümü gelmektedir. Divan'ın ikisi kaside, 95'i de gazelden meydana gelen metninin yeni Türk harfleriyle transkripsiyonlu şekli (s. 65-126) ile daha önce yayımlanmış, fakat eserin aslında yer almayan yedi şiir de (s. 127-132) bu bölümü oluşturmaktadır. Transkripsiyonlu olarak verilen bu ana metinden sonra KAYNAKLAR (s. 133-134), SÖZLÜK (s. 135-138), MATLALAR

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/TÜRKİYE, orhanyavuz@selcuk.edu.tr

DİZİNİ (s. 139-146), DİZİN (s. 147-234) ve TIPKIBASIM (s. 235-303) bölümleri yer almaktadır. Eseri, kıymetli vakitlerini harcayarak bilim âlemiyle tanıştıran Doç. Dr. Ersen ERSOY’u ve Yrd. Doç. Dr. Ümran AY’ı tebrik ediyoruz.

Biz buraya kadar “Hoca Dehhânî Divanı” adlı eserin kısaca alışıl gelmiş bir tanıtımını yaptık. Bu çalışma dikkatlice ve bir dil uzmanı tarafından incelendiğinde, hemen hemen her çalışmada olduğu gibi hazırlayanların ve inceleyicilerin gözünden kaçan bazı hususların olduğu görülecektir. Eseri incelerken karşılaştığımız bu hususları burada bir sınıflandırmaya tâbi tutmadan ve takibin kolaylığı açısından ilk sayfasından başlayarak yani sayfa sayfa göstererek vermeğe çalışacağız.

- * Giriş sayfasının (s.19.) son satırındaki “Eğridirli” kelimesi Eğirdirli olarak düzeltilmelidir. Doğrusu çalışmanın 22. sayfasında verilen ilk beyitten sonraki satırda görülmektedir.
- * 23. sayfada “Edebî Kişiliği” başlığı altındaki 2. paragrafta “Gazellerini Sultan Veled’in gazelleriyle mukayese edilince...” cümlesindeki “edilince” kelimesi, cümlelerin unsurları arasındaki uyum açısından “edince” olarak düzeltilmelidir.
- * 24. sayfada “Hayatı ve Eserleri” alt başlığının ilk cümlesindeki “...yeni bulunan nüshasında ...” ibaresinden Dehhânî Divanı’nın sanki önceden bulunan nüshaları da varmış gibi bir anlam çıkıyor.
- * Sayfa 26’da ikinci paragrafın “Dolayısıyla Hoca Dehhânî, yüzyılın ilk çeyreğine doğmuş ve 14. yy’ın sonunda vefat etmiştir.” şeklinde gördüğümüz son cümlesi, “Dolayısıyla Hoca Dehhânî, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde doğmuş ve asrın sonlarında da vefat etmiştir” olarak düzeltilmelidir.
- * 27. sayfanın son paragrafının ilk cümlesindeki bozukluk da, “Dehhânî’nin divandaki bazı manzumelerinde dinî-tasavvufî remizlerle ördüğü ifadeleri...” şeklinde başlatılarak düzeltilmelidir.
- * 28. sayfanın en sonunda verilen iki beyitten önceki cümlesi “...konmamış bir münacattır.” şeklinde sonlandırılmalıdır. Söz konusu edilen beyitlerden sonraki ifadelerde de cümle açısından sıkıntı gözlenmektedir.
- * Sayfa 29’da örnek olarak verilen ilk beyitten sonraki satırda yer alan “beyitlik” kelimesi cümlelerin akıcılığı açısından “beyitten oluşan” kelimeleriyle yer değiştirmelidir.
- * 31. sayfada ilk paragrafın “26 beyitlik ilk kaside önce iki şiir mecmuasında yayımlanmıştır, beyitlerin sıralaması mecmualardaki ile aynıdır.” şeklindeki cümlesinin “26 beyitten meydana gelen ilk kaside daha önce iki şiir mecmuasında yayımlanmış olup beyitlerin sıralaması da mecmualardaki ile paralellik göstermektedir.” şeklinde daha akıcı bir duruma getirilmesi yerinde olur.
- * Yine aynı sayfada örnek olarak verilen beyitten sonraki “matla beyti ile başlayan kaside ...” ibarelerinde bir anlatım bozukluğu sezilmektedir. Matla beyit, ilk beyit olduğuna göre “matla beytiyle başlayan” şeklindeki ifadede sıkıntı gözlenmektedir.
- * Sayfa 32’de Ahmed-i Dâî Divanı’ndan bahsedilerek malum eserdeki kaside, gazel, kıt’a ve müfretlerin sayıları verilmektedir. Araştırmacıların bu bilgiyi Prof. Dr. Mehmet ÖZMEN’in divan üzerine yaptığı çalışmadan aldıkları malumdur. Söz konusu bu çalışmanın dipnotu ve Kaynakça’da gösterilmesi ilmîlik ve bilime saygı açısından yerinde olurdu.

- * 34. sayfanın ilk paragrafında adları verilen eserler üzerine (Hurşidnâme, Nesîmî Divanı ve Kadı Burhaneddin Divanı) yapılan çalışmaların da Kaynakça'ya alınması gerekir.
- * Aynı sayfada son paragrafın “Hoca Dehhânî ve Şeyhî ikinci sırada tercihi...” şeklinde başlayan cümlesi “Hoca Dehhânî ve Şeyhî'nin ikinci sırada tercihi ...” şeklinde başlatılarak düzeltilmelidir.
- * 61. sayfada “4. Bazı ek, bağlaç ve edatların yazımı” başlığı altında verilen bilgilerdeki hatalar sanki bir gözden kaçma ile ifade edilemeyecek şekilde karşımıza çıkmaktadır: “-(I)p partisip ekinin yanı sıra ...” gibi bir ifade gerçekten bir dikkatsizlikten mi kaynaklanmıştır bilemiyoruz. Burada -(I)p partisip (sıfat-fiil) eki değil gerundium (zarf-fiil) ekidir. Ayrıca eserin yazıldığı 14. yüzyılda ekin ünlüsü u ve ü şeklinde daima yuvarlaktır. Yine aynı hatanın altında -dan, -den, -tan, -ten ayrılma [hâli] eki denilerek verilen ve ekin düz şekliymiş gibi gösterilen girmedin ve saklamadın örneklerinde ek -dın, -din ayrılma hâli eki değil “-madın, -medin” gerundium (zarf-fiil) ekidir. Eseri hazırlayanlara bu gözden kaçan ya da dikkatsizlikten meydana gelen bilgi yanlışını mutlaka düzeltmelerini öneririz.
- * Sayfa 63'te ikinci satırdaki “Bu hatalar metinde tamir edilerek yazılmıştır.” cümlesinin yüklemi “giderilmeye çalışılmıştır.” olarak verilirse daha uygun olur.
- * Aynı sayfada verilen transkripsiyon alfabetesinde eksikler ve hatalar gözlenmektedir. İlk harf olarak verilen elifin karşısındaki a, e'nin yanında bir de uzun a (ā) verilmelidir. Aynı harfin karşısında hemze de aynı harfinin transkripsiyonu gibi verilmiş, düzeltilmelidir. B'nin karşısına b, p; cimin karşısına da c, ç yazılarak düzeltme yapılmalı, aynı harfinin karşısında verilen işaretteki hata da giderilmelidir.
- * 67. sayfada yer alan 1. kasidenin 6. beytinin ikinci dizesindeki “dördüyle” kelimesindeki imlâ hatasını da kelimeyi “dördiyle” yazarak düzeltmek gerekir. Dört-i-y-le şeklinde kelime kök ve eklerine ayrılırsa, buradaki -i iyelik 3. teklik şahıs eki olarak karşımıza çıkar. Dehhânî'nin yaşadığı 14. yüzyılda yani Eski Anadolu Türkçesi döneminde iyelik teklik 3. şahıs ekleri daima -ı, -i ve -sı, -si şeklinde düz ünlü/ünlülü tespit edilmektedir.
- * Sayfa 68'de aynı kasidenin 10. beytindeki “beslemese” kelimesi “bislemese”; 16., 20. ve 21. beyitlerindeki “beze-” fiilinin de “bize-” olarak düzeltilmesi yerinde olur. Burada araştırmacıların ilk hecede “e” olarak aldıkları ses, eserin yazıldığı dönemde hep kapalı e “é”, ya da “i” ‘dir.
- * Yine aynı kasidenin 18. beytinde “dutasun” olarak okunduğunu gördüğümüz teklik 2. şahıs eki, zamir kaynaklı şahıs eklerinden olup Eski Anadolu Türkçesi döneminde (-sın, -sin) şeklinde daima düz ünlü taşımaktadır. Bu durumda söz konusu kelimenin “dutasın” şeklinde okunması gerekir.
- * Metinde birçok yerde karşılaştığımız, cim ile yazıldığı hâlde bazen “nice” bazen de “niçe” şeklinde verilen kelimenin cim ile yazılsa bile ç'li şekliyle “niçe” yazılması daha uygun olur. Bu husus metin başından sona kadar taranarak yeniden gözden geçirilmelidir.

Bundan sonra 3. gazelden itibaren metnin kurulmasında gördüğümüz hataları şiir numarası ve beyit numarası ile vereceğiz. Verilen ilk rakam şiir, ikinci rakam da beyit

numarasını gösterecektir. Kelimelerden ilki çalışmada geçen şekli, ikincisi de olması gereken şeklidir.

- * 3/7 geç >giç; 4/5 yürürse > yüri[r]se; 4/7 şîrîn >Şîrîn; 5/3 kuluna >kulına; 7/2 hūbluğ >hūblıg 7/3 rağmıma >rağmuma; 7/5 beñzetdiğüm > beñzetdügüm; 7/6 didim-ise >didüm-ise; 7/6 uğru >uğrı; 7/7 Dehhānīyi >Dehhānī[yi]; 10/4 suçudur >şucidür (?); 10/7 aydur > eydür; 10/8 bağda >bāğda; 13/7 anuñ-içün >anuñ-içün; 14/4 göyünür >göyinür; 16/4 yāra >yara (?); 16/5 gülüş-ile >gülüş-ile; 19/4 nere > nire; 19/5 yorınam >yoranam; 21/6 düçār >düçār; 25/4 zîre > zîra; 26/4 beñzedeyüm >beñzedeyim; 28/2 bağışlarsa >bağışlar-ısa; 29/1 bel >bil; 33/5 esrigedi >esirgedi (vezin gereği bile olsa); 37/2 dür > dürr; 37/5 Hüsrev > Husrev; 39/3 unudur >unudur; 40/2 urar >urur; 41/4 zîre > zîra (Yine vezin gereği “zîra” olmalıdır); 47/6 [ayını] >[hilâlin] (?); 48/4 aşşuñ >aşşıñ; 49/7 dudakların > dudaklarını; 50/3 ışkıñuñ >ışkıñuñ; 52/2 yanar-iseñ >yanar-ısañ; 53/2 itdün-ise > itdük-ise (Bir önceki dizede kılduğ-ısa); 53/5 içeyüm >içeyim; 54/4 Te ālā >Ta ālā; 55/3 luţf-ile >luţf-ıla; 56/2 nişanı > nişāni; 59/3 haķı-y-içün > haķı-y-içün; 63/7 mecnūn >Mecnūn; 66/3 haţā-y-ise >haţā-y-ısa; 68/4 hancer >hançer; 70/4 Rıvān >Rıdvān ya da Rızvān; 71/7 besledi >bisledi; 72/7 cür a-y-ile >cür a-y-ıla; 73/4 zaħmı-la >zaħm-ıla; 75/2 düçār >düçār; 75/3 tutayum > tutayım; 76/4 zārılığım >zārılığım; 78/2 yuķı yumazam >yuķı uyumazam; 78/5 üstime >üstüme; 79/5 ey >iy; 80/4 kemmiyyetin > kemiyetin; 86/1 ser-zeniş >serzeniş; 88/2 kūşede >güşede; 89/6 isteyevem >isteyedüm; 91/2 düzüleli >düzileli; 91/3 esridi >esrüdi; 92/2 kulavuz >kılavuz (kıl- fiili); 94/5 didiğüm >didüğüm; 94/7 düçārdan >düçārdan; 98/5 hüzn >hüzn; 99/6 belāyimiş > belā-y-ımış; 99/9 kani-durur > kani-durur (kān: hazine); 102/2 ürdi >üvürdi.
- * 3/12 haerā-püş > hadrā-püş. Kelime s. 180 ve Dizin’de de aynı şekilde daktilo hatalı yazılmıştır, buralarda da kelimenin düzeltilmeye ihtiyacı vardır.
- * 8/3 nice >niçe (Metinde çok kullanıldığı için bundan sonra geçtiği yerler verilmeyecektir).
- * 8/7 kendözümü >kendüzümü. Bazı Türkologlar kelimeyi kendöz kabul etseler de, kentü + öz kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen sözcük artık tek kelime hâlidir. Türkçenin ünlü uyumları söz konusu edildiğinde tek kelime hâlini almış sözün kendüz okunması ve öylece alınması daha uygundur.
- * 12/1 hecrinde[n] >hecrinde; (-da, -de aynı zamanda ayrılma eki olarak da kullanılır).
13/7 aşkına > ışkına (Metinde hep “ışk” alınmış, birlik sağlanmalıdır).
- * 20/6 iy >i (Vezin gereği kelimenin i lınması daha uygundur).
- * 20/6 gey >key (Metnin tamamında “gey” alınan kelimenin bütün geçtiği yerlerde “key” olarak tespiti yerinde olur).
- * 33/3 zîre > zîra (Aslı “zîrā” olan kelime vezin gereği “zîra” alınmalıdır).
- * 58/1 kani (Birinci dizede “nerede” anlamında, ikinci dizede damardaki “kan” anlamında. Böyle olunca “kani” dan başka “kan” da dizine ayrı bir madde başı olarak alınmalı.

- * 66/2 hāşe >hāşa (Aslında uzun olması gereken kelimenin ikinci ünlüsü vezin gereği kısa alınmalıdır).
- * 82/4 “ırın” kelimesi sözlüğe ve dizine ır (şarkı anlamında) alınmalı.
- * 83/1 alet-tahkīk >ale’t-tahkīk; 84/3 “[āşıka]” kelimesinin ayın işareti düzeltilmeli;
- * Metin bölümünden sonra çalışmaya SÖZLÜK adı altında âdetâ bir “sözlükçük” bölümü eklenmiştir. Bu bir iki sayfalık kısımda metinde karşımıza çıkan, bugün kullanımdan düşmüş, mutlaka alınması gereken “gey<key” gibi, “iñen” gibi (Her iki kelime de çok, daha çok ve pek çok anlamlarındadır) “tūr-” (kalkmak) gibi daha birçok kelimenin de alınması gerekirdi. Bu bölüm sanki DİZİN bölümünde kelimelere mana vermekten kaçmak gibi bir durumu akla getirmektedir. Böyle bilimsel çalışmalarda dizin yapılırken mutlaka kelimelerin anlamlarının da verilmesi daha uygun olur. Bundan başka DİZİN bölümünde de gözden kaçan hususlar vardır. Bu hatalar düzeltildikten sonra kelimeler yeniden alfabetik sıraya alınmalıdır. Yaptığımız düzeltmelerde verilen kelimelerden ilki araştırmacılar tarafından verilen, “>” işaretinden sonrakiler de olması gereken şekilleridir. Bu bölümde madde başı alınması gereken kelimeler şunlardır:

1. -mA- fiilden fiil yapma eki ile yapılan madde başları;

açma- ; ayırma- ; bakma- ; begenme- ; bisleme- ; bilime- (<bil-e + u-ma-) ; bozma- ; bulma- (<bul-a +u-ma-) ; çevür- ; çıkarma- ; dağıtma- ; dime- , dönderme- ; döyeme- (<döy-e +u-ma-) ; durma- ; düşme- ; görünme- ; görme- ; inanma- ; isteme- ; ivme- ; itme- ; kılma- ; kılma- ; koma- ; olma- ; oturma- ; öldürme- ; sarartma- ; sevme- ; soma- ; urma- ; virme- ; yime- ; yuma- (<el yumayan- : el çekmeyen).

2. Bunlardan başka yapım ekleriyle madde başı alınması gereken kelimeler; çekmek; dirmek; ditreme; gelmek; girmek; görün-; görmek, irmek; olmak

Çalışmada Diğer Düzeltilmesi Gereken Hususlar:

- * ağac >ağaç; ayt- >eyt-; be-küllī >be-küllī; bendelig >bendelik; besle- >bisle-; bırakmaç- >bırakmaç; bī-başarlıg >bī-başarlık; biḥamdillāh >bi-ḥamdillāh; bī-hude > beyhūde; burc- >burc; doğru >doğru; düzül- >düzil-; ey >iy; ğamḥvār >ğam-ḥār; ğamḥvāre >ğam-ḥāre; geç >giç; göyün- >göyin-; Hindu >Hindū; ḥūbluğ >ḥūblık; Hüsrev > Hüsrev; kirişme >girişme; küşe >güşe; küslü >küs(ü)lü; nazar, nazar >nazar; nere >nire; nigūn >ser-nigūn; oğu-, oқи >oқи-; emen, semen >semen; süd >süt; tañla >tañlacak; Te ālā > Ta ālā; yigid >yigil.
- * Sayfa 148'deki “ağ” maddesiyle 149'daki “ak” madde başları ak olarak birleştirilmeli.
- * alī- ve añağ- madde başlarının sonuna konan (-) işaretinin, kelimeler fiil olmadıkları için kaldırılması gerekir.
- * “aşşı” ve “aşşu” madde başları aşşı olarak birleştirilmeli.
- * arka- : fiil değildir “-” işareti kaldırılmalı.

- * âşikâr, âşkâr ile ; ayağ, ayak ile; ayân da ıyân ile birleştirilerek kelimelerin alınışında birlik sağlanmalıdır.
- * ayrılık >ayruluk (ayruluk ile birleştirilmeli).
- * “bâğ” ile “bağ” maddeleri birleştirilmeli ve bâğ olarak alınmalı.
- * Sayfa 155’te 29/1’de geçen kelime “bel” madde başı alınmış. Kelimenin kontrol edilirse “bil-” olduğu görülecektir, ayrıca bil- fiili ile birleştirilerek alınması gerekir.
- * beri >berü yapılarak “berü” maddesiyle birleştirilmeli.
- * beze- ve bezen- madde başları “bize-” ve “bizen-” yapılmalı.
- * bil (isim gibi alınmış)
b.-mez (Kelime burada fiildir, “bil-” fiilinin altında yer bulmalı.
- * dağ madde başında d.+ına 40/3 (Kelime metinde tı ile yazılmış “tağ” alınmalı).
- * “dâyima” ile “dâyimâ” birleştirilmeli.
- * Dehâni, Dehânî, Dehhânî ve Dehhâni madde başları birleştirilmeli ya da “Dehhânî” ‘ye gönderme yapılmalı.
- * “dil” maddesinde karışıklık vardır. Meselâ 10/3’te ağızdaki dil (organ); 11/1, 32/6, 34/2 gibi yerlerde “gönül” anlamındadır. Bu ve bunun gibi yazılışları aynı, fakat anlamları farklı olan kelimeler birer birer taranarak ayrı ayrı madde yazılmalı:
dil: dil, organ
dil: gönül gibi.
- * duzak ve duzağ “duzak” maddesinde birleştirilmeli.
- * dür ile dürr birleştirilmeli.
- * “el” madde başında uzuv olanlar ayrılmalı, varsa memleket ve yabancı anlamlarındakiler “il” yapılarak ayrı ayrı maddeler olarak alınmalı.
- * elif ve elif birleştirilerek “elif” şeklinde madde başı yapılmalı.
- * esri- >esrü- yapılmalı, yanlış alınan “esrür” maddesi de esrü- olarak bunlara dahil edilmeli.
- * güzel, güzel ve güzellik kelimelerinin alınışında birlik sağlanmalı, güzel ve güzel de tek madde başı olarak alınmalı.
- * “hak” kelimesinde en sonda yer alan yani 59/3’teki “hakiyçün” hariç hepsi Tanrı, Allah manalarındadır. Bu madde “Hak” olarak alınmalı ve “hakiyçün” kullanımı da “hakık” maddesine gönderilmeli. Bir de “hakık” maddesinde en sonda alınan “h.+uña” da “h.+uña” olarak düzeltilmelidir.
- * hamüş ve hāmüş madde başları “hāmüş” şeklinde birleştirilerek alınmalı.
- * hāşā, hāşa ve hāşe kelimeleri “hāşā” maddesi altında birleştirilmeli.
- * “hoş-” şeklinde fiil olamaz ve madde başı alınamaz. Bir önceki “hoş” kelimesine gönderilmeli.
- * “hūri” madde başı “hūrî” kelimesi ile birleştirilmeli.
- * “ıla” madde başı olamaz kaldırılması gerekir.

- * ırağ ve ırak kelimeleri “ırak” maddesinde birleştirilmeli.
- * “ırın” madde başı alınan kelime ır (şarkı) olarak madde başı alınmalı.
- * “ırmağ” madde başı ırmağ ile birleştirilmeli.
- * ıyān ve ayān kelimelerinin imlasında birlik sağlanmalı.
- * “ilet-” madde başı alınan kelime “ilet-”fiili değil “ile” edatıdır. İle kelimesiyle birleştirilmeli.
- * “il” madde başında aşağıda örnekleğimiz gibi bütün örnekle ana metinden taranıp kontrol edilerek “yabancı” ve “memleket” manalarında iki ayrı madde başı yapılmalı.
(101/7)’de memleket; (88/6)’de el, yabancı
- * “kad” ve “kadd” aynı madde başı altında toplanmalı ya da gönderme yapılmalı.
- * “kanı” madde başında problemler vardır. Bu madde altında “nerede” manasında ve “kan” manasında (kan döker 58/1, k.-durur gibi) kullanımlar vardır. Bir de aynı madde altındaki 99/9’da kelime “kān” yani maden ocağı anlamındadır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu “kanı” madde başından “kanı: nerede, kan: damarlarda dolaşan sıvı ve kān: maden ocağı” olmak üzere üç ayrı madde başı yapılmalıdır.
- * “kat” Bu kelimedede de sorun vardır. 68/7’de “büklüm, tabaka”; 48/5’te “yan, büyüklerin huzuru” anlamlarındadır. Bu madde başı da iki ayrı madde olarak ayrılmalıdır.
- * kulağ ve kulağ madde başları “kulağ” altında toplanmalıdır.
- * “kulavuz” kelimesi kıl-a-vuz şeklinde kök ve eklerine ayrılır. Bu fiil “kıl-” olup kıl- maddesine gönderilmelidir.
- * Leylā ve Leylī maddeleri >Leylā yapılarak birleştirilmelidir.
- * n’ola, n’olaydı, n’oldı, n’olur >n’ol- yapılarak birleştirilmeli.
- * n’eyle- ve n’it- alfabetik sıraya alınmalı.
- * 206. sayfadaki nit- ile 207. sayfadaki n’it- birleştirilmeli.
- * şaç-, şaç- bir madde altında birleştirilmeli.
- * şaç, şaç birlikte alınsın.
- * şu, su madde başları “şu” olarak birleştirilmeli.
- * “şüci”, “şüci” madde başları birleştirilmeli.
- * şehir, şehr birlikte alınmalı ya da gönderme yapılmalı.
- * şemme’l- olarak alınan ne olduğu belli olmayan unsur doğru tespit edilmeli ya da kaldırılmalı.
- * toprağ, toprağ, toprağ >toprağ olarak birleştirilmeli.
- * “řübā” kelimesi dört ayrı şekilde madde başı alınmış, “řübā” şeklinde birleştirilerek alınmalı.
- * “şur-” 8/1 ve 6/7’de “kalkmak”; 104/2’de “sözünde durmak (durmak)” anlamlarında görölmektedir. Fiil iki ayrı madde başı yapılmalı.
- * uzağ, uzağ madde başları “uzağ” altında birleştirilmeli.

- * ür- Dizenin vezni kontrol edildiğinde kelimenin “üvür-” olması gerektiği görülecektir.
- * “vir” alınan made başı da kontrol edilince vir- fiili olduğu görülecektir. “vir-” fiiliyle birleştirilmeli.
- * yalñuz, yaluñuz olarak alınan madde başları bir madde altında toplanmalı ya da gönderme yapılmalıdır.
- * “yanar” alınan kelime yan- fiili olup -ar sıfat-fiil eki ve -ı iyelik eki almıştır. Fiil “yan-” madde başıyla birleştirilmeli.
- * yanmağ, yanmak >yanmak olarak birleştirilmeli.
- * “yar-” madde başında 103/6’da “yārān” anlamında karşımıza çıkmaktadır, diğer yerlerde “yar-” olarak madde başı alınmalı.
- * “yil-” Bu fiilde de karıştırmalar söz konusudur. İsim olan yil (rüzgâr) bile fiil olarak gösterilmiş. Yalnız 28/3’te yil- koşmak manasında fiildir.
- * yürü- ve yürü- şeklinde iki madde başı yapılmış, “yürü-” maddesinde toplanmalı.
- * “zinhār” ve “zīnhār” birleştirilerek alınmalıdır.

Bütün dikkatsizlik ve yanlışlarına rağmen yeni bulunmuş önemli bir Türk dili metninin güzel bir baskıyla, metnin orijinalinin tıpkıbasımı da verilerek yayımlanmış olması, Türkoloji için ciddi bir kazançtır. Emeği geçenleri bir daha tebrik ederiz.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNİN SÖZ DİZİMİ

Sinan Dinç, (2017), *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi*, Fenomen Yayınları, Erzurum, 210 s., ISBN: 9786059474122

Tuna BEŞEN DELİCE*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 236-242

Çağdaş Türk lehçeleri alanında hazırlanan dil çalışmalarının sayısı günden güne artmaktadır. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda bir lehçenin genel gramerinin değil, gramerin alt başlıklarından birinin ele alınarak daha ayrıntılı incelemeler yapıldığı görülmektedir. Bu tip eserlerde hem kaynak lehçenin diliyle yazılmış gramerlerde konuların nasıl ele alındığı belirtilmek suretiyle çalışmaların yöntemleri karşılaştırılabilir hem de çok sayıda örnek verilerek çalışmanın anlaşılabilirliği artırılmaktadır. Ülkemizde Türkmen Türkçesi üzerine de ses, şekil ve söz dizimi konularını birlikte ele alan birkaç gramer kitabı hazırlanmışsa da bu başlıkları ayrı ayrı ele alan çalışmalar yeni yeni basılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan biri de *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi*'dir.

Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Doktor Öğretim Üyesi Sinan Dinç'in Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak hazırlayıp savunduğu *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi* adlı çalışma, Türkmen Türkçesinin gramer alanında hazırlanan az sayıda çalışmadan biridir ve söz dizimi alanında tek çalışma olması bakımından önemlidir. Türkiye'de Türkmen Türkçesi grameri üzerine yapılan çalışmalarda söz dizimi konusu ayrı bir bölüm olarak ele alındığından oldukça yüzeysel bilgilere yer verilebilmiştir. Bu nedenle Türkmen Türkçesi Söz Dizimi dersleri kaynağı olarak ve söz dizimi alanında çalışanlar için daha kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte, Sinan Dinç'in *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi* adlı bu çalışması, alandaki önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Çalışmada söz dizimi konuları ele alınırken daha önce Türkiye'de hazırlanmış söz dizimi çalışmalarının incelendiği ve yazarın farklı çalışmalardan etkilenecek çalışmasındaki bölümleri ve başlıkları belirlediği anlaşılmaktadır. S. Dinç'in özellikle Leyla Karahan'ın *Türkçede Söz Dizimi* (2011) H. İbrahim Delice'nin *Türkçe Sözdizimi* (2007) ve Rasim Şimşek'in *Örneklerle Türkçe Sözdizimi (Tümceler-Belirtme Öbekleri-Çözümleme)* (1987) eserlerindeki yaklaşımları benimsediği görülmektedir.

Çalışma, temelde iki bölümden oluşmakta, birinci bölümde sözcük öbekleri ikinci bölümde cümle ele alınmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın/ TÜRKİYE, tunabesen@hotmail.com.

Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi adlı bu çalışma, “İçindekiler” kısmından sonra “Yeni Türkmen Alfabeti” başlığı altında yer alan yeni Türkmen Latin harfleri, onların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ve Türkmen Kiril harf karşılıklarının verildiği bir tablo ile başlamıştır. Yazar, çalışmasının tamamında edebî eserlerden, bilimsel yazılardan ve gazete makalelerinden derlediği örnekleri yeni Türkmen alfabeti ile verdiği için dolaylı olarak bu alfabe tablosu çalışma için önemlidir. Tablonun ardından, taranan metinlerin kısaltmaları ve karşılıkları ile çalışmada kullanılan genel işaret ve kısaltmaların açıklamaları yer almaktadır.

Sinan Dinç, çalışmasına akraba lehçelerin öğrenilebilmesi ve lehçeler arası sağlıklı aktarımın yapılabilmesi için ana dilin ve hedef lehçelerin dil özelliklerinin çok iyi bilinmesi ve söz dizimsel yapılarının iyi çözümlenmiş olmasını vurgulayan bir önsözle başlamıştır.

Eserin “Giriş” bölümü niteliğindeki “Günümüz Türkmen Türkçesi” başlığı altında verilen kısımda ise çağdaş Türkmen Türkçesinin edebî dilinin nasıl şekillendiği konusu, P. Azimov ve diğerleri tarafından hazırlanan *Häzirki Zaman Türkmen Dili* adlı çalışmadaki bilgilerden yararlanılarak ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (1-2). Bu bölümde, Türkiye’de Türkmen Türkçesi üzerine hazırlanan çalışmalarda “Bugünkü Türkmen Türkçesi edebî dili Yomut ağzı esasında şekillenmiştir.” bilgisinin doğru olmadığı vurgulanmış; önce Yomut ağzı etkisiyle başlayan standart dil oluşturma çalışmalarının Aşgabat ağzı olarak da bilinen Teke ağzı esasında son hâlini aldığı “Türkmen Edebî Dili” başlığı altında belirtilmiştir (2-4). “Türkmen Yazısının Tarihi” başlığı altında Ekim devrimi sonrası kullanılan Arap alfabesinin özellikleri anlatılmıştır (4-5). “Latin Alfabetine Geçiş” kısmında ise devrim öncesi başlayan Latin alfabesine geçme tartışmaları, 1926’da yapılan Türkoloji Kurultayı’nda çoğunluğun Latin alfabesine geçme kararı almasıyla yeni bir alfabe döneminin başladığı anlatılmaktadır. 1928’de kabul edilen Türkmen Latin Alfabeti’nin 16 ünlü ve 24 ünsüzden oluşan 40 harflik bir alfabe olduğu ve sonrasında bu alfabe üzerinde de pek çok değişiklik yapılarak harf sayısının 30’a kadar düşürüldüğü bilgisi bu bölümde yer almaktadır (5-6). Sovyetler Birliği yönetiminin egemenliği altında yaşayan milletlere Rusça öğrenmeyi zorunlu kılmasından dolayı Kiril harflerini öğrenme mecburiyeti de ortaya çıkmıştır. Hem Latin hem Kiril harflerinin birlikte öğrenilmesinin zor ve karmaşık olması nedeniyle Türkmen yazısının Kiril alfabesi temelinde oluşturulması gerektiği düşüncesi teklif edilmiş ve böylece Türkmenler’in dillerini Kiril alfabesi ile yazma dönemi 1940 yılında resmen başlamıştır. “Kiril Alfabetine Geçiş” başlığı altında bu bilgilerin yanı sıra yeni alfabenin özellikleri de yer almaktadır (6-7). “Türkmen İmlası Üzerine Çalışmalar” başlığını (7-8) “Türkmenistan Birinci İlmî Lengüistik Konferansı” (8-13), “Birinci Lengüistik Kurultay”, “İkinci Lengüistik Kurultay” başlıkları takip etmektedir. Bu başlıklar altında önce 1930 yılında Türkmen Türkçesinin edebî dilinin gelişme yolları, imla ve söz varlığının ele alındığı konferansta alınan kararlar, orijinal dilinde ve Türkiye Türkçesi aktarımı ile verilmiştir. Bu şekilde 1930’da kullanılan Türkmen Türkçesinin günümüz standart dilinden farklılıklarını görmek mümkün olmaktadır. 1936’da yapılan 1. Lengüistik Kurultay kararları ile yazı dilinin konuşma diline nasıl yaklaştırıldığı, dilin imlası ile ilgili net kuralların belirlendiği (13-17); 1954 yılında gerçekleştirilen 2. Lengüistik Kurultay’ın amacının Türkmen imlasındaki

karmaşayı sona erdirmek amacıyla düzenlendiği bilgisi ve bu kurultaylarda alınan kararlar, bahsi geçen başlıklar altında verilmiştir (17-19).

Eserin temel bölümü olan “Söz Dizimi” kısmında ise kısaca Türkmen gramerlerinde söz dizimi konularının nasıl ele alındığı kısaca değerlendirilmiştir (20). “Sözcük Öbekleri” nin anlatıldığı “I. Bölüm” Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde sözcük öbeklerinin nasıl ele alındığı hakkında kısa bir bilgilendirmeye ele alınmış ve çalışmada sözcük öbekleri temel unsur yardımcı unsur sıralaması göz önünde tutularak şu şablon esasında değerlendirilmiştir (20-21):

1. Yardımcı Öge + Asıl Öge
 - a. İsim Tamlaması
 - b. Sıfat Tamlaması
 - c. Yüklemsi Öbekleri
 - d. Ünlem Öbeği
 - e. Kısaltma Öbekleri
2. Asıl Öge + Yardımcı Öge
 - a. Unvan Öbeği
 - b. Fiil Öbeği
 - c. Edat Öbeği
3. Asıl Öge + Asıl Öge
 - a. Özel İsim Öbeği
 - b. Tekrar Öbeği
 - c. Sayı Öbeği
4. Asıl Öge + Yardımcı Öge + Asıl Öge
 - a. Bağlama Öbeği
5. Açıklama Öbeği

“Yardımcı Öge + Asıl Öge” ana başlığı altında isim ve sıfat tamlamaları, yüklemsi öbekleri, ünlem öbeği ve kısaltma öbekleri ele alınmıştır.

“İsim Tamlaması” başlığı altında isim tamlamasının Türkmenistan’da söz dizimi üzerine hazırlanan çalışmalarda nasıl tanımlandığı ve incelendiği konusu değerlendirildikten sonra “Belirtili İsim Tamlaması”, “Belirtisiz İsim Tamlaması”, “Eksiz İsim Tamlaması” ve “Zincirleme İsim Tamlaması” olmak üzere dört alt başlık altında isim tamlamaları sınıflandırılmıştır (27-34). Belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları konusu genel görüş çerçevesinde değerlendirilirken zincirleme ve eksiz isim tamlamalarının H. İ. Delice’nin söz dizimi anlayışıyla ele alındığı görülmektedir. Çalışmada *Ötüken/ Yiş, Dedeman/ Otel* yapısındaki tamlamaların eksiz isim tamlaması olduğu belirtilmiş (33); zincirleme isim tamlaması olarak ise iç içe isim tamlamaları değil, tamlayan ya da tamlananı birden fazla olan isim tamlamaları incelenmiştir (34). Türkmen Türkçesinde *-An, -yAn* ve *-cAk* sıfat-fiil ekleriyle kurulan sıfat tamlamalarının belirtili isim tamlamasının tamlananı olarak kullanıldığında iyelik ekinin sıfat-fiil ekli yapıya değil, onun belirttiği isme eklendiği gibi dikkat çekici tespitler de çalışmada yer almaktadır (29).

Eserde “Sıfat Tamlaması” başlığı altında *sıfat/ isim* yapısındaki sözcük öbekleri ele alınmıştır. Bu bölümde *iň govı* “en iyi”, *örän köp* “çok fazla” şeklinde derecelendirme bildiren yapılar da L. Karahan’ın görüşü esasında sıfat tamlaması olarak değerlendirilmiştir (36). *Yoldaş Sarıhanov* gibi *unvan adı/ özel isim* yapısındaki öbekler, H. İ. Delice’nin söz dizimi yaklaşımı esas alınarak *sıfat tamlaması* şeklinde değerlendirilmiştir (39).

Yardımcı öge/ asıl öge yapısındaki diğer sözcük öbeği türü de yüklem (filimsi) öbekleridir. “Yüklem Öbekleri” başlığı altında isim fiil öbekleri, sıfat-fiil öbekleri ve zarf-fiil öbekleri (40-58) incelenmiştir.

“İsim-Fiil Öbeği” başlığı altında *-mA*, *-mAk*, *-Iş/ -Uş* eklerinin yanı sıra *-mAkIlk* ekiyle kurulan yan cümleler anlatılmıştır. “Sıfat-Fiil Öbeği” ise *-An*, *-Ar*, *-AsI*, *-cAk*, *-dlk/ -dUk*, *-mAz*, *-mIş/ -mUş* eklerinin yanı sıra *-mAlI* ve *-yAn* ekiyle kurulan yan cümlelerin başlığı olmuştur. Burada *-dlk/ -dUk* sıfat-fiil ekinin ek-fiile getirilebildiği ve bu şekilde hem isim yapısı üzerinde hem de başka bir sıfat-fiil eki üzerinde bu ekin sıklıkla görüldüğü gibi Türkmen Türkçesi için ayırt edici bilgiler yer almaktadır. “Zarf-Fiil Öbeği” başlığı altında da *-A/ -y*, *-I/ -U*, *-Ip/ -Up*, *-AlI*, *-InçA*, *-dlkçA/ -dUkçA*, *-mAn*, *-mAzdAn*, *-AgAdA(n)* ekleriyle kurulan yan cümleler anlatılmıştır. Bununla birlikte şart cümleleri de burada zarf-fiil öbeği olarak değerlendirilmiştir.

Yardımcı öge/ asıl öge yapısındaki bir diğer sözcük öbeği olarak “Ünlem Edatı Öbeği” başlığı açılmıştır (58-59).

“Kısaltma Öbekleri” başlığı altında da yine yardımcı öge/ asıl öge yapısında olduğu kabul edilen iyelik, ilgi, yönelme, bulunma, uzaklaşma ve yükleme öbekleri incelenmiştir (59-61).

“Asıl Öge + Yardımcı Öge” ana başlığı altında unvan öbeği, fiil öbekleri ve edat öbeği alt başlıkları açılmıştır (61-89).

Özel isim/ unvan adı yapısındaki öbekler “Unvan Öbeği” başlığı altında değerlendirilmiştir.

Çalışmada, fiil öbeği konusu oldukça kapsamlı incelenmiştir. Gramer çalışmalarımızda genel olarak *birleşik fiil* terimiyle karşılanan yapılar, bu çalışmada “Fiil Öbeği” başlığı altında “İsim ve Yardımcı Fiil”, “Mecazi İsim ve Mecazi Asıl Fiil” ve “Asıl Fiil ve Yardımcı Fiil” şeklinde sınıflandırılarak ele alınmıştır (63-81). Bu sınıflandırmalar da tekrar alt gruplara ve alt sınıflara bölündüğü için fiil öbeklerinin çalışmadaki genel sınıflandırma şeması aşağıdaki sıralamayla daha net anlaşılacaktır:

I. İsim/ yardımcı fiil

II. Mecazi isim/ mecazi asıl fiil

1. Yarı kalıplaşmış

2. Tam kalıplaşmış

III. Asıl fiil/ yardımcı fiil

1. Zarf-fiil/ yardımcı fiil : Yeterlik, tezlik, süreklilik, varma veya ulaşma, başlama, deneme fiilleri.

2. Sıfat-fiil/ yardımcı fiil: Öncelik, niyetlenme, isteklenme, zorunluluk, yapmacıklık fiilleri

Zorunluluk fiilleri” başlığı altında verilen yapılar Türkiye Türkçesinde görülmemektedir. Türkmen Türkçesine has yapılarıdır. Türkmenistan’da yazılan eserlerde bu konuya değinilmemiştir. “Zorunluluk fiilleri” ilk defa bu çalışmada ele alınmış ve adlandırılmıştır.

Diğer asıl öge/ yardımcı öge yapısındaki sözcük öbeği de edat öbeğidir. “Edat Öbeği” başlığı altında edatlar, öbek oluşturduğu isme ekle ya da eksiz bağlanması göz önünde tutularak sınıflandırılmıştır: eksiz birleşenler, yönelme hâli ekiyle ve ayrılma hâli ekiyle birleşenler (81-89).

“Asıl Öge + Asıl Öge” ana başlığı altında özel isim öbeği, tekrar öbeği ve sayı öbeği alt başlıkları açılmıştır (89-101).

“Özel İsim Öbeği” başlığı altında Türkmen Türkçesindeki özel isim öbeği yapıları anlatılmıştır. “Tekrar Öbeği” başlığı altında da Türkmen Türkçesinde arasına tire konularak yazılan yapılar beş alt grupta incelenmiştir: aynen tekrarlar, eş ve yakın anlamlı tekrarlar, sayılı tekrarlar, zıt anlamlı tekrarlar, ilaveli tekrarlar. “Sayı Öbeği” başlığı altında da Türkmen Türkçesindeki temel sayı adları verilmiş ve aralarında toplama ilişkisi olan sayı adlarından oluşan sözcük öbekleri anlatılmıştır.

“Asıl Öge + Yardımcı Öge + Asıl Öge” ana başlığı altında yalnız “Bağlama Öbeği” yer almaktadır (102-104). Eş değer sözcük ve sözcük gruplarının birbirine bir bağlaç yardımıyla bağlandığı bu sözcük öbekleri örneklerle anlatılmıştır.

Son sözcük öbeği ana başlığı da “Açıklama Öbeği”dir (104-105). Yüklem dışındaki diğer öğeleri açıklayan bu sözcük öbeği de kısaca anlatılarak “Birinci Bölüm” tamamlanmıştır.

“İkinci Bölüm”de cümlenin öğeleri ve cümle türleri anlatılmıştır. Cümlenin öğeleri “Yüklem”, “Özne”, “Nesne”, “Yer Tamlayıcısı”, “Zarf Tümleci”, “Yüklem Dışı Tümleçler” olmak üzere altı temel başlık altında incelenmiştir (109-151).

“Özne”, türlerine göre “Pekiştirilmiş Özne”, “Sözde Özne”, “Dolaylı Özne”, “Yaptıran Özne” ve “Yapan Özne” olarak 5 alt gruba bölünmüştür (116-120). “Nesne” ise “Belirtili Nesne” ve “Belirtisiz Nesne” başlıkları altında incelenmiştir (124-128). “Yer Tamlayıcısı” başlığı altında “Yönelme Tümleçleri”, “Bulunma Tümleçleri” ve “Ayrılma Tümleçleri” ele alınmıştır (128-136). “Zarf Tümleci” olarak da “Zaman Zarfı Tümleçleri”, “Durum Zarfı Tümleçleri”, “Nicelik Zarfı Tümleçleri”, “Yer Zarfı Tümleçleri”, “Sebep Zarfı Tümleçleri” ve “Soru Zarfı Tümleçleri” alt başlıkları açılmıştır (136-147). “Yüklem Dışı Tümleçler” başlığı altında ise “Açıklama Tümleci”, “Pekiştirme Tümleci”, “Bağlama Tümleci” ve “Ünlem Tümleci” öğeleri incelenmiştir (147-152).

Cümle türleri; yüklem cinsine, anlamına, görevine, yüklem yerine, yapısına ve bağlanışlarına göre 6 temel başlık altında ele alınmıştır (152-198). Çalışmadaki “Cümle Türleri” konusunun alt başlıkları şu şekilde gösterilebilir:

Cümle Türleri

I. Yüklem cinsine göre cümle türleri

1. Ad cümlesi

a. Yüklem zamanına göre ad cümleleri

2. Fiil Cümlesi

a. Yükleme basit, gövde ve türemiş yapısındaki fiil cümleleri: Görülen geçmiş, öğrenilen geçmiş, şimdiki, gelecek ve geniş zaman; gereklilik, istek ve emir kipi.

b. Fiil öbeği ve isim+ek fiil yapısındaki fiil cümleleri

II. Anlamlarına göre cümle türleri

1. Olumlu cümle
2. Olumsuz cümle

III. Görevlerine göre cümle türleri

1. Haber cümlesi
2. Soru cümlesi
3. Emir cümlesi
4. Ünlem cümlesi
5. İstek cümlesi

IV. Yüklemin yerine göre cümle türleri

1. Düz cümle
2. Devrik cümle

V. Yapılarına göre cümle türleri

1. Basit cümle
2. Bileşik cümle

a. Girişik birleşik cümle: İsim-fiil cümlemsili, sıfat-fiil cümlemsili ve zarf-fiil cümlemsili girişik birleşik cümleler.

b. İç içe birleşik cümle

c. Karmaşık birleşik cümle

3. Eksilteli cümle

VI. Bağlılıklarına göre cümle türleri

1. Sıralı cümle: Bağımsız ve bağımlı sıralı cümle.
2. Bağlı cümle
3. Karmaşık cümle

Çalışmada genel söz dizimi anlayışından farklı olarak fiil cümleleri, yüklemdeki fiilin kipine göre sınıflandırılarak anlatılmış, burada yalnız basit kip çekimindeki yapılar değerlendirilmiştir. Şart kipi, cümlede yan cümlenin yüklemi olduğu için bu başlık altında yer almamış, “Zarf-Fiil Cümlemsili Girişik Birleşik Cümleler” başlığı altında incelenmiştir. Fiil cümlelerinin ikinci alt başlığı ise birleşik zaman çekimli yüklemelere sahip cümleler için açılmıştır.

Bu çalışmadaki farklı yaklaşımlardan biri de sözdizimi çalışmalarında genel olarak “Anlamlarına Göre Cümle Türleri” başlığı altında verilen bilgilerin “Görevlerine Göre Cümle Türleri” başlığı altında verilmiş olmasıdır.

Sıralı cümleler, yapı bakımından cümleler başlığı altında değerlendirilmemiştir. Olması gerektiği gibi “Bağlılıklarına Göre Cümle Türleri” başlığı altında bağlı ve karmaşık cümle tipleriyle birlikte incelenmiştir.

“İkinci Bölüm”ün ardından “Kaynakça” (200-204), sonrasında Türkiye Türkçesi-Türkmen Türkçesi Dil Bilgisi Terimleri Dizini (206-207) ile Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Dil Bilgisi Terimleri Dizini (208-210) verilerek çalışma tamamlanmıştır. Dizinlerde Türkmen Türkçesi karşılığı yer alan 74 Türkiye Türkçesi dil bilgisi terimi ve Türkiye Türkçesi karşılığı verilen 102 Türkmen Türkçesi dil bilgisi terimi alfabetik sırayla listelenmiştir.

Sonuç olarak Dr. Öğrt. Üyesi Sinan Dinç’in hazırlamış olduğu *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi* adlı bu çalışma, Türkmen Türkçesi söz dizimi alanındaki boşluğu kapaması bakımından kıymetlidir. Türkmen Türkçesi yazı dilinin oluşturulması ve kurallarının konmasının anlatıldığı Giriş kısmındaki bilgiler, yapılan dil kurultaylarındaki kararların o dönemin Türkencesiyle eserde verilmesi, Türkmen Türkçesinin modern dönemde geçirdiği evreleri göstermesi açısından faydalıdır. Bunun yanı sıra söz dizimi konularının Türkmen gramerciler tarafından nasıl değerlendirildiğinin ilgili bölümlerde kısaca da olsa verilmesi ve eserin sonunda söz dizimi ile ilgili terminolojinin yer alması da bu alanda çalışanlar için önemlidir. Çalışmanın tamamında konuların çok sayıda cümle ile örneklendirilmesi ve bu örneklerin Türkiye Türkçesine aktarımlarının oldukça iyi bir şekilde yapılmış olması da eserin değerini artırmaktadır. Sinan Dinç’i titiz çalışmasından dolayı tebrik eder, başarılarının devamını dileriz.

MODALITY IN THE TURKIC LANGUAGES: FORM AND MEANING FROM A HISTORICAL AND COMPARATIVE PERSPECTIVE

Rentzsch, Julian (2015), Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective, Klaus Schwarz Verlag: Berlin. 315pp.

Melike ÜZÜM*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 243-248

Kiplik, dilbilimde görünüşün ve zamanın kapsamadığı unsurların toplandığı bir çöp kutusu olarak görülmektedir. Genel olarak konuşucunun önermeye karşı yaklaşımı ve kendisiyle ilişkilendirdiği ifadeler olarak tanımlanabilen kiplik, literatürde farklı bakış açılarıyla (bilişsel, pragmatik, karşılaştırmalı, tarihsel vb.) incelenmiştir. Literatürde kesin sınırlarla sınıflandırılmayan kategorinin temelleri, dil felsefesinde açıklanan olasılık ve zorunluluğa dayanmaktadır (Auwera, Plungian 1998: 86). Olasılık ve zorunluluk temelinde kiplik kategorisi yaygın olarak devinim (dynamic), yükümlülük (deontik) ve epistemik olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirilmektedir. Yükümlülük kipliği işlerin durumunun (state of affairs) ahlaki kabul edilebilirliği, istenirliği, gerekliliği veya zorunluluğu ile ilgiliyken dinamik kiplik konuşura bir kapasite yükler ya da işlerin durumunda kılıcının katılıma ihtiyacı duyar. Kılıcı, çoğunlukla canlıdır, fakat cansız da olabilir (Nuyts 2001: 25). Epistemik kiplik¹ ise, konuşurun önerme hakkındaki inanç, bilgi ve gerçekle ilişkili olarak ürettiği ifadeye kattığı yorumdur.

Kipliği, genel olarak *olgusalıkdışı dünyada* konumlandırılan (Declerck 2011: 27), dildeki ifadelerin anlam öğelerine ilişkin semantik bir alan olarak değerlendirebiliriz (Bybee vd. 1995: 2). Semantiğe dayanan bir kategori olması sebebiyle sınıflandırma denemelerine rağmen kipliği diğer kategorilerden ayırmak da kendi içinde tartışmasız sınıflar oluşturmak da mümkün değildir. Yine de kiplik kategorisi son yıllarda genel dilbilimde olduğu gibi Türk dili araştırmalarında da ilgi görmekte, bu karmaşık meselenin farklı boyutları keşfedilmeye ve açıklanmaya çalışılmaktadır (örnek olarak bk. Corcu 2003, Sebzecioğlu 2004, Uzun ve Emeksiz 2006, Kerimoğlu 2010, 2011, Rentzsch 2011, 2013, Benzer 2012, Hirik 2014 vb.). Başlığını “Türk Dillerinde Kiplik” biçiminde Türkçeye çevirebileceğimiz tanıtmaya konu kitap, Türk dillerinden malzeme yardımıyla kiplik kategorisini farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu yazıda, yeni bir sınıflandırma önerisi sunması ve bu sınıflandırmanın zaman-görünüş-kiplik ilişkisini açık bir şekilde ortaya koymasıyla Türkoloji alanı kadar genel dilbilimi de ilgilendiren çalışma, genel hatlarıyla tanıtılmaya ve içeriği hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, melikeuzum@gmail.com

1 Rentzsch epistemik kipliğe alternatif terim olarak *subjective modality* önermektedir. Çünkü bilinçli öznenin gerçekliği değerlendirme sonucuna kipliğin bu türü için özel denilebilir (2011: 80).

Çalışmada, kiplik kategorisinin alt ulamlarını belirlemek için kullanılan parametreler işlevsellik (functional) ve anlamdır. İşlevsellik terimi, kapsam hiyerarşisine göndermede bulunmak için kullanılmıştır. Kapsam hiyerarşisi ise daha üst sınırdaki bir birimin kapsamına düşen daha alt sınırdaki bir birime göre biçimsel dilbilim birimlerinin düzeylerinin oluşturduğu nispeten dereceli anlam alanlarıdır. Kapsam hiyerarşisi, biçimsel kategoriler arasındaki ilişkiyi gösterir. Örneğin dilek bildirimi gelecek bildirimi okumasına imkan sağlar ya da gelecek bildirimi epistemik kiplik bildirimi olarak yorumlanabilir. Bu okumalar bağlama göre değişebilir ya da sistematik olarak biçimbirimin kullanımında ortaya çıkabilir. (bk. 223).

Türkoloji ve genel dilbilimin ihtiyacına yönelik olarak Rentzsch, tipolojik ve tarihsel bir çalışma yapmayı amaçlamıştır. Çalışmada, semantik ve işlevsel bir yaklaşımla art zamanlı gelişimleri de göz önünde bulundurarak günümüz Türk dillerinde ve tarihi dönemlerde kiplik sorgulanmıştır. İncelemede örnek olması ve işaretleyicilerin zaman-görünüş-kiplik bağlamında genel görünümünü tespit edebilmek için her dönemden temsili metinler belirlenmiştir. Diğer dillere nispeten Eski Türkçe detaylıca incelenmiş, örneklendirmek için malzemenin çokluğu ve farklı konularda dilin kullanım örneklerinin bulunması nedeniyle daha çok Uygur Türkçesine ait malzeme tercih edilmiştir. Rentzsch, Eski Türkçeyi incelediği bölümde veriyi değerlendirirken dikkatli olunması gerektiğini de ayrıca vurgulamaktadır. Çünkü incelenen veri standart bir dilin olmadığı bir döneme aittir. Tarihi dönemlere ait incelenen yapıların bireysel farklılıklardan mı yoksa ağız farklılığından mı, hatta keyfi mi kullanıldığını ayırt etmek oldukça güçtür.

Orta Türkçeden Rentzsch'in daha önce incelediği *Baburname* (Rentzsch 2011) (16. yy. Çağatay Dön.), *Dede Korkut Oğuznameleri* (16. yy. Anadolu Oğuzcası) ve *Codex Cumanicus* (14. yy Kıpçak Dön.) seçilmiş, bu eserler ayrıntılarıyla incelenmiştir. Temel kabul edilen bu malzeme diğer Orta Türkçe dil verileriyle de desteklenmiştir (Osmanlıca, Orta Azerice). Modern Türk dilleri arasında ise Kazakça, Özbekçe ve Türkiye Türkçesi üzerine daha çok yoğunlaşmıştır. Bunlara ilaveten Çuvaş, Yakut, Hakas, Altay, Oğuzcanın Türkiye Türkçesi dışındaki varyantları, çeşitli Kıpçak dilleri ve Modern Uygurcaya değinilmiştir. Temsili olarak belirlenen dillerden, Türk dilleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları gösterebilecek örnekler seçilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın Türk dilleri arasında karşılaştırmalı bir inceleme için temel oluşturması amaçlanmış ve bu doğrultuda belgelenen Türk dili tarihinin en eski katmanındaki durumunu tanımlamak modern Türk dillerini inceleyebilmek için ilk aşama olarak kabul edilmiştir.

Çalışmada, incelenen modern dillere ait korpus güncel yazılı malzemenin temin edilmiştir. Kullanılan örneklerdeki sorunlar tartışılmış ve söz konusu işaretleyicinin standart dildeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Estetik açıdan kullanımı ya da kurallara uygun kullanımı gibi bir değerlendirme yapılmıştır. Değerlendirilen yapıların kullanım sıklıkları çok önemli görülmemiş, dilbilgiselleşme, sözlükselleşme ya da deyimleşme yoluyla genelleşen/kalıplaşan yapılara da (*-mAsI gerek, -mAktAn aciz* vb.) yer verilmiştir.

Kiplik işaretleyiciler, semantik sınıflandırmaya göre ise; olay kipliği (event modality), epistemik kiplik ve bakış açısı kipliği (viewpoint modality) başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Rentsch'in işlevsellik temelinde görünüş kategorisini göz önünde bulundurarak yaptığı kiplik sınıflandırması şu şekildedir:

Kiplik 1 (MOD-1-olay kipliği): Kiplik unsurlar (potansiyel olarak) görünüşün kapsamına düşerler. İşlerin durumuna (state of affairs) eklenir ve işlerin durumunu anlamsal olarak yönlendirerek yeni bir işlerin durumu ortaya çıkarırlar. MOD1 ile işaretlenmiş işlerin durumu, görünüş işaretleyicisi ile birlikte kullanılabilir.

Benim otel-de biraz çalış-ma-m gerek-iyor bu gece.

ben-GEN. otel-LOK. biraz çalış-FİYE-İY.1.KİŞİ gerek-GÖR. bu gece

Yukarıda verilen örnekte MOD1 işaretleyicisi *gerek* sınırlararası (intraterminal) görünüş işaretleyicisi *-yor* ile birlikte kullanılmıştır. Burada görünüş işaretleyicisi *-yor* MOD1 işaretleyicisiyle birlikte işlerin durumunu kapsamı altına almaktadır. Kiplik çalışmalarında kullanılan işlerin durumu (state of affairs) terimi, ifadede kiplik işaretleyicisini attıktan sonra geriye kalanların tümüne atıfta bulunur: *benim otelde biraz çalış-*. Çünkü kiplik işaretleyicisinin ifadeden çıkarılmasıyla geriye kalanlar (residue situation), olgusal dışı dünyada gerçekleşen durumlar olarak temsil edilir, diğer bir ifadeyle cümlede gizlenen önerme kiplik dünyanın gerçekliğini taşımaktadır (bk. Declerck 2011: 27).

Semantik sınıflandırmada MOD1 Palmer'ın (2001) sınıflandırması göz önünde bulundurulurken olay kipliği ile ilişkilendirilir. Eyleme yöneliktir. İfadeye olasılık, zorunluluk ya da istek anlamlarını verir (s. 86-167).

Kiplik 2 (MOD-2-görünüş kipliği): Kiplik unsurlar görünüşle aynı katmanı paylaşırlar ve görünüş işaretleme özelliği açısından görünüşle ortaklıklar. Bu nedenle ikisi birden aynı yükleme eklenemezler. Birlikte kullanımlarında; iki farklı fiille kombinasyonları görülebilir; *bilmiş olun²* vb. İki unsur modern Türkçede dilbilgiselleşmiş bir kombinasyon oluşturabilir; *-(y)AcAk ol-d-u* ya da bir yardımcı fiil olmadan birlikte kullanıldıklarında işlev farklılığı ortaya çıkar; *-yor-sa³*. MOD2 işaretleyicileri işlerin durumuna eklenirler ve MOD1 gibi eyleme yöneliktirler. Fakat MOD1 gibi işlerin durumuna anlamsal olarak etki etmezler. İşlevsel özelliğinden dolayı görünüş işaretleyicilerine benzer şekilde zaman işaretleyicileri ve MOD1 işaretleyicileriyle birlikte kullanılabilirler. Örneğin *...gerekecekti* ile kurulan bir cümlede MOD1 *gerek-*, MOD2 *AcAk-* ve zaman işaretleyicisi *DI* kullanımı görülür (15-16). Semantik açıdan ileriye yönelik (prospective), duygusal (emotive) ve koşul (conditional) olarak üç alt kategoriye ayrılır. (s. 168-222).

1. İleriye yönelik bildirimler, sınırlararası (non-intraterminal) ve biten sınırı olmayan (non-postterminal) anlamlarını taşırlar. Bir bakış noktasında olayı olgusal olarak sunmazlar. İşaretleyici, olayın ya da durumun gelecekte gerçekleşeceği ya da halihazırda vuku bulduğu gibi anlamlar yükleyebilir. Bu semantik profil çok farklı kiplik okumalar üretir; örneğin *-DAÇI*, *-GAy* vb. bağımlı biçimbirimleri genel özellikler, alışkanlıklar ve eğilimler için kullanılırlar.

2 Görünüş işaretleyicisi emir kipliği ile birlikte kullanılmıştır (bk.168).

3 *-(y)SA* şeklinde kopula üzerine gelen biçimbirim önermesel bir işaretleyici olarak koşul bildiren *-SA*'dan açıkça farklıdır (s. 169). *-(y)SA* gerçekliği tartışılabilen bir yapıya gelirken *-SA* işlerin durumuna gelir.

2. Duygusalılık işaretleyicileri, bilinçli öznenin bir eylemin gerçekleşmesinin istenirliği, gerekliliği ya da izin verilebilirliğine yönelik hissel, zihinsel veya ahlaki yaklaşımlarını bildirirler (s.17). Alt kategorileri ise; isteme, gereklilik ve zorunluluk kavram alanlarını kapsayan emir (imperative), Eski Türkçede $-(A)yIn$, $-(A)Ilm$ ve $-zUn/-sUn$, $-zUnlar$ şeklinde olan niyet ya da bir eylemi gerçekleştirmeye yönelik hazır olunma durumunu bildiren gönüllülük (voluntative), ayrıca istek, gereklilik izin içeriklerini taşıyan ve kişilere göre çekimlenebilen istemedir⁴ (örneğin $-GAy$, $-mAll$) (bk. 178-194).

3. Türk dillerinde koşulun iki işlevi görülür: koşul cümlesinde öncülün yüklemine işaretlemek ve bitimli duygu işaretleyici (emotive) bir yapı gibi işlev görmek. $-sAr$ ve bu biçimbirimden gelişen yapıların kullanımında oluşturduğu ifadeler, koşula bağlı olarak kullanılan ana cümlenin önerme özelliği taşıdığı durumlarda olgusalılık açısından değerlendirilebilmektedir. Bu başlık altında $-sA(r)$ 'ın kullanımları, *er ser*, *bolsar* ve günümüz Türkçesinde $-(X)r$, $(X)yor$, $-DI$, $-(y)AcAk$ kombinasyonları örneklendirilerek değerlendirilmiştir.

Kiplik 3 (MOD-3- epistemik kiplik): Bu tür kiplik işaretleyicileri ifadede önerme içerirler ve işaretleyici bütün cümleyi etkiler. Dizimsel hiyerarşiye göre ise MOD3 işaretleyicileri görünüşü kendi kapsamlarına alabilirler. Diğer kiplik türlerinden farklı olarak konuşurun yaklaşımı önermeye yöneliktir ve semantik açıdan epistemik kiplikle ilişkilendirilirler (223-294). Rentsch, MOD3 kullanımını şu şekilde örneklendirmektedir: *Okuyor olması lazım/muhtemel, okuyordur, okuyor olamaz.*

Pragmatik düzlemde MOD1 unsurları ileriye yönelik, duygusal ve/veya epistemik kiplik işaretleyicilerinin alanını kapsayabilir ya da MOD2 unsurları epistemik alanı içine alabilirler. Örneğin ileriye yönelik kiplik işaretleyicileri düzenli olarak epistemik okumalara izin verir; örneğin $-sA$ *kerek* orijinalinde olay kipliği işaretleyicisidir fakat bazı Türk dillerinde tamamıyla epistemik kiplik işaretleyicisi haline gelmiştir; *Saat 6, okuldan dönmüş olsa gerek.*

Sınıflandırmada üç kiplik türünün işaretleyicilerinin birlikte kombinasyonları da mümkündür. Hiyerarşik dizime göre MOD1 $-(y)A bil$ +MOD2 $-mAll$ +MOD3 $-DIr$ şeklinde kullanımı görülür.

Kiplik kadar görünüşün de önemli bir yere sahip olduğu çalışmada Rentsch, görünüş anlayışında Johanson'a (2000) bağlı kalmıştır. Buna göre görünüş, verilen bir bakış noktasından eyleme yönelik yaklaşımı kodlamaktadır (2015: 12). Yine örneklerin transkripsiyonunda da Johanson ve Csato'nun (1998: XVII-XXII) ilkelerini izlemeyi tercih etmiştir. Türkçede ve Özbekçe örneklerde ise resmi yazı diline bağlı kalmıştır.

Çalışmayı genel hatlarıyla özetleyecek olursak 1. Bölümde çalışmanın amacı, kiplik unsurları sınıflandırmada kullanılan kriterler, veri sağlanan Türk dilleri ve kitap bölümlerinin kısaca tanıtımıyla giriş yapılmaktadır. Türk dillerindeki kipliğin işlevsel kombinasyonları, yukarıda açıklanan üç kiplik türünün bir yükleme gelebilmesi: *ayrılabil-meli-dir* MOD1+MOD2+MOD3 ve istisnai durumlara da dikkat çekilmektedir:

4 Optative karşılığı olarak kullanılmıştır. Kaynaşık duygu kiplikleri için kullanılmaktadır. Teorik olarak arzu, istek, zorunluluk, izin bileşiklerini içerirler (bk. 187).

anlamsal nedenlerle emirin geçmiş zamanda çekimlenememesi vb. 2. Bölümle inceleme başlar ve Eski Türkçenin kiplik sisteminin analizine yer verilir. Eski Türkçe değerlendirilirken kendi içinde tarihsel dilbilim mikro olarak uygulanmış; bu yöntemle göre yazıtlar Mani dinine ait metinlerden, Mani dinine ait metinler de Budizme ait metinlerden daha eski kabul edilmiştir. Rentzsch, Eski Türkçe ve günümüz Türkçesinde kiplik işaretleyicilerin hemen hemen aynı olduğuna dikkat çeker. Ayrıca çalışmada sunduğu sınıflandırma denemesinin Türk dillerinin ötesinde Moğolca, Tunguzca gibi akrabalık ilişkisi kurulan diller için de geçerli olabileceği görüşünü açıkça belirtir. Kitapta, Eski Türkçedeki kiplik unsurlar değerlendirildikten sonra bir bütün olarak Türk dillerinin kiplik incelemesi yapılmıştır. 3. Bölümden 5. Bölüme kadar Orta Türkçeden Modern Türkçeye Türk dilinin varyantlarından örnekler aracılığıyla zengin bir veri sunulur. Çalışmada her dil kiplik açısından ayrıntılı incelenmemiş, Türk dillerinden ilginç örnekler genel bir yaklaşımla bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Üzerinde durulan Türk dillerinin kiplik açısından benzer ve farklı yönlerine işaret edilmiştir. Yukarıda içeriği hakkında bilgi verilen kiplik türleri çalışmada, ayrı bölümlerde incelenmiştir: 3. Bölüm 1. tip kiplik, 4. Bölüm 2. tip kiplik ve 5. Bölüm ise 3. tip kiplik üzerinde durmaktadır. Bölüm 6'da Türk dillerinde kiplik ifadelerde kullanılan başlıca bağımlı biçimbirimler ve morfosentaktik işaretleme yolları örneklerle kısaca anlatılmıştır; örneğin MOD1 işaretleyicileri genelde yardımcı fiille kurulan yapılar, MOD 2 işaretleyicileri eklerle işaretlenmektedir. En son bölümde ise anlambilimsel sorunlar tartışılarak bulgular genel dilbilimin ışığında değerlendirilmiştir.

Rentzsch; zaman, görünüş ve kiplik ilişkisinden hareketle görünüşün zaman ve kiplik işaretleyicilerine gelişebileceğini göstermiş, geçiş aşamasında iki anlam alanını da kapsayabileceği durumlara dikkat çekmiştir. Bu geçiş aşamalarını örneklendirerek ele alması ve bu durumları da içine alan sınıflandırmasıyla hem dilbilim hem de Türkolojiye büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca Rentzsch, kiplik alanındaki inceleme ölçütlerine dikkat çekmiş çalışmalardaki eksik gördüğü konulara da değinmiştir. Örneğin Türk dillerinde iç katılımcı ve dış katılımcı zıtlığı zorunluluk alanında belirmemektedir: MOD1'in zorunluluk anlamının ortaya çıkışında içsel mi dışsal mı etkenlerin rol oynadığı alıcıya iletilmez; *Ayşe eve gelmesi gerek* dediğimizde işaretleyici yönelen gücün niteliğini bildirmez.

Genel dilbilimin verilerinin doğrudan Türkolojiye uygulanması genellikle yanıltıcı olmaktadır. Bu çalışmada ise mevcut malzemeden hareketle bir yaklaşım geliştirilmiş, Türk diline en uygun olabilecek kategoriler oluşturulmaya çalışılmıştır. Görünüş-zaman-kiplik işaretleyicilerinin aralarındaki ilişkiler göz önünde bulundurularak kiplik kategorisi ilk defa sistemli olarak Türkçe örneklerden hareketle incelenmiştir. Bu bağlamda işlevsel katmanlarla işaretledikleri anlam alanının uyumu dizimsel hiyerarşi açısından değerlendirilmiştir. Eski Türkçeden başlanılarak tarihsel yaklaşımla kiplik unsurların incelenmesi, Eski Türkçenin anlamlandırılmasına ve kiplik işaretleyicilerin belirlenmesine katkı sağlamak yanında modern Türkçedeki bazı kiplik unsurların kökeni, gelişimi, semantik alanları ve kullanımlarının çözümlenmesini de kolaylaştıracaktır. Ancak örneklerin alındığı ileri sürülen iddiaların geçerliliğini etkilemektedir. Örneğin Eski Türkçe için tarihi metinlerde standart bir dilin olmaması ve ağız özelliklerinin metinlere yansması, bu kaynakları kiplik incelemeleri için

uygun kılarken, modern Türkçe üzerindeki kiplik incelemelerinde konuşma dili yerine romanlardan örnek seçilmesi tartışılabilir. Romanlarda yazar edebi gücünü yansıtmak için sanatsal bir dil kullanmaktadır. Bu durum idiolekt mi sosyolekt mi, keyfi mi dilbilgisi kurallarına uygun mu? vb. soruları kadar önemlidir.

Sonuç olarak konunun ele alınışı ve incelenen ifadeler, dilbilim ve Türkoloji alanındaki tipoloji çalışmaları ve teori kurmak için örnek oluşturmaktadır. Bu nedenle kitabın tarihi ve modern Türk dilleri üzerine yapılan kiplik çalışmalarında temel kaynak olarak kullanılacağı açıktır. Dilbilim ve Türkolojiyi birleştiren bu tür çalışmaların artması Türk dillerini hem genel dilbilim çalışmalarında önemli bir konuma taşıyacak, hem de Türk dili incelemelerini geliştirecektir.

Kaynaklar

- BENZER, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- BYBEE, Joan, Suzanne, Fleischman (1995). "Modality in grammar and discourse: An introductory essay", *Modality in Grammar and Discourse* (Haz. J. Bybee, S. Fleischman), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 1-14.
- CORCU, Demet (2003). "The scope of epistemic modal adverbs on deontic necessity in Turkish and English", *Proceedings of ESSLLI'03 Workshop 'The Meaning and Implementation of Discourse Particles* (Haz. Manfred Stede, Henk Zeevat), 15th European Summer School in Logic, Language and Information August 18-29, Technical University of Vienna, s. 73-81.
- DECLERCK, Renaat (2011). "The definition of Modality", *Cognitive Approaches to Tense Aspect and Epistemic Modality* (Haz. Adeline Patard, Frank Brisard), Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, s. 21-44.
- HİRİK, Seçil (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, Doktora Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- KERİMOĞLU, Caner (2010). "On the Epistemic Modality Markers in Turkey Turkish: Uncertainty", *Turkish Studies*, Volume 5/4 Fall, s. 434-478.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Yayınları.
- NUYTS, Jan (2001). *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- RENTZSCH, Julian (2011). "Modality in the Baburnama", *Turkic Languages*, S. 15, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 78-123.
- RENTZSCH, Julian (2013). "Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası", *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 67, Ankara, s. 129-168.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2004). "Türkçede Kip Kategorisi ve -yor Bıçımbiriminin Kipsel Değeri", *Dil Dergisi*, S.124, Ankara, s. 18-33.
- UZUN, L., EMEKSİZ, E.Z. (2006). "Irrealis Modality and specificity in Turkish discourse". *Advanced studies in Turkish linguistics*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- VAN DER AUWERA, Johan, Vladimir A., Plungian (1998). "Modality's Semantic Map", *Linguistic Typology*, S. 2, s. 79-124.
- JOHANSON, Lars (2000). "Viewpoint operators in European languages", *Tense and aspect in the languages of Europe* (Haz. Östen Dahl), Berlin-New York: Mouton de Gruyter, s. 27-187.
- JOHANSON, Lars, Éva Á., Csató (1998). *The Turkic Languages*, London-New York: Routledge.

TÜRK XALQLARININ ORTAQ ƏLİFBA, İMLA VƏ ÜNSİYYƏT DİLİ

Elçin İbrahimov (2017), Türk Xalqlarının Ortaq Əlifba, İmla ve Ünsiyyət Dili, Bakü: Mütercim, 184 s., ISBN: 46020000028917

Orhan BALDANE*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 249-251

Ortak alfabe ve ortak iletişim dili meselesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk dünyasında güncelliğini muhafaza etmekte olan konuların başında gelmektedir. Türk topluluklarının tarihi süreçte birçok farklı alfabeden istifade ettiklerine dair yazılı deliller mevcuttur. Kullanılan alfabelerin her birinde Türkçenin yapısına uygun olmayan özellikler de göze çarpmaktadır ve araştırmacıların üzerinde en çok durduğu konulardan biri budur. Kullanılan yazı sistemleri içinde Arap alfabesi, en uzun süre kullanımıyla öne çıkmaktadır. 11. yüzyıldan sonra Türk dünyasının büyük bir kısmında Arap alfabesi, yüzyıllar boyunca ortak alfabe olarak kullanılmıştır. Ancak 1850'lerden sonra Arap alfabesinin Türkçeyi yansıtmakta yetersiz kaldığı düşüncesiyle alfabe ıslahına yönelik birçok fikir ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra bahsi geçen dönemlerde Arap alfabesinin tamamen bırakılıp Latin ya da Kiril alfabelerinin kullanılması gerektiği yönünde fikirler de dile getirilmiştir. Mirza Fethali Ahundzâde gibi dönemin büyük fikir adamlarının bu konuyla ilgili başlatmış oldukları tartışmalar yaklaşık 150 yıldır inşili çıkışlı bir seyir izlemektedir. Bununla birlikte İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde ortaya koyduğu iradeyle 1883'ten sonra ortak dil hususu da gündemdeki yerini almıştır.

Bu değerlendirme yazısının konusu olan *Türk Xalqalarının Ortaq Əlifba, İmla və Ünsiyyət Dili* adlı çalışmada Elçin İbrahimov, Türk topluluklarındaki ortak alfabe ve ortak dil konusuyla ilgili ilk çalışmalardan Kazak Türklerinin Latin alfabesine geçme yönünde yakın zamanda aldıkları karara kadar bütün önemli gelişmeleri detaylı bir şekilde incelemektedir.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisine bağlı Nesimi Dilcilik Enstitüsünün müdürü Prof. Dr. Möhsün Nağısoylu tarafından söz konusu esere *Zamanın Tələbindən Doğan Dəyərli Bir Araşdırma* (s. 3-7) başlıklı bir sunuş yazısı yazılmıştır. Nağısoylu bu yazısında alfabe probleminin siyasi ve sosyal yönlerine vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte alfabe mevzusunun uzun yıllardır tartışıldığını ve henüz kesin bir çözüme ulaşamadığını da belirtmektedir. Ayrıca Nağısoylu, kitabın bölümleri hakkında kendi görüşlerini de bu yazıda sunmaktadır. Bunun yanı sıra Sovyetler Birliği dönemindeki 70 yıllık aranın ardından Türk topluluklarının tekrar birbirleriyle iletişime geçtiklerini ve böylece ortak alfabe ve ortak iletişim dili konularının tekrar güncel hâle geldiğini de ifade etmektedir.

* Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Denizli / TÜRKİYE, obaldane@pau.edu.tr

Bu sunuş yazısından sonra *Giriş* (s. 8-9) başlıklı b3l3m gelmektedir. Bu b3l3mde 3zellikle 1991 sonrasında bağımsızlığını kazanan T3rk devletlerinin hem birbirlerine hem de d3nyaya entegre olabilmeleri i3in ortak alfabenin 3nemine dikkat 3ekilmekte ve b3ylece bu 3alışmanın zemini ve amacı aydınlatılmaktadır. Bununla birlikte ortak dile giden yoldaki en 3nemli adımın ortak alfabeden ge3tiği de ifade edilmektedir.

Giriş b3l3m3nden sonra eserde 3 ana b3l3m yer almaktadır. Bunlardan birincisi *T3rk Xalqlarının 3lifba Problemi Tarixi Aspekt3d3* (s. 10-59) başlığını taşımaktadır. Bu b3l3m kendi i3inde yedi kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda alfabenin ne olduğu ve ne işe yaradığına kısaca değinilmekte ve toplumların herhangi bir alfabeyi kabul etmesinde sadece inan3 unsurunun değil siyasi ve sosyal hadiselerin de etkili olduğu ifade edilmektedir. Ardından ise T3rklerin tarih boyunca istifade ettikleri *G3kt3rk, Mani, Soğd, Uygur, Brahmi, S3ryani, İbrani, Tibet, Grek, Arap, Kiril ve Latin* alfabeleri hakkında tarihsel ve g3ncel bilgiler verilmektedir.

Bundan sonra gelen altı kısımda ise sırasıyla Azerbaycan, T3rkiye, Kazakistan, T3rkmenistan, Kırgızistan ve 3zbekistan'da Latin alfabesine ge3iş konusunda yaşanan tartışmalar, gelişmeler ve sonu3lar ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu kısımlarda alfabe konusunda kimlerin ve hangi kurumların ne gibi 3alışmalar y3r3tt3đ3 kronolojik olarak değerlendirilmektedir. T3rkiye T3rkleri 1928 yılında ge3miş oldukları Latin alfabesini kesintisiz olarak g3n3m3ze kadar kullanmışlardır ve h3len de kullanmaktadırlar. Yazarın bu kısımlarda verdiği bilgilere g3re diğer T3rk topluluklarının en 3nemli ortak noktaları 1926'da Bak3'de d3zenlenen *I. T3rkoloji Kurultayı*'nın ardından birka3 yıl i3inde Latin alfabesini kabul etmiş olmalarıdır. Ancak 1930'ların sonlarından itibaren Stalin y3netimi bu toplulukların tamamı i3in ayrı ayrı tasarlanmış Kiril alfabesini zorunlu kılmıştır. 1991'den sonra ise bu T3rk toplulukları tekrardan Latin alfabesine ge3iş s3recine girmiştir. Azerbaycan, T3rkmenistan ve 3zbekistan bu s3reci tamamlamıştır. Kazakistan, son d3nemlerde Latin alfabesine ge3iş noktasında 3nemli adımlar atmaktadır. Kazakistan'ın bu hamlesinin ardından Kırgızistan'da da aynı y3nde değerliklik olması y3n3nde fikirler ortaya 3ıkmaya başlamıştır.

İkinci ana b3l3m *T3rk Dill3rind3 İmla Problemleri* (s. 60-107) başlığını taşımaktadır. Alfabe ve imla, birbiriyle i3 i3e ge3miş olgulardır. Yani, ortak bir alfabenin kabul3 tek başına yeterli değerdir. Bu durumun ortak imla kurallarıyla belli bir d3zene oturtulması gerekir. Bundan hareketle alfabeyle ilgili kısımlardan sonra imla bahsine yer verilmesi isabetli bir tutum olmuştur denilebilir. Bu b3l3mde, bahsi ge3en T3rk leh3elerinde 3zellikle ses 3zelliklerinden meydana gelen farklılıklara ve bu leh3elerin genel imla kurallarına yer verilmektedir. İlk olarak Oğuz grubu T3rk dilleri başlığı altında Azerbaycan T3rk3esi, T3rkiye T3rk3esi ve T3rkmen T3rk3esi bu y3nlerden ele alınmıştır. Daha sonra Kıp3ak grubu T3rk dilleri başlığı altında Kazak T3rk3esi ve Kırgız T3rk3esinin imla 3zellikleri değerlendirilmiştir. Son olarak ise Karluk grubu T3rk dilleri başlığı altında 3zbek T3rk3esinin imla hususiyetleri a3ıklanmıştır.

Eserin 333nc3 ve son ana b3l3m3nde ise ortak iletişim dili meselesine yer verilmektedir. Bu b3l3m3n başlığı *T3rk Xalqları Arasında Ortaç 3nsiyyat Dili* (s. 108-134) şeklinde. İlk olarak ortak iletişim dilinin T3rk toplulukları i3in neden zaruri olduğu hususu 3zerinde genişce durulmaktadır. Bu kısımda ortak dile giden yolda neler yapılabileceğine dair bir dizi 3nerilere de yer verilmektedir. Bu b3l3m3n

diğer kısmında ise ortak iletişim dilinin yaratılmasındaki mevcut problemlere ve bu problemlerin ortadan kaldırılmasında ne gibi yolların izlenmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Bu kısımda, Türkiye Türkçesinin ortak iletişim dili olma hususunda belli başlı sosyal ve siyasi sebeplerden dolayı diğer Türk lehçelerinden daha avantajlı olduğu, ancak Türkiye Türkçesinin de kendine has problemlerinin ortak iletişim dilinin yaratılmasında ne gibi zorluklar yarattığı örnekleriyle açıklanmaktadır.

Bu bölümün ardından ise *Nəticə* (s. 135-136) başlıklı bölümde eserdeki önemli noktalar 11 madde hâlinde özetlenmektedir. Sonrasında, 29 adet tablo (s. 137-166) ayrı ayrı sayfalarda verilmektedir. Bu tablolar Türklerin tarihî alfabeleri ve burada değerlendirilen Türk topluluklarının kullanmış oldukları Arap, Kiril ve Latin alfabeleriyle ilgilidir. Daha sonrasında ise eser boyunca istifade edilen kaynaklar (s. 167-180) *Azərbaycan Türkçəsi, Türkiye Türkçesi, Rusça, İngilizce-diğer yabancı diller ve internet kaynakları* olmak üzere beş alt başlıkta listelenmiştir.

Ortak alfabe ve ortak iletişim dili gibi dışarıdan basit görünen, ancak içerisinde birçok karmaşık problem barındıran bir hususta kaleme alınan bu eser, konuyla ilgili bundan sonra yapılacak olan çalışmalar için oldukça önemli verileri ve tespitleri içermektedir. Eserde sunulan bilgilerin yerli ve yabancı birçok kaynakla desteklenmesi ve özellikle alfabeye ilgili devlet kurumlarının dâhil olduğu resmî süreçlerin devlet arşivlerinden edinilen bilgiler eşliğinde değerlendirilmesi oldukça önemlidir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ortak alfabe ve ortak iletişim dili, Türk toplulukları arasında sağlam bağların oluşturulmasında oldukça önemli bir konuma sahip olsalar da bunlar asla tek başına yeterli değildir. Belki de ortak alfabe ve ortak dilden daha çok üzerinde durulması gereken husus, ortak zihniyet meselesidir. Zihniyetteki bölünmüşlüğün, alfabe ve dil çalışmalarının başarısına engel olacağı açıktır. Bu sebeple Türk topluluklarına aynı soya mensup olduklarını, aynı dilin alt kollarını konuştuklarını ve aynı kültür dairesinde bulduklarını bilimsel açıklamalarla öğretmek yoluyla ortak bir zihniyetin gelişmesini sağlamak, alfabe ve iletişim dilindeki engellerin daha kolay aşılmasını sağlayacaktır diye düşünüyoruz.

Türkooloji sahasına kazandırdığı bu çalışmadan dolayı Dr. Elçin İbrahimov'u tebrik eder bir gün Türk topluluklarının tamamının ortak bir zihniyete, alfabeye ve iletişim diline sahip olmasını ümit ederiz.

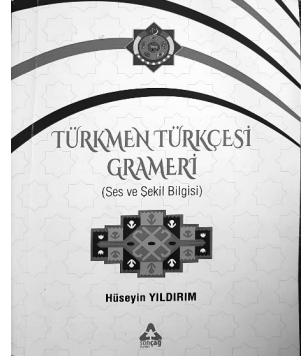
TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMERİ (SES ve ŞEKİL BİLGİSİ)

Yıldırım, Hüseyin (2017), *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Sonçağ Yayınları, Ankara, ISBN: 9786052130223

Çiğdem YEĞİN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 252-255

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından lehçeler arasında yapılan çalışmalar hız kazanmış ve dolayısıyla 1990'lardan itibaren Türkiye'de de diğer Türk lehçeleri ile ilgili birçok dil ve edebiyat çalışması yapılmıştır. Bilindiği üzere Türkmen Türkçesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin doğu kolunu teşkil etmektedir. Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesiyle aynı lehçe grubunda yer almasına rağmen, Karluk ve Kıpçak lehçelerinin konuşulduğu bölgelere yakınlığı ve bu lehçelerin bazı özelliklerini yansıtması bakımından anlaşılabilirlik oranı diğer Oğuz grubu lehçelerine göre daha düşüktür. İki lehçe arasındaki anlaşma oranını artırmak için alanla ilgili daha fazla akademik çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Tanıtımını yapacağımız "Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Yıldırım'ın Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi), Sonçağ yayınları, Ankara 2017" adlı yayın, söz konusu bu ihtiyacı gidermesi bakımından oldukça büyük bir önem taşımaktadır.

Türkiye'de Türkmen Türkçesi üzerine, başka araştırmacılar tarafından yapılmış çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan biri Doç. Dr. Berdi Sarıyev ile Dr. Nurcan Güder'in hazırladığı ve Türk Dünyası Gençleri Mahtumkulu Yayın Birliği'nin (MYB) 1998'de yayımladığı "*Türkmencenin Grameri-1 (Fonetika: Ses Bilgisi)*, *Türkmencenin Grameri-2 (Morfolojiya: Şekil Bilgisi)*, *Türkmencenin Grameri-3 (Sentaksis: Cümle Bilgisi)* isimli üç kitaptan oluşan eserdir. Diğer bir çalışma, Prof. Dr. Mehmet Kara'nın Akçağ Kitapevi tarafından 2001 yılında yayımlanan *Türkmence (Giriş- Gramer-Metinler- Sözlük)* isimli eseridir. Bir diğer önemli çalışma Prof. Dr. Ceyhun Vedat Uygur'un hazırladığı 2008 yılında Fakülte Kitapevi tarafından yayımlanan *Türkmence (Türkmen Türkçesi) (Grameri, Kelime Tahlilleri, Metinler, Aktarmalar, Sözlük)* adlı eserdir. Son olarak bir diğer önemli çalışma ise Ord. Prof. Dr. Muratgeldi Söyegov ile Doç. Dr. Seyitnazar Ernazarov tarafından hazırlanan, editörlüğünü Prof. Dr. M. Fatih Kirişçioglu ile Arş. Görevlisi Sümeyra Harmanda'nın yaptığı *Örnekli Türkmence Grameri, Kurgan Edebiyat Yayınları (2017)* isimli eserdir.

Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi) adlı çalışma *Giriş* ve *İnceleme* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde Türkmenler, Türkmen boyları ve ağızları, Türkmen Türkçesi ve alfabesi ile ilgili genel bir bilgi verilmiştir.

* Arş. Gör. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Araştırma Görevlisi, e-posta: savasscgdm.92@gmail.com

Bu bilgilerin yanı sıra Latin kökenli yeni Türkmen alfabesi ve Kiril alfabesindeki eski biçimler bir tablo hâlinde gösterilmiştir.

Eserin asıl bölümü olan *inceleme* kısmı *Ses Bilgisi* ve *Şekil Bilgisi* olmak üzere iki alt başlıktan oluşmaktadır. Ses bilgisi bölümü (s. 19-50) *ünlüler*, *ünsüzler* ve *genel ses yapısı* olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır.

Ünlüler bahsinde önce ünlüler “Oluşum Noktalarına Göre Ünlüler”, “Açıklık Kapalılık Derecelerine Göre Ünlüler”, “Dudakların Durumuna Göre Ünlüler” olmak üzere sınıflandırılmış sonra da kısa ve uzun ünlülerin her birinin kelimelerde başta, ortada ve sondaki kullanım özellikleri örneklerle ayrı ayrı gösterilmiş ve ilgili ünlü ile ilgili notlar verilmiştir. Çalışmada ayrıca hem uzun hem de kısa şekilleri tek tek verilen ünlülerin telaffuzlarının nasıl olduğu *baba* (ba:va) “dede, annenin babası”, *ölinçä* (ölünçä:) “ölünceye kadar” örneklerinde olduğu gibi yay ayrıç içince gösterilmiştir.

Ünsüzler bahsinde, önce ünsüzler ton bakımından *tonlu ünsüzler* ve *tonsuz ünsüzler*, oluşum noktalarına göre *dil ünsüzleri* (dil ardı ünsüzleri, dil ortası ünsüzleri, dil ucu ünsüzleri) ve *dudak ünsüzleri* (çift dudak ünsüzleri, dudak arası ünsüzler) ve temas derecelerine göre *süresiz ünsüzler* ve *sürekli ünsüzler* olmak üzere ana ve alt başlıklarda sınıflandırılmış, sonra yapılan bu sınıflandırma tablo hâlinde gösterilmiş (s.30) ve ünsüzlerin her biri için ayrı alt başlık açılarak tipik özellikleri örneklerle belirtilmiştir (s.31-35).

Oluşum noktalarına göre ünsüzler değerlendirilirken, Türkmen Türkçesindeki *w* (*dudak arası*), *s* (*peltek*), *z* (*peltek*) ünsüzlerinin telaffuzları ile Türkiye Türkçesindeki *v*, *z* ve *s* ünsüzlerinin telaffuzlarının farklı olduğu gibi bazı tipik durumlar vurgulanmıştır:

“Bugün Türkmen Türkçesi yazı dilinde kullanılan Latin kökenli alfabede 21 ünsüz ses bulunmakla birlikte, oluşum noktalarına göre telaffuzda bu sayı 27’ye çıkar. Bu durumun sebebi yazıda “g” şeklinde gösterilen ünsüzün kullanıldığı yere göre “g, ğ (ince ğ), ğ (kalın ğ)” biçiminde; “k” ile gösterilen ünsüzün ince ünlülerin yanında “k” (ince k), kalın ünlülerin yanında “k̄” (kalın k) biçiminde; “h” ile gösterilen ünsüzün “h, x” biçiminde arka damakta veya gırtlakta telaffuz edilmesi ve “ñ” ile gösterilen ünsüzün ince ve kalın ünlülerin yanında farklı noktalarda oluşup telaffuz edilmesidir.

Oluşum noktaları bakımından Türkmen Türkçesindeki /s, z/ ünsüzleri de tipiktir. Bu iki ünsüz dil ucunda ve dişler arasında oluşan sızıcı seslerdir. Ayrıca /w, f/ ünsüz sesleri de çift dudak arası ünsüz sesler olup bu bakımdan Türkmen Türkçesinin tipik ünsüz kullanımlarındandır.” (s.29)

Ses bilgisi ana başlığının son bölümü olan *genel ses yapısı* bahsinde ise Türkmen Türkçesinin *ses özellikleri* (damak uyumu, dudak uyumu, ünsüz uyumu, ünlü uzunlukları, ünlü yuvarlaklaşması, pelteklik), *ses değişimleri* (ünlü ses değişimleri, ünsüz ses değişimleri) ve *ses olayları* (ünlü düşmesi, ünlü türemesi, tonlulaşma, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz ikizleşmesi, yer değiştirme) örneklerle anlatılmıştır.

Türkmen Türkçesinin kendine has tipik özellikleri vardır. Bu özelliklerden ilki Ana Türkçede de var olduğu düşünülen ve Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan asli uzunlukları korumasıdır. Ayrıca bazı morfolojik olaylar neticesinde

Türkmen Türkçesinde ikincil uzunluklar da ortaya çıkmaktadır. Böylece Türkmen Türkçesindeki 9 kısa ünlüye 9 da uzun ünlü eklenir ve böylece ünlü sayısı 18'e çıkar. Genellikle anlam farkı meydana getiren uzun ünlüler standart Türkmen Türkçesinde gösterilmez. İncelediğimiz eseri önemli kılan sebeplerden birisi, çalışmanın genelinde asli ve ikincil ünlü uzunluklarının detaylı bir şekilde vurgulanmış olmasıdır (s.37).

Türkmen Türkçesinin ünlü uzunluklarından sonra bir diğer karakteristik özelliği, bazen yazıda, çoğunlukla da telaffuzda görülen ünlü yuvarlaklaşmasıdır. Türkmen Türkçesi, bu özelliği bakımından Kıpçak grubu lehçesi olan Kırgız Türkçesi ile benzerlik göstermektedir. Çalışmada bu ses özelliği de ayrıntılı olarak ele alınmış ve hangi durumlarda ünlü yuvarlaklaşması meydana geldiği örneklerle anlatılmıştır (s. 38).

Eserin en geniş kısmını oluşturan *Şekil Bilgisi* (s.51-507) bölümünde ise *yapı bakımından kelimeler* (Basit Kelimeler, Türemiş Kelimler, Birleşik Kelimeler, İkilemeler ve Tekrarlar) ve kelime yapımında kullanılan ekler üzerinde durulmuştur. Yapım ekleri bahsinde sırasıyla *İsimden isim yapma ekleri* (s. 52), *Fülden isim yapma ekleri* (s.84), *İsimden Fiil Yapma Ekleri* (s.111), *Fülden fiil yapma ekleri* (s. 130) ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Eserde yapım ekleri bahsinin uzunca bir bölüm olduğu görülür (s.52-151). Ekler incelenirken kökenleri, işlek olup olmadıkları, kullanım sıklıkları ve ses özellikleri dikkate alınmış; her ek için pek çok örnek verilmiştir. Örnekler Türkmen ilimler akademisi tarafından hazırlanıp 2016 yılında yayınlanan iki ciltlik “Türkmen Dilinin Düşündürülişli Sözlüğü”nden taranmıştır. Yazar, bu sözlüğün Türkmen Türkçesinin en yeni ve en güncel sözlüğü olduğunu çalışmanın *Önsöz* 'ünde de ifade etmiştir.

Bu bölümde üzerinde durulan her ekin türetmiş olduğu örnek kelimeler ve kökleri, bu kelimelerin köşeli yay araç içinde Türkmen Türkçesindeki okunuş biçimleri, tırnak işareti içinde kelimenin hem kökünün hem de türemiş şeklinin Türkiye Türkçesinde ifade ettiği anlam ve en sonda da türemiş kelimenin sözlükte hangi sayfada geçtiği detaylı bir şekilde verilmiştir:

+ja/ +le = *akja* [a:kca] “beyazlık bakımından hoş görünen, sevimli” < *ak* “ak, beyaz” (TS-I: 48) (s. 53)

-gyn/-gin, -gun /-gün = *çapgyn* [çapgin] “basma, yağma, talan, yağmacılık < *çap-* “koşmak, talan etmek, yağmalamak (TS-I: 191) (s.96)

-jyra /-jire = *utanjyra-* [utoncuro-] “biraz çekinmek, biraz utanmak” < *utan-* “utanmak, çekinmek” (TS-II: 448) (s.135)

-gyla/-gile = *saygyla-* [sa:yğıla-] “kamçı, değnek vb. şeylerle peş peşe vurmak, dövmek, kamçulamak” < *say-* “yün pamuk gibi şeyleri değnekle dövmek” (TS-II:272) (s.136)

Kelime Türleri bölümünde önce *isim, sıfat, zamir, zarf, fiil* olmak üzere anlamlı kelimeler sonra da *edat, bağlaç, ünlem* olmak üzere görevli kelimeler incelenmiştir. “İsimler” bölümünde, isim çekim ekleri “*Çokluk Kategorisi ve Çokluk Eki, İyelik Kategorisi ve İyelik Eki, Hâl Kategorisi ve Hâl Ekleri, Aitlik eki ve İsimlerde soru*” başlıkları altında Türkmen Türkçesinde kullanım ve işlevleri bakımından incelenmiş.

Sıfat, zarf ve zamir başlıkları altında ise bu kelime türlerinin anlam bakımından alt türleri örnek cümlelerle ele alınmıştır. Bu bölümdeki kavramlar açıklandıktan sonra Türkmen Türkçesi ile yazılmış eserlerden taranan örnekler italik olarak ilgili bölümün altına eklenmiştir. Yazar aynı zamanda bu çalışmada örnek cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerine de yer vermiştir. Kullandığı örnek cümlelerin alındığı eserleri çalışmanın son kısmında “Kaynaklar” başlığı altında sıralamıştır. Çalışmasını oluştururken başvurduğu diğer kaynakları da “Yararlanılan Eserler” bölümünde listelemiştir.

Fiil bahsinde, önce fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri gösterilmiş, sonra basit ve birleşik kipler incelenmiştir. Yazar her kipin Türkmen Türkçesindeki olumlu ve olumsuz (aynı zamanda olumlu/olumsuz soru) çekimleri ile ilgili tablolar yapmış ve tablo içinde şahıslara göre örnek fiil çekimleri vermiştir. Ayrıca tabloların altında da eserlerden taradığı örnek cümlelerle kiplerle ilgili kullanımları göstermiştir. Fiil bahsinin son kısmında ise tasvir fiiller ve fiilimsiler (isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil) yine eserlerden taranan çok sayıda örnekle incelenmiştir.

Eserin son bölümünde görevli kelimeler olan *edatlar, bağlaçlar ve ünlemler* kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bu başlıklarda Türkmen Türkçesinde yaygın olarak kullanılan edat, bağlaç ve ünlem türünden olan kelimelerin her biri için ayrı alt başlıklar açılmış ve kullanımları taranan örnek cümlelerle gösterilmiştir.

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız eseri önemli kılan sebepleri şöyle özetleyebiliriz: 1- Eser Türkmen Türkçesinin ses ve şekil bilgisinin incelendiği kapsamlı bir çalışmadır. 2- Çalışmada gereksiz ayrıntılara yer verilmeyip Türkmen Türkçesindeki fonetik ve morfolojik hadiseler çok sayıda örnek kelime ve cümlelerle detaylandırılmıştır. 3- Kelime yapımı bahsinde örnek olarak kullanılan kelimeler Türkmen Türkçesinin en güncel sözlüğünden taranarak seçilmiş ve bu kelimelerin hem Türkmen Türkçesindeki telaffuzu hem de Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmiştir. Böylece çalışmadan faydalanacaklara hem kelimelerin kökünü ve anlamını görme hem de Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki ekleri ve kelimeleri karşılaştırma imkânı sunulmuştur. 4- Eserin şekil bilgisi bölümünde kullanılan örnek cümleler serbest aktarma yöntemiyle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır, ancak yazarın da belirttiği üzere morfolojik yapı ve kullanımlarını gösterme hassasiyetinden dolayı Türkmen Türkçesindeki cümle yapısına bağlı kalındığı aktarma durumları da olmuştur. 5- Eser Türkmen Türkçesinin güncel imla özellikleri dikkate alınarak hazırlanmış eş zamanlı bir çalışmadır. Türkmen Türkçesinin gramer konuları ile ilgili açılan her başlık altında ilgili konu önce genel hatlarıyla değerlendirilmiş; sonra sıfat, zarf, zamir, tasvir fiil, fiilimsi, edat, bağlaç, ünlem için örnek olabilecek yaygın kelime ya da ek kullanımları için ayrı alt başlıklar açılıp detaylandırılmış örnekli bir gramerdir. Bu bakımdan, mesela Türkmen Türkçesinde kullanılan edatlar hakkında genel bir bilgiyle sınırlı kalınmamış, aynı zamanda müstakil bir edata dair araştırma yapacaklara birçok örneği aynı anda görme ve detaylı bilgi edinme fırsatı sunulmuştur.

Bu bilgiler sonucunda çalışmanın başta Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü öğrencileri ve bu alanda çalışmalar yapacak diğer araştırmacılar için bir başvuru kaynağı olduğu kanaatindeyiz.

KIRGIZÇA-TÜRKÇÖ SÖZDÜK “KIRGIZCA TÜRKÇE SÖZLÜK” I (A-J), II (K-Z)

Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk (2017), *Kırgızça-Türkçö Sözdük (Kırgızca Türkçe Sözlük) I (A-J), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 1020 s., ISBN: 978-9967-31-579-2*

Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova, Bilge Kağan Selçuk (2017), *Kırgızça-Türkçö Sözdük (Kırgızca Türkçe Sözlük) II (K-Z), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 1216 s., ISBN: 978-9967-31-580-8*

Erdi ERBEDEN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 256-264

Yirminci yüzyılın başlarına kadar diğer Türk toplulukları ile ortak bir yazı dili kullanan Kırgızlar, 1917 Ekim İhtilalinin akabinde gelen süreçle birlikte kendi yazı dillerini kullanmaya başlamışlardır. Bugüne kadar Türkiye, Türk dünyası, Rusya Federasyonu, Amerika ve Avrupa ülkelerinden pek çok araştırmacı hususi olarak Kırgız Türkçesi üzerine incelemelerde bulunmuştur. Zikredilen araştırmaların bir kısmını da sözlük çalışmaları teşkil eder. Bu alanda yeni ve en yetkin çalışma olan *Kırgızça-Türkçö Sözdük* geçtiğimiz aylarda bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

Standart Kırgız Türkçesinin ilk sözlüğü Sovyetler Birliği döneminde Rus Türkolog Profesör Konstantin Kuzmich Yudahin tarafından 1940 yılında iki cilt halinde *Kırgızsko-Russkiy Slovar* ismiyle yayımlanmıştır. Daha evvel herhangi hususi bir sözlüğü mevcut olmayan yeni Kırgız Türkçesinin kaynak dil olarak tanımlandığı bu çalışma için Yudahin'in yaklaşık yirmi yıl kadar bir süre boyunca materyal topladığı bilinmektedir. Bu yıllarda Kırgız yazı dili ile yayımlanmış mevcut eser sayısının hayli sınırlı olması nedeniyle sözlükte kullanılan leksik malzemenin bir kısmının da halk ağızlarından derlenilmesi söz konusu olmuştur (Abduldaev, İsaev 1969: 5). SSCB Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü tarafından Moskova'da yayımlanmış olan bu sözlük Rusya, Kırgızistan ve hatta Türkiye'de uzun bir süre tek kaynak olarak kullanılmıştır (Yudahin 1998: IV). Standart dilin zenginleşmeye başlamasıyla birlikte 1965 yılında ikinci baskısı yapılan sözlükte yaklaşık 40.000 madde başı bulunmaktadır (Yudahin 1965: 5). Yudahin, sözlüğünü 1944 ve 1957 yıllarında Rusça-Kırgızca olarak da yayımlamıştır (Akmataliev vd. 2010: 7, Yudahin 1957).

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, erdi.erbeden@gmail.com

Kırgızca izahlı ve örneklı olarak yayımlanmış ilk sözlük ise A. Abduldaev ve D. İsaev'in redaktörlüğünde hazırlanmış olan *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü*'dür. Kırgız İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından 1969 yılında tek cilt olarak Bışkek'te yayımlanan eserde Kırgızca madde başları Kırgızca olarak izah edilmiş, anlamlar mümkün mertebe örneklelerle zenginleştirilmiştir (Abduldaev, İsaev vd.1969). 775 sayfa civarında olan sözlük yaklaşık olarak 25.000 madde başı içerir (Akmataliev vd. 2010: 5). Sözlüğün ana kaynaklarından biri tabî olarak Yudahin'in *Kırgızsko-Russkiy Slovar* isimli eseridir. Eserin giriş kısmında Yudahin'in madde başlarının tamamen kullanılmadığı ve elemeye tâbi tutulduğu aktarılmıştır. Yeni basılan edebi eserlerden, atasözü, deyim, efsane, masal, destan vb. folklor ürünlerinden ve halk ağızlarından tespit edilen sözcüklerin yeni sözlüğe madde başı olarak dâhil edildiği de bildirilmektedir. (Abduldaev vd.1969: 6-7).

Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü genişletilmiş iki cilt olarak revize edilmek istenmiş, ilk cilt 1984 yılında çıkarılmasına rağmen ikinci cildi yayımlanamamıştır (Akmataliev 2010: 7). Sözlüğün yeniden yayımlanması ihtiyacına binaen gerçekleştirilen girişimlerin sonuçsuz kalması ve Sovyetler Birliğinin de dağılması ile birlikte değişen koşullar yeni bir sözlük çalışmasını gerekli kılmıştır. Sovyet döneminde dinî ve milli anlamda mutlak özgür bir ortam olmadığı bilinmektedir. Milletlerin dinî, milli, kültürel mirasını yansıtan sözlüklerin de bu durumdan doğrudan etkilendiği bir hakikattir. Nitekim Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte bu dönemde kullanılmayan ya da sıklık olarak daha az tercih edilen bazı kelimelerin yeniden canlandığı görülmüştür. Aynı şekilde arkaik özellik kazanmış bazı kelimelerin de aktif olarak kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla diğer dünya ülkeleriyle de hususi ilişkiler kurulmuş söz konusu münasebetler neticesinde Kırgız diline evrensel birtakım sözcükler girmiştir. Bunların dışında zamanla yeni kelimelerin türetildiği ve kelimelerin var olan anlamlarının dışında yeni anlamlar kazandıkları görülmüştür. Bütün bunlar mevcut sözlüklerin güncellenmesini veya yeni bir sözlük oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda A. Akmataliev'in redaktörlüğünde Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından 2010 yılında *Kırgız Tilinin Sözdüğü* yayımlanmıştır (Akmataliev vd. 2010: 3-4). Sözlüğün yazımında kaynak olarak *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü* ve *Kırgız Tilinin Dialektologiya Sözdüğü* isimli eserlerden faydalanılmıştır (Akmataliev vd. 2010: 5). İki cilt halinde yayımlanan *Kırgız Tilinin Sözdüğü*'nde 50.000 madde başı bulunur. Kırgızca madde başları yine Kırgızca izah edilmiş ve manaları örneklelerle zenginleştirilmiştir. Standart Kırgız alfabesine göre dizilmiş olan eserin iki cildi toplamda yaklaşık 1460 sayfa kadardır (Akmataliev vd. 2010).

Kırgızca-Türkçe sözlük olarak Türkiye'de kullanılan ilk eser ise Yudahin'in *Kırgızsko-Russkiy Slovar* isimli çalışmasıdır. Kırgız yazı dilinin ilk sözlüğü olan *Kırgızsko-Russkiy Slovar* isimli bu eser 1945 yılında Türkiye'de *Kırgız Sözlüğü* ismiyle yayımlanmıştır. Abdullah Taymas'ın Türkiye Türkçesine aktardığı sözlük, Türk Dil Kurumu tarafından yine iki cilt halinde basılmıştır. Birinci cilt (A-J) 375+XVI, ikinci cilt (K-Z) 433+ XI sayfa kadardır (Yudahin 1998). Sovyetler Birliğinin dağılmasına kadar Türkiye'de Kırgızca-Türkçe ve Türkçe-Kırgızca herhangi bir sözlük çalışması yapılmamıştır.

Sovyetler birliğinin dağılma sürecinde Türk Dünyası ve Türkiye arasında ilişkilerin yeniden ve kalıcı olarak tesis edilmesi yolunda adımlar atılmaya başlanmış, genel anlamda dil ve hususi olarak sözlük çalışmalarına hız verilmiştir. Bu kapsamda yapılan ilk çalışmalardan birisi Ahmet Bican ERCİLASUN başkanlığında Kültür Bakanlığı desteğiyle hazırlanan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* isimli eserdir.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde Türk Dil Kurumunun 1988 baskısından seçilen yaklaşık 7.000 kelimenin Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen, Uygur Türkçelerindeki ve Rusçadaki karşılıkları verilmiştir. İki cilt olarak tasarlanan sözlüğün ikinci cildi dizine ayrılmıştır. Birinci cilt 1183, ikinci cilt 502 sayfa kadardır. Madde başları Türkiye Türkçesinin alfabe düzenine

göre dizilen sözlükte Rusça karşılıklar da dâhil Kiril harfleri kullanılmamıştır. Lehçe karşılıklarında transkripsiyon harflerinden faydalanılmıştır. Altıncı beş yıllık kalkınma planı kapsamında hazırlanan eser üzerinde yaklaşık sekiz ay kadar bir süre çalışılmıştır. Sözlüğün Rusça karşılıkları Ali ÇEÇENOV, Azerbaycan Türkçesi karşılıkları Alaeddin Mehmedoğlu ALİEV, Başkurt Türkçesi karşılıkları Almas ŞAYHULOV, Kazak Türkçesi karşılıkları Erden Zadaulı KAJIBEK, Özbek Türkçesi karşılıkları Berdak YUSUF, Türkmen Türkçesi karşılıkları Cebbarmehmet GÖKLENOV, Uygur Türkçesi karşılıkları Valeriy Uyguroğlu MAHPİR ve Kırgız Türkçesi karşılıkları Kadıralı KONKOBAY UULU tarafından hazırlanmıştır (Ercilasun vd.1991).

Sovyet sonrası dönemde Türkiye'de yayımlanan Türkçe-Kırgızca sözlüklerden biri de *Türkiye Türkçö-sü-Kırgız Türkçö-sü Sözdüğü* (Türkiye Türkçesi-Kırgız Türkçesi Sözlüğü) isimli eserdir. Ahmet Bican Ercilasun bu eseri yeni çalışmaların ilk denemesi olarak tanımlar (Çankaya 2014: 5). Nurettin Aksu ve Ayfer Işık tarafından kaleme alınan çalışmada yaklaşık 12.000 madde başı bulunmaktadır. 1997 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan sözlüğünün Türkçe-Kırgızca bölümü 249 sayfa kadardır. Madde başları Türkiye Türkçesinin alfabe düzenine göre sıralanmıştır. Ayrıca sözlüğün Kırgızca-Türkçe bölümü de mevcuttur. Yine madde başları Türkiye Türkçesinin alfabe düzenine göre sıralanmış olan bu bölüm 215 sayfa kadardır. Eserde Kiril harfleri kullanılmamıştır. Çalışmanın ön sözünde *Kırgız Sözlüğü*, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* ve *Kırgız Tilinin Tüştürmө Sözdüğü* isimli eserlerden kaynak olarak faydalandığı belirtilmiştir (Aksu, Işık 1997).

Kırgızca-Türkçe ve Türkçe-Kırgızca olarak tasarlanmış başka bir sözlük çalışması ise Tuncer Gülensoy ve Burul SAGINBAYEVA tarafından yapılmıştır. *Kırgız Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Kırgız Türkçesi Sözlük* isimli çalışma 2004 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır. Sözlük 319 sayfa civarındadır (Gülensoy, Sagınbayeva 2004).

Yine bu dönemde Kırgız-Türk Manas Üniversitesi tarafından Bişkek'te yayımlanan Güلزura CUMAKUNOVA'nın *Türkçö-Kırgızca Sözdük*'ü doğrudan Türkçe-Kırgızca

olarak hazırlanan ilk hacimli eserdir. 50.000 madde başı içeren sözlük Türkiye Türkçesinin alfabe düzenine göre sıralanmıştır. Örneklendirme yapılmayan sözlük hacim olarak 1000 sayfa kadardır (Cumakunova 2005).

Türkiye’de Kırgızca madde başları ve Türkçe karşılıkları biçiminde örneksiz olarak yayımlanan son çalışma ise Selahattin Çankaya’nın *Kırgız Sözdüğü* (Kırgız Sözlüğü)’dür. 50.000 madde başının bulunduğu sözlükte sözcüklerin Türkçedeki kısa ve öz karşılıkları verilmiştir. Kelimelerin veya deyimlerin Türkçede tam ya da yakın karşılıkları varsa bunlar tercih edilmiş, Türkçede karşılığı bulunmayan sözcüklerde birebir aktarma yoluna gidilmiştir. Sözlüğün madde başları standart Kırgız Türkçesinin alfabe düzenine göre yapılmış, Kırgızca yazılmış olan madde başları Latin harfleriyle transkribe edilmiştir. Kelimelerin anlamları noktasında her iki dilde ortak olan anlamlar sıralamada daha öne alınmış, diğer anlamlar önemine göre dizilmiştir. 664 sayfa olan sözlük pratik ve kullanışlı bir çalışmadır.

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU’nun başkanlığında, Öğr. Gör. Dr. Cıldız ALİMOVA, Öğr. Gör. Rahat ASKAROVA, Dr. Işın Bilge Kağan SELÇUK ve Doç. Dr. Bakıt ŞARŞEMBAYEV’in çalışmaları neticesinde üç yıl gibi bir sürede tamamlanan *Kırgızca-Türkçe Sözlük* (Kırgızca-Türkçö Sözdük) Haziran 2017’de Kırgız-Türk Manas Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır. 2 Aralık 2017’de Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Kasım Tınıstanov salonunda Türkiye’nin Bişkek Büyükelçisi Metin Kılıç, Türk Dil Kurumu Başkanı Mustafa Kaçalın, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Rektörü Sabahattin Balcı, Kırgız Türk Manas Üniversitesi Rektör Vekili Asılбек Kulmırzayev, üniversiteden öğretim üyeleri, öğrenciler ve basın mensuplarının katılımıyla *Kırgızca-Türkçe Sözlük* bilim dünyasına tanıtılmıştır. Çalışma Türkiye’de 2018 yılı Mart ayında Bengü Yayınları tarafından da basılmış, *Kırgızca-Türkçe Sözlük*’ün yayımlanması münasebetiyle Ankara’da Gazi Üniversitesi bünyesinde sözlükçülük çalıştayını düzenlenmiştir.

Daha önce *Tuva Türkçesi Sözlüğü* ve *Örnekli Hakasça Türkçe Sözlük* gibi çalışmalara da imza atmış olan Ekrem Arıkoğlu, sözlükçülük hususunda bilgi birikimine sahiptir. Kırgız-Türk Manas Üniversitesinde görev yaptığı yıllarda bu defa Kırgızca-Türkçe bir sözlük hazırlama işine soyunmuş olan Arıkoğlu, bilhassa Türkiye’de neredeyse elli yıl kadar Yudahin’in Rusçadan çevrilen *Kırgız Sözlüğü* isimli eserinin tek kaynak olarak kullandığının farkındadır. Yeni bir Kırgızca-Türkçe sözlük hazırlanması fikrinde olan Arıkoğlu, ekibiyle birlikte tasarladığı *Kırgızca-Türkçe Sözlük*’ü proje haline getirip Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türk Uygarlığını Araştırma Merkezi’ne sunmuş, projenin kabul edilmesi üzerine *Kırgızca-Türkçe Sözlük*’ün yazılması işine girişmiştir.

Eser, günümüze kadar yayımlanmış olan Kırgızca madde başlı sözlükler içerisinde en hacimli olan çalışmadır. Ayrıca maddelerinin içerdiği anlamlar bakımından da en zengin çalışmalardan biridir. *Kırgızca-Türkçe Sözlük*’ün böylesine zengin bir içeriğe sahip olmasının altında yatan nedenlerden biri bizzat sözlüğün yazım ekibidir. Ekrem Arıkoğlu’nun sözlük yazma hususundaki teknik yetkinliğinin yanı sıra çalışma

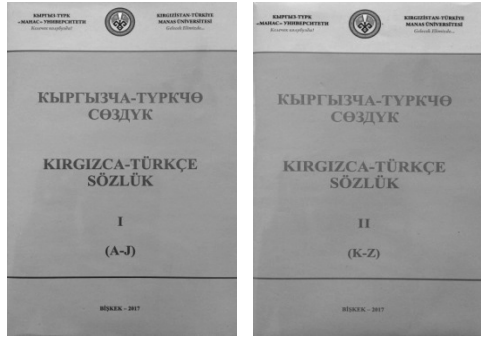
kadrosunun Kırgızistan’da resmî dil olarak kullanılan Rusça ve Kırgızca ile sözlüğün erek dili olan Türkiye Türkçesine olan hâkimiyetleri tabii olarak sözlüğün kalitesine olumlu yönde tesir etmiştir. Doktora tahsilini *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil* isimli tez çalışmasıyla tamamlayan Ekrem Arıkoğlu, Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri alanında Türkiye’de öne çıkan birkaç isimden biridir. Dört yıl süreyle Kırgızistan’da görev yapma imkânı bulmuş olan Arıkoğlu, Kırgızcayla da yakından ilgilenmektedir.

Lisans eğitimini Kırgız-Türk Manas Üniversitesinde, yüksek lisans ve doktora tahsilini İzmir Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlayan Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü Öğr. Gör. Dr. Cıldız ALİMOVA ve yine aynı kurumda görev yapan Öğr. Gör. Rahat ASKAROVA uzun süre Türkiye Türkçesiyle meşgul olmuş bu alanda uzmanlık kazanmışlardır. Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimlerini Kırgız-Türk Manas Üniversitesi’nde tamamlayan ve halen aynı kurumda Dil Hazırlık Bölümü Türkiye Türkçesi Öğretimi Koordinatörlüğünde görev yapan Dr. Işın Bilge Kağan SELÇUK ise Kırgızca konusunda benzer yetkinliğe sahiptir.

Kırgızca-Türkçe Sözlük’ün madde başları için esas alınan temel kaynaklarından biri *Kırgız Tilinin Sözdüğü*’dür. Bu çalışma yukarıda belirtildiği üzere A. Akmataliev’in redaktörlüğünde Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından 2010 yılında yayımlanmıştır. Sözlüğün 50.000 madde başı içerdiği belirtilmesine rağmen tespit edilebilmiş takribi 45.000 madde *Kırgızca-Türkçe Sözlük* için kaynak olarak kullanılmıştır. Madde başları için esas alınan bir diğer temel kaynak ise Karasayev’in *Kırgız Tilinin Orfografyalık Sözdüğü* isimli yazım kılavuzudur. İlk kez 1983 yılında yayımlanan çalışmada takribi 80.000 madde başı bulunmaktadır; ancak bunların bir kısmı çekim ekli olduklarından tekrara düşme adına sözlüğe dâhil edilmemiştir. Sözlük için kullanılan bir diğer kaynak Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*’üdür. Esasen Kırgız Türkçesinde bulunduğu halde Kırgız sözlüklerine girmemiş olan kelimeler veya kelimelerin manaları *Türkçe Sözlük*’ten tespit edilerek *Kırgızca-Türkçe Sözlük*’e dâhil edilmiştir.

Kırgızca-Türkçe Sözlük’ün madde başları için kullanılan temel kaynaklardan biri de Kırgızca derlemidir. Bakıt ŞARŞEMBAYEV’in katkılarıyla atalar sözü, deyim, mani, türkü, bilmece ve destanlar gibi Kırgız folklor ürünlerini ve Çağdaş Kırgız yazarlarının eserlerini içeren binlerce kelime bilgisi destekli bir derlem tabanı oluşturulmuş yeni madde başları tespit edilebilme ve ayrıca söz konusu madde başlarına örnekler bulma hususunda derlemden faydalanılmıştır.

24.5x17 ölçülerine sahip olan sözlüğün ilk cildi A-J ikinci cildi ise K-Z maddelerine ayrılmıştır. İlk cilt 1020, ikinci cilt 1216 sayfa kadardır. Sözlük yaklaşık 76.000 madde başı barındırır. İlk cildin iç kapağı ve *İçindekiler* (Mazmunu) kısmından sonra sırasıyla *Baş Söz*, *Kiriş Söz* ve *Sözdük Tuurahuu* bölümleri mevcuttur. Bu bölümlerin ayrıca

Söz başı, Giriş ve Sözlük Hakkında şeklinde Türkiye Türkçesi aktarmaları da bulunur. Akabinde *Çağdaş Kırgız ve Türk Alfabeleri* tablosu ile *Kısaltmalar* listesi verilmiştir. Ardından sözlüğün maddelerine geçilir. İkinci ciltte iç kapak ve *İçindekiler* listesinden sonra *Çağdaş Kırgız ve Türk Alfabeleri* tablosu ile *Kısaltmalar* listesi eklenmiştir. Sözlüğün maddelerinin ardından milletleri, onların ülkeleri, dilleri, başkentleri ve para birimlerini gösteren tablolar ile yazar-eser kısaltmaları listesi sunulmaktadır.

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ün madde başları Türkiye Türkçesinin alfabe düzenine göre sıralanmıştır. Teknik olarak sözlüğün Kırgızca olan madde başları Latin menşeli Türk alfabesi ile başlar ve küçük harflerle koyu olarak yazılmıştır. Ardından parantez içerisinde sözcüğün Kiril harfleriyle yazılı biçimi verilir. Bu defa kelime büyük harflerle koyu olarak yazılmıştır:

türk (ТҮРК)

Madde başlarından sonra varsa kısaltmalar kullanılır. Bunlar içerik olarak *ant.* (anatomi), *biy.* (biyoloji), *hlk.* (halk ağzı) gibi terim kısaltmaları, *is.-f.* (filin isim fiil – mastar- şekli), *ett.* (filin ettrigen şekli), *işt.* (filin işteş şekli) gibi gramer kısaltmaları ya da *bk.* (bakınız), *vb.* (ve benzeri) gibi referans kısaltmalarıdır. Yazar ve eser kısaltmaları farklı kategoride tutulmuştur. Kısaltmalar italik ve açık renkle yazılır. Gramer ve referans kısaltmalarından sonra gelen ifadeler madde başlarında olduğu üzere Latin menşeli Türk harfleriyle ve koyu olarak yazılmıştır:

darçe (ДАРЧЕ) bk. darça

ergi (ергиш) is.-f. ergi-

Terim kısaltmalarından sonra umumiyetle anlama geçildiği için terim kısaltmalarından sonra gelen ifadeler açık renkle yazılır:

linkor (ЛИНКОР) ask. Askeri donanma, deniz kuvvetleri.

Kelimenin birden çok anlamı varsa kısaltmalar, Arabik rakamlardan (1., 2., 3.,) sonra, kelime eşsesli ise Roma rakamlarından (I., II., III.) sonra da gelebilmektedir:

metafizika (МЕТАФИЗИКА) 1. fel.

açış- (АЧЫШ-) II. işt. aç-

Kısaltmaların ardından kelimelerin Türkçe anlamlarına geçilir. Birden fazla anlamı bulunmayan kelimelerden sonra doğrudan kelimenin Türkçe manası paylaşılır. Bu ifadeler büyük harfle başlar:

cañırgan ay (ЖАҢЫРГАН АЙ) gkb. Yeni ay, hilal.

Kelimenin birden çok manasının bulunduğu durumlarda farklı anlamları belirtmek için Arabik rakamlar kullanılır. Türkçe anlam Arabik rakamlardan sonra verilir:

cer (ЖЕР) 1. Dünya, yer. 2. Kara, deniz karşıtı. 3. Yer, yeryüzü.

Eş sesli ancak farklı manaları bulunan kelimelerden sonra ise Roma rakamları kullanılır. Türkçe anlam Roma rakamlarından sonra verilir:

cüz (ЖҮЗ) I. Yüz, doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı.

cüz (ЖҮЗ) II. 1. Yüz, çehre, sima, surat. 2. Belirli bir zaman dilimini bildirmede kullanılır.

Kelimelerin Türkçe açıklamalarının ardından her farklı mana için varsa Kırgızca örnek bir cümle verilir. Örnek cümleden önce imla olarak iki nokta kullanılır. Bu cümleler tırnak işareti içerisinde ve italik olarak yazılmıştır:

beym (БЕЙМ) Galiba: “ ‘Emi kaytıp kelatışat beym’ dep oyloodu.”

Kırgızca örnek cümleden sonra bir kısa çizgi ve örneğin alındığı yazarın veya eserin kısaltması gösterilir. Kısaltmalar nokta ile sonlanır. Yazar-eser kısaltmaları diğer kısaltmalardan farklıdır. Adı ve soyadı aynı harflerle başlayan yazarları ayırt etmek için genellikle Arabik rakamlar kullanılır. Örnek cümleler için 203 farklı yazar ve eserden faydalanılmıştır. Yazar-eser kısaltmalarından sonra parantez içerisinde cümlenin Türkiye Türkçesine aktarması verilir. Türkçe cümle düz karakterlerle yazılır:

şaş- (ШАШ-) 1. Acele etmek, sabırsızlık etmek, telaş etmek: “Mektepten üygö şaşat.” – CO1. (Okuldan eve acele eder.) 2. Telaşlanmak, telaş etmek.

Kırgızca-Türkçe Sözlük'te fiillerin mastarsız şekilleri kısa çizgiyle isimden ayrılmış, anlamlar Türkiye Türkçesine –mAk eki yardımıyla aktarılmıştır. Fiillerin isim-fiil ve çatı eki almış şekilleri kısaltmalarla gösterilmiş tekrar bunların manalarına değinilmemiştir.

Kırgızca-Türkçe Sözlük sanal ortamda çevrimiçi olarak da hizmet vermektedir. Sözlüğün çevrimiçi kullanımına <http://sozduk.manas.edu.kg/index.php> adresinden erişilebilir. Sanal sözlükte Latin ve Kiril harfler için ayrı tarama alanları mevcuttur. /η, γ, ø, Һ/ gibi sık kullanılan karakterler için hazır karakter destekleri de bulunur. Ancak sahip olduğu söz varlığını daha iyi yansıtabilmesi bakımından sözlüğün sanal sürümünün veri tarama formatının gözden geçirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Örneğin sözlüğün madde başlarından biri olan “süröt/ cypöt” sözcüğü “suröt/ cypöt” biçiminde tarandığında sıfır değerle karşılaşılmaktadır. Sanal arama motorlarında yoğun olarak kullanılan “komut düzeltme ve benzer sonuç sıralama” işlemlerinin sözlüğe adapte edilmesi aracılığıyla bu küçük problemin ortadan kaldırılabileceğine inanmaktayız.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinin kuruluşunun 20. yılı onuruna Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezinin bilimsel araştırma projesi olarak hazırlanarak Türk dünyasının hizmetine sunulan bu eserin yayım ekibine emeklerinden dolayı teşekkür eder benzer çalışmalarının devamını dileriz. Ayrıca eserin hazırlanmasına proje kapsamında destek veren Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesini de kutluyoruz.

Kaynakça

- ABDULDAEV, A., İSAEV, D., BEKCANOVA, R., BİYALİYEV, A., DAVLETBAYEV, A., KIRBAŞEV, K., MURATALİEVA, C., OSMONOVA, C., ŞAMURZİNA, R. (1969). *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü*, Frunze: Mektep Basması.
- AKMATALİEV, A., ABDUVALİEV, İ., KADIRMAMBETOVA, A., KASIMGELDİEVA, M., SEMYANOVA, C., CAYLOOBAEV, B., İSABEKOVA, A., KONURBAEVA, R., MARAZIKOV, T., MUSAEV, S., OLCOBAEV, S., OSMANOVA, C., TOLUBAEV, M., ŞATMANOV, S. (2010). *Kırgız Tilinin Sözdüğü I (A-L), II (L-Ya)*, Bişkek: Avrasya Press.
- AKSU, Nurettin, İŞİK, Ayfer (1997). *Türkiye Türkçösü-Kırgız Türkçösü Sözdüğü*, İstanbul: MEB.
- ALİMOVA, Jyldyz (2006). *Coodarbeşim Destanı: Dil ve Üslup İncelemesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALİMOVA, Jyldyz (2011). *Türkiye Türkçesi Ağızları ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Açısından Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARIKOĞLU, Ekrem (1992). *Mihr ü Vefâ Mesnevisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARIKOĞLU, Ekrem (1996). *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklî-Hakasça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ.
- CUMAKUNOVA, Güلزara (2005). *Türkçö Kırgızca Sözdük*, Bişkek: KTMÜY.
- ÇANKAYA, Selahaddin (2014). *Kırgız Sözdüğü, Kırgızca Türkçö - Kırgız Sözlüğü, Kırgızca Türkçe*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, ALİEV, Alaeddin Mehmedoğlu, ŞAYHULOVA, Almas, KAJİBEK, Erden Zadaulı, YUSUF, Berdak, GÖKLENOV, Cebbarmehmet, MAHPİR, Valeriy Uyguroğlu, ÇEÇENOV, Ali, KONKOBAY UULU, Kadıralı (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, ALİEV, Alaeddin Mehmedoğlu, ŞAYHULOVA, Almas, KAJİBEK, Erden Zadaulı, YUSUF, Berdak, GÖKLENOV, Cebbarmehmet, MAHPİR, Valeriy Uyguroğlu, ÇEÇENOV, Ali, KONKOBAY UULU, Kadıralı (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü II*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer, SAGINBAYEVA, Burul (2004). *Kırgız Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Kırgız Türkçesi Sözlük*, Kayseri: EÜY.
- KARASAEV, H. K. (2009) *Kırgız Tilinin Orfografyalık Sözdüğü*, Bişkek: MTEB.
- MUKAMBAEV, Ceembay (2009). *Kırgız Tilinin Dialektolojiya Sözdüğü*, Bişkek: TATMY.
- SELÇUK, Işın Bilge Kağan (2005). *Oş İli Özgön İlçesi Köylerinde Yaşayan Türklerin Ağızları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bişkek: KTMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SELÇUK, Işın Bilge Kağan (2014). *Biçim-Sözdizimsel ve Anlambilimsel Açılardan Kırgız Türkçesinde Çatı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bişkek: KTMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TDK. (1988). *Türkçe Sözlük, Genişletilmiş Yeni Basım*, Ankara: TDK.

TDK. (2011). *Türkçe Sözlük, Genişletilmiş Yeni Basım*, Ankara: TDK.

YUDAHİN, Konstantin Kuzmich (1957). *Russko-Kırgızskiy Slovar*, Moskva: Gosudarstvennım İzdatelstvom İnostrannıh İ Natsionalnıh Yazıkov.

YUDAHİN, Konstantin Kuzmich (1965). *Kırgızsko-Russkiy Slovar*, Moskva: İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya.

YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü Cilt I-II*, (çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK.

Elektronik Kaynakça

<http://kabar.kg/tur/news/k-rg-zistan-turkiye-manas-universitesinden-k-rg-zca-turkce-sozluk/>

<http://www.qiriminesi.com/kirgizistan-turkiye-manas-universitesinden-turk-dunyasina-buyuk-bir-hizmet-kirgizca-turkce-sozluk.html>

<http://mediamanas.kg/lang-en/2185-ktmden-krzca-trke-szlk.html>

<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/dunya/manas-universitesinden-kirgizca-turkce-sozluk/342389>

<http://www.trthaber.com/haber/dunya/manas-universitesinden-kirgizca-turkce-sozluk-342389.html>

<http://m.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkiye-manas-universitesinden-kirgizca-turkce-sozluk/987055>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=919&Itemid=74

BİR DİLÇİNİN PORTRESİ: Professor Fəxrəddin Veysəlli: əsərləri, görüşləri, təsbitləri, tərcümələri...

Bir ömürün hekayəsi

Mehman MUSAOĞLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 265-275

Filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli! Xalq arasında ona Fəxrəddin müəllim və ya “Bəy” deyə də müraciət edirlər. Çevrəsində xeyirxahlığı, işgüzarlığı, vətən və millətsevərliyi ilə sevilir. Mən deyərdim ki, onun yaşamında elmi-pedaqoji fəaliyyətiylə gündəlik həyat tərzini sanki bir-biriylə qovuşmuşdur. Əsərləri ömür yolunda bir-birinin ardınca düzölmüş məhək daşları kimidir.

Ömür yolu Kürdəmir rayonunun Yenikənd kəndindən başlamışdır. Elə biz ikimiz də Yenikənddən və həmin kənddə orta məktəbi qurtaran kimi böyük arzularla Bakıya gəlmiş və orada ali təhsil almışdıq. Sonra isə təhsilimizi keçmiş Sovet İttifaqının Moskva və Leningrad şəhərlərində davam etdirmişdik. Fəxrəddin müəllim bizim kənddən çıxan ilk elmlər namizədi, doktoru və professorudur. O, 11 may 1943-cü ildə Azərbaycan Respublikası Kürdəmir rayonunun Yenikənd kəndində anadan olmuşdur. 1965-ci ildə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunun Alman dili fakültəsini fərqlənmə diplomuyla, 1971-ci ildə isə S. Petersburq Dövlət Universitetinin aspiranturasını uğurla qurtarmışdır. “Alman dilində bitkinlik intonasiası” adlı namizədlik dissertasiyasını vaxtında yazıb bitirmişdir. Elə həmin il namizədlik, 1983-cü ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Professor Fəxrəddin Veysəlli Azərbaycanın və bütövlükdə Cənubi Qafqazın ilk germanist elmlər doktoru və professorlarından biridir. O özünü fonetika, fonologiya, struktur dilçilik, dilçilik ensiklopediyası, semiotika, dilçiliyin əsasları və ümumi dilçilik sahəsindəki çox saylı araşdırmaları, həmin araşdırmalarda irəli sürdüyü yeni fikirləri, orijinal linqvistik təsbitləri və dünya dilçiliyi tarixindən Azərbaycan türkcəsinə etdiyi maraqlı tərcümələriylə tanıtmışdır. Sadəcə bunlarlamı?! Xeyr! Həm də sosial həyatımızın, milli düşüncə və mentalitetimizin əsas qurucu fenomenlərindən biri olan ana dilimizin, eləcə də ədəbiyyatımızın, yaşam qayəmizinin və milli-ədəbi fikir tariximizin təbliği, tədqiqi və qorunmasıyla! Ən ümdəsi isə elmi-pedaqoji fəaliyyətində tutduğu fəal vətəndaş-alim mövqeyiylə! Biz onun bu mövqeyini və

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. mehman.musaoglu@gmail.com

tükənməz enerjisini keçən əsrin 80-ci illərində başlayan və 90-cı illərdə ölkəmizdə daha da genişlənən milli-azadlıq hərəkatındakı fəaliyyətində daha bariz bir şəkildə görə bilərik. O, həmin illərdə respublika radiosunun birinci proqramında verilən “Ana dili” verilişinin müəllifi və aparıcısı kimi dilimizin funksional problemlərinin həlli ilə bağlı bir çox maraqlı təkliflər irəli sürmüşdür. Fəxrəddin müəllim 1989-cu ildə Moskvada keçirilən müəllimlər qurultayının iştirakçısı olaraq ermənilərin respublikamıza olan ərazi iddialarının əsassız olduğunu konkret faktlarla göstərmiş, müxtəlif diskussiyalarda bizim haqlı olduğumuzu qorxmada müdafiə etmiş, SSRİ xalq artisti L. İmanovla MDU-da təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin dəvətiylə getdiyi görüşdə məclisin aparıcısı olmuş və o zaman respublikamızda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq geniş bir məruzə etmişdir. Bundan başqa o zaman işlədiyi institutun kollektivi adından Moskvaya “Moskoviski novosti” qəzetinin, ermənilərin törətdiyi haqsızlıqlarda sanki biz günahkarmışıq, iftira dolu yazısına verdiyi cavab isə onun dönəmin partiya funksionerləri tərəfindən çox güclü bir təzyiqa məruz qalmasına səbəb olmuşdur.

Fəxrəddin müəllim rus, alman və ingilis dillərini çox yüksək səviyyədə bilir. Ana dilində, rus və alman dillərində yazdığı çox saylı kitabları və məqalələri vardır. Hətta göstərilən xarici dillərdən bir-birinə etdiyi dilçilik tərcümələri də yox deyildir. Məsələn, dünya şöhrətli alim R.O. Yakobsonun uşaq dili sahəsində şedevr əsər sayılan kitabının alman dilindən rus dilinə tərcüməsi bunlardan biridir. Bundan başqa, K.D. Uşinskiyin “Ana dili” (1999) adlı əsərini rus dilindən, N. S. Trubeskoyun “Fonologiyanın əsasları” (2001), E. Koseriunun “Ümumi dilçiliyə giriş” (2006) və F. Niçenin “Zərdüşt belə söylədi” adlı əsərlərini isə alman dilindən dilimizə tərcümə etmişdir. Fəxrəddin müəllim öz qələmini bədii əsərlərin də tərcüməsində sınamışdır. Alman yazıçısı T. Ştormun “İmmen gölü” novellasının və “Nibelunqlar nəğməsi” (2010) eposunun dilimizə, C. Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsinin almancaya tərcüməsi buna misal ola bilər. Dilmanlıq fəaliyyəti, sinxron və ardıcıl tərcüməçiliyi də sözügedən çoxsahəli fəaliyyətin tərkib hissəsidir. Onun öz əsərləri isə bu dillərin birindən digərinə kim tərəfindənsə tərcümə olunmur. Əsərləri, göstərilən hər bir dildə və ana dilində müəllimin öz elmi, filoloji və güclü intellektual təhkiyəsiylə yazılır. Belə bir elmi-ədəbi anlatım və professional linqvistik açıqlanma üslubu istər bugünkü mətn yazımı prosesi və mətnlərarsılıq kontekstində, istərsə də tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası tarixində, heç şübhəsiz ki, fenomenal bir hadisə olaraq qiymətləndirilməlidir.

İndiyə qədər dilçilikdə ingilis, alman, fransız, rus, ispan və çin dillərinin nəzəri qrammatika kitablarının yazıldığı hamıya yaxşı məlumdur. Türk dillərinin isə XX yüzildə təsviri, elmi-normativ və ümumtürk dilinin müqayisəli-tutuşdurmalı qrammatikası kitabları ortaya çıxsada, ancaq həmin dillərdən hər hansı birinin nəzəri qrammatikası hələlik yazılmamışdı. Yalnız Türkiyə türkcəsi materialları əsasında Sankt-Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndəsi, tanınmış türkoloq V.Q. Quzevin yazdığı “Teoreticeskaya qrammatika turetskoqo yazıka” (2015) adlı əsəri artıq həmin boşluğu müəyyən qədər doldurmuşdur. Mən də “Dil Araştırmaları” (Sayı: 20 Bahar 2017, s. 15-33) dərgisində söz konusu əsər haqqında “V. Q. Guzev’in Türkiyə Türkçesinin Teorik Grameri Adlı Kitabı ve Türkçenin Sondan Eklemeli Yapısı Üzerine Düşüncələr” adlı bir məqalə yazdım. Sözügedən əsərin “Ön söz” hissəsində

türk dili qrammatikasının indiyə qədər aqlütinativ quruluşlu dil-danışıq kontekstində düzənlənməli olduğu, ancaq yanlış olaraq onun sözün sondan anlamlandırılmasına əsasən deyil, flektiv dillərin ön, iç və son pozisiyalı dil-nitq qaydalarına görə yazıldığı vurğulanmışdır (Quzev 2015:6-7).

Ünsiyyət, interaktiv mükəlimə və ya sözün ən geniş mənasında elmsünaslıqda hər yönüylə çox yeni bir fenomen olaraq müəyyənləşdirilən diskurs (Veysəlli. Diskurs təhlilinə giriş, 2010: 5), ümumtürk dilində aqlütinativ quruluşun təbiətinə görə danışıq fəaliyyətində şəkillənən sözə, Hind-Avropa dillərində isə flektiv sistemin leksematik seçimiylə müəyyənləşən paradigmatik-sintaqmatik işlənişə görə gerçəkləşir. Buna görə də “ümumtürk dilinin elmi-funksional qrammatikası” (Seçdirmə bizimidir- M. Musaoğlu), modern dilçilik elminin ən son nailiyyətlərinin işığında sait və samitlərin həmahəngliyinə, morfemlərin və sintaktik vahidlərin sözügedən harmoniya əsasında müəyyənləşən morfematik və sintaqmatik düzülüşünə və nəhayət danışıq əsnasında sözün şəkillənməsiylə gerçəkləşən məntiqi-aqlütinativ səciyyəli türkcə dil-danışıq sisteminə görə düzənlənməlidir.

Bəs türk dilinin elmi-normativ qrammatikasının yazılmasında flektiv dillərin təsirinin indiyə qədər həlledici rol oynamasının əsas səbəbi nə olmuşdur? V. Q. Quzevin yuxarıda haqqında bəhs edilən əsərində bunun bir tərəfdən türkologiyanın trendi və çağdaş linqvistikadakı elmi-metadoloji inkişafın türkoloji dilçilikdə kifayət qədər öyrənilməsinə bağlı olduğu göstərilir. Digər tərəfdən Türkiyə türkcəsinə dair yazılan ənənəvi xarakterli qrammatika kitablarında modern dilçilik elminin nailiyyətlərindən yetərinə fayadalanılmaması da həmin əsərdə ayrıca olaraq diqqətə çatdırılır (Quzev 2015: 6-9). Bu baxımdan müasir strukturalizmin müxtəlif cərəyanlarından və yeni linqvistik metodlarından professor Fəxrəddin Veysəllininin xarici dillərdə və ana dilində yazdığı elmi əsərlərində hərtərəfli olaraq bəhs edilməsi çox böyük maraq doğurur. Həmin əsərlərdə müəyyən kontrastiv-konfrontativ düzənlənmələrin aparılması, ana dilinin quruluşuna və işlənilməsinə dair çox ciddi elmi-linqvistik təsbitlərin edilməsi isə türk dilinin və ya türkcənin bu gün artıq sadəcə normativ deyil, elmi-funksional qrammatikasının yazılması üçün də müəyyən ipuçları verir. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində sözün prosedik modelinin iki zirvəliliyi”nin, eyni zamanda dilimizin orfofonik quruluşun müəyyənləşdirilməsi və lüğətinin tərtib olunması türkoloji camianı da yeni və günün tələblərinə uyğun daha fərqli araşdırmalar aparmağa səsləyir. Çünki indi türk ədəbi dilləri və dialektlərinin sadəcə tarixi, müqayisəli, tipoloji dilçilik metodlarıyla araşdırılması kifayətləndirici deyildir. Artıq sözügedən dillərin çağdaş linqvistikada tətbiq olunan konseptual, semiotik və koqnitiv-linqvistik metodlarla öyrənilməsi və öyrədilməsi zərurəti də bu gün bütün ciddiyyətiylə meydana çıxmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Fəxrəddin müəllim “Dil” (2007) adlı kitabında dilin əsas əlamətlərindən, onun cəmiyyət və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsindən, habelə dilin mahiyyətindən və dünya dillərinin ümumi mənzərəsindən hərtərəfli olaraq bəhs edir. O, həmin kitabı yazmaqda əsas məqsədinin isə mürəkkəb və sirli bir hadisə olan dil haqqında oxucusunun öz şirin Azərbaycan türkcəsində tam bir təsəvvür əldə edə bilməsi olduğunu vurğulayır (Veysəlli 2007:4). Əlbəttə, yalnız sözün əsl mənasında bellə bir təsəvvür əldə edildikdən və dünya dilçiliyinin bütün nailiyyətləri dərindən

öyrənilmədən və dəyərləndirildikdən sonra ümumtürk dilinin yuxarıda göstərilən özəlliklərinə görə funksional bir elmi qrammatikası yazıla bilər.

Fəxrəddin müəllimin 1980-ci illərdən etibarən istər dilçiliyə, istərsə dil-danışığı praktikası və ədəbiyyatımızın tarixinə, dil, cəmiyyət, siyasət və s. məsələlərə aid həsr etdiyi çoxlu məqaləsi və onlarla kitabı vardır. Həmin əsərlərdən bəziləri bunlardır: Alman dilinin fonetikasi, Bakı, "Maarif", 1980, 192 s.; Eksperimental fonetika, I cild, Bakı, ADU, 1980, 84 s., II cild, Bakı 1981, 1000 s.; Dilimiz, qeyrətimiz, qaygılarımız. Bakı, "Maarif", 1993, 173 s.; Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993, 191 s.; German dilçiliyinə giriş, Bakı, "Təhsil", 2003, 408 s.; Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, "Mütəcim", 2004, 526 s.; Diskurs təhlilinə giriş, Bakı, "Təhsil" 2010, 141 s.; Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix fon Bodenştedt: yozumlar və faktlar. Bakı, "Təhsil", 2010, 156 s. və s.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin əsərlərində linqvistikanın sadəcə fonetika və fonologiya sahələri deyil, struktur dilçiliyin ən müxtəlif nəzəri və tətbiqi problemləri hərtərəfli tədqiqatla cəlb olunur. Onun elmi-publisistik və tətbiqi-praktik əsərlərində dil, cəmiyyət, siyasət məsələləri də ən geniş elmi-konseptual kontekstdə işıqlandırılır. Bu kontekstdə Ana dilinin həyatımızın müxtəlif sferalarında işlənilməsi məsələsi, həm məqalələr və kitablar vasitəsilə, həm də radio və televiziya proqramlarında və digər kütləvi informasiya vasitələrində dəyərləndirilir. Bu baxımdan onun üç il ərzində Azərbaycan radiosunda apardığı "Ana dili" verilişi indiyə qədər kütləvi informasiya vasitələrində sözügedən məsələyə dair düzənlənmiş olan proqramların içərisində özünə məxsus bir yer tutur. Şeirləri Avropada oğurlanan Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında ayrıca kitab yazır. Həmin kitabda Fridrix fon Bodenştedt tərəfindən Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığından edilən tarixi səciyyəli məlum ədəbi oğurluğa dair yeni faktlar ortalığa çıxarılır. Beləliklə, keçən əsrin 80-ci illərindən etibarən professor Fəxrəddin Veysəllinin elmi-pedaqoji fəaliyyəti linqvistik özəlliyiylə bərabər, ayrıca olaraq dilçi-publisist mövqeyi ilə də seçilir. Bu isə ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında XX yüzilin son qərinasında gerçəkləşən keçid zamanına görə yaradıcı-publisistik bir mahiyyət kəsb edir.

2007-ci ildən etibarən Fəxrəddin müəllim elmi-mədəni həyatımızda və ya linqvistik-metodoloji və ictimai-publisistik diskursda yeni bir layihə gerçəkləşdirmişdir. Bu da onun rəhbərliyi və redaktorluğu ilə yayımlanan, nəinki Respublikamızda, hətta MDB ölkələrində Rusiyadan sonra ilk elmi-metodik və ictimai-publisistik bir nəşr orqanı olaraq gerçəkləşən "Azərbaycanda Xarici Dillər" jurnalıdır. Jurnal indiyə qədər özünə çox geniş oxucu kütləsi cəlb etmiş və Azərbaycanda ana dilinin və xarici dillərin tədqiqini, tədrisini və təbliğini həyata keçirən sanballı bir mətbuat orqanına çevrilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, jurnal Türk dünyasından olan önəmli xəbərlərə, yeniliklərə və bunlarla bağlı linqvistik-publisistik yazılara da biganə qalmamış, onlara öz səhifələrində geniş yer vermişdir.

Professor Fəxrəddin Veysəlli 1986-cı ildə "Şərəf nişanı" ordeni, 2001-ci ildə isə "Bilik" cəmiyyətinin Y. Məmmədliyəv adına mükafatına layiq görülmüşdür. O, 1994-2001-ci illərdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin üzvü olmuş, uzun illər boyunca isə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Avropa dilləri və ədəbiyyatı bölməsinin sədri kimi səmərəli fəaliyyət

göstərmişdir. Müxtəlif illərdə ADU-da kafedra müdiri, dekan və rektor vəzifələrində çalışmış, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuş, bugün də uzun illərdən bəri işlədiyi doğma universitetində “Eksperimental fonetika” laboratoriyasının müdiri və “Ümumi dilçilik” kafedrasının müəllimi kimi öz fəaliyyətini davam etdirir.

Fəxrəddin müəllimin bu qədər böyük işlərin öhdəsindən gələ bilməsinin, mənəcə, iki əsas səbəbi vardır. Hər şeydən öncə, Fəxrəddin müəllim praqmatik təfəkkürə, bitməz-tükənməz “müsbət enerji”yə, həyat eşqinə, çalışma əzminə sahib və bədbinlikdən uzaq olan dinamik bir insandır. O, sahib olduğu müsbət enerjini, biliyini və bütün öyrəndiklərini ailəsiylə və aurasında yer alanlarla mütənəsbib bir şəkildə paylaşır. Və həmin müsbət enerjinin ona və cəmiyyətimizə dönüşü də çox olur. Məsələn, yetişdirdiyi tələbələrinin, kömək elədiyi elm adamlarının gördüyü işlərinin və elmi yaradıcılıqlarının təmsalında! Bu böyük uğurların qazanılmasının ikinci səbəbi isə, Dilşad xanım kimi bir vəfalı ömür-gün yoldaşı və ağıllı övladlarının həmişə Fəxrəddin müəllimin yanında olmasıyla bağlıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif dillərdə çox bacarıqlı kişilərin böyük uğurlarının əldə olunmasında rol oynayan qadınlar haqqında universal səciyyəli belə bir deyim söylənir: “Hər bacarıqlı kişinin arxasında bir qadın vardır”. Bu sözləri eynilə Fəxrəddin müəllimin həyat yoldaşı Dilşad xanım haqqında da söyləmək mümkündür. Dilşad xanım indiyə qədər bütün işlərində, həyat yollarında rastlaşdıqları müxtəlif çətinliklərin dəf olunmasında Fəxrəddin müəllimin ən böyük dəstəkçisi olmuşdur. Onlar erkən evlənmişlər və dolu-dolu yaşanan böyük bir maraqlı həyat yolu keçmişlər. Uşaqlarının, nəvələrinin xoş avazı indi çox-çox uzaqlardan gəlir. Oğlanları Vüqar, qızları Vəfa, nəvələri Nərgiz və Dəniz Avropada və Amerikada Azərbaycan gəncliyinin səsinə hər tərəfə duyurur, hər yerdə yüksəldirlər.

Fonetika və fonologiya məsələləri

Həmişə məlumdur ki, professor Fəxrəddin Veysəlli, hər şeydən öncə, Avropada və bütün dünyada çox yaxşı tanınan bir dilçi-fonetistdir. O, bunu fonetika və fonologiya məsələlərinə dair yazdığı əsərləri; konfrans, simpozium və qurultaylardakı çıxışları, Beynəlxalq Fonetika Elmləri Assosiasiyasının konqreslərində etdiyi məruzələri və sözügedən alanda yetişdirdiyi çoxsaylı tələbələri, aspirantları və doktorantlarıyla sübut edir. Fəxrəddin müəllim məşhur dilçi-fonetist L. R. Zinderin rəhbərliyi altında, Leninqrad (Sankt-Peterburq) şəhərində alman dilinin fonetikasi üzrə “Müasir alman dilində bitkinlik intonasiası (eksperimental-fonetik tədqiqat)” adlı namizədlik dissertasiyasını 26 yaşındaykən müdafiə etmişdir. 1976-77-ci illərdə Moskva Linqvistik Universitetində, 1977-78-ci illərdə isə Berlində Humbolt Universitetində tamamladığı “Alman dilində sait fonemlərin variativliyi (eksperimental tədqiqatlar və nəzəri ümumiləşdirmələr)” adlı doktorluq dissertasiyasını da Sankt-Peterburq Universitetində daha gənc yaşlarında müdafiə etmişdir. Bununla da Respublikamızda və Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru olmuşdur. İndiyə qədər germanistikaya, ümumi dilçiliyə və müqayisəli-tutuşdurmalı linqvistikaya aid yazılan 40-dan artıq elmlər namizədi və doktorluq dissertasiyası məhz onun rəhbərliyi altında fərdən müdafiə edilmişdir. Əslində bugün artıq kontrastiv və konfrontativ dilçilik sahəsində bir Fəxrəddin Veysəlli məktəbi vardır. Bunu onun daha keçən əsrin 80-ci illərdə doktorluq dissertasiyasına dair “Voprosı yazıkoznaniya” jurnalında çap olunan məqaləsi də bariz bir şəkildə sübut edir.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin fonetikaya dair yazılarının fərqləndirici bir özəlliyi də odur ki, onun məqalələrində və kitablarında, alman dilinin fonetikasi ilə bərabər, ana dilimizin fonetik quruluşu da fonoloji səs sistemiylə birlikdə geniş bir elmi-linqvistik tədqiqata cəlb olunur. Belə ki, sözügedən fonetik quruluş və fonoloji sistem dilimizə qohum olmayan rus, alman, ingilis və hətta yeri gələndə digər dünya dillərinin linqvistik faktlarıyla müqayisəli-tipoloji aspektdə uyğun səs-dil və danışiq-tələffüz örnəkləriylə araşdırılır. Dilin fonemlər sistemi, fonetikayla bağlı super seqment hadisələrlə (intonasiya, tələffüz, vurğu və s.) sinxronik olaraq müəyyənləşdirilir. Həm fonetik, həm də fonoloji səciyyəli özəlliklər, paralel olaraq danışiq zinciri, verbal və qeyri-verbal diskurs, söyləm və onun komponentləri olan sintaqmlara görə zamanın ən modern linqvistik araşdırmaları səviyyəsində hərtərəfli işıqlandırılır.

Qeyd olunmalıdır ki, müəllif ortaya qoyulan problemlərə dair orijinal bir yanaşma şəkli, konseptual və koqnitiv səciyyəli anlatım tərzii və araşdırma metodologiyası müəyyənləşdirə bilir. Onun yazdığı linqvistik mətnlər, diskursiv araşdırmaların, qızgın və hərarətli elmi mübahisələrinin bir nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Azərbaycan türkcəsinin fonetik sisteminin eksperimental tədqiqində ana dilinin dil-danışiq sisteminin bütün funksional imkanlarından, zamanın ən inkişaf etmiş elmi-texniki yeniliklərindən, müxtəlif səs ölçmə cihazlarından istifadə olunur. Professor Fəxrəddin Veysəlli fikir və mülahizələrini, orijinal linqvistik təsbitlərini isbatlamaq üçün Bakı, Sankt-Peterburq və Berlin Universitetinin fonetik laboratoriyalarında apardığı araşdırmalarına, Azərbaycan türkcəsinin özünə məxsus olan səs özəlliklərinə və tətbiqi dilçilikdə istinad edilən riyazi-statistik metodlara əsaslanır.

Fəxrəddin müəllimin elmi yardııcılığında onun “Fonetika və fonologiya məsələləri” (1993) adlı kitabı çox önəmli bir yer tutur. Sözügedən kitabda müəllifin fonetika və fonologiyaya dair yazdığı əsərlərində müqayisəli-tipoloji aspektdə səs-dil və danışiq-tələffüz özəllikləri üzərində tətbiq etdiyi bütün linqvistik yönüm və metodlardan yetərincə faydalanılır. Bir sözlə, həmin kitabda Azərbaycan türkcəsinin fonetik-fonoloji sistemi bütün linqvistik-eksperimental yönəriylə hərtərəfli müəyyənləşdirilir. Buna görə də kitabın Türkiyə türkcəsinə təəfimizdən çevirilən son nəşrində əsərin adı müəllifin də razılığıyla “Azərbaycan Türkcəsi Fonetigi” (2008) olaraq dəyişdirilmişdir.

Yuxarıda professor Fəxrəddin Veysəllinin dilçiliyə, özəlliklə də fonetik-fonoloji araşdırmalara gətirdiyi müxtəlif elmi-metodoloji yeniliklərdən və linqvistik təsbitlərdən ümumi şəkildə bəhs olundu. Sözügedən təsbitlərdən biri də, fikrimizcə, müəllifin Azərbaycan türkcəsində cümlə intonasiyası və vurğu haqqındakı fikridir. Müəllifə görə, ümumtürk dilində Hind-Avropa dillərindəki kimi ayrıca “söz vurğusu” yoxdur və heca vurğusu kimi səciyyələndirilən fonetik hadisə əslində cümlə vurğusu içərisində öyrənilməlidir (Veysəlli. O prosodike predlojeniya, Seçilmiş əsərləri, 2009, s.74-77). Çünki, sözlərin və formalarının fərqləndirilməsi seqment vahidlər olan fonemlərə deyil, prosodemlərə söykənir. Prosodemlər isə seqment vahidlərin və ya fonem və fonem ardıcılıqlarının üzərinə sərilib onları intonasiya və vurğu baxımından təşkil edən ən kiçik orfofonik hissələrdir (Dilçilik ensiklopediyası, 2008, s. 144). Müəllifin görüşü əslində ümumtürk dilinin, Azərbaycan türkcəsində də tək bir

fonetik vurğuyla müəyyənləşdiyi düşünülməyə görə deyil, aqlüinativ quruluşun danışıq əsnasında gerçəkləşən kök, əsas və şəkil nodellənməsinə görə öyrənilməli olduğunu isbatlarından biri olaraq diqqəti çəkir.

Dilçilik Ensiklopediyası

Professor Fəxrəddin Veysəllinin yaradıcılığında və elmi-pedaqoji fəaliyyətində mühüm yer tutan ən önəmli kitablardan biri onun müəllifliyi və redaktəsilə iki cildde yayımlanan “Dilçilik Ensiklopediyası” (Bakı, Mütərcim, 2006-2008) adlı lüğətdir. Lüğətdə dilçilik terminləri rus dilində əlifba sırasıyla ayrı-ayrı ana maddələr olaraq sıralanmışdır. Onların qarşısında alman, ingilis, fransız və Azərbaycan dillərində tərcümələri verilmişdir. Terminlərin mənası isə fundamental səciyyəli dilçilik əsərlərinə əsaslanaraq müəllif tərəfindən açıqlanmışdır. Göründüyü kimi, kitab bir tərəfdən terminoloji səciyyəli tərcümə lüğəti, digər tərəfdən isə dilçilik terminlərinin çağdaş linqvistikaya və struktur dilçiliyə əsasən konkret dil örnəkləriylə açıqlandığı ensiklopedik bir əsər olaraq diqqəti çəkir. Sözügedən əsər dünyada beş dilli ensiklopedik-linqvistik tərcümə lüğəti olaraq hələlik bir ilkdir. Bu lüğətin, söylənməyə də, Azərbaycanda dilçilərin stolüstü kitabı olduğu indi çox yaxşı bilinən bir həqiqətdir.

Filoloqun studiyası

Professor Fəxrəddin Veysəllinin yaradıcılığında onun hələlik yeddi cildə ibarət olan “Filoloqun studiyası” (STUDIA PHILOGICA) adlı fundamental əsəri çox önəmli bir yer tutur. Nədən hələlik?! Çünki Fəxrəddin müəllimin həmin fundamental əsərinin sosial və informasiya texnologiyaları elmləri, özəlliklə də çağdaş linqvistika və koqnitiv dilçiliyin inkişaf trendinə uyğun olaraq bundan sonra da yeni cildlərinin ortaya çıxacağına inanırıq. Sözügedən əsərin I, II və III cildi “Struktur dilçiliyin əsasları” (2005, 2008, 2009) adıyla adlandırılır. Bu heç də təsadüfi deyildir. Çünki, həmin çoxcildli əsərdə XIX-XX yüzillərdə meydana çıxan klassik və yeni dilçilik axınları və XXI yüzilin ilk qərinasındə tətbiq olunan ən yeni konseptual, semiotik və koqnitiv-linqvistik yönüm və yontəmlər araşdırılır. O sıradan Praqa funksionalizmi, Amerikan deskriptivizmi, Danimarka qlossematikası olaraq strukturalizm adı altında birləşən dil haqqında elmin XXI yüzildə də davam edən ən yeni istiqamət və metodlarından ana dilimizdə bəhs olunur. I cildə, hər şeydən öncə, strukturalizm cərəyanının əsas özəllikləri açılıb göstərilir. Belə ki, öncə dilçilik elminin, eyni zamanda yazının yaranmasının və fonem anlayışının meydana gəlməsinin tarixinə sərf-nəzər edilir və İ. A. Boduen de Kurtunenin fonem nəzəriyyəsinin banisi olduğu konkret faktlar və linqvistik müqayisələrlə təsbit olunur. Bu isə professor Fəxrəddin Veysəllinin dilçilik tarixinə dair irəli sürdüyü ən önəmli fikirlərindən biridir. Həmin cildə L. V. Şerbanın fonem haqqında təlimi, Moskva fonoloji məktəbi, R. O. Yakobson və onun binarizmi, Danimarka dilçilik məktəbinin əsas ideyaları dəyərləndirilir. İngilis və amerkan dilçiliyində fonem problemi, generativ və tətbiqi fonologiya məsələləri, eyni zamanda klassik, yeni və ən yeni dilçiliyin problem və problematikaları bir bütün olaraq sözügedən cildə və digər cildlərdə retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interespektiv aspektlərdə işıqlandırılır.

“Filoloqun studiyası”nın bütün cildlərində Azərbaycan dilinin emik və etik birimləri (fonem-allofon, morfem//morf-allomorf, leksem-alloleks, sema-allosem, sintaqm, cümlə vurğusu, prosodiya, prosodem və s.) alman, rus, ingilis və digər dünya dillərindəki uyğun linqvistik faktlarla paralel olaraq tədqiqata cəlb olunur. Bu baxımdan “Filoloqun studiyası”nın I cildində kitabın V fəslinin “Azərbaycan dilinin fonem tərkibi”, VI fəslinin isə “Azərbaycan dilinin fonem sisteminin səciyyəsi” adıyla adlandırılması təsadüfi deyildir. Sözügedən fəsilərdə dilimizin sait və samitləri fonetik və fonoloji qaydalara və uyğun linqvistik texnikaya görə təsnifləndirilir. Eyni zamanda fonem və onun variantları, funksiya, oppozisiya və fonoloji sistemin linqvistik özəllikləri də konkret dil-nitq faktlarıyla sözügedən fəsilərdə hərtərəfli təsvir olunur.

Orfofoniya və orfoepiya arasındakı fərqlilik də sözügedən cildin VI fəslində göstərilir. Burada “Orfofoniya dilimizdəki fonemlərin real tələffüz məziyyətlərini, orfoepiya isə dilimizin sözlərindəki fonem tərkibini müəyyənləşdirməlidir” (2005, I cild, s. 148.) fikri irəli sürülür. Ancaq türkoloji dilçilikdə nitq düzgün ifadəsindən bəhs edilərkən söhbətin mövzusu, təəssüflər olsun ki, hələ də orfoepiya lüğətinin necə tərtib edilməsindən ibarət olur! Halbuki, “dünya dilçiliyində buna orfofoniya (düzgün səslənmə) lüğəti deyirlər” (Yenə orada, s. 148), Qeyd olunmalıdır ki, professor Fəxrəddin Vey səllə sözügedən linqvistik-leksikoqrafik boşluğu Türkoloji dilçilikdə çox mükəmməl bir şəkildə doldurmuşdur. Onun müəllifliyi və redaktəsi ilə “Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti” (2016) artıq işıq üzü görmüşdür.

Məlumdur ki, dilçilikdə daha XIX yüzildə fonemlə bərabər, başlanğıcda dilin ikinci ən kiçik vahidi olaraq morfem də tədqiqata cəlb olunmuş və morfemika anlayışı meydana çıxmışdır. Ancaq sonralar XX yüzil boyunca linqvistikada morfemlər öyrənilərkən *morfologiya* termininə daha çox üstünlük verilmişdir. Bu, böyük bir ehtimalla XIX yüzildə yeni dilçilik metod və metodologiyalarının yaranması, XX yüzildə isə həmin təşəkkülün filologiya elmində bir davamı olaraq müəyyənləşən linqvistik nəzəriyyələrin ortaya çıxmasıyla bağlantılıdır.

Klassik Hind-Avropa dilçiliyində və ya onun “Morfologiya” bəhsində nitq hissələri, morfoloji kateqoriyalar və söz yaradıcılığı bölmələri, ərəb dilçiliyindəki məlum üçlü təsnifləndirilmədən fərqli olaraq leksemlərin onlu sayı sistemində əsasən öyrənilmişdir. XXI yüzildə isə dilçiliyin qrammatika bəhsində *morfologiya* ilə bərabər, artıq *morfonologiya*, *söz yaradıcılığı* və *morfemika* şöbələri də ayrıca yer tutmaqdadır. Bunların içərisində “Morfemika” bəhsi daha yenidir və bugün o sanki XIX yüzildən XXI yüzilə “transfer” edilməkdədir. Bunu, yuxarıda da göstərdiyi kimi, dilçiliyin XX yüzil boyunca inkişafı, yeni linqvistik nəzəriyyələrin meydana çıxması və XXI yüzildə fərqli araşdırma yönüm və yontəmlərinin tətbiq edilməsi zərurəti tələb edir. Heç də təsadüfi deyildir ki, görkəmli tatar dilçisi M. Zakiyev “Tatar qrammatikası” (1993) adlı əsərdə morfemikanın əhəmiyyətindən və onun öyrənilməsindən tatar dili materialları əsasında ətraflı olaraq bəhs edir. O, morfemikanın morfonologiya, söz yaradıcılığı, morfolojiya və sintaksis arasında morfem seviyyəsində əlaqə saxladığını və qrammatikanın sözügedən hər bir bəhsinin isə özəl olaraq öyrənilməsi gərəkən obyekt olduğunu vurğulayır. Türkoloji dilçilikdə ilk dəfə olaraq sintaktik bütöv, aktual üzvlənmə və morfonologiya kimi linqvistik problemləri dilə gətirən M. Zakiyevə görə, “Morfemika morfemlər haqqında ümumi bir elmdir və bu və ya

digər şəkildə morfonologiyaya, söz yaradıcılığınəna, morfologiyaya və sintaksisə aid bir girişdir”(1993:142). Bu baxımdan “Struktur dilçiliyin əsasları” kitabının ikinci cildinin birinci hissəsində *morfemika*, ikinci hissəsində isə *sintaqmatika* mövzusunun kontrastiv olaraq fərqli dillərin materialları əsaında tədqiq olunması çox böyük maraq doğurur. Morfemika bəhsinin “Giriş”ində öncəliklə fonemlə morfemin qarşılıqlı əlaqəsi, fonoloji səviyyə və fonoloji vahidlər, fonemin eyniləşdirilməsi və dilin təsvirində səviyyələrin iyerarxiyası üzərində durulur. “Morfologiya” fəslində əvvəlcə morfemlərə həsr olunmuş ilk mənəbələrdən bəhs olunur, morfem terminini də dilçilik ədəbiyyatına Boduen de Kurtunenin gətirdiyi özəlliklə vurğulanır, eyni zamanda morfemlərin eyniləşdirilməsi işi və onların ayrı-ayrı növləri göstərilir. “Morfemlərin eksponent və semantik planda təsviri” fəslində morfemlər həm maddi və ya fonem düzümünə, həm də semantik və ya omonimlik və çoxmənəhəliyyəinə görə Azərbaycan, alman, ingilis və rus dillərində müqayisəli təsvir olunur. Burada morfem, morf və allomorf məfhumları ayrı-ayrı sxem və dil-danışiq örnəkləriylə açıqlanır, omosemlər və çoxmənəhəli morfemlər bir-birindən konkret özəlliklərinə görə fərqləndirilir.

Sözün tərkibini təşkil edən morfemlər türk dillərində də aşağıdakılardan ibarətdir: kök morfemlər və şəkilçi morfemlər. Ancaq şəkilçi morfemlər həmin dillərdə leksik-semantik funksiyalarına görə nət olaraq üç hissəyə bölünməlidir: sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər: isimdən isim, feildən isim, isimdən feil və s. düzəldən şəkilçilər; sözdəyişdirici və ya qrammatik şəkilçilər: isimlərdə hal, feillərdə zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri; formadüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilər: felin növ, feli sifət, feli bağlama və s. leksik-qrammatik kateqoriyaları formalaşdırən şəkilçilər” (Musayev. Türkoloji dilçilik, 2012, s. 76). Heç də təsadüfi deyildir ki, V. Q. Quzevin sözügedən kitabında feli sifət, feli bağlama və məsdərlərdən türkcədə ikinci bir ad kateqoriyası və ya hərəkətin isimləşməsi kimi bəhs olunur (Quzev 2015: 153-176). Bu da ümumtürk dilinin Hind-avropa dillərindən fərqli bir leksik-semantik özəlliyə sahib olduğunu göstərir.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin “Struktur dilçiliyin əsasları” (2008) adlı kitabında yuxarıda adı keçən yardımçı morfemlərdən yalnız sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər morfematik təhlil cəlb olunmuşdur. Ancaq, əlbəttə, professor Fəxrəddin Veysəllinin sözügedən əsərində sözün tərkibinin geniş morfematik təhlilinin aparılması, ümumtürk dilində kəlməyə həm yan anlam qazandıran, həm də cümlədəki sözlər arasında qrammatik-sintaktik əlaqələr quran formadüzəldici şəkilçilərin morfem inventarının və mənə çalarlarının müəyyənəşdirilməsində önəmli rol oynayacaqdır. “Struktur dilçiliyin əsasları” (2008) kitabının II cildinin “Sintaqmatika” hissəsində isə ənənəvi sintaksisin əsas məsələləri və N. Xomskinin sintaktik konsepsiyası, son vəziyyətlər qrammatikası, söyləm strukturunun qrammatik modeli, transformasional və hal qrammatikasıdan konkret dil faktlarına görə çox geniş bir aspektdə bəhs olunur.

“Struktur dilçiliyin əsasları” (2009) kitabının III cildində semantika və praqmatikanın işarə-referens, propozisiya, eyni zamanda anlam, mənə və məzmun kimi nəzəri və praktik məsələləri, müxtəlif dillərin materialları əsaında hər yönüylə işıqlandırılır. Kitabda mənə haqqında elm olan semantika fəlsəfi, məntiqi, semiotik, leksik, sintaktik və praqmatik yönərlərlə dilçilik elminin bütün uyğun mənəbələrinə görə öyrənilir. III cildin onuncu fəslində “Mətn, diskurs, kontekst və konsituasiya”

məfhumları açıqlanır və Azərbaycan mətnini formalaşdıran anafirik və kataforik vasitələr mətn örnəklərində konkret bir şəkildə göstərilir. Beləliklə, Azərbaycan dilində XX yüzil strukturalizmi və dilçilik elmi haqqında professor Fəxrəddin Veysəllinin yazdığı *Struktur dilçiliyin əsasları*” adlı trilogiya da tamamlanmış olur.

XIX yüzilin sonları və XX yüzilin ilk qərinasında həm dilçilik, həm də semiotika elmində linqvistik-semiotik işarələrin mahiyyəti, növləri və funksiyalarından bəhs edilir, işarə nəzəriyyəsi və sistemləri müəyyənləşdirilir. Bununla da hər iki elm sahəsində işarələrdən və onların birləşdirilərək öyrənilməsindən söhbət gedir. Birincisində sərbəst cəciyyəli dil, ikincisində isə sintaktik, semantik və praqmatik olaraq öyrənilə bilən semiotik işarələr tədqiqata cəlb olunur. Heç də təsadüfi deyildir ki, modern dilçiliyin qurucusu Ferdinand de Sössür daha o zamanlar yüz ildən sonra hər iki elm sahəsinin birləşəcəyini söyləyirdi. İndi hər iki elm sahəsində çox önəmli nailiyyətlər qazanılmış və artıq linqvistik araşdırmalarda semiotik yönüm və yönümlərdən istifadə edilməsində müəyyən təcrübə də əldə edilmişdir. Ferdinand de Sössürün söylədiyi kimi dil işarələri və semiotik işarələrin artıq semiotika adı altında öyrənilə biləcəyi təcrübəsi professor Fəxrəddin Veysəllinin “Filoloqun studiyası” (‘2005-2015) adıyla adlandırılan çoxcildli əsərinin IV cildi olaraq yayımlanan “Semiotika” (2010) adlı kitabında gerçəkləşmişdir. Kitabda işarələrin mahiyyəti, növləri və funksiyaları açıqlanır, onların fəlsəfi baxımdan şərhə verilir, semiotika və semiologiyanın aşağı yuxarı eyni şey olduğu vurğulanır, dil və dilçilik fəlsəfəsi bir-birindən fərqləndirilir, semiotikanın tarixinə sərf-nəzər edilir və s.

Professor Fəxrəddin Veysəlli “Filoloqun studiyası” adlı çoxcildli kitabının beşinci cildini rus dilində yazmışdır. Bu kitab “Elementü obşey i çastnoy linqvistikı” (2011) adıyla adlandırılmışdır. Kitabda dilçiliyin obyektı, predmeti və onun digər fənlərlə əlaqəsi, fonetika və fonologiya, linqvistik təhlilin metodları kimi məsələlər işıqlandırılmışdır. Söz konusu çoxcildli kitabın “Dilçiliyin əsasları” (2013) adıyla adlandırılan VI cildi isə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə dilin və dilçiliyin aktual məsələləri, dilin əmələ gəlməsi, yayılması və yox olması, ikinci hissədə isə dilin daxili quruluşu öyrənilmişdir. Kitab daha geniş bir oxucu kütləsinə xitab etməkdədir.

Bilindiyi kimi, konseptlərin dərk olunması, insan zehmində işlənilərək biliyə dönüşümü və təfəkkürə ötürülməsi prosesini koqnitiv elm, varlıq simvollarının dəyişməsinə dair fakt və hadisələr, duyğular və intellektual fəaliyyət vasitəsilə yaranan biliklərin təfəkkürdə əks olunmasını isə koqnitiv dilçilik öyrənir. Professor Fəxrəddin Veysəllinin “Filoloqun studiyası” adlı çoxcildli kitabının “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” (2015) adıyla adlandırılan yeddinci cildində də sözügedən linqvistik elmin əsas vahidləri, koqnitiv semantika, konseptin mental və neyronal əsasları, uşaq dili, iki və çoxdillilik problemi kimi nəzəri-təbiiqi məsələlər işıqlandırılır.

Sözardı

Fəxrəddin müəllim indi ömrünün müdriklik çağını yaşayır. Bizim 1950-60-cı illərdə başlayan dostluğumuz, fikir mübadilələrimiz, qarşılıqlı həyəcanlarımız, çalışmaları və elmi yaradıcılıq əlaqələrimiz XXI yüzildə də fasiləsiz olaraq davam

etməkdədir. O, bugün də kitablarının, məqalələrinin və müxtəlif yazılarının üzərində heç durmadan işləməkdədir. Fəxrəddin müəllim yeni çıxan linqvistik ədəbiyyatı; kitabları, məqalələri və gündəlik dövrü mətbuatı çox diqqətlə təqib etməkdə və dəyərləndirməkdədir. Yubilyarı 75 yaşının tamam olması münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Ona bundan sonrakı həyatında da ailəsi, uşaqları, nəvə-nəticələriylə birlikdə möhkəm cansağlığı və yeni yaradıcılıq zirvələrinə yüksəlməyi arzulayıram.

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductive and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlandığı tarihe göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kuralara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com